



ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я Ж А

VI

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Микола ЛИТВИН

Іван ПАТЕР

Олександр СИТНИК

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ

Олександр МАЙОРОВ

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2012

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 6. – 354 с.

Збірник присвячено маловідомим й недостатньо вивченим аспектам княжої доби української історії на різних її етапах – від початків державності до періоду відживання традиції епохи уже після її завершення – за умов другої половини XIV – першої половини XV ст. Значна частина матеріалів стосується різних сторін історичного й культурного життя Галицько-Волинського князівства та поодиноких його регіонів у їх внутрішніх взаємозв'язках та зовнішніх контактах.

This edited collection is dedicated to the lesser known and understudied issues of the different stages of the Principality epoch of the Ukrainian history, starting with beginnings of the statehood and ending with the tracing its historical tradition after its end in the late 14th – early 15th centuries. A significant part of the articles deals with the various aspects of historical and cultural life in Galicia-Volhynian Principality and its parts, their internal relations and external contacts.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Литвин М., професор, доктор історичних наук

Патер І., професор, доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Домбровський Д., доктор габілітований

Майоров О., професор, доктор історичних наук

Фонт М., професор, доктор габілітований

На 5 сторінці: *“Святі Єфрем Сирина і Василій Великий”, між 1269–1288.*

*Мініатюра “Паренесису” святого Єфрема Сирина
(до статті В. Любащенко)*

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010



КНЯЖА ДОБА

Павло ПЕНЯК

ЧИ БУЛО ЗАКАРПАТТЯ СКЛАДОВОЮ ЧАСТИНОЮ
РУСИ-УКРАЇНИ НА ПОЧАТКАХ КНЯЖОЇ ДОБИ?

9

Андрей ЧЕРНОВ

ПРОБЛЕМА 6360. РУДИМЕНТЫ СТАРОВИЗАНТИЙ-
СКОЙ ХРОНОЛОГИИ В РУССКОМ ЛЕТОПИСАНИИ

19

Юрій ДИБА

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЛІТО-
ПИСНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО НАРОДЖЕННЯ
КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА: ЛО-
КАЛІЗАЦІЯ БУДЯТИНОГО СЕЛА

37

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ З НІМЕЦЬКИ-
МИ ЗЕМЛЯМИ: ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

71

Тетяна ВІЛКУЛ

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКА КНИГА ВИХІД: ЧЕТІЙ
ТЕКСТ ТА ГРЕЦЬКИЙ ОРИГІНАЛ

89

Адольф СЕЛИЦКИЙ

ФРЕСКИ ЧАСОВНИ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСКОЙ
ЦЕРКВИ В ПОЛОЦКЕ СЕРЕДИНИ XII ВЕКА

99

Dariusz DĄBROWSKI

PRZYSTĄPIENIE MŚCISŁAWA MŚCISŁAWOWICZA
DO WALK O HALICZ

119

Oleksandr BARAN

MIESZKAŃCY OŚRODKÓW GRODOWO-MIEJSKICH
KSIĘSTWA HALICKO-WŁODZIMIERSKIEGO: SKŁAD
SPOŁECZNY I STATUS PRAWNY

141

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

ХТО БУВ ІНІЦІАТОРОМ РУСЬКО-РИМСЬКОГО
ЗБЛИЖЕННЯ У 40-х РОКАХ XIII СТОЛІТТЯ: ДАНИ-
ЛО РОМАНОВИЧ ЧИ ІНОКЕНТІЙ IV?

153

Олександр МАЙОРОВ

ЛИСТ РИМСЬКОГО ПАПИ ІНОКЕНТІЯ IV ЗОЛО-
ТООРДИНСЬКОМУ ХАНОВІ САРТАКУ

173

З М І С Т

Ілля ПАРШИН

УЧАСТЬ ЛЕВА ДАНИЛОВИЧА У БИТВІ ПРИ ДЮРН-
КРУТІ 1278 РОКУ

187

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

“ПАРЕНЕСИС” СВЯТОГО ЄФРЕМА СИРИНА СЕРЕД
ЦЕРКОВНО-РУКОПИСНИХ ПАМ’ЯТОК КНЯЖОЇ
ВОЛИНІ

193

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

НОВИЙ ПРИКЛАД МАЛЯРСТВА МОНУМЕНТАЛЬ-
НОГО РАННЬОПАЛЕОЛОГІВСЬКОГО ЗРАЗКА В
ІКОНІ БОГОРОДИЦІ З ЦЕРКВИ АРХАНГЕЛА МИ-
ХАІЛА В ІСАЯХ

219

Ярослав КНИШ

НЕВІДОМИЙ КИЇВСЬКИЙ КНЯЗЬ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ
XIV СТОЛІТТЯ

261

Мирослав ВОЛОЩУК

ПРОБЛЕМА ВАСАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ДМИТРА
ДЕТЬКА ВІД УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ ЛЮДОВИКА I

269

Віра ГУПАЛО

ОДИН РІЗНОВИД ЗАСТІБОК ДО ШКІРЯНОЇ СУМ-
КИ З ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА

280

Іванна ПАПА

“ЖИДАЧІВСЬКІ ГРАМОТИ” КНЯЗЯ ФЕДОРА ЛЮ-
БАРТОВИЧА: ПРОБЛЕМА АВТЕНТИЧНОСТІ

291

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

“PRZEMYŚL WZESNOŚREDNIOWIECZNY”: “ТРУД-
НОЩІ” ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ НА ТЛІ
“УСПІХІВ” У “ZACIERANIU UKRAIŃSKICH ŚLADÓW”

315

Святослав ТЕРСЬКИЙ, Богдан ГРИНЧИШИН

НОВЕ ЗВЕДЕННЯ ГРУПИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

341

АНОТАЦІЇ

345

SUMMARY

345

ЧИ БУЛО ЗАКАРПАТТЯ СКЛАДОВОЮ ЧАСТИНОЮ РУСИ-УКРАЇНИ НА ПОЧАТКАХ КНЯЖОЇ ДОБИ?

Проблему входження території Закарпаття до Київської держави не раз обговорювали на сторінках наукових і періодичних видань. Розглядали соціально-економічні та політичні передумови включення регіону до Давньоруської держави, вплив останньої на матеріальну і духовну культуру місцевого населення¹. В окремих працях акцентовано на тому, що білі хорвати, тісно пов'язані з такими племінними союзами, як поляни, древляни, уличі, тиверці, об'єднував їх зі східним слов'янством внутрішній розвиток і міжнародне становище. У IX ст. білі хорвати, свідомі своєї етнічної належності й маючи тісні зв'язки з іншими східними слов'янами, увійшли до складу Київської держави². Проблема сягає корінням другої половини I тисячоліття н. е. На нашу думку, до неї потрібно підходити з дещо інших концептуальних позицій, змістивши акцент аналітико-пошукової роботи – до якого чи яких державних утворень входило Закарпаття до приходу в Тисо-Дунайську низовину уторських племен (від VI–VII до X – початку XI ст.). Без сумніву, треба ретельно проаналізувати історичні, археологічні та лінгвістичні джерела до заселення слов'янами Карпато-Дунайського регіону, виникнення перших ранньофеодальних державних утворень.

До кінця V ст., за винятком невеликих груп, слов'яни переважно проживали на північ і схід від Карпат. Тільки в VI ст. розпочалося їх розселення на південь, насамперед у балканські володіння Візантійської імперії. Подальше проникнення слов'ян до Середнього Подунав'я і Потисся, яке тоді займали північно-фракійські і германські племена, припадає на другу половину VI ст. У процесах освоєння Карпатського регіону брали участь два слов'янських угруповання, відомих в археології як носії празької і пеньківської культур. Перші відповідають згаданим в "Історії готів" Йордана племенам склавівів (західна група), а другі – антів (східна група). Верхнє Потисся, як свідчать археологічні дані, заселили носії празької культури,

¹ *Делекач М. М.* Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наукові записки УжДУ. Серія історико-філологічна. – Ужгород, 1949. – Т. 2. – С. 29–39; *Шекера І. М.* Закарпаття – складова частина Київської Русі // Тези доповідей та повідомлень до наукової се-

сії УжДУ. – Ужгород, 1965. – С. 54–56; *Його ж.* Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. – Київ, 1967. *Мельник В.* Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. – Львів, 1970.

² *Пап С.* Заповіт предків. Із історії Закарпаття. – Ужгород, 1991. – С. 20–21.

датованої V–VII ст.³ До празької культури на Закарпатті належать, наприклад, поселення в Берегові, Галочі, Холмоку, могильник і поселення в Ужгороді, датовані кінцем V – початком VI ст. н. е. з найранішими достовірними слов'янськими артефактами регіону⁴.

Перебування на нових територіях, серед неслов'янських етносів, потребувало від переселенців певної суспільної організації, якими стали численні славинії. Російський історик Геннадій Літаврін справедливо підкреслив, що поняття “славинія” треба розглядати у взаємозв'язку з проблемою становлення в ранньофеодальній державності слов'ян⁵. У повідомленні складеної на початку VII ст. першої книги “Чудес святого Дмитра” архієпископа Фесалонік Іоана про облогу міста слов'янами та аварами наприкінці VI ст. вперше вжито це поняття. Для походу каган зібрав “все нечестя славиній”⁶. “Анналі Франкські”, “Баварський Географ” та інші джерела дозволяють висловити думку, що в VII–IX ст. у Верхньому Потиссі могли існувати місцеві славинії. Тут, насамперед, згадаємо союз ободритів (на річці Бодрог), названий в “Анналах” під 824 р. як незалежний⁷. Про вірогідність славиній свідчать десятки слов'янських поселень VII–IX ст., зафіксованих на Закарпатті та суміжних територіях Східної Словаччини, північно-східної Угорщини, північно-західної Румунії (Трансильванії)⁸.

Безпосередньо зі славиніями пов'язаний інститут жупанів. Це був етносоціальний організм перехідного періоду від територіального союзу племен часів воєнної демократії до ранньофеодальної держави та від певної етнічної спільноти споріднених племен до ранньосередньовічної народності. Деякі вчені вважають, що жупани були вождями (старійшинами), влада яких поширювалася тільки на невеликі родоплемінні об'єднання, інші стверджують, що вони були вождями територіальних організацій, пов'язаних із общинним землеробством та входженням до більших союзно-племінних утворень, очолюваних архонтами (ігомонами, рексами)⁹.

³ Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – Київ, 1980. – С. 170.

⁴ Пеняк С. І., Пеняк П. С. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. – Ужгород, 1998. – С. 33.

⁵ Літаврін Г. Г. Славинии VII–IX вв. – социально-политические организации славян // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – Москва, 1984. – С. 194.

⁶ Иванова О. В. Славяне и Фессалоника во второй половине VII в. по данным “Чудес св. Димитрия” (постановка вопроса) // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – Киев, 1980. – С. 87.

⁷ Annales regni Francorum (741–829) // Ausgewählte Quellen zur deutschen Ge-

schichte des Mittelalters. – Berlin, 1960. – Teil 1. – S. 70.

⁸ Budinský-Krička V. Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku // Slovenská archeológia. – 1961. – Roč. 9. – S. 347–390; Bereš J. K problematike osídlenia Severovýchodného Slovenska vo včasnóm stredoveku // Бойківщина: історія та сучасність. – Львів; Самбір, 1995. – С. 9–10; Comsa M. Slavii pe teritoriul R.P.R. in secole VI–IX in lumina cercetarilor arheologice // Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie). – 1959. – Т. 10, Nr. 1. – S. 65–80; Эрдели И. Славяне на территории современной Венгрии // Археология Венгрии (конец II тыс. до н.э. – I тыс. н. э.). – Москва, 1986. – С. 310.

⁹ Грачев В. П. Сербская государственность в X–XIV веках (критика жупной организации). – Москва, 1972. – С. 51,

Не менш важливою, на нашу думку, є відповідь на питання, до якої держави належало Верхнє Потисся, як і територія сучасного Закарпаття, після утворення у карпато-дунайських землях перших слов'янських державних об'єднань. Угорські вчені, беручи під увагу повідомлення писемного джерела XII ст. невідомого автора "Теста Гунгарорум" ("Хвала угорцям"), стверджують, що перед приходом угорців до Карпатського басейну Верхнє Потисся входило до складу Болгарської держави.

Як відомо, у середині VII ст. "Велика Болгарія" розпалася під ударами хозарів. Тікаючи на захід на чолі з ханом Аспарухом, болгари опинилися у межиріччі Дністра, Прута та Дунаю. Звідси вони робили походи за Дунай, де на той час на правах федератів проживало слов'янське населення. Навесні 680 р. болгари розгромили війська візантійського імператора Константина IV, увірвалися до Мезії і дійшли до Варни. Тут вони підкорили ряд Славій, зокрема й одну з найбільших – "Семи родів"¹⁰. Формувалася нова етнічна спільнота, а під час прийняття християнства у Болгарії (864) процес слов'янізації протоболгар вступив до завершальної фази. Вирішальний перелом у зближенні етнонімів "слов'яни" та "болгари", як вважають, відбувся за правління царя Симеона (893–937), коли країна досягла найвищого розквіту слов'янської культури та авторитету серед сусідніх народів¹¹. Болгарська держава упродовж IX ст. розширила свої володіння не тільки від пониззя Дунаю до верхів'я Тиси, а, ймовірно, і до водорозділу полонинських Карпат. Тоді, вірогідно, колишні славії східної частини Карпатського басейну, як і Верхнього Потисся, опинилися під політичною зверхністю Болгарії.

У Тисо-Дунайському басейні болгари звели мережу городищ: поблизу сучасної столиці Сербії – Белграда на річці Саві – град Зимонь (сербський Земум). Чимало градів-замків споруджено на території майбутніх угорських комітатів Новград, Піліш, Абауй, Земплин, Унг, Саболич, Чонград, Темеш, Зоранд тощо. За даними угорського дослідника Едуарда Мора, у гирлі Драви було закладено град Брана¹². За часів династії Арпадів він став центром комітату Бараня. Неподалік від сучасного міста Печ в Угорщині зведено Новград. Найголовнішою стратегічною територією болгар вважалося так зване "коліно Дунаю", де тоді знаходився Белеград (угорський Фегервар). Звідси, як вважають деякі вчені, болгари разом зі своїми союзниками-баварцями напали на Великоморавську державу. Крім того, щоб закрити шлях на рівнину, тут споруджено ще два гради: Вишеград – згодом центр комітату Піліш і Новград, що став центром Новградського комітату¹³. Вірогідно, цій меті слугував також град, залишки якого виявлено на північ від міста Мішкольц у назві Гарадна (Градіна), який незабаром став центром комітату Абауй.

199; *Dragojlović P.* La župa chez les Slaves Balkaniques au moyen âge // *Balkanica*. – 1971. – Кнь. 2. – С. 85–175.

¹⁰ Милчев А. Формирование староболгарской культуры // *Славяните и средиземноморския связи VI–XI век*. – София, 1973. – С. 130.

¹¹ Ангелов Д. Образоване на българската народност. – София, 1971. – С. 106–108.

¹² Moör E. Zur Geschichte südslawischer Völker-schaften im Karpatenbecken // *Studia Slavica*. – 1962. – Vol. 8. – С. 23–37.

¹³ Ratkoš P. K otazke hranic Velke Moravy a Bulgarska // *Historicky časopis*. – 1955. – Č. 3. – С. 81–94.

Система городищ зведена й у Верхньому Потиссі. Це два городища, очевидно, болгарського пограниччя біля підніжжя Карпат – Земплин і Унг-град. Біля сучасного угорського містечка Тісобеж знаходився ще один Белеград, розташований на малому острові, що його утворила Тиса. Південніше, на лівому березі річки, є урочище Белеград. На правому березі Тиси, трохи нижче Ніредьгази, є містечко Чонград (Чернград). Слов'янськими (болгарськими) градами, на думку вчених, могли бути урочища з назвами Городиштя, Градоц, про які є згадки у колишніх комітатах Темеш, Зорандт, Крайшо у Трансильванії¹⁴. Деякі топоніми теж, імовірно, були співзвучними із назвою Белград, наприклад, Дюлофегервар (румунською мовою Алба-Юлія). Немає підстав заперечувати, що йдеться про сліди слов'яно-болгар, які добували сіль і торгували нею. Отже, Болгарська держава для управління великими територіями (від пониззя Дунаю до водорозділу Карпат) створила своєрідний орган управління – інститут городищ (градів). В останніх зосереджувалися адміністративні, політичні і військові функції. Гради стали центрами територіальних одиниць – жуп, які очолювали жупани.

Думку про політичну зверхність Болгарської держави над Верхнім Потиссям, як і Закарпаттям, доводять ще деякі цікаві моменти із “Геста Гунгарорум”. Йдеться про жупана (дуку) Лаборця (Лоборц), який, за повідомленням літопису, був підлеглим болгарського хана Салана (мабуть, царя Симеона)¹⁵. “Фудські аннали” під 892 р. повідомляють, що король Арнульф, воюючи проти Великої Моравії, звернувся до болгарського князя Володимира, аби той не давав мораванам сіль¹⁶. З околиці Пряшева (Солівар), Солотвина на Тисі чи Мароша в Трансильванії? Напевно, йшлося про всі три родовища, які були тоді у володінні болгаро-слов'ян. До речі, етимологію імені Лаборець пов'язували з давньою болгарською традицією. На думку відомого угорського лінгвіста Яноша Меліха, ім'я Лаборець має болгаро-тюркське походження з двоскладовим утворенням¹⁷. Перша частина корінь “алп” (герой, героїчний), друга – “барс” (хижак із родини котятих), тобто Албарс – “героїчний барс”. У давнину в тюркських мовах подібні імена були звичайним явищем. З болгаро-тюркського Албарса і виникло, як вважав Я. Меліх, болгаро-слов'янське Лаборсь. У стародавній вимові це ім'я звучало як Лоборсу чи Лаборсу, а згодом і Лоборц (Лаборець).

Деякі угорські історики першої половини ХХ ст. заперечували державність у слов'ян Карпатського басейну до приходу сюди угрів у IX ст., акцентували на тому, що основи своєї державності угорці запозичили від західноєвропейських країни¹⁸. Однак такі твердження суперечать історичним

¹⁴ Ваклинов С. Формироване на старобългарската култура VI–IX в. – София, 1977. – С. 36–37.

¹⁵ Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини. Переклад з латинської та угорської К. Найпавера. – Ужгород, 2005. – С. 27.

¹⁶ Jahrbuecher von Fulda // Quellen zur ka-

rolingischen Reichsgeschichte. Ausgewaehlte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. – Berlin, 1960. – Teil 3. – Bd. 7. – S. 45.

¹⁷ Melich J. Honfoglaláskori Magyarorszag. – Budapest, 1925. – S. 67–68.

¹⁸ Fodor F. Magyar föld – magyar élet. – Budapest, 1937. – S. 87; Gáspár J. A keleti szlávok antropológiája. – Ungvar, 1944. – S. 145–147.

фактам. Ранняфеодальна держава Арпадовичів формувалася на основі слов'яно-болгарської: угорці запозичили жупну організацію (жупа-медьє, жупан-ішпан, двор-удвор, дворник-удворнок), правову систему.

Не менш дискусійним є питання про входження Закарпаття до складу Великої Моравії. Як відомо, у другій чверті IX ст. на території Західної Словаччини з центром у Нітрі виникло князівство, яке очолив князь Прибіна. Незабаром він у союзі з франками виступив проти моравського правителя Моймира (818–846). Приблизно у 833 р. Моймир вигнав войовничого Прибіну з Нитранського князівства і приєднав ці території до своїх володінь. Так у Північному Подунав'ї утворюється політичне об'єднання слов'ян, відоме як Велика Моравія. До неї увійшли Чехія, Сілезія, сербо-лужицькі землі, частина Паннонії. Не схвалюючи самостійну антибаварську політику Моймира, Людовик Німецький у 846 р. напав з великим військом на Моравію і посадив на княжий престіл його племінника Ростислава (846–870). Та всупереч сподіванням франків, новий князь намагався вийти з-під їхнього впливу. Упродовж 862–863 рр. він встановив зв'язки з Візантією і просив імператора Михаїла III, який був водночас і главою східної християнської Церкви, надіслати до Моравії проповідників. Сюди прибули солунські просвітителі Кирило і Мефодій, які перекладали християнські книги і створили нову абетку – кирилицю. У 863–864 рр. моравани прийняли християнство східного обряду.

Нас цікавить відповідь на питання – наскільки доведеною є теза про Закарпаття як частину Великоморавської держави? Чеські та словацькі вчені висловлювали різні думки з цього приводу. Наприклад, Євген Перфецький та Іржи Крал вважали, що регіон у IX ст. частково належав Великій Моравії, а саме – його західна частина, а східна і південна – Болгарському царству¹⁹. Словацький історик і археолог, академік Богуслав Хроповський вказував, що, оскільки матеріальній культурі Східної Словаччини були притаманні західнославацькі й моравські риси, то вона була частиною Великої Моравії²⁰. Іржі Неуступний та Ян Капрас стверджували, що землі Східної Словаччини, Північної Чехії, Підкарпатської Русі (від Попрада до Тиси) не були в складі Великоморавської держави, навіть не перебували під її політичним впливом²¹. З цією проблемою чеський архітектор Андрій Свобода пов'язував побудову Горянської ротонди, яку, на його думку, споруджували в перехідний період від візантійського до романського архітектурних стилів, тобто в той час, коли Закарпаття входило до складу Великої Моравії – перед 906 р.²²

Якщо проаналізувати етапи становлення і падіння Великоморавської держави, то найімовірнішим видається припущення, що Верхнє Потисся за правління Святоплука (871–894) могло перебувати під зверхністю Великої Моравії. У ті часи Святоплук завдав декілька поразок болгаро-слов'янам на середньому Дунаї, значно розширивши кордони своєї держави. На

¹⁹ *Perfekij E. Přehled dějin Podkarpatske Rusi // Podkarpatska Rus. – Praha, 1923. – S. 88; Kral J. Osídlení Karpatské Rusi. – Praha, 1923. – S. 7–8.*

²⁰ *Chropovsky B. Slovensko na usvite dejin. – Bratislava, 1970. – S. 118.*

²¹ *Neustupny J. Pravěk Československa. – Praha, 1960. – S. 421; Kapras J. Český stat v historickém vývoji a současnost. – Praha, 1920. – S. 54–55.*

²² *Svoboda A. Byzanci rotunda v Horyanach u Užhorody. – Kromeríž, 1928. – C. 87–88.*

жаль, крім теоретичних узагальнень, достовірних джерел щодо порушеної проблеми виявити дотепер не вдалося.

У першій половині I тисячоліття н. е. в Карпатському басейні проживали кочівники (язиги, сармати, гунни, болгари, авари), а також окремі германські племена (маркомани, вандали, готи, гепіди, лангобарди). У другій половині I тисячоліття н. е. тут оселилися слов'яни східного (анти) і західного (склав'яни) угруповань. Дві слов'янські держави – Болгарське царство і Велика Моравія у IX ст. фактично володіли усіма землями Тисо-Дунайського басейну.

Остання хвиля кочівників-угрів у кінці IX ст., переслідуваних печенігами, увірвалася до Карпатського басейну. Вони зайняли степову частину між Тисою і Дунаєм, придатну для традиційного скотарсько-землеробського господарства, та розпочали воювати із сусідами. Близько 899 р. мадяри захопили Задунав'я (Паннонію), заселену слов'янами. У 902–906 рр. угри загарбали Велику Моравію. Крім вторгнень у володіння германців, які дали їм гідну відсіч при Аугсбурзі в 955 р., мадяри здійснили декілька походів на Болгарське царство (927, 938, 1003 рр.), у результаті яких воно втратило володіння у Карпатському басейні. Закарпатський вчений Олександр Мицюк вважав, що гірські Карпати, після того, як через них пройшли угорські племена, тривалий час були “нічийною територією” (“*res nullis*”)²³.

Кожне з семи угорських племен на початковому етапі “придбання батьківщини” (так в угорській історіографії називають період вторгнення і розселення угорців у Тисо-Дунайському басейні) позначало племінними тамгами придбані поля і пасовиська. Зайняті території укріплювали засіками* і сторожками. До наших днів у давніх топонімах збереглися згадки про такі сторожки і засічні лінії. Вони були своєрідними кордонами Угорської держави до початку XI ст. Поза засічною лінією знаходилися землі, не підвладні угорській знаті. Такою незайманою територією для угорців у X ст., як свідчать джерела, були закарпатські землі.

На підставі давніх топонімів фахівці з'ясували, що перша засічна лінія у північно-східній частині Тисо-Дунайського басейну проходила від Токайських гір до Тиси, до городища Саболич, а звідти до болота Лап і річок Самош і Красна*. З-поміж відповідних топонімів назвемо поселення, які, крім назви, мають ще префікс “Ер-” (угорське “*Őr-*”, що означає сторож, сторожка). Наприклад, біля містечка Мандок знаходилося поселення Ер-Мезев, на березі Тиси – Ер-Ладань, між Тисою і містечком Кішварда – Ер-Патрог. Тобто, засічна лінія проходила південніше сучасного кордону між Україною (Закарпаття) і Угорщиною. Однак, і на півдні від засічної лінії проживали слов'янські племена. Наприклад, тільки в околиці міста Вашарошнаменя (Північно-східна Угорщина) угорські археологи зафіксували понад десяток слов'янських посе-

²³ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1936. – Т. 1. – С. 21.

* Гаджега В. Додатки до історії русинів и руських церковей в бувшій жупі Земплинскої // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді за 1930–1931

роки. – Ужгород, 1931. – С. 51; *Karácsony J.* Hazánk Szent István korabeli határaitól // *Szazodok.* – 1901. – S. 103; *Лелекач М. М.* Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наукові записки УжДУ. Серія історико-філологічна. – Ужгород, 1949. – С. 32.

лень IX–XI ст.²⁴ Отже, політична зверхність уторського союзу племен від їхнього приходу до Карпатського басейну (кінець IX ст.) і до початку XI ст. не поширювалася на терени сучасного Закарпаття. Ця територія була “terra indagines”, тобто буферною зоною між ранньофеодальними державами Центральної і Східної Європи²⁵. Тоді виникає питання: до якого політичного об’єднання належав регіон у цей проміжок часу, якщо спочатку болгарська, а згодом і великоморавська державності під ударами уторців занепали?

Відповідь на це питання безпосередньо стосується проблеми входження Закарпаття до складу Русі-України. На жаль, писемних джерел про це немає. Як свідчать археологічні артефакти, у другій половині I тисячоліття н. е. етнічну ситуацію у Верхньому Потиссі змінили носії корчаксько-празької культури (кінець V–VII ст.), які тоді уособлювали західне, ще не розчленоване угруповання давніх слов’ян. Упродовж VIII–IX ст. слов’яни Верхнього Потисся, територіально й етнічно пов’язані з населенням Прикарпаття, Волині, Поділля, сформували на основі корчаксько-празьких старожитностей східнослов’янський (праукраїнський) варіант культури Луки-Райковецької. Зауважимо, що задовго до вивчення археологічних джерел видатний український історик, громадсько-політичний діяч Михайло Грушевський висловив слушну думку щодо руської (української) колонізації південних відрогів Карпат у VI–VIII ст. паралельно із просуванням давніх слов’ян на Балкани і до Центральної Європи²⁶. Не менш важливими для визначення етнічної належності населення є також лінгвістичні джерела. Наприклад, закарпатський мовознавець Йосип Дзендзелівський, укладаючи атлас українських народних говірок Закарпаття, довів, що українці (праукраїнці) у місцевості на південь від Карпатського хребта проживали задовго до X ст.²⁷

М. Грушевський допускав, що в IX ст. землі Верхнього Потисся перебували “в певній залежності від Великоморавської держави; в X ст. вони, правдоподібно, разом з північним узгір’ям Карпат стояли в залежності від Руської держави, й тут, за Карпатами, при кінці X і на початку XI в. держава Володимирів стикалася з землями Стефана Угорського і Андрика чеського”²⁸.

Як відомо, упродовж IX–XI ст. на півночі і сході сформувалися дві слов’янські держави – Давня Русь і Польща. Де пролягали їх кордони, які землі карпатського регіону належали кожній із них – питання доволі дискусійне. З польських джерел відомо, що король Болеслав (1003–1018) вступив у боротьбу з уторським королем Іштваном I. На той час кордони Польщі простягалися до Дунаю, до міста Егер. Межі Русі, Польщі та

²⁴ Erdelyi J., Szimonova E. Grabung in der Gemarkung von Vasarosnamen // Slovenska archeologia. – 1985. – Roč. 30, Č. 2. – S. 379–397.

²⁵ Ставровський Е. Словацько-польсько-українське прикордоння до XVIII ст. – Братислава, 1967. – С. 63.

²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 494–495.

²⁷ Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний

атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР (лексика) // Наукові записки УжДУ. – Ужгород, 1960. – С. 89–93; Його ж. Закарпатські говори та питання генези української мови // Третій Міжнародний конгрес українців Харків, 26–28 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Мовознавство. – Харків, 1996. – С. 161–166.

²⁸ Грушевський М. Історія... – С. 494–495.

Угорщини стикалися біля фортеці Саліс (Соляна фортеця?). Історичні джерела свідчать, що через неї проходив давній торговий шлях з Прибалтики до Причорномор'я. Крім цього, тут найнижчий у лісистих Карпатах Ду-клянський перевал (570 м над рівнем моря). Виникає цілком слушне питання: де вона знаходилася? Як відомо, на території Східної Словаччини було декілька "соляних фортець". Одна з них розташована на південний схід від міста Кошице і відома під назвою Сланець. Друга – неподалік від Ужгорода і в Середньовіччі її називали "Каструм Галліс" (сучасне містечко Сечовце на території Східної Словаччини). Біля Пряшева була третя фортеця – Саліс, що нині зветься Солівар.

Отже, є усі підстави вважати, що закарпатські землі, які ще знаходилися поза першою засічною лінією, потрапили під політичну зверхність київського князя Володимира Святославовича. Міцніючій державі, яку непокоїли напади кочівників і спротив старої родоплемінної верхівки, годі було думати про одноплеменників на північному і південному узгір'ях Карпат. Однак князівсько-боярська верхівка, без сумніву, знала про закарпатські землі, заселені етнічно близьким населенням. У літописі під 898 р. зазначено: "І, прийшовши зі сходу, ринулися вони (угри – П. П.) через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили"²⁹. Варто згадати про похід князя Володимира в 993 р. на хорватів, після чого у літописах більше немає згадок про них. У зв'язку з цими подіями М. Грушевський зробив таке припущення: "Може, ся хорватська війна лишилася відгомонам боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомонам і якоїсь іншої війни, з Чехією або Угорщиною за Карпатську Україну". Розвиваючи цю думку, вчений підкреслив: "...з українськими землями на їх (Карпат – П. П.) північних згір'ях землі закарпатські в'язались органічно, і прилучення перших було прилученням, певно, і тих, і других до Київської держави..."³⁰.

Від правління короля Іштвана I (1000–1038) кордони Угорського королівства поступово перенесено на північ, до водорозділу Карпатського хребта. Між старою (південною) і новою (північною) засічними лініями угорські королі в XI–XII ст. дарували великі земельні володіння насамперед угорській і місцевій руській служилій знаті. Джерела не зафіксували жодного випадку, коли б такі наділи отримували вихідці із старовинних угорських родин, що було притаманним для X ст. Отже, в другій половині X ст. закарпатські землі не належали угорській феодальній знаті. Ще один цікавий факт: 1031 року вперше у писемних джерелах трапляється назва "dux Ruizorum" – "князь руський". Це був син угорського короля Іштвана I Генрих, який трагічно загинув під час полювання³¹.

Підсумовуючи, спробуємо виділити декілька історичних етапів, що стосуються Верхнього Потисся загалом і Закарпаття зокрема. Упродовж

²⁹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 18. Цит. за: Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 14.

³⁰ Грушевський М. Історія... – С. 494.

³¹ Annales Hildesheimenses // Monumenta Germanica historica. – 1901. – Т. 3. – С. 98; Chaloupecky V. Kdy bylo Potisi připojeno k Uhrum. – Bratislava, 1925. – С. 165–167.

першого (VI–VIII ст.) після заселення регіону слов'янами виникла одна, можливо, декілька славіній. Наступний етап формування та зміцнення Першого Болгарського царства (VIII–IX ст.), із розширенням державних кордонів якого до нього включена й східна частина Карпатського басейну, зокрема, Верхнє Потисся. Внаслідок експансії аварів у VIII ст. західна частина регіону опинилася під зверхністю їх каганату. В останній чверті IX ст., яку ми відносимо до третього етапу, – це час розквіту Великоморавської держави – її юрисдикція поширилася на Словаччину і, ймовірно, західну частину Закарпаття. Упродовж четвертого етапу (кінець IX – початок XI ст.), завдавши поразки окремим слов'янським державним об'єднанням, угорські племена перемістилися до Карпатського басейну, а з другої половини X ст. розпочалося формування Угорської ранньофеодальної держави. Зміцнюється і Русь-Україна. За часів князювання Володимира Святославовича вона, вірогідно, поширила свій вплив на закарпатські землі.

Отже категоричне заперечення перебування Закарпаття під політичною зверхністю Давньоруської держави наприкінці X – на початку XI ст. не відповідає сучасному стану історичних досліджень.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

ПРОБЛЕМА 6360

Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании¹

Русло древнерусского календаря изобилует порогами, омутами и мелями. А порой и топляками. Внешне все гладко, но чтобы плыть по этой *реке времени*, недостаточно усвоить, что до 1700 г. в России был принят счет от Сотворения мира. Известно около двухсот различных эр, утверждавших, что от Сотворения до Рождества Христова прошло от 3483 до 6984 лет. Считается, что наибольшее распространение получили четыре эры:

- александрийская с разницей от Р. Х.* в 5492/5493 г.;
- антиохийская с разницей в 5500/5501 г.³ (предполагают и другие ее значения);
- болгарская (“старовизантийская”) с разницей в 5504/5505 лет⁴;
- константинопольская (“византийская”), самая известная из всех, с разницей в 5507 лет (для января и февраля мартовского стиля) 5508 лет (для марта – декабря мартовского стиля, января – февраля ультрамартовского стиля и января – августа сентябрьского стиля); 5509 лет (для марта – декабря ультрамартовского стиля и сентября – декабря сентябрьского стиля)⁵.

¹ Эти заметки – продолжение моих штудий Лаврентьевской летописи (см.: Повесть временных лет. Комментарии подготовили Александр Бобров, Сергей Николаев, Андрей Чернов при участии Антона Введенского и Леонтия Войтовича. – Санкт-Петербург, 2012).

* Летосчисление по Рождеству Христову предложено римским аббатом Дионисием Малым ок. 525 г.

³ В статье 6494 (986) года по Лаврентьевскому и Ипатьевскому спискам: “В год 5500 послан был Гавриил в Назарет к Деве Марии...”.

⁴ Согласно этой эре, Благовещение произошло 25 марта 5004 от С. М., а Иисус родился 25 декабря 5505 г. См.: Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // Полное собрание русских

летописей (далее – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 15. – Стб. 2, 3, 11.

⁵ Александр Журавель полагает наличие на Руси шести календарных стилей и условно обозначает их количеством единиц, которые надо отнять для получения современной даты: нулевой стиль – 0 (–5500 лет до Р. Х.); пятеричный стиль – 5 (–5505 до Р. Х.); восьмеричный стиль – 8 (–5508 до Р. Х.); девяттеричный стиль – 9 (–5509 до Р. Х.); десятеричный стиль – 10 (–5510 до Р. Х.); одиннадцатеричный стиль – 11 (–5511 до Р. Х.). См.: Журавель А. В. Лунно-солнечный календарь на Руси: Новый подход к изучению // Астрономия древних обществ. – Москва, 2002. – С. 219–226; *Его же*. Аки молния в день дождя. – Москва, 2010. – Кн. 1: Куликовская битва и ее

Аполлон Кузьмин комментирует: "...константинопольская эра появилась в результате согласования "индиктов" (15-летних отрезков времени, связанных с системой налогообложения*), с пасхальным циклом (532 года). Но в сфере византийского влияния продолжала существовать и старая византийская эра, определявшая первое лето Христа 5505 годом. Именно эта эра была положена в конце IX века в основу болгарского летосчисления. Рядом с ней в Болгарии сохранялась и антиохийская эра..."⁷. Эта эра распространяется в IX в. в Болгарии после ее крещения, но в конце того же столетия Константин Преславский, ученик Мефодия, провел реформу календаря, положив в основу болгарскую эру.

В Византии первым днем года считалось 1 сентября** ("сентябрьский год"). В древнерусской книжной традиции существовал еще и "мартовский" год, начинавшийся на полгода позже византийского сентябрьского года, и год "ультрамартовский", на полгода предвосхищавший принятый греками.

Век назад Н. В. Степанов обнаружил в русских летописях рудименты лунно-солнечного календаря⁹ и разработал теории ультрамартовского и circa-мартовского стилей***. Соглашаясь с его наблюдениями, Игорь

след в истории. – С. 139. Адрес в интернете: http://www.hrono.info/statii/2003/lunisolar.html#_ftnref4. Таблицу перевода византийских дат на современное летоисчисление см.: Черепнин Л. В. Русская хронология. – Москва, 1944. – С. 31. Адрес в интернете: <http://www.rusarch.ru/cherepnin1.htm>.

* Номер индикта соответствует положению года в 15-летнем цикле. Начало индикта было только сентябрьским. Для даты константинопольской эры номер индикта равен остатку от деления числа лет на 15, а если остатка нет, то индикт равен 15.

⁷ Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – Москва, 1977. – С. 224–225.

** Решение начинать Новый год с 1 сентября (по ст. ст.) принято на I Вселенском соборе в 325 г. в честь того, что 1 сентября 312 г. император Константин даровал христианам свободу вероисповедания. Но, приняв "книжное" летоисчисление от Сотворения Мира, Русь до начала XVIII в. сохраняла и славянскую традицию отсчитывать год по лунному календарю. Полагают, что начало лунного года на Руси, как, впрочем, и в Византии, попадало на промежуток между 4 декабря и 1 января (по юлианскому календарю). См.: Данилевский И. Н. Лун-

но-солнечный календарь Древней Руси // Архив русской истории. – Москва, 1992. – Вып. 1. – С. 129. Иную гипотезу выстроил А. В. Журавель, уточнив вывод Николая Степанова о начале нового года с первого весеннего полнолуния: "...новогодие связывалось с весенним новолунием, которое действительно определялось на основании фенологических признаков весны, и потому либо приходилось на масленицу, либо на четвертую неделю поста, либо проводилось уже после Пасхи – вследствие холодов и раннего наступления "Великого дня". Таким образом, новогодие могло происходить в интервале от начала февраля до начала мая": Журавель А. В. Аки молния... – С. 142–143.

⁹ Степанов Н. В. Заметка о хронологической статье Кирика (XII век) // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук (далее – ИОРЯС). – 1910. – Т. 15, кн. 3. – С. 134. *Его же*. Единицы счета времени (до XIII века) по Лаврентьевской и Новгородской летописям. – Москва, 1909. – С. 52; *Его же*. Календарно-хронологические факторы Ипатьевской летописи до XIII века // ИОРЯС. – 1915. – Т. 20, кн. 2. – С. 7–8.

*** Circa – вокруг (лат.). Цирка-мартовский стиль – лунная (или лунно-солнечная) "блуждающая" календарная система, в которой новогодье колеблется вокруг 1 марта.

Данилевский пишет о том, что средневековый новгородский математик Кирик "...упоминает календарь, в котором через два года на третий ("на четвертый", по "включительному" счету, которым пользовался автор "Учения") к 12 месяцам продолжительностью в среднем по 29,5 дней присоединялся дополнительный тринадцатый. Такой календарь явно относился к лунно-солнечным системам счета..."¹¹.

А. Журавель, развивая идеи русских астрономов начала XX в. Николая Степанова и Даниила Святского, сделал вывод о том, что в не дошедших до наших дней начальных русских летописях лунные датировки сосуществовали с юлианскими, причем первых было больше. Пересчет лунных дат в юлианские начался с XII в., но в повседневной жизни люди пользовались лунно-солнечным календарем, а потому в летопись вновь попадали лунные даты. Однако, увы, любой пересчет умножает количество ошибок. Так произошло, например, с датой смерти Льва VI, которого сначала средневековые авторы, а вслед за ними и современные историки лишили целого года его жизни, приняв упоминание о тринадцатом (дополнительном) месяце за указание на то, что император Александр будет царствовать 13 месяцев после кончины своего брата Льва. При этом была проигнорирована и внутренняя хронология византийского источника (по ней Лев VI умер в 913 г.), и указание русской летописи на то, что оба императора-соправителя царствовали одно и то же число лет¹².

А. Г. Кузьмин отмечал, что "летописец, впервые вводивший абсолютную хронологию, придерживался константинопольской эры. Но для предшественников Владимира у него были какие-то иные даты. И эти даты он должен был получить в *записанном* тексте. Только так может быть объяснено механическое смешение двух разных способов датирования..."¹³. Нестор брал сведения из разных рукописей с разными системами летосчисления. Но ошибался не он, ошибаемся мы, когда подгоняем результат под ответ с помощью единой константинопольской эры.

Казалось бы, применительно к "Повести временных лет"¹⁴ (далее – ПВЛ), все даты описаны и изучены, сентябрьский, мартовский и ультрамартовский стили разграничены, космическая эра определена¹⁵. Однако это не

¹¹ Данилевский И. Н. Лунно-солнечный календарь... – С. 122.

¹² Василий, отец Льва и Александра, умер 29 августа 886 г., то есть за два дня до Нового года. В статье лета 6395 (887) Лаврентьевская летопись сообщает: "...Левъ... и братъ его Олександръ, иже царствоваста лѣтъ 20 и 6". То есть оба умерли в 913 г. См. подробнее: Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель // Украина: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 699–726.

¹³ Кузьмин А. Г. Начальные этапы... С. 277 и 281.

¹⁴ См.: Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 238–239, 263–264.

¹⁵ Кроме вышеназванных работ см.: Шахматов А. А. Исходная точка летосчисления "Повести временных лет" // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Ч. 310, № 3. – С. 217–222; Его же. Хронология древнейших русских летописных сводов // Там же. – Ч. 310, № 4. – С. 463–482; Его же. "Повесть временных лет" и ее источники // Труды Отдела древнерусской литературы

так: как показал Измаил Срезневский, в ПВЛ отразились календарные системы, свойственные различным источникам и индивидуальным манерам создателей летописи, что и привело к путанице в ряде годовых статей¹⁶. При этом более века этот вывод И. Срезневского не был востребован ни историками, ни текстологами.

1. От Адама до Христа и от Христа до Святополка Изяславича

Известно, что уже в первой датированной статье ПВЛ год указан неверно: *“В год 6360 (это переводят по константинопольской эре и получают 852 г. по Р. Х. – А. Ч.), индикта 15*, когда начал царствовать Михаил, стала прозываться Русская земля. Узнали мы об этом потому, что при этом царе приходила Русь на Царьград, как пишется об этом в летописании греческом”*¹⁸.

Согласно греческим источникам, византийский император Михаил III (842–867) начал править совместно со матерью в 842 г. еще младенцем, а единолично – после дворцового переворота 855 г.

Яков Лурье полагал, что *“...датированный текст начинается с 6360 (852) г., причем исходной датой служит ошибочно датируемое (вместо 842 г.) воцарение византийского императора Михаила, при котором Русь приходила к Царьграду, и расчет лет от Адама до конца ПВЛ, которая должна была быть доведена “до смерти Святопѣлча”, т. е. до смерти князя Святополка Изяславича в 1113 г.”*¹⁹. То есть, хотя дата 6360 г. признавалась ошибкой, почему-то априори предполагалось, что она проставлена по константинопольской эре.

(далее – ТОДРЛ). – Москва; Ленинград, 1940. – Т. 4. – С. 9–150; Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление в “Повести временных лет”. Изд. 2-е, испр. – Санкт-Петербург, 2011.

¹⁶ Срезневский И. И. Статьи о древних русских летописях (1853–1866). – Санкт-Петербург, 1903. – С. 18.

* Указанный здесь индикт действительно соответствует 6360 г., но это результат позднейшей подгонки.

¹⁸ Здесь и далее перевод Дмитрия Лихачева. Греческим летописанием названо продолжение “Хроники” Георгия Амартола. Согласно греческим источникам, русь приходила на Константинополь войной в 860 г. Была разбита и сама попросила о крещении. Это событие ПВЛ и считает появлением руси на международной арене. В древнерусском тексте читаем: *“Въ лѣто 6360... на ченшю Михаилу царствовати, нача ся прозывати Руска земля...”*. О том походе на Византию в ПВЛ говорится под 6374 (866) г.: *“Отправились Аскольд*

и Дир войной на греков и пришли туда в четырнадцатый год царствования Михаила”. Налицо ошибка, вызванная, скорее всего, контаминацией текста при его некорректном сокращении: на четырнадцатый год после коронации Михаил стал править самостоятельно (842 + 14 = 856), а русь напала на четвертый год его самодержавного правления (856 + 4 = 860). По болгарской эре год нападения на Царьград – 6364 (а не 6374). Может показаться, что летописец ошибся в десятках и прочитал “лето 6374” (при пересчете в парадигме константинопольской эры это дает 866 г. от Р. Х.). Однако алгоритм ошибки, видимо, проще: зацепившись за указание о “14 лете”, летописец прибавил 14 к 6360 г. И, получив 6374 г., решил, что эра имеется в виду константинопольская.

¹⁹ Лурье Я. С. История России в летописании и восприятии Нового Времени // *Его же. Россия Древняя и Россия Новая. Избранное*. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 58.

Алексей Шахматов считал: эта дата – результат неверного сложения лет от Адама до Михаила²⁰. Причину ошибки летописца попытался объяснить Сергей Цыб. Для этого ему пришлось прибегнуть к нескольким последовательным округлениям, то есть натяжкам²¹.

А. В. Журавель предложил отсчитывать от “воцарения” младенца Михаила, а не от дворцового переворота, в результате которого мать царя лишилась своего влияния, и потому вынужден был прибегнуть к довольно замысловатому построению²².

Однако еще А. Г. Кузьмин заметил по поводу “Тверского летописца” XVI в., что он следует болгарской эре, а потому в нем “от Адама до Христа” 5505 лет, а “от Христа до Михаила” 856 лет. И первое лето самостоятельного правления Михаила приходится на 6360 год, имея в виду, что эта дата соответствует 856 году²³. Уточним. Как и Тверской летописец, Лаврентьевская летопись содержит пласт исчислений, выполненных по болгарской эре. Отняв 5505 от 6360 г., получим не 852-й, но 855 г., начало реального правления Михаила (20 ноября 855 г. был убит Феоктист, бывший опекуном Михаила и первым министром, и фактически потеряла власть Феодора). Итак, дата в ПВЛ верна, но принадлежит иной летосчислительной системе (впрочем, не одной, а, как ни парадоксально, сразу двум; см. о том в конце этих заметок).

Среди хитроумного набора хронологических перипетий русского летописания встречаются и вовсе экзотические случаи. В наших комментариях к ПВЛ²⁴ развивается мысль И. И. Срезневского о том, что редакторы летописи брали сведения из болгарских и моравских рукописей и могли ошибаться при переводе греческих датировок в глаголические и

²⁰ Шахматов А. А. Исходная точка летосчисления... – С. 220.

²¹ С. В. Цыб предлагал считать, что причиной ошибки явилось использование летописцем хронологических расчетов из переведенного с греческого “Летописца вскоре”. Отбросив месяцы и округлив в большую сторону до целых чисел годы предшествующих царствований, древнерусский автор ошибочно получил при подсчетах четыре лишних года. В этом случае он должен был высчитать по антиохийской эре не 6360 (860) г., а 6356 (856) г. – реальную дату самостоятельного воцарения Михаила III. При последующем исправлении текста в соответствии с константинопольской эрой индикт был изменен с 8 на 15, что дало уже 852 год: Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 101–103.

²² “Начало Руси в “Повести временных лет” сопоставляется с началом правления византийского императора Михаила III и датируется либо 6360, либо 6362 г. Из

византийских источников известно, что воцарение Михаила III произошло 21 января 6350, т. е. 842 г., а первое нашествие русов на Византию – в 6368 сентябрьском году (18 июня 860 г.) Это означает, что летописная датировка “6360” отчасти соответствует стилю-0, отчасти представляет собой искусственную датировку, возникшую из-за того, что сентябрьская датировка воцарения Михаила III (6350) была некогда ошибочно сочтена нулевой (–5500) и была превращена в десятиричную (6350 + 10 = 6360). Помимо этого, в источниках когда-то существовала и десятиричная датировка “Михайлова царства”, т. е. 6352 г., которая подверглась затем аналогичному превращению, породив тем самым дату “6362”: Журавель А. В. Аки молния... – С. 143. Ниже мы предложим и более простое объяснение.

²³ Кузьмин А. Г. Начальные этапы... – С. 263.

²⁴ См.: Повесть временных лет. – С. 238–239, 263–264.

глаголических в кириллические²⁵. Дело в том, что числовая система глаголицы ориентировалась на порядок букв в самой глаголице, а числовая система кириллицы – на порядок букв в греческом алфавите (цифры и числа учили отдельно от алфавита, как мы отдельно учим арабские цифры). При графическом переводе глаголических текстов на кириллицу возникали ошибки. Они были неминуемы, даже если переписчик держал перед глазами таблицу с системой числового перевода, ведь предстояло сделать двойной перевод – сначала конвертировать глаголическую букву в кириллическую, а потом и глаголическое цифровое значение в такое же кириллическое. Стоило чуть ослабить внимание, и возникала ошибка. Опасность подстерегала и болгарского переводчика греческих рукописей: если он ошибался, механически переводя греческую цифирь в глаголическую, то у работавшего с кириллицей русского летописца было немного шансов эту ошибку выявить.

Удалось обнаружить несколько случаев, говорящих об использовании летописцем глаголических рукописей (видимо, болгарских). Для удобства проверки датировок нами составлена параллельная таблица числовых значений глаголицы, кириллицы и греческого*.

В “Комиссионном списке “Новгородской первой летописи” младшего извода”, в котором, как определил А. Шахматов, отразился Начальный свод, “начало Русской земли” помещено под 6362 (так в Софийской первой и в Воскресенской летописях.) Источник записи отличался от источника ПВЛ, хотя имелся в виду тот же первый год самостоятельного правления императора Михаила – 855 г. (то есть год 6360 от Сотворения мира, только по константинопольской эре). Правда, при конвертации из глаголической в кириллическую дата усохла на год: буква “В” стала буквой “Веди” и обозначенная первоначально тройка стала двойкой. Так 6363 (855) г. превратился в 6362.

Принято считать, что в хронологическом списке от Адама до Святополка Изяславича цифры перепутаны самым нелепым образом, а потому рационального решения эта хронология не имеет²⁷. Остановимся на “проблеме 6360” более подробно.

Начнем с сообщения ПВЛ:

²⁵ Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка X–XIV вв. – Санкт-Петербург, 1882. – С. 5. Исследователь заметил, что если договор Игоря с греческого переводился на глаголицу, то при механическом перенесении в глаголический славянский текст буква гамма под титлосом (в греческом и в кириллице это тройка) превращалась в четверку.

* Таблица (с исправлением опечаток в нумерации сноска 6, 7, и 8 на С. 478) приложена к данной публикации.

²⁷ “...алогичность и бесполезность (с современной прагматической точки зрения) расчета 6360 года порождает закономерный вопрос: зачем понадобилось летописцу включать в свое произведение перечень лет “от Адама”? Однако на него исследователи не дают ответа. Они даже не пытаются этого сделать: быть может, потому, что их не занимает проблема восприятия времени древнерусским книжником?”. Данилевский И. Н. “Повесть временных лет”: Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004. – С. 189.

“В лѣто 6360, индикта 15 [день], наченшию Михаилу царствовати, нача ся прозывати Руская земля. О семь бо увѣдохомъ, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгород, яко же пишется в лѣтописаньи Гречьстѣмъ. Тѣм же отселе почнем и числа положим; яко от Адама до потопа лѣт 2242; а от потопа до Аврама лѣт 1000 и 82, а от Аврама до исхоженья Моисеева лѣт 430; а [от] исхожения Моисеева до Давида лѣт 600 и 1; а от Давида и от начала царства Соломона до плѣненья Ярусалимля лѣт 448; а от плѣненья до Олексанѣдра лѣт 318; а от Олексанѣдра до рожества Христова лѣт 333; а от Христова рожества до Коньстянтина лѣт 318; от Костянтина же до Михаила сего лѣт 542...”²⁸.

Продолжим в переводе:

“А от первого года царствования Михаила до первого года княжения Олега, русского князя, 29 лет, а от первого года княжения Олега, потому что он сел в Киеве, до первого года княжения Игоря 31 год, а от первого года княжения Игоря до первого года Святослава 33 года, а от первого года княжения Святослава до первого года Ярополкова 28 лет; а княжил Ярополк 8 лет, а Владимир княжил 37 лет, а Ярослав княжил 40 лет. Таким образом, от смерти Святослава до смерти Ярослава 85 лет; от смерти же Ярослава до смерти Святополка 60 лет”.

В расчете лет от начала царствования императора Михаила (после переворота 855/856 г.) до смерти Святополка Изяславича допущены одна описка и три ошибки. Ошибка (отягощенная опиской) – это якобы 29 (28) лет от Михаила до Олега. Однако $882 - 856 = 26$. Вот и о Святославе сказано, что он правил 28 лет (а надо также 26). Замена шестерки на восьмерку может быть объяснима механической заменой греческой дигаммы (использовалась только как цифра) на глаголическую букву “Дз”.

²⁸ Ошибки в сумме лет Лаврентьевского и Московско-Академического списка корректируют друг друга: сигнал об оплошности переписчика – дважды повторено число 318, а вместо 333 (число лет от Александра Македонского до Рождества Христова в Московско-Академическом списке) в Лаврентьевском списке значится 313. Меж тем понятно, что 855 г. по Р. Х. получаем как следующий при сложении 313 (от Р. Х. до Константина) и 542 г. (от Константина до Михаила), а, значит, здесь и есть законное место числа 313, оно всего лишь оказалось сдвинуто на одну позицию влево. При этом весь список будет корректным, если “а от Аврама до исхоженья Моисеева лѣт 430; а от исхожения Моисеева до Давида лѣт 600 и 1”, мы заменим на “от Авраама до Моисеева исхода 430 лет, от исхода до Давида 640 лет” (так в другом древнерусском сочинении – Толковой Палее). В

сумме от Адама до Христа 5493 года. До числа константинопольской эры (5508) не хватает 15 лет (одного индиктового круга), и можно решить, что список расчислен по александрийской эре и заимствован из некоего третьего источника (считается, что это вторая редакция “Летописца вскоре” патриарха Никифора, умершего в 829 г.). Однако обратим внимание на явный пропуск: “а от Давида и от начала царства Соломона до плѣненья Ярусалимля лѣт 448”. Видимо, у Нестора было “а от Давида и от начала царства Соломона лѣт <15>, <а от Соломона> до плѣненья Ярусалимля лѣт 448”. В этом случае хронология по Нестору и впрямь подчинена константинопольской эре. (По принятой ныне исторической хронологии от начала царствования Давида до Соломона 36 лет, а от Соломона до разрушения храма 384 года, то есть в сумме 420 лет).

Еще пример того же рода: Владимир правил не 37 лет (так по ПВЛ), а 35. То есть греческий эпсилон (5) заменен глаголической “е” (6) с позднейшим исправлением на 7 (вероятно, для подгонки общего результата на какой-то стадии составления списка). Эти ошибки (все в сторону увеличения даты) свидетельствуют о существовании некоей греческой хроники, из которой и был взят сначала болгарским переводчиком, а потом автором ПВЛ список русских князей IX–XI вв.

Ряд получается таким:

856 г. (первый год самодержавия Михаила) плюс 26 лет (а не 29 и не 28) – 882 г. (начало княжения в Киеве Олега).

882 г. плюс 31 год – 913 (начало княжения Игоря).

913 г. плюс 33 года – 946 (начало княжения Святослава).

946 г. плюс 26 (а не 28) лет – 972 г. (С 973 г. – начало княжения Ярополка).

972 г. плюс 8 лет – 980 г. (начало княжения Владимира).

980 г. плюс 35 (а не 37) лет – 1015 г. (начало княжения Ярослава).

1015 г. плюс 40 лет (княжение Ярослава, умер в 1054 г.) – 1055 г.

1055 г. плюс 60 лет – 1115 (Святополк Изяславич умер 16 апреля 1113 г.).

Отдельно указано, что от смерти Святослава до смерти Ярослава 85 лет (надо 83 или 84), что, возможно, связано с механическим превращением греческой дельты (четверки) в глаголическую “д” (пятерку). Впрочем, в концовке списка наблюдается характерная именно для Нестора и любовь к круглым датам²⁹ и, как следствие, – тенденция к округлению чисел (Ярослав правил не 40 лет, а 39, от смерти Ярослава до смерти Святополка не 60, а 59 лет).

Однако замена 39 лет на 40, а 59 на 60, дающая в результате не 1113, а 1115 год, не может быть объяснена описками и ошибками перевода. Единственное приемлемое объяснение надо искать в способе подсчета летописцем всей суммы лет, только уже не от Адама, а от Рождества Христова. Со знательно или машинально от отсчитывает не от года смерти Святополка Изяславича, а от того года, в котором сам находится.

Это год 1115-й. И, значит, А. Шахматов был не прав, когда ограничил летописание Нестора 1113 г. В лето 1114 Нестор вернулся в Киев из Новгорода. Там он присутствовал при закладке Мстиславом нового каменного кремля. А в Ладоге в тот же год посадник Павел заложил новую каменную крепость “на приспе”, и сам Нестор с помощью ладожских детей собирал на волховском берегу стеклянные бусины (его страсть к подсчетам распространится и на их число, он укажет, что бусин собрал их “более ста”).

2. Ошибка в базовой дате “Начального свода”:

Не 6428, а 6448/6449 по константинопольской эре, 940/941 по Р. Х.

Комментируя “Комиссионный список Новгородской первой летописи”, Дмитрий Лихачев обнаружил анахронизм в статье 6428 (920) г.:

²⁹ О присутствии Нестора на юбилейных празднованиях в честь 250-летия Новгорода в 1114 г. см. комментарий: Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 2012. –

С. 219–220, 379. Комментарий к способу сообщения Нестором года основания Киево-Печерского монастыря через собственный год рождения: Там же. – С. 343.

“Начальная часть Новгородской первой летописи включает в себе текст так называемого Начального свода, более древнего, чем “Повесть временных лет”. Хронологические данные Начального свода во многих случаях расходятся с хронологией “Повести временных лет”. “Начальный свод” имел в качестве основы своей хронологии только русский компилятивный хронограф, в компилятивном же хронографе неудачный поход Игоря отнесен к 920 г. вслед за сообщением о венчании Романа на царство. Поход же Олега в Начальном своде изображен как отместка за поражение Игоря, а поэтому и отнесен к 922 г. (921 г. отведен под сборы). В “Повести временных лет” даты походов Олега и Игоря исправлены по датам договоров греков с русскими. Этих договоров не было в руках у составителя Начального свода – их получил лишь составитель “Повести временных лет”, не только исправивший по ним датировки походов, но обративший внимание и на то обстоятельство, что в договоре Олега 911 г. последний назван не воеводой Игоря, а великим князем русским, действующим при этом вполне самостоятельно”³⁰. И еще: “...по ясному свидетельству Продолжателя Хроники Амартола, нападение русских, описанное в компилятивном хронографе, имело место не в 6428, а в 6449 году”³¹ (эра константинопольская).

Согласимся: речь о первом походе Игоря на греков в 940/941 году. Но очевидно, что в дате “Начального свода” не случайная описка, а системная ошибка: глаголическая буква “К” (число 40) в болгарском источнике русским летописцем, предшественником Нестора, была прочитана как кириллическая буква “Како” (число 20)*.

После этого ряд ошибочных датировок был запрограммирован. Следующий год должен быть, разумеется, 6429. Его автор “Начального свода” отводит под сборы Олега и Игоря. Зато на 6430 лето попадают и поход Олега на Царьград, и возвращение в Киев, и экспедиция в Ладогу, смерть от укуса змеи, начало княжения Игоря, включая его походы “на Древ<л>яны и на Угличѣ”. Когда именно начал править Игорь, летописец “Начального свода” не знает.

Далее двадцать три года “пустого” правления Игоря. И только под 6453 (945) г. – в “Комиссионном списке “Новгородской первой летописи” наконец-то правильная дата! – рассказ о попытке Игоря ввести двойное налогообложение древлян, его убийстве и о троекратной мести Ольги.

3. Смерть Оскольдова сына и гибель Вадима Храброго:

6376 год по константинопольской эре, он же 868 по Р. Х.

Год 6372 (переводят как 864) – “пустая” статья в “Лаврентьевском” и “Ипатьевском” списках. Надо полагать, что здесь из летописи выпало не вполне удобное свидетельство о новгородском восстании против Рюрика. Однако оно попало в относительно поздний “Никоновский свод”

³⁰ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 414.

³¹ Там же. – С. 428.

* При этом ошибка не могла возникнуть при переводе с греческого, поскольку там буква “Каппа”, как и буква “Како” в кириллице, обозначает цифру 20.

(1520-е гг.): “В лѣто 6372. Убиень бысть отъ болгаръ Осколдовъ сынъ. Того же лѣта оскорбишася Новгородцы, глаголюще: “Яко бытии намъ рабомъ и много зла всячески пострадати от Рюрика и отъ рода его?”. Того же лѣта уби Рюрикъ Вадима Храброго и иныхъ многихъ изби новгородцевъ, съвѣтниковъ его”. А под 6375 г. сообщается: “...Того же лѣта избѣжа отъ Рюрика изъ Новагорода въ Киевъ много новгородцкихъ мужей”.

В первом случае при переводе с болгарской эры на константинопольскую речь идет о 6375 (867) г. О корректности именно такого перевода даты в “Никоновской летописи” говорит и следующая перед ней дата крещения Болгарии (6371, т. е. 866; см. ниже) и прочие смежные статьи. Видимо, они взяты из болгарской рукописи с датировками по болгарской эре. Отсюда же, надо полагать, извлечены данные о восстании Вадима Храброго, которое предшествует уходу Рюрика из Ладоги к Ильмену, и о подготовке в 870 г. еще одного новгородского мятежа.

4. Крещение Болгарии:

6373 по константинопольской эре, 865 по Р. Х.

Под 6366 годом (переводят как 858 г. по Р. Х.) русский летописец упоминает о крещении болгар: “Царь Михаил отправился с воинами на болгар по берегу и морем. Болгары же, узнав об этом, не смогли противостать им, попросили крестить их и обещали покориться грекам. Царь же крестил их князя и всех бояр и заключил мир с болгарам”.

Это событие, известное по византийским источникам, произошло в 865/866 г. Летописец следовал здесь рукописи, в которой летоисчисление велось по антиохийской эре (6366 – 5500 = 866)³³. Для “Начального свода” она, видимо, была базовой (см. примеч. 2).

В статье 6377 г. (полагают, что она означает 869 г. по Р. Х.) в “Лаврентьевской” и “Ипатьевской” летописях сюжет неожиданно повторяется: “Крещена была вся земля Болгарская”. Та же дата (6377) находится в греческом “Житии” Климента, архиепископа болгарского³⁴.

“Лето 6377” может указывать на использование относительно редкой эры с разницей в 5511 лет (получаем 866 г. по Р. Х.). Впрочем, к этому выводу ранее уже пришел А. В. Журавель: “Крещение Болгарии в летописях датируется 6366, 6368, 6371 и 6377 гг. Три датировки из четырех (6366, 6371, 6377) легко сводятся к 866 г. (соотношение стилей – 0; 5; 11; 6366 – 5500 = 866; 6371 – 5505; 6377 – 5511 = 866), а единственная не согласующаяся с таким вариантом датировка (6368) оказывается плодом ошибочного ультрамартовского “сокращения” последней даты (6377 – 9 = 6368). В пользу такого толкования говорит и надпись на древнеболгарском языке о том, что царь Борис крестил болгар “в год Етх Бехти”, т. е. по тюркскому календарю в год собаки: 866 г. был посвящен именно этому животному”³⁵.

³³ Зыков Э. Г. Известия о Болгарии в “Повести временных лет” и их источник // ТОДРЛ. – Ленинград, 1969. – Т. 24. – С. 49; Цыб С. В. Древнерусское времяис-

числение... – С. 111.

³⁴ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 407.

Заметим, впрочем, что превращение даты 6366 в 6368, проще объяснить превращением греческой шестерки в глаголическую восьмерку при механическом переписывании переводимого текста.

5. Призвание Рюрика:

6374 по константинопольской эре, 866 по Р. Х.

В ПВЛ это событие отнесено к 6370 (якобы 862) г. Однако год призвания Рюрика оспорила ладожская археология. По результатам раскопок Евгения Рябина с большой долей вероятности определены хронологические границы захвата Приладожья заморскими викингами, видимо, шведами, которые обложили данью и славян, и финнов, и, хотя про то не сказано, местную русь (местных скандинавов). Установлено, что около 840 (возможно, в 837–839 гг.) и около 865 г. Ладога выгорела дважды³⁶. Второй пожар может быть надежно связан с изгнанием варягов-находников, или с последовавшей за этим гражданской смутой (“встал род на род”)³⁷.

Но 6370 г. болгарской эры соответствует именно 865 г. по Р. Х., 6373 г. по константинопольской эре.

Между тем, и летописная дата захвата Приладожья может быть соотнесена с ладожским пожаром конца 830-х гг: греческая “Мю” (40), механически переписанная в глаголическое “М”, превращалась в 60, но если в протографе варяжская экспансия была датирована не 6367, а 6347 г., то внутри константинопольской эры мы получим 839 г. по Р. Х., возможный год ладожского пожара и год прихода к византийскому императору Феофилу, а от него ко двору Людовика Благочестивого в Ингельгейм посольства народа “рос” (см. Бертинские анналы).

Сведения о свеонах-находниках отличаются от сведений о приходе Рюрика тем, что датированы по константинопольской, а не по болгарской эре, то есть летописец должен был извлечь их через посредство глаголической славянской рукописи из какой-то греческой хроники времен императора Феофила, где говорилось о захвате свеонами Приладожья и создании русского каганата.

Следующая “непустая” статья ПВЛ рассказывает о походе Аскольда и Дира на греков. Она отнесена летописцем к 6374, на самом же деле это простая описка, имеется в виду лето 6364 по болгарской эре, то есть 6367 по константинопольской, или 859 (со сдвигом на год от 860) по Р. Х.

³⁵ Журавель А. В. Аки молния... – С. 143.

³⁶ Кузьмин С. Л. Ярусная стратиграфия нижних слоев Староладожского городища // Памятники старины: Концепции. Открытия. Версии: Памяти В. Д. Белецкого (1919–1997). – Санкт-Петербург; Псков, 1997. – Т. 1. – Табл. I; 345; *Его же*. Пожары и катастрофы в Ладоге: 1250 лет непрерывной жизни? // Ладога – первая

столица Руси: 1250 лет непрерывной жизни. Седьмые чтения памяти Анны Мачинской. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 49, 52, 53, 56; *Его же*. Ладога в эпоху раннего Средневековья (середина VIII – начало XII в.) // Исследования археологических памятников эпохи Средневековья. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 69–94.

³⁷ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 2012. С. 215–216, 241.

По “Никоновской летописи” после недатированной статьи “О Варязѣхъ”, пришедших “из заморья” и обложивших данью словен, мешчеру и кривичей, получаем такой хронологический ряд:

6367 по болгарской эре, 6370 по константинопольской (862) – словене, меря и кривичи изгоняют варягов за море. Начинается междоусобица.

6367 (дата повторена, но оставлена пустой).

6368 (пустая дата).

6369 по болгарской эре, 6372 по константинопольской (864) – словене, меря, кривичи и варяги призывают Рюрика.

6370 по болгарской эре, 6373 по константинопольской (865) – приход Рюрика, Синеуса и Тривора (так! – А. Ч.).

6371 по болгарской эре, 6374 по константинопольской (866) – поход на болгар Михаила и Варды, голод в Болгарии, крещение Болгарии.

6372 по болгарской эре, 6375 по константинопольской (867) – убит сын Аскольда, убит Вадим Храбрый.

6373 по болгарской эре, 6376 по константинопольской (868) – умерли Синеус и Тривор (вновь “Тривор” – А. Ч.), то есть действительно на третье лето после призвания Рюрика в 865 г.* Аскольд и Дир воевали Полоцкую землю.

6374 (болгарская дата 6364 + 10) – “Пошли Аскольд и Дир на Греки”. (Вставка, поскольку о походе Аскольда и Дира говорится в недатированной части в статье “Пришествие агарян на Царьград”, предшествующей последней недатированной статье “О Варязѣхъ”).

6375 (болгарская дата 6365 + 10) – возвращение Аскольда и Дира из Царьграда с малой дружиной.

6376 по константинопольской эре (868) – начало царствования Василия³⁹.

Дальше даты идут по константинопольской эре.

Перед нами шесть идущих друг за другом статей, заимствованных из некоей греческой или болгарской хроники и датированных по болгарской (старовизантийской) эре. Фрагмент “Никоновской летописи”, который мы здесь рассмотрели, сохранил исторические подробности и мотивировки, частично утраченные в “Лаврентьевском”, “Ипатьевском” и прочих списках ПВЛ. А поскольку, судя по болгарской датировке, из той же рукописи взята и первая датированная статья (6360 г.), надо думать, мы имеем дело с текстом, в котором отразилась одна из ранних редакций ПВЛ.

6. Рождение Игоря и Ольги:

6385 и 6411 годы по константинопольской эре, 877 и 903 по Р. Х.

“Воскресенская летопись” сообщает, что в год смерти Рюрика (само событие не датировано) Игорю было два года⁴⁰. Если учесть, что в

* Сюда же отнесено и рождение Игоря (см. ниже), но это, очевидно, позднее добавление: с вычетом десяти лет от реальной даты; в противном случае Игорю должно быть на момент его гибели 77 лет.

³⁹ Летописный сборник, именуемый

Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9. – С. 8–10.

⁴⁰ Воскресенская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 231.

“Лаврентьевском списке” об Игоре сказано “дѣтескъ велми”, а в “Ипатьевском” – “молодѣ велми” и в обоих списках смерть Рюрика отнесена к 879 г., то родился Игорь в 6385 (877) г.

Однако в “Никоновской летописи” запись о рождении Игоря помещена под 6373 г. При этом в кириллице буква “он” обозначает число 70, а по глаголической числовой системе – 80. Если имела место ошибка перевода, то мы должны получить 6383 г. И с учетом, что болгарская эра дает разницу в 5505/5506 лет, годом рождения Игоря оказывается 877/878 г., то есть Игорю в год смерти отца и вправду было не более двух лет.

Вопреки Борису Клоссу⁴¹, некоторые данные “Никоновской летописи” оказываются ранними⁴².

“Архангелогородский летописец” (начало XVI в.) говорит, что Ольге было всего 10 лет, когда ее выдали за Игоря. Впрочем, впервые эти “10 лет” появляются в начале XV в. в расчетах создателя “Первой выборки “Новгородской Карамзинской летописи”: “И бысть княжения его [Игоря] лет 33 по Олгове смерти. А при Олзе бы, отнюдуже приведе ему Олегъ жену от Пльскова, именемъ Олгу, лет 10, и жит Игорьъ с Олгою лет 43. А от первого лета Игорева до первого лета Святославля лет 33” (887 г.)⁴³. Итак, летописец сообщил, что Игорь с Ольгой жили всего 43 года, из них первые 10 лет – еще при княжении Олега (“при Олзе... лет 10”: 903–912), и потом 33 года до гибели Игоря (912–945). При этом считается, что Святослав Игоревич родился в 942 г. (“Ипатьевская летопись”). Благодаря этим мнимым 43 годам жизни с Игорем, княгиня рождает Святослава через 29 лет после свадьбы, а византийский император сватается к женщине, которой идет уже седьмой десяток.

Видимо, мы вновь имеем дело с некорректным переводом числовых значений с глаголической системы на систему кириллическую. В кириллице взятая под титло прописная буква “и” “десятеричное” означала число 10, а “иже” – 8. Но в глаголице одна из двух букв “иже” (та, что соответствует кириллическому “восьмеричному” и) – 20. И если ошибиться и в дате (там, где десятки) вместо 20 увидеть 10, то год будет прочитан как 6411 (903). Ну а на самом деле это год 6421 (912/913), год смерти Вещего Олега⁴⁴. В этом

⁴¹ Клосс Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв. – Москва, 1980. – С. 181–189.

⁴² “...Никоновская летопись, особенно в ее древней части, вызывает недоверие к приводимым ею данным. Но под 1146 (6654) годом эта летопись говорит о солнечном и лунном затмениях, и эти сведения оказываются точными: действительно, 11 июня 1146 года было частичное солнечное затмение, а 20 ноября этого же года – лунное затмение. Очевидно в Никоновской летописи помимо легенд и домыслов получил отражение некий реальный источник середины XII века, едва ли не связанный со старой ро-

стовской традицией”: Кузьмин А. Г. Начальные этапы... – С. 226. Исследователь ссылается на Д. О. Святского, который, пользуясь разработанными астрономом Михаилом Вильевым астрономическими таблицами солнечных затмений, привязал многие летописные датировки к историческим: Святский Д. Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения. – Санкт-Петербург, 1915. – С. 22.

⁴³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ. – Москва, 2003. – Т. 3. – С. 26.

⁴⁴ В этот же год Олег, как следует из его клятвы “крестом и Троицей” в договоре

случае Ольга родилась в 903, выдана замуж десятилетней, а когда родился Святослав, ей был 21 год*.

“Типографская летопись” (конец XV в.) сообщает, что по слухам Ольга была дочерью Вещего Олега: “В лѣто 6411. Игоревѣ же възрѣстѣшю и хожаше по Олзѣ, и слушааше его. И приведоша ему жену отъ Плескова, именемъ Олгу. Нѣцыи же глаголють, яко Олгова дщи бѣ Ольга”. Так и в “Пискаревском летописце”: “В лѣто 6411. Игоревѣ же възрѣстѣшю и хожаше по Олзе, и слушааше его. И приведоша ему жену от Плескова именемъ Ольгу. Нѣцыи же глаголють, яко Ольгова дщери бѣ Ольга”⁴⁶.

Брак Игоря с десятилетней Ольгой говорит о том, что этот брак был династическим. А, значит, Ольга, скорее всего, и впрямь дочь Вещего Олега. Однако свадьба состоялась не в 902/903, а в 912 г., перед Олеговой кончиной.

7. Рождение Святослава:

6431 (6433?) по Константинопольской эре, 920 (923?) по Р. Х.

“Ипатьевская летопись” сообщает о рождении Святослава в 6450 г. Видимо, это известие заимствовано из того же болгарского перевода, что и запись о войне Симеона с хорватами. Однако по сообщению Василия Татищева, по “Новгородской” и “Ростовской” летописям Святослав родился в 920 г.⁴⁷

На необходимость перенесения даты рождения Святослава указал Сергей Белецкий. Он сослался на то, что в договоре Игоря с греками 945 г. фигурируют не только посол Святослава, но и посол его жены (“Каницар от Предславы”), равно как и посол от жены его младшего брата (“Шихберн Сфандр от жены Улеба”)⁴⁸. Как ни жалко, но придется расстаться с легендой о том, как малолетний Святослав кидал сулицу в древлян, и она, пролетев между ушей коня, ударила того по ноге (см. летописную статью под 946 г.)⁴⁹.

Татищевский 920 г. был вылуцен из греческой даты “6428”. Но с учетом того, что эра в первоисточнике была, надо полагать, болгарская, по константинопольскому счету получаем 6431 (923). Что же касается ПВЛ, то, видимо, это известие, да и сама дата 6450, заимствованы из болгарского перевода греческой рукописи, сохранившей болгарскую (старовизантийскую) эру. Просто греческая “Лямбда”, означающая 30, была механически переписана на глаголическую “Л” под титлом, то есть число 50. Отняв 5505 от 6430, получим 925 г. Это 6433 г. константинопольской эры.

912 г., сам принимает крещение (см.: Чернов А. Вещий Олег... – С. 699–726) и подписывает второй договор с греками, который должен был предшествовать религиозно-государственной реформе. Женитьба Игоря была, надо думать, одним из эпизодов Олегова плана.

* См. ниже заметку “Рождение Святослава”.

⁴⁶ Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы // ПСРЛ. – Москва, 1978. – Т. 34. – С. 31.

⁴⁷ Татищев В. Н. История Российская. – Москва; Ленинград, 1963. – Т. 2. – С. 40, 217.

⁴⁸ Белецкий С. В. Кто такой Володислав договора 944 г.? // Норна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой / Под редакцией Т. Н. Джаксон, Г. В. Глазыриной, И. Г. Коноваловой, С. Л. Никольского, В. Я. Петрухина. – Москва, 2001. – С. 22.

⁴⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 46.

8. Война Симеона с хорватами:**6435 по константинопольской эре, 927 по Р. Х.**

Этот же хронологический казус обнаруживается и в случае с роковым хорватским походом Симеона. В ПВЛ под 6450 (якобы 942 по Р. Х.) г. читаем: “Семеонъ иде на храваты, и побѣжень бысть Храваты, и умре, оставивъ Петра князя, сына своего, болгаромъ”. А. Шахматов прокомментировал: “Ср. у продолжателя Амартола: “Маиа мѣсяца въ 27, индикта 15, Семеонъ, князь Болгарьскый, на Хъвраты подвиже воиноу и съступоу бывшоу, побѣжень бывъ и суцая съ нимъ вся иссѣче. Тѣмъ неисцѣлною болѣзнію по сердце ятъ, погыбе безаконновавъ всуе. Петра сына своего постави княземъ”. Хронологическое определение, 6450 г., основано на указании 15 индикта; оно ошибочно, ибо Симеон умер в 6435 (927) г., который также падал на 15 индикт”⁵⁰.

Мы вновь имеем дело с некорректным числовым переводом греческой “Лямбды” (50 вместо 30), но при этом еще и с потерей конечной цифры в дате – двойки или пятерки.

Поскольку Симеон умер в 927 г., греческая рукопись не могла быть датирована по антиохийской эре (6435 – 5500 = 935; 6430 – 5500 = 930). Подходит только эра болгарская (927 + 5505 = 6432), или константинопольская (927 + 5508 = 6435).

9. Крещение Ольги:**6466 по константинопольской эре, 957 по Р. Х.**

“В год 6463. Отправилась Ольга в Греческую землю и пришла к Царьграду...”. Если эту дату ПВЛ переводить по константинопольской эре, то поездка Ольги состоялась в 955 г.

Существует гипотеза о том, что Ольга крестилась не в Константинополе, а в Киеве после возвращения из Византии⁵¹, однако такое предположение представляется избыточным.

В сочинении Константина Багрянородного “О церемониях византийского двора” описаны приемы Ольги в Константинополе с указанием точных дат (9 сентября и 18 октября) и дней недели, но без указания года. Речь идет либо о 946, либо о 957 г. Состоялась полемика между Геннадием Литавриным, отстаивающим дату 946 г., и Александром Назаренко, сторонником даты 957 г.⁵² Помимо прочего, А. В. Назаренко выдвинул и такой

⁵⁰ Шахматов А. А. “Повесть временных лет” ... – С. 57.

⁵¹ Оболенский Д. К вопросу о путешествии русской княгини Ольги в Константинополь в 957 г. // Проблемы изучения культурного наследия. – Москва, 1985. – С. 36–47.

⁵² Литаврин Г. Г. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы

и исследования. 1985. – Москва, 1986. – С. 49–57; Его же. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 429–437; Назаренко А. В. Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? // Византийский временник. – Москва, 1989. – Т. 50. – С. 63–83; Его же. Еще раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь: Источниковедческие заметки // Древнейшие

весомый аргумент: Ольга не могла отправиться в Константинополь в 946 г. хотя бы потому, что с 945 по 947 г. была занята усмирением древлянского восстания и поездкой по Новгородской земле.

А. Г. Кузьмин писал: “Одним из спорных вопросов является время крещения Ольги. По летописи, это произошло в 6463 году (955 г. константинопольской эры). Но в 6565 году, как видно из рассказа Константина Багрянородного, Ольга была еще язычницей. По западным источникам, русская княгиня крестилась лишь при императоре Романе, который начал править в 959 году. О том, что “при семъ цари Романе в лѣто 6463 крестися Олга”, говорится и в некоторых русских хронографах”⁵³.

Однако все станет на свои места, если 6463 г. пересчитывать не по константинопольской, по болгарской эре (та же дата дана и в Лаврентьевской, и в “Ипатьевской” летописях, и в Русском хронографе редакции 1512 г.). И можно утверждать, что везде имеется в виду 957 г. По константинопольской эре это лето 6465. Вот и сам А. Г. Кузьмин отмечает, что и “в рассказе о Святославе мы имеем целый ряд дат, отступающих от принятой позднее хронологии на 4 года”⁵⁴. Иными словами, хотя древних болгарских хронографов мы не знаем, видимый след их существования обнаруживается в русских летописях.

Дмитрий Гордиенко, проанализировав византийскую практику крещения неофитов в X в., пришел к выводу, что Ольга была крещена в ночь на 18 октября 957 г. в Константинополе⁵⁵. Октябрь 957 г. по Р. Х. и впрямь соответствует 6463 г. по болгарской эре (957 + 5506).

Из “Памяти и похвалы князю Владимиру”, в которой, как полагает Д. С. Лихачев, отразилось древнейшее русское летописание⁵⁶, известно, что Ольга умерла 11 июля 969 г. Информация о том, что после крещения княгиня прожила 15 лет, извлечена из двух заголовков летописных статей путем простейшего вычитания.

* * *

Изучение анахронизмов в древнейшей части русского летописания позволило обнаружить цепочку однотипных ошибок, связанных одновременно с болгарской (старовизантийской) эрой и с казусом Срезневского – некорректной конвертацией греческого и глаголического счислений. В большинстве случаев речь идет о болгарско-византийских сведениях времени царствования императора Михаила, с именем которого автор ПВЛ

государства Восточной Европы. 1992–1993. – Москва, 1995. – С. 154–168. Позднейшая попытка Г. Г. Литаврина предложить компромиссный вариант не оказалась убедительной. См.: Литаврин Г. Г. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Византизм... – С. 429–437.

⁵³ Русский хронограф // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. 22, ч. 1: Хронограф

редакции 1512 года. – С. 359. См. также: Кузьмин А. Г. Начальные этапы... – С. 269.

⁵⁴ Кузьмин А. Г. Начальные этапы... – С. 271.

⁵⁵ Гордиенко Д. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської Церкви // Ruthenica. – Київ, 2006. – Т. 5. – С. 12–18.

⁵⁶ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 441.

связывает и крещение болгар, и первое, если не считать записи в Бертинских анналах 839 г., появление руси на международной арене. Вероятно, это говорит об использовании некоей глаголической рукописи, которая может восходить, к примеру, к гипотетической греческой хронике святителя Константина (или кого-то из его учеников). Напомним, что Константина считают создателем глаголицы и полагают, что он был опекуном малолетнего Михаила III. Еще в начале 850-х годов император Михаил и патриарх Фотий посылали Константина в Болгарию, где на реке Брегальнице он обратил часть болгар в христианство.

А. А. Шахматов настаивал на том, что на русское летописание могли повлиять памятники славянской (прежде всего болгарской) письменности⁵⁷. Мы получили подтверждения этой догадке, когда, помимо датировок по константинопольской эре, на которую ориентировался Нестор, обнаружили ряд рудиментарных дат, сделанных по болгарской эре, а еще две даты по распространенной в Болгарии в 860–880 гг. архаичной антиохийской эре. Из чего следует, что о походе руси на Царьград летописец рассказал по не дошедшей до нас болгарской рукописи. Не случайно же два события, датированных по антиохийской эре, относятся к наиболее ранним датам ПВЛ. Это крещение Болгарии (866) и, как это ни парадоксально, та же статья лета 6360 (см. ниже).

Понимал ли Нестор, что в разных рукописях он имеет дело с принципиально разными системами датировок? В статье 6360 года (“стала прозываться Русская земля”) оказались слиты и два летосчисления и два события: 855 – начало самостоятельного царствования Михаила III по болгарской эре; и 860 – расчисленный по антиохийской эре набег киевских варягов на Царьград. Эти события произошли в разные годы, а даты совпали потому, что летосчислительные системы дают хронологическое зияние в пять лет и в данном случае становятся неразличимы. Летописец, видимо, этого не знал.

Санкт-Петербург

⁵⁷ См.: Златарский В. Н. Болгарский историко-литературный элемент в русской летописи // Труды Пятого съезда русских академических организаций за

границей. – София, 1932; *Его же*. История на Българската държава през средните векове. – София, 1970. – Т I, ч. 2. – С. 448–484; Кузьмин А. Г. Начальные этапы... – С. 240.

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЛІТОПИСНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО НАРОДЖЕННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА: ЛОКАЛІЗАЦІЯ БУДЯТИНОГО СЕЛА

Писемні свідчення про народження Володимира Святославовича

Дві пізні російських хроніки зберегли унікальну звістку про місце народження майбутнього хрестителя Русі – князя Володимира Святославовича. В одній з них, так званому Ніконовському літописі, складеному між 1526 та 1530 рр., під 970 р. читаємо наступне: *“В лѣто 6478. Посади Святославъ Ярополка въ Кіевѣ, а Олга въ Древѣх. И приидоша Новгородци, просяще себѣ князя, и отирѣся Ярополкъ и Олегъ, и рече Добрыня Новгородцем: “просите Володимира”. Володимеръ бо бѣ отъ Малки, ключницы Ольжины; Малка бо бѣ сестра Добрынь, и бѣ Добрыня дядя Володимиру; и бѣ роженіе Володимиру въ Будутинѣ въси, тамо бо въ гнѣвъ отслала ея (матір Володимира Малушу – Ю. Д.) Олга, село бо бяше ея тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици”*¹ (тут, і далі підкреслення – Ю. Д.). З цього повідомлення довідуємося, що матір Володимира відіслано до “Будутиної весі”. З контексту самої розповіді важко стверджувати про те, кому належав згаданий населений пункт, адже фраза “село бо бяше ея тамо” може буди віднесена як до Ольги, так і до Малуші.

Автор “Устюжського літописного зведення” (так званого “Архангелогородського літописця”) першої чверті XVI ст. уточнив, що батьком Малуші був Малк любутчанин, й додав, що саме Ольга віддала згадану Будутину весь, названу тут “Будотиним селом”, якомусь Богородичному храму: *“В лето 6478. Святослав посади в Киве сына своего большего Ярополка, Олга в Древлянех, а Владимира у себе имыи. И приидоша людие новгородьстии, просяще себе князя, и размысли Святослав: Ярополка ли отдати или Олга? И рече Добрыня новгородцем: “Просите себе Владимира”. Владимир бо бе от Малки ключницы Ольжины; Малка же бе сестра Добрыне, отец ея бе Малк любутчанин, бе бо Добрыня Малков сын, дядя Владимиру по матери, и рожение бысть Владимиру в Будотине селе, ту бо бе посла Олга Малку во гнев, село бо бе ея ту, бе бо, умирая, Олга отдаст село то пресвятеи Богородицы”*².

¹ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 2000. – Т. 9. –

С. 35.

² Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. // ПСРЛ. – Ленинград, 1982. – Т. 37. – С. 60.

Попри однозначність свідчення “Архангелогородського літописця” про саме Ольгу як власницю Будутиного села, не може бути певності, що це уточнення не є власним домислом укладача тексту. Подібне “доповнення від себе” знаходимо й у Василя Татищева. Історик не торкався питання, кому належав населений пункт, до якого Ольга відіслала Малушу, проте додав про спрямування згаданого в цитованих свідченнях гніву київської княгині саме на Малушу: *“Тогда Новгородцы просили собѣ отъ Святослава для управления единого изъ его сыновъ, и Святославъ далъ имъ котораго хотятъ. И хотя они прилѣжно старѣйшихъ просили, но Ярополкъ и Олегъ отреклись. Единъ же отъ пословъ Новгородскихъ Добрыня, совѣтовалъ имъ просить малѣйшаго отъ дѣтей его Владимира, которой рожденъ отъ Малуши Ключницы Ольгиной, дочери Малка Любженина и сестры Добрыниной. Родися же Владимиръ въ Будятинѣ селѣ близъ Плескова, за что Ольга разгнѣваясь на Малушу, сослала ея отъ себя. Новгородцы пріѣвъ тотъ совѣтъ за благо, просили Святослава, чтобъ имъ далъ Владимира, чему Святославъ самъ радъ былъ, отдалъ имъ охотно, котораго Новгородцы приняли, и Владимиръ поѣхалъ съ Добрынею путемъ своимъ къ Новгороду”*³.

Отож, із відомого у трьох варіантах свідчення про народження Володимира Святославовича довідуємося наступне:

- Володимир Святославович народився (бѣ роженіе Володимиру; роженіе бысть Владимиру) в Будятиному селі (Будутинѣ вѣси; Будотине селе), куди княгиня Ольга відіслала (отслала; посла) його матір Малушу; попри незначні відмінності у назві населеного пункту, всі три свідчення щодо трактування цього факту єдині;
- Малушу Ольга вислала у гніві (въ гнѣвѣ; во гневѣ); лише у викладі В. Татищева є уточнення, що вияв емоцій княгині було спрямовано саме на Малушу (разгневавшись на Малушу); це уточнення історика корелюється також із певним літературним загостренням (своєрідною драматизацією) події, яке трактується не просто відправленням (отслала; посла) Малуші до Будятиного села, а зісланням (сослала);
- населений пункт, до якого Ольга послала Малушу, згодом був переданий (даде; отдаст) певному Богородичному храмові (святѣй Богородици; пресвятеи Богородицы); за уточненням “Архангелогородського літописця”, його перед смертю записала церкві саме княгиня Ольга.

Літописне повідомлення про народження Володимира Святославовича вимагає з’ясування ряду важливих питань, які ставлять дослідників перед дилемою, що з написаного є історичним фактом, а що, натомість, може належати до домислів автора збереженої у пізніх переказах розповіді:

- Де розташовувався населений пункт, названий Будутиною вессю, Будотиним селом та Будятиним селом? Або ж, куди Ольга відправила Малушу?
- Коли Малушу було відправлено з Києва? Або ж, коли народився Володимир Святославович?

³ Татищев В. История российская с самых древнейших времен. – Москва, 1773. – Кн. 2. – С. 49.

- Що спричинило гнів Ольги?
- Чи гнів княгині був спрямований саме на Малушу?
- Малуша чи Ольга передала Будятине село Богородичному храму? Або ж, кому належало село Будятине?
- Де знаходився Богородичний храм, якому було передано згаданий населений пункт?

Відповіді на поставлені запитання можуть мати неабияке значення для розуміння мотивацій майбутніх дій князя, зокрема також і пов'язаних із хрещенням Русі. Згадка про передачу села Будятиного церкві Богородиці є важливим підтвердженням цього. Відтак розглянемо ці запитання у контексті подій, що розгорталися в короткому історичному проміжку третьої чверті X ст., до якого вкладається дата народження Володимира Святославовича. Насамперед нагадаємо відомі гіпотези щодо імовірного розташування населеного пункту, де народився майбутній хреститель Русі.

Питання локалізації літописного Будятиного села

Найвідомішою на сьогодні є псковська версія народження Володимира Святославовича. Її чи не вперше озвучив В. Татіщев: *“... родился (Володимир – Ю. Д.) в селѣ Будятинѣ близъ Плескова, гдѣ Олга и мать Владимирова Малуша были, вѣ 947. году, когда и Плесковѣ построенъ”*⁴. Вона виводиться від переконання історика, що поблизу Пскова народилася княгиня Ольга. Тому й зроблено висновок, що там, у приватній маєтності княгині, мала б розташовуватися і та місцевість, куди київська володарка відіслала матір Володимира Малушу.

Увесь набір доказів псковської локалізації Будятиного села виклали Микола Ільїнський та архієпископ Євгеній (Євфимій Олексійович Болховитінов). М. Ільїнський без зайвих пояснень стверджував: *“Родися же Владимир в Будятине селе близ Плескова, за что Ольга разгневался на Малушу, сослала ея от себя”*⁵. У митрополита Євгенія читаємо: *“На правом берегу устья реки Кеби, впадающей в реку Череху, есть другое урочище известное под именем Буденик или Будник. Издревле предание гласит, что там была отчизна Ольгина и родина Вел. Князя Владимира Святославича, внука Ольгина, в Летописях именуемая Будятино село”*⁶. Судячи з цитованих текстів, місцеві “предання”, що пов'язували урочище Буденик з літописним селом Будятиним є лише здогадом М. Ільїнського та архієпископа Євгенія, логіку виникнення якого пояснює цитата з “Сокращенной псковской летописи”, яку уклав митрополит, вміщена в четвертій частині “Истории княжества Псковского” під 948 роком: *“Рождение Великого Князя Владимира Святославича близ Пскова в селе Будутине, которое может быть тоже, что Выбутское, или Буденик”*⁷. До того ж, архієпископ вагався між двома топонімами. Окрім Буденика (Будника), імовірним місцем народження князя він назвав також село Вибутское (в народі зване Лібутское – sic!),

⁴ Там же. – С. 416, прим. 210.

⁵ Ильинский Н. Историческое описание города Пскова и его древних пригородов. – Санктпетербург, 1790. – Ч. 1. – С. 18.

⁶ Болховитинов Е. История княжества Псковского. – Киев, 1831. – Ч. 1. – С. 10, прим. *.

⁷ Там же. – Ч. 4. – С. 1–2.

узгоджуючи своє припущення з пізньою й завідомо тенденційною псковською житійною версією народження княгині Ольги: *“Святая и блаженна княгиня Ольга руская родися в Плесковской стране, в веси, зовомыя Выбуто”*⁸. Згадка про Вибути, як місце народження Ольги, вперше зустрічається в цитованому *“Житії”* княгині Ольги, яке створив близько 1553 р. псковський книжник Василій-Варлаам⁹. Як місце народження княгині Ольги Вибуто згадане також у скороченій редакції псковського *“Житія”* княгині Ольги, а у версії *“весь Выбутская”* – у *“Степенній книзі”*.

Не знаходимо нових істотних аргументів на користь припсковського розташування Будятиного села і в сучасних працях прихильників цієї версії. Розділ з біографією святого Володимира від народження до захоплення Києва є у монографії Надії Мілютенко¹⁰. Проте питанню локалізації місця народження князя дослідниця присвятила лише короткий і некритичний пасаж: *“В поздних житиях св. Ольги и в Никоновской летописи под 6478 (970) г. говорилось, что она (Ольга – Ю. Д.) рассердилась и выслала Малушу в свою весь Будитино под Псковом (ныне деревня Будник), где и родился Владимир. ... Предание о том, что св. Владимир родился в Ольгином селе, могло существовать в Пскове с древнейших времен”*¹¹. Уже відзначено, що Ольжині житійні оповіді жодних вказівок про місце народження Володимира Святославовича не зберегли, а ототожнення Будятиного села з урочищем Будник чи селом Вибутскім (в різночитаннях також – Лібутскім чи Вибуто), де, за пізніми житіями, народилася княгиня Ольга, базується винятково на припущенні В. Татіщева й патріотичних переконаннях М. Ільїнського та архієпископа Євгенія, розвинутих у псковській краєзнавчій літературі XIX–XX ст. Не обтяжуючись аналізом доказової бази цитованого твердження, дослідниця відіслала читача до монографії Анатолія Александрова, присвяченої побутуванню легенд про княгиню Ольгу на Псковщині. У третьому розділі під назвою *“На родине княгини Ольги: Будник, Плаксино, Виделибье”* дослідник вдався до аналізу краєзнавчої традиції ототожнення Будятиного села з припсковським Будником¹². Цитуючи свідчення *“Никоновського літопису”*, він слушно зауважив, що сучасні місцеві псковські краєзнавці та історики трактують літописну звістку про народження Володимира в Будятиній весі, прив'язуючи її (услід за М. Ільїнським) до Будника, *“часто уже ни на кого не ссылаясь”*¹³.

Популяризуючи псковську версію, до вже відомої аргументації на кшталт того, що, найвірогідніше, Ольга відіслала ключницю Малушу на Псковщину саме у свої родинні припсковські володіння, А. Александров

⁸ Цит. за виданням: Карпов А. Княгиня Ольга. – Москва, 2009. – Прилож. 5. – С. 357.

⁹ Карпов А. Ю. Житие княгини Ольги в редакции псковского книжника Василия (в иночестве Варлаама) // Очерки феодальной России. – Москва, 2003. – Вып. 7. – С. 66–88.

¹⁰ Милутенко Н. И. Святой равнопо-

стояный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 107–136.

¹¹ Там же. – С. 113.

¹² Александров А. А. Во времена княгини Ольги. Легенды и были о княгине Ольге в Псковской земле. – Псков, 2001. – С. 81–95.

¹³ Там же. – С. 82.

долучив тільки не цілком вдалу спробу побудувати етимологічний ланцюжок назв, здатних пов'язувати Будятине село з урочищем Будник (Буденик): Будутина весь/Будетине село → Будятник → Буденик → Будник. На його думку, трансформація первісного найменування населеного пункту, похідного від присвійної форми імені Будимир/Будята, могла відбутися під впливом місцевої назви “будник” – сарафану, призначеного на будні дні (!)¹⁴. Про народження Володимира Святославовича “не в Києве, а в сельце (“веси”), принадлежавшем его бабке”, писав також Алексей Карпов¹⁵. Однак, зосередившись на визначенні дати народження, він утримувався від конкретних вказівок щодо ідентифікації місця, обмежившись констатацією того, що Ольга вислала Малушу “в некое село Будутину весь”¹⁶.

Псковська локалізація Будятиного села фігурує і в припущенні дослідника руської писемності, бібліографа Василя Анастасевича, висловленому стосовно загадкових Дудуток – географічної назви, вжитої в “Слові о полку Ігоревім” у фразі про Мстислава Полоцького: “...скочи влъкомъ до Немыги съ Дудутокъ”. У листі до митрополита Євгенія від 1 грудня 1814 р. В. Анастасевич припустив, що Дудutki – це “Будутина весь, или, вероятно, Будутки, где родился Владимир от Малки, которую Ольга сослала туда в гнѣве, как сказано в Никоновском списке, оно должно быть близ Пскова, откуда Ольга”¹⁷.

У середині XIX ст. в псковських краєзнавчих колах вперше прозвучала і київська версія розташування літописного Будятина. Очевидно, не маючи певності щодо достовірності псковської локалізації, еромонах Іосиф (Баженов) назвав Будутину київським заміським селом: “Въ Никоновской лѣтописи есть такого рода свидѣтельство: “Умиаючи (Кн. Ольга) даде село свое Будутину Святой Богородицѣ”. Почему такъ называлось загородное Кіевское село Кн. Ольги? Не для напoминанія ли о Псковскомъ селѣ Выбутинѣ, которое въ Степенной книгѣ представляется Ея родиною?”¹⁸. Після нього про околиці Києва як місце розташування весі Будутине, писав і Михайл Толстой. Правда, на його думку, припсковське Будятине, переінакшене в Будник, було місцем народження Володимира, а прикиївське Будутине княгиня Ольга передала церкві Богородиці: “...на правом берегу реки Кебѣ, при самомъ впадении ее в реку Череху, есть место называемое Буденик или Будник. Там некогда, по преданию, жила Св. Ольга и родился в селе Будятине внук ее Св. Равноапостольный князь Владимир... Под Киевом у княгини Ольги было загородное село Будутину, которое она при кончине завещала Богородицкой церкви... Небыло ли оно так названо в память ее родины?”¹⁹. З Київщиною пов'язував Будутину весь і Микола Барсов. Історик навів також низку співзвучних назв населених пунктів, які можна було б ототожнити з місцем народження Володимира:

¹⁴ Там же. – С. 91.

¹⁵ Карпов А. Владимир Святой. – Москва, 1997. – С. 13, 365–366 (прим. 1–3).

¹⁶ Там же – С. 12.

¹⁷ Прийма Ф. Я. “Слово о полку Игореве” в научной и художественной мысли первой трети XIX века // Слово. Сборник исследований и статей. – Москва; Ленин-

град, 1950. – С. 298.

¹⁸ Историческая достоверность сказания Степенной книги о первоначальной святости города Пскова. – Санктпетербург, 1858. – С. 6.

¹⁹ Толстой М. В. Святости и древности Пскова. – Москва, 1861. Цит. за: Александров А. Во времена... – С. 83–84.

“Теперь есть село Будище в Полтавской губ. на р. Ворскле. В Киевской губ. есть подобноименные селенья: Будыщи Лисяньи и Бужанка в Звенигородском уезде на р. Гнилой Тыкичь, Бужин (Чигиринского уезда)”²⁰.

Остатньо гіпотезу про розташування Будятина на Київщині розвинув Ігор Мицько. На його погляд, княгиня Ольга не могла записати київському храму Богородиці²¹ малоприбуткові ґрунти на околиці держави. Назва маєтності, наданої київській церкві Богородиці, видозмінилася й відома як “Забудецька земля”. У такій версії її згадано в підробленій від імені князя Романа Мстиславовича грамоті 1240 р. Церква згодом перестала існувати і хтось із київських володарів передав її ґрунти Богородичному храмові Лаври. Легітимізувати це надання мала зазначена підроблена грамота²².

У російському тижневику “Брянский регион” за 26 січня 2011 р. опубліковано статтю, автори якої допускають, що князь Володимир був народжений в Будатині (білор. Будацін) – пригороді Гомеля (літописний Гомей). Гомей, у свою чергу, трактується як Ольгомей – володіння Ольги: *“Возможно, здесь, в Будатине, по аналогии с другими древнерусскими городами была загородная резиденция гомельских князей со всеми необходимыми сооружениями, в том числе церковью. ... Поскольку Любеч, где жил князь Малк, находился рядом с Гомелем (летописным Гомеем), он мог быть отдан его сыну Добрыне и дочери Малуше”²³.* Проте дуже сумнівною є рання метрика цього населеного пункту, який насправді заснували щойно в 20-х роках минулого століття переселенці з сусідніх сіл на колишніх поміщицьких землях²⁴.

²⁰ Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. – Вильна, 1865. – С. 15.

²¹ І. Мицько відкликається до наших публікацій про київський храм-ротонду Х ст. Див., зокрема: Дибя Ю. Перша церква Богородиці в Києві 961–962 років // Давні обителі України. Архітектура: Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Львів, 2002. – Вип. 13. – С. 2–8.

²² Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги // Конференція “Ольжині читання”, Пліснеськ, 10 жовтня 2010 року. – Львів, 2006. – С. 65–66. У контексті етимологічного зв’язку Будятиного села з іменем Будимир нагадаємо, що серед предків княгині Ольги І. Мицько називає її діда, князя Будимира, ототожнюючи його зі згаданим ал-Марвазі володарем русів на ім’я Буладмир. Див.: Його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі “Ольжині читання”, Пліснеськ–Львів. 14–15 червня 2007 року. – Львів, 2007. – С. 18–20, 24–26.

²³ Владимир Красно Солнышко рожден в Гомеле? // Брянский регион. –

26.01.2011. Режим доступу: <http://bregion.ru/?p=4813>.

²⁴ Населений пункт Будатин не згадується у такому авторитетному виданні, як “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego”. Цей топонім відсутній і в географічному вказівнику-коментарії “Поселения Гомельской земли в XV – первой половине XVI века”. Див.: Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI века. Территориальные трансформации в пограничном регионе. – Москва, 2009. – С. 163–177. Не знаходимо його і в топонімічних покажчиках збірників документів давньої Русі та періоду Великого князівства литовського. Авторитетне гасло “Будатин (Гомельский район)” в популярній інтернет-енциклопедії, даючи заснування Будатина двадцятьма роками минулого століття, відкликаються до свідчень недоступного нам багатотомного видання: Гарады і вёскі Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск, 2004. – Т. 1, кн. 1: Гомельская вобласць. – 632 с. Режим доступу: [http://http://ru.wikipedia.org/wiki/Будатин_\(Гомельский_район\)](http://http://ru.wikipedia.org/wiki/Будатин_(Гомельский_район)).

До новіших гіпотез щодо локалізації місця народження Володимира Святославовича слід віднести й волинську, яку відстоює автор цієї публікації, доводячи, що літописне Будятине село – це сучасне волинське село Будятичі, розташоване за 22 км на південний захід від Володимира²⁵. Найдавніша відома документальна згадка про село походить з 31 грудня 1450 р., коли князь Свидригайло за вірну службу надав Миткові, племіннику луцького старости Немирі Резановича, села Липую в Перемильському повіті та у Володимирському повіті “на Погорь” – Будятичі, Тишковичі, Дубровицю, Ліпную і Стяги “вѣчно на веки непорушно”²⁶. Очевидно, йшлося про підтвердження володінь, бо в 1452 р. вже Казимир Ягайлончик надав ті самі села тому ж власнику і знову ж таки – “вѣчно а непорушно”²⁷.

На користь волинської локалізації Будятиного села свідчить низка аргументів:

- Літописна назва Будутина весь, Будотине село чи Будятине село трактується як село якогось Будяти / Будимира – засновника чи власника. Саме такою патронімічною назвою, похідною від особової назви *Будята*, із архаїчним слов'янським закінченням на –ичі і є Будятичі. Первісне значення: *будятичі* – рід або піддані *Будяти*. Семантичним способом цей патронім перейшов на назву поселення зі значенням: населений пункт, який заселяють *будятичі*. Отже, волинський топонім Будятичі є прямим етимологічним відповідником літописного села Будятиного.
- Назва сусіднього села Низкинич співвідноситься з іменем Низкиня. В “Анналах” Яна Длугоша – він, як відомо, використовував джерела, згодом втрачені, – Низкинею названо деревлянського князя Мала “*dux Drewlyanorum Niszkina*” (від малий-низький). Матір Володимира Святого звали Малушею, а її батька Малком, що так само відповідає Низкині. Допускаємо, що Низкиничі отримали назву від родини Малуші, яку відправила до цих місць княгиня Ольга. Нагадаємо також і гіпотезу Дмитрія Прозоровського²⁸ (її підтримав Анатолій Членов²⁹), за якою згадані в літописах деревлянський князь Мал (*dux Drewlyanorum Niszkina*) та батько Малуші Малк любчанин – той самий персонаж.
- Низкиничі належали волинській шляхетській родині Киселів, які виводили свій рід від київського воєводи Свенельда (Свенельда), на

²⁵ Дибя Ю. Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославовича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці) // П'яті “Ольжині читання”, Пліснеск, 7 травня 2010 року. – Львів; Броди, 2011. – С. 23–28; Його ж. Інтерпретація Корсунської легенди в Будятицькій традиції вшанування Святого джерела // Старий Луцьк. – Луцьк, 2012. – Вип. 8: Матеріали наукової конференції “Любартівські читання”, 30–31 березня 2012 р. – С. 26–39.

²⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów

Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1886. – Т. 1: 1366–1506. – С. 45–46. – Nr XLVIII.

²⁷ Ibidem. – С. 47–48. – Nr L.

²⁸ Прозоровский Д. О родстве св. Владимира по матери // Записки Императорской Академии наук. – Санктпетербург, 1864. – Т. 5, кн. 1. – С. 17–26.

²⁹ Членов А. М. Древлянське походження князя Володимира // Український історичний журнал. – 1970. – № 9. – С. 103–104; Его же. По следам Добрыни. Сын Добрыни / Предисл. и послесл. П. В. Норвилло. – Москва, 2004.

що звертав увагу Михайло Грушевський. Родові легенди Киселів зафіксовані в писемних пам'ятках початку XVII ст. Згаданий у них Свенельд (Святольд) очолював організований з ініціативи княгині Ольги каральний похід проти деревлян та був сучасником подій, пов'язаних з висланням Малуші. Ім'я Свенельда теж здатне співвідносити село з подіями X ст.

- У межиріччі Бугу та Луги знаходяться декілька населених пунктів, що мають назву Русів, а присілком Будятич є Русовичі. Ці топоніми походять від варяго-руських поселенців, яких київська адміністрація спровадила на підконтрольну територію.
- Згадка про церкву Богородиці, якій надано літописне Будятино (*"село бо бяше еа тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици"*), кореспондує з документальними свідченнями XV ст., за якими Будятичі, разом з кількома селами *"на Погорьї"* належали до родини Резановичів³⁰. У власності родини було і Зимне (Зѣмно, Земно), відоме за наданнями великого князя Казимира Немирі Резановичу 1450 та 1452 рр.³¹ Чи не церкві Успіння Пресвятої Богородиці давнього Зимненського Святогірського монастиря (згаданого щойно, правда, в Києво-Печерському патерику в записі про смерть блаженного Варлаама між 1062 та 1074 рр.) і могло бути передане Будятине село? Це могла бути й церква – попередниця Успенського собору у Володимирі, заснування якого місцева традиція пов'язує з іменем Володимира Святославовича.
- Місцеві волинські легенди вважають Володимира Святославовича засновником низки сакральних пам'яток та населених пунктів Волині. На його честь отримав назву і столий волинський город: *"...и построилъ в земли Червенской градъ во свое имя Владимиръ и церковь Пресвятыя Богородицы созда..."*³². До такого чину могло спонукати саме народження святителя Русі на Волині.
- Основні складові сюжетної лінії Будятичівської легенди, пов'язаної з місцевим Святим джерелом, буквально збігаються з літописною Корсунською легендою, у якій викладено події Володимирового хрещення. Ця обставина свідчить про те, що в Будятичах функціонували легенди про хрестителя Русі.

Отже, в літературі фігурують чотири населені пункти (колишні чи існуючі дотепер), які претендують на місце, де народився хреститель Русі князь Володимир Святославович, згаданого в пізніх джерельних переказах як Будятине село (Будугина весь; Будотине село):

- с. Будник (Буденик) поблизу Пскова (ототожнювався також і з Дудутками *"Слова о полку Игоревім"*);
- с. Вибути (Вибутское; Вибутіно; Лібутское) біля Пскова;
- с. Будатін поблизу Гомеля;
- с. Будятичі в околицях Володимира на Волині.

³⁰ Archiwum... – S. 45–46. – Nr XLVIII; S. 47–48. – Nr L.

³¹ Архив Юго-Западной России. –

Киев, 1886. – Ч. 7, т. 1. – С. 9–11. – № 2, 3; Там же. – Ч. 8, т. 4. – С. 25–26. – № 3.

³² Татищев В. История... – С. 78.

Зауважимо, що серед аргументів, які наводилися на користь тієї чи іншої локалізації літописного Будятиного села, практично відсутній аналіз історичного контексту, в якому відбувалися відповідні події. Цю тенденцію започаткував В. Татіщев, який дещо “підправив” безособову емоційну складову літописного свідчення про відіслання Малуші до Будятиного села (*въ гнѣвъ; во гневѣ*), очевидно, додавши від себе, що Ольга обурювалася саме на Малушу (*разгневавшись на Малушу*). Історик так пояснив суть конфлікту: *“Что же его мать Ольга сіе за противно приняла, оное не дивно; ибо Малуша ей свойственница была, и въ ея призрѣніи воспитана, а безъ воли ея въ то вступала, чего ради по закону естественному Ольгѣ, яко матери и яко Христіанкѣ, въ свойствѣ сочетаніе безъ противности бытъ не могло”*³³.

У сучасних працях літописний текст про відіслання Малуші до Будятиного села звичайно трактується складним родинним конфліктом. Так, відштовхуючись від повідомлення В. Татіщева, А. Карпов розвинув пристрасті аж до “жорстокого гніву” Ольги на ключницю: *“Позднее предание рассказывает о жестоком гневѣ Ольги на свою чересчур пригожую ключницу. Ольга выслала ту из Киева в некое село Будутину весь. Здесь и родился Святославов сын”*³⁴.

Серйозною перепоною для співставлення фактів, викладених у повідомленнях про заслання Малуші до Будятиного села, з тогочасними історичними подіями є відсутність докладної дати народження князя Володимира Святославовича, яку творці літописів та історики визначали на підставі опосередкованих історичних фактів. Через це увага дослідників зосереджувалася передовсім на гіпотетичному внутрішньородинному кофлікті, у якому й вбачали причину відправлення Малуші з Києва. Згадка про гнів Ольги, який, вслід за В. Татіщевим, не задумуючись спрямовували саме на Малушу, створювала належний ґрунт для подібних домислів.

Єдина, хоча й цілковито хибна, спроба відірватися від аналізу родинних чвар й розглянути повідомлення про відправлення Малуші до Будятиного села через дотичні історичні повідомлення належить, все ж, В. Татіщеву, який поставив розповідь у зв’язок із мандрівкою Ольги до Новгороду та літописною згадкою про сани, залишені у Пскові: *“О лѣтахъ и рожденіи Владимира точно нигдѣ не показано, но понеже въ 970. году сказуетъ, что родился въ селѣ Будятинѣ близъ Плескова, гдѣ Ольга и мать Владимирова Малуша были, въ 947. году, когда и Плесковъ построенъ, и потому Владимиръ жилъ 67. лѣтъ”*³⁵. Аби повернути тему до історичного русла, насамперед необхідно звузити часові межі, в яких Малушу відправили до Будятиного села. Отже, спробуємо з’ясувати прийнятну дату народження княжича.

Коли народився Володимир Святославович?

Перше, що впадає у вічі при спробі визначення дати народження князя Володимира, – великі розбіжності як у самих джерелах, так і – вслід за ними – в літературі. Обидва літописи, в яких зберігся переказ про

³³ Там же. – С. 394.

³⁴ Карпов А. Владимир Святой. – С. 12.

³⁵ Там же. – С. 416.

відправлення Малуші до Будятиного села, саму подію виклали під 970 р. Проте ця згадка лише доповнює оповідь про розділення території між синами Святослава. Отож, 970 р. аж ніяк не пов'язаний безпосередньо з народженням князя Володимира і може тільки вказати, що княжич на той час був достатньо свідомим. Як свідчить середньовічна практика, це могло стосуватися і дуже юного віку.

Незважаючи на те, що в “Родословии государей руских” В. Татищева 942 р. вказаний як дата народження Святослава, через кілька рядків історик датував народження його сина Володимира Святославовича 948 р., – з різницею у шість років (!): “Владимиръ Васильи І. сынъ Святославль и Малуши, родился 948”³⁶. Цей хронологічний казус постав з переконання, що Ольга відіслала вагітну Малушу до розташованого поблизу Пскова Будятиного села нібито одночасно зі своєю “мандрівкою” до Новгорода в 947 р.

Здебільшого при спробі визначення дати народження хрестителя Русі, дослідники відштовхувалися від літописної дати його смерті: “въ лѣмъ . сѣ . фѣ . кѣ . [6523 (1015)] ... а самъ (Володимир – Ю. Д.) боляше велми в неуже болести и скончася . мѣца юля въ . еї . днѣ . оумре же Володимиръ князь великий на Берестовѣмъ”³⁷. Писемні джерела свідчать, що Володимир помер у старості. Олексій Шахматов навів повідомлення Чудовського Псалтиря про смерть князя: “въ старости мастите и в седине довольне”³⁸. Подібне свідчення знаходимо і в Титмара Мерзебургського, який подав, що Володимир помер “глибоким старцем”³⁹. У коментарях до тексту Титмара Олександр Назаренко вказав на можливість окреслення князя у відповідному фрагменті тексту і як “немічного” (рос. “дряхлого” – лат. “decreptia”)⁴⁰.

Ці свідчення ставали підставою для обґрунтувань ранніх дат народження, хоча трактування похилого віку у середньовіччі відрізнялося від сучасного в бік зменшення кількості років. Підставою для визначення дати народження Володимира слугували не лише літописні датування смерті князя, а й безпосередні відсилання до його віку. Так “Літописець Переяславля Суздальського” вказав на 73 роки, які прожив Володимир Святославович: “И тако скончася о . сѣ . лѣт”⁴¹. На підставі цього свідчення та враховуючи розрахунки дати народження Святослава Ігоревича, Олег Рапов запропонував вважати датою народження Володимира 942–943 р.⁴² Проте, як слушно відзначив О. Карпов, він помилився в обчисленнях, не врахувавши тієї обставини, що й дата смерті хрестителя Русі у “Літописці Переяславля Суздальського” відзначена не під 6523 (1015) р. – “въ лѣмъ . сѣ . фѣ . кѣ”, а

³⁶ Татищев В. История... – Кн. 1, ч. 2. – С. 557.

³⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 115.

³⁸ Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении Владимира (Отгиск из Сборника статей в честь В. И. Ламанского). – Санктпетербург, 1906. – С. 35, прим.

³⁹ Титмар Мерзебургский. Хроника // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные

источники IX–XI веков (тексты, перевод, комментарий). – Москва, 1993. – С. 141.

⁴⁰ Там же. – С. 173, прим. 64.

⁴¹ Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214–1219 годов). Издан К. М. Оболенским. – Москва, 1851. – С. 35.

⁴² Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – Москва, 1998. – С. 150.

6543 (1035) – “Въ лѣмъ . сѣ . фѣ . мѣ . зѣ”⁴³. Якщо 73 прожитих роки відняти від року смерті Володимира, то отримаємо 962 р.

Низку аргументів на користь слушності датування народження Володимира Святославовича близького до 962 р. навів А. Карпов⁴⁴. Повністю підтримуємо логіку роздумувань дослідника, яка полягає у наступному:

- Батько Володимира Святослав народився близько 942 р., про що в “Повісті временних літ” є коротке повідомлення: “В лѣто . сѣ . уѣ . нѣ [6450 (942)] ...в се же лѣто родися стѣславъ оу Игоря”⁴⁵. Через три роки малолітній княжич Святослав розпочинає битву проти деревлян, кинувши дитячою рукою списа в бік ворога, який пролетів лише поміж вух коня й вдарив його в ногу. Ці дати (навіть приблизні, зважаючи на відносність літописного датування) дають можливість підрахувати, що юний князь не міг народити Володимира раніше 958–959 р., коли йому було 16–17 років. До того ж, Володимир був наймолодшим серед дітей Святослава, які мали народитися за кілька років до того.
- Рання дата народження Володимира (у 942 чи 943 р.) суперечить свідченням статті “Повісті временних літ” 968 р., яка розповідає про облогу Києва печенігами: з її контексту очевидно, що Святославовичі на той час були ще дітьми. У посланні Святославу троє його синів прямо названі дітьми: “и послаша Киянѣ къ стѣславу гл҃юще . ты княже чюжеи зємли ищєшь и блюдєшь . а своєа ся лишивь . малѣ бо нає не възвѣаши Печенѣзи . и мѣрь твою и дѣтии твоихъ . аще не придеши ни ѡборониши нає . да пакы възмуть . аще ти не жалє ѡтѣчины своєа . и мѣрь стары суца и дѣти свои”⁴⁶.
- Під 980 р. (насправді, на думку А. Карпова, взимку чи навесні 978 р.) у “Повісті временних літ” вміщено розповідь про сватання Володимира до полоцької княжни Рогнеди. У Лаврентіївському списку цю оповідь викладено розлогіше під 1128 р. з акцентуванням на юному (дитячому) віці княжича “Володимеру суццю Новѣгородѣ . дѣтѣску суццю . єще и погану . и бѣ оу него [оуи его] Добрына . воевода и храборѣ и нарядєнѣ мужѣ . сѣ посла к Роговолоду . и проси оу него дщєре [его] за Володимера”⁴⁷. Після відмови Володимир вдається до гвалту, проте у вчиненому насильстві над княжною ним керував його дядько Добрыня, що, безсумнівно, так само свідчить про юність княжича: “и повелѣ Володимеру бѣти с нею . прєѡ ѡцѣмь єа и мѣрью”⁴⁸. Судячи з цього, Володимиру тоді було не менше 14–15 років й не більше, ніж 17 чи 18.

Отже, А. Карпов обґрунтовано визначив народження Володимира Святославовича між 959–964 рр., звужуючи час до 960–962 рр., що цілком співпадає з 962 р., вирахуванням на підставі датуючих вказівок “Літописця Переслава Суздальського” – віку князя та часу його кончини.

⁴³ Летописец... – С. 35.

⁴⁴ Карпов А. Княгиня Ольга. – С. 17–19, 369–371 (прим. 10).

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 34.

⁴⁶ Там же. – Стб. 55.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1927. – Т. 1. – Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Стб. 299.

⁴⁸ Там же. – Стб. 300.

Документально засвідчені події, пов'язані з цією датою руської історії, дають достатньо підстав, аби стверджувати, що для прийняття рішення про народження княжича Володимира поза Києвом у Ольги були істотні причини, які виходили далеко поза рамки родинного конфлікту, буцімто спровокованого незадоволенням з факту зближення Малуші зі Святославом. Відзначений у літописах гнів київської володарки та мотивація її дій з вислання Малуші насправді викликали ширші внутрішньодержавні події, що мали міжнародний резонанс та були відзначені під 962 р. у західноєвропейських хроніках.

Вислання Малуші з Києва в контексті подій 962 року

Відправлення Малуші до Будятиного села видається безпосередньо пов'язаним з історичним інцидентом зламу 50–60-х років X ст., що мав трагічне завершення не лише для його учасників, а й для долі християнства, яке плекала княгиня Ольга в державі після свого особистого хрещення. Маємо на увазі події, пов'язані з перебуванням у Києві висвяченого для Русі в Німеччині єпископа Адальберта. Місія прибула до Києва на прохання княгині Ольги від німецького короля й майбутнього імператора Оттона I. Про цей епізод повідомляє Хроніка т. зв. "продовжувача Регінона". Під цим умовним ім'ям приховується учасник описуваних подій – єпископ Адальберт.

Під 959 р. у пам'ятці занотовано: *"Посли Єлени, цариці ругів, яка за Романа, імператора константинопольського, хрестилася в Константинополі, приходили удавано, як згодом виявилось, з проханням до імператора поставити єпископа та пресвітерів їх народу"*⁴⁹. Але вже під 962 р. читаємо наступне: *"Адальберт, посвячений в єпископи ругів, не мав успіху ні в чому, для чого його було послано, усвідомлюючи свої зусилля даремними, повернувся назад. На зворотньому шляху деякі з його супутників були убиті. І сам він ледве врятувався"*⁵⁰.

У "Повісті временних літ" порічні статті за 959–962 рр. відсутні. Не збереглися відомості про посольство княгині Ольги до Оттона I та перебування місії Адальберта у Києві і в інших вітчизняних джерелах. Одинокі глухе відлуння цих подій (з натяком на вірогідну участь Святослава) можна вбачати у відповіді князя Володимира "німцям від Риму" з літописного епізоду "вибору віри": *"ре^с же Володимиръ Нѣмцѣмъ . идете ѡпять . яко ѡцѣ наши сего не прияли суть"*⁵¹.

Трагічне завершення місії Адальберта на Русі акцентує фраза, що на зворотньому шляху деякі з його супутників були вбиті, а сам він ледве врятувався, доводячи стихійність процесів, які в цей час відбувалися у державі. Ольга не просто змушена була під тиском язичницької опозиції *"взять свою просьбу обратно и выслать немецких миссионеров из Киева"*⁵², як допускав Андрей Сахаров. Жертви в оточенні Адальберта свідчать про неконтрольований розвиток ситуації. Метою рішення княгині відслати вагітну Малушу з Києва до Будятиного села за такого перебігу подій мало б бути бажання вберегти її від антихристиянської сваволі.

⁴⁹ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X вв. – Москва, 1980. – С. 261.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 72.

⁵² Сахаров А. Н. Дипломатия... – С. 293.

Руйнівні масштаби антихристиянського терору, які пропустив автор протографу найдавнішого літопису чи вилучили з нього пізніші компілятори, зберіг В. Татіщев, відкликаючись до не збереженого “Іоакимівського літопису”. Таких свідчень декілька. Події 962 р., очевидно, започаткували низку антихристиянських акцій, які набули катастрофічних масштабів після смерті Ольги, у 969–972 рр. Військові поразки Святослава на Балканах викликали роздратування князя-язичника, гнів та прагнення перекласти на християн провину за власні військово-політичні невдачі⁵³. Деякі свідчення з праці В. Татіщева дуже промовисті й доводять, що спровоковану Святославом антихристиянську вакханалію не могли спинити й родинні сентименти. За віру, начебто, постраждав і брат Святослава Гліб, а особливих переслідувань зазнавали християни-священики: *“...послѣди за Дунаємъ у стѣны долгіе (какая сія стѣна нигдѣ я описанія не нахожу) все войско погуби, тогда діаволь возьмаетъ сердца вельможъ нечестивыхъ, начаша клеветати на Христіаны сущіе в воинствѣ, якобы сіе паденіе вой приключилось отъ прогнѣванія лжебоговъ ихъ Христіанами; онъ же толико разсвирѣиѣ, яко и единого брата своего Глѣба не пощаде, но разными муками томя убиваше. Они же съ радостію на мученіе идяху, а вѣры Христовы отрещися и идоломъ поклонитися не хотяху, съ веселіемъ вѣнецъ мученія пріимаху, онъ же, видя ихъ непокоренія, наипаче на пресвитеры яряся, якобы тіи чарованіемъ нѣкимъ людемъ отвращаютъ и въ вѣрѣ ихъ утверждаютъ, посла въ Кіевъ повелѣ храмы Христіанъ раззорити и сожещи и самъ вскорѣ поиде, хотя вся Христіаны изгубити”*⁵⁴. Повідомляючи про вбивство Гліба, В. Татіщев відкликається до свідчення “Іоакимівського літопису”: *“Улебъ, у Иоакима Глѣбъ, сынъ Игоревъ отъ брата Святослава за вѣру Христову замученъ”*⁵⁵.

Згаданий намір розорити та спалити київські християнські храми було, очевидно, здійснено. Серед них В. Татіщев називає церкву святого Миколая, зведену на Аскольдовій могилі: *“Блаженный же Оскольдъ преданъ Кіевляны, и убіенъ бысть, и погребенъ на горѣ, идѣже стояла церковъ сятаго Николая; но Святославъ разруши ю яко речется”*⁵⁶. Знищено й Ольжину церкву Святої Софії: *“Іоакимъ же яснае, сказуетъ, что она (Ольга – Ю. Д.) построила церковъ Софійскую, а Святославъ по смерти ея разорилъ”*⁵⁷. Ранню дату спорудження храму Святої Софії підтверджує запис у святцях “Апостола” XIV ст., де під 11 травня згадується: *“Въ тѣ же день священіе святыхъ Софья Киевѣ въ лѣто 6460 (952)”*⁵⁸.

Невідомо, коли були зруйновані згадані храми. Це могло трапитися як в 962, так і в 969–972 рр., уже після смерті княгині Ольги. Все ж, зважаючи на втечу Адальберта з Києва та загибель його супутників у дорозі, християнська громада в місті, як і двір княгині-християнки, були під загрозою. Про християнське оточення Ольги свідчить той факт, що могили

⁵³ Браичевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – Київ, 1988. – С. 102–104.

⁵⁴ Татищев В. История... – Москва, 1768. – Кн. 1, ч. 1. – С. 36–37.

⁵⁵ Там же. – Кн. 2. – С. 382.

⁵⁶ Там же. – Кн. 1, ч. 1. – С. 35.

⁵⁷ Там же. – Кн. 2. – С. 393.

⁵⁸ Цит. за: Голубинский Е. История русской церкви. – Москва, 1901. – Т. 1, 1 пол. т. – С. 80.

з найдавнішими натільними хрестами київського некрополя належали переважно знатним жінкам скандинавського походження, у яких вбачають саме представниць свити княгині⁵⁹.

Отже, справжньою причиною усунення вагітної Малуші з Києва у 962 р., якщо прийняти цю дату, був далеко не внутрішньородинний конфлікт. Ольга відіслала свою “милостьницю” з неспокійного Києва, рятуючи її та свого, ще не народженого, внука від стихії антихристиянського терору.

Згадка про церкву Богородиці, якій Ольга чи Малуша перед смертю передала Будятине село, слугує підказкою, що в місцевості, яку Ольга обрала майбутнім місцем народження Володимира, й куди відправила Малушу, згадані загрози антихристиянських виступів були б мінімалізовані. Це мала б бути місцевість з християнізованим населенням чи принаймні доброзичливим до християнської традиції. Де ж вона розташовувалася?

Прихильники псковської локалізації Будятиного села такою місцевістю вважали Ольжині “доменіальні” володіння на її батьківщині. Так О. Рапов твердив, що згадана церква Богородиці знаходилася, *“по-видимому, в непосредственной близости от Будутиной веси, принадлежавшей княгине, т. е. на территории, являвшейся домениальной собственностью киевской княгини, там, где проживала какая-то христианская община”*⁶⁰. Далі, відштовхуючись від легендарних свідчень про те, що Ольга відразу після хрещення побудувала у Пскові Троїцький храм, дослідник писав про можливість спроб поширення нової ідеології саме на псковських землях, які належали княгині. Проте повідомлення про псковську церкву Святої Трійці часів княгині Ольги здебільшого піддаються критиці. Підставою для сумнівів слугують літописні свідчення. Так, літописання під 1138 (6646) р. зберегло згадку про спорудження церкви Святої Трійці в Пскові заходами князя Всеволода Мстиславовича: *“Того же лѣта . придоша Пльсковичи . и пояша к собѣ Всеволода . княжить . а ѿ Новгородецѣ ѿложиша того же лѣта преставися . сѣдѣ Пльсковѣ . мѣца февраля въ . аѣ . масленои недѣлѣ . в четвертъ . тамо же и положенъ . быѣ въ цркви . стѣи трѣчѣ юже бѣ самъ създалъ . въ Пльсковѣ”*⁶¹.

Археологічні матеріали також виразно протирічать припущенню щодо можливого функціонування в околицях Пскова на третю чверть X ст. своєрідного християнського анклаву, де Малуша з новонародженим Володимиром могли б перечекати поганські репресії 962 р., які так трагічно зачепили місію єпископа Адальберта й привели до загибелі частини його супутників.

Важливим свідченням тогочасної релігійної ситуації на Псковщині є язичницькі святилища. Один з таких об'єктів, виявлений в межиріччі річок Пскови та Великої, за 200 м на південний-схід від псковського дитинця, дослідила в 1982 р. Інґа Лабутіна. Це було відкрите святилище у вигляді оточеного ровиком округлого майданчика діаметром 10,8–11,2 м. Ровик не був замкненим, з південно-західного боку знаходилася перемичка із входом на

⁵⁹ Петрухин В. Я. Христианство на Руси во второй половине X – первой половине XI в. // Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы

на пороге второго тысячелетия. – Москва, 2002. – С. 64

⁶⁰ Рапов О. М. Русская церков... – С. 165.

⁶¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 300–301.

культовий майданчик. Вддовж зовнішнього краю майданчика розташовувалися ямки від стовпових ям. У центральній частині майданчика виявили дві більші ями, в одній з яких збереглися залишки дубового стовпа, які інтерпретують як місця встановлення ідолів. За висновком І. Лабутіної, майданчик та ровик, що його оточував, датуються не пізніше X ст. Святилище перестали використовувати не раніше другої половини X – першої половини XI ст. Воно співіснувало з курганним могильником, час функціонування якого припадає на X – першу половину XI ст. Водночас допускається, що нівелювання ровика та часткове засипання майданчика виконані не пізніше зламу XI–XII ст. І. Лабутіна також вказала на можливість рецидивів язичницьких ритуалів на цій ділянці до її забудови у XIII ст.⁶²

Додамо до археологічних аргументів і свідчення зі щоденника німецького мандрівника Давида Вундерера, який у 1590 р. відвідав Московію. В околицях Пскова він оглядав слов'янське святилище, опис якого подаємо в перекладі Анатолія Кірпи́чнікова⁶³: *“Перед городом (Псковом – А. К.) видели мы двух идолов, поставленных в давние времена жрецами, которые им поклонялись, а именно Услава, каменное изваяние которого в руках имеет крест, (и) Хорса, который стоит на змее, с мечем в одной руке и молнией (буквально огненным лучом – А. К.) в другой. Поблизости от них [виден] полевой лагерь Стефана (Батория – А. К.), который в 1581 г. осаждал Псков, и там же остатки относящихся к нему башен”*⁶⁴.

Попри те, що імена описаних ідолів Д. Вундерер запозичив із “Записок” Сигізмунда Герберштейна, достовірність його свідчення підтверджує знахідка 1897 р., коли під час земляних робіт в околицях згаданого табору 1581 р. недалеко від р. Промежиці виявлено антропоморфного кам'яного ідола. Збереглися лише його фотографії, одну з яких опублікував А. Кірпи́чніков. Особливою ознакою кам'яної фігури, яка дозволила ідентифікувати її з одним з ідолів, що їх описав Д. Вундерер, є хрест, вирізьблений у камені на його поверхні. На думку А. Кірпи́чнікова, на другу половину XVI ст. святилище було покинутим чи здавалося таким. У цьому контексті дослідник зачитував хвалебне звертання патріарха Йова до царя Федору Іоановичу з похвалою, що на півночі Московії він руйнував ідолів та *“идежа быша ельинские капища, тамо (воздвигал – А. К.) божественные церкви”*⁶⁵.

Коли б не припинилося функціонування цього святилища, факт збереження ідолів на своєму первісному місці поблизу Пскова принаймні до зламу XVI–XVII ст., як і археологічно підтверджене функціонування святилища X – першої половини XI ст. в самому Пскові, не залишає місця для припущення про існування там на початку 60-х років X ст. (на відстані близько 1200 км від Києва) християнського осередку, де могла знайти прихисток Малуша, яку Ольга мала вислати з неспокійного Києва. Зважаючи на той факт, що принаймні до початку XI ст. слідів християнізації у Пскові

⁶² Лабутіна І. К. Языческое святилище Пскова // История и культура древнерусского города. – Москва, 1989. – С. 100–108.

⁶³ Кирпичников А. Н. Древнерусское святилище у Пскова // Древности славян

и Руси. – Москва, 1988. – С. 34–37.

⁶⁴ Цит. за: Кирпичников А. Н. Древнерусское святилище... – С. 34.

⁶⁵ Цит. за: Кирпичников А. Н. Древнерусское святилище... – С. 37.

чи Псковській землі не виявлено, імовірність виїзду туди Малуші в контексті київських подій 962 р. виглядала б, щонайменше, маловірогідною.

У пошуках логічної локалізації місця пристановища Малуші варто розглянути і маршрут втечі єпископа Адальберта, спрямований до заходу. Такий шлях був віддавна знайомий русам-торгівцям. Він проходив з Києва землями полян, деревлян і волинян до Західного Бугу, а звідти – через Червенські гради до Кракова й далі на Прагу та Регенсбург. Ранні торгові контакти Русі із Заходом зафіксовані в Раффельштеттенському митному статуті, створеному поміж кінцем 902 та першою половиною 907 рр.⁶⁶ Чеські та руські купці досягали Східної Баварії з Праги, де русів у 965–966 рр. зафіксував очевидець – жидівський мандрівник з Іспанії Ібрагім Ібн Якуб. До Праги згадані в його повідомленні руси та слов'яни прибували з Кракова⁶⁷. Маршрут із Регенсбурга через Чехію та Польщу до Києва був популярним і в пізніші часи. Його описав в останній чверті XII ст. регенсбургський купець жидівського походження Петахія: *“Спершу він вийшов з Регенсбурга, своєї батьківщини, пішов звідти до Праги, головного міста Богемії; з Праги відбув до Польщі; з Польщі – до Києва, що в Русі”*⁶⁸.

Літописні свідчення дозволяють визначити руську частину шляху з Києва до розташованого на Бузі Устилуга достатньо впевнено⁶⁹. Перша згадка про нього відома з опису боротьби за київський стіл між Ізяславом Ярославовичем та Всеволодом Брячиславовичем у 1069 р. Він також простежується у літописній оповіді про осліплення Василька Ростиславовича 1097 р. та в маршруті походу Ізяслава Мстиславовича 1150 р. з Володимира на Київ. Шлях з Києва проходив через Білгород, Здвизень, Мичеськ, Упешськ, Корчеськ, Дорогобуж, Пересопницю, Чемерин, Луцьк, Володимир. Його довжина від Києва до Устилуга та Волиня – 520–530 км.

Очевидно, саме цим шляхом і повертався, чи, точніше, – втікав із Києва від переслідувань єпископ Адальберт. Трагічний підсумок своєї місії він власноруч занотував у короткому реченні: *“На зворотньому шляху деякі з його супутників були убиті. І сам він ледве врятувався”*. Обставини цього інциденту нам не відомі, все ж, цілком імовірно, що археологам добре знайомі саме його “результати”.

Спершу нагадаємо, що в описі антихристиянських погромів Святослава В. Татіщев зробив наголос на особливих знущаннях, яких зазнавали священики: *“наипаче на пресвитеры яряся, якобы тїи чарованїемъ нѣкимъ*

⁶⁶Василевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург, 1888. – Ч. 257. – С. 121–150; Раффельштеттенский таможенный устав // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... – С. 59–100; Войтович Л. Етимология назви Русь, Раффельштеттенський митний статут і гіпотеза про походження княгині Ольги з Пліснеська // П'яті “Ольжині читання”. – С. 13–18.

⁶⁷ Раффельштеттенский таможенный

устав. – С. 91.

⁶⁸Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского // Три еврейских путешествника. – Москва, 2004. – С. 263.

⁶⁹Толочко П. П. Пути-дороги Киевской Руси // Славяне и их соседи. – Москва, 2008. – Вып. 12: Анфологион. Власть, общество, культура в славянском мире в средние века. К 70-летию Б. Н. Флори. – С. 339–341; Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на “путехъ” // Археологія. – Київ, 2010. – № 2. – С. 38–40.

людямъ отврасчаютъ и въ вѣрѣ ихъ утверждаютъ"⁷⁰. Очевидно, свідчення запозичив сам В. Татищев чи автор "Іоакимівського літопису" із описів походу князя Ігоря на Візантію 941 р. у візантійських хроніках. На цю думку наштовхує згадка історика у тому ж фрагменті про "стѣны долгіе (какая сія стѣна нигдѣ я описанія не нахожу)"⁷¹.

Анонімний Продовжувач Феофана так розповідає про події 941 р.: *"Много злодеяний совершили росы до подхода ромейского войска: предали огню побережье Стена, а из пленных одних распинали на кресте, других вколачивали в землю, третьих ставили мишенями и расстреливали из луков. Пленным же из священнического сословия они связали за спиной руки и вгоняли им в голову железные гвозди. Немало они сожгли и святых храмов"*⁷². Цей опис досить докладно відтворено у "Повісті временних літ": *"и приплуша и почаша воевати . вифаньскыя страны . и плѣноваху по понту . до ираклия . и до фоглагоньскы земля . и всю страну никомидиискѣю пополниша . и судѣ весь пожьгоша. ихъ же емѣше вѣхъ растинаху . и другия же сторожи поставляюще стрѣлами растрѣлаху . и изѣламляху впаки руцѣ связавше . и гвозды желѣзны посреде головъ вѣбивахуть има. мноого же и стѣхъ цркви и огневи предаша . и имѣны не мало вбоу сторону взяша"*⁷³. У викладі В. Татищева немає подробиць мук, яким руси піддавали священників. Прослідковується навіть певна тенденція (зафіксована у "Повісті временних літ") із замовчування відомого візантійським історикам факту, що таким мукам піддавали саме священників. Як зауважив А. Карпов, і руський перекладач "Хроніки" Георгія Амартола "ідеологічно підправив" опис мук, яких руси завдавали священничому стану, переправивши слово "священничий" на "ратний"⁷⁴: *"Много же и велиа зла створиша Роу(с) прежде даже Грескымъ воемъ не приити. Тогда убо оузменъ глѣмыи Соу³ всѣ пожгоша, а ихъ^{*} емше плѣнники, овѣхъ растинахоу, ины же к земли присѣкивахоу, друугыа же яко стража поставляюще стрѣлами стрѣлахоу. Елико ратному чиноу изѣимахоу, впако роуцѣ связавше, гвозди желѣзны посре³ главы вѣбивахоу имѣ. Много^{*} стѣхъ цркви огневи предаша"*⁷⁵.

Очевидно, знуцання русів над священниками у такий нелюдський спосіб жажало літописців та перекладачів візантійських хронік. Допускаємо, що вони з підозрою ставилися до достовірності цих свідчень, трактуючи їх заангажованими й такими, що мали за мету показати Русь як ворогів Візантії у найневигіднішому світлі. Врешті, сучасники теж мали б усі підстави вважати ці описи надмірною гіперболізованими й надуманими, якби не промовисті археологічні свідчення, виявлені вже на руських теренах. Що важливо, такі факти знайшли саме у Володимирі, через який, найімовірніше, і пролягав маршрут втечі єпископа Адальберта з Києва.

Уперше на практику умисного пробивання людських черепів звернув увагу історик та краєзнавець Волині Олександр Цинкаловський.

Петербург, 2009. – С. 263.

⁷⁰ Татищев В. История... – Кн. 1, ч. 1. – С. 36–37.

⁷³ Ипатьевская летопись. – Стб. 33.

⁷¹ Там же.

⁷⁴ Карпов А. Княгиня Ольга. – С. 63.

⁷² Продолжателъ Феофана. Жизнеописание византийских царей. – Санкт-

⁷⁵ Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. I: Текст. – С. 567.

Досліджуючи дружинні цвинтаріща княжої доби у м. Володимирі та його передмістях, він виявив поховання з черепами, пробитими металевими цвяхами в області тім'яної або скроневої кісток. Такі ж черепи віднайдені і в прицерковних похованнях (ур. Апостольщина, Михайловець, Спащина), чи навіть у самих храмах (урочище Федорівщина та Стара Катедра). Зацікавившись ними, дослідник опублікував на цю тему окрему коротку статтю⁷⁶. Спеціальну публікацію присвятив цьому питанню й відомий археолог Ярослав Пастернак, якому також траплялися аналогічні знахідки з території Володимира⁷⁷. У 1870 р. такий череп знайдено у Польщі, в піщаному кар'єрі поблизу Пьорткова в околицях Радома (Краків, антропологічна збірка Ягеллонського університету)⁷⁸.

У літературі висловлювалися різні припущення щодо того, коли й з якою метою з'явилася засвідчена у Володимирі практика пробивання людських черепів цвяхами. Коментуючи літописний опис знищення міста монголами, в переліку свідчень жорстокості нападників М. Котляр вказав і пробиті цвяхами черепи, безпідставно зіставляючи їх з київськими знахідками монгольського часу зі слідами травм на кістках черепа⁷⁹. Звучали думки, що волинські знахідки є наслідком поганської реакції, належать християнським першомученикам, чи що їх можна було б пов'язати з походом Володимира-язичника на хорватів тощо⁸⁰.

Уже О. Цинкаловський, виходячи з новіших етнографічних матеріалів, припускав, що черепи з цвяхами мають відношення до запобігання імовірного поверненням небажаного небіжчика. У новітніх дослідженнях відзначається, що археологи не фіксують застосування цвяхів у монголів для тортур і схиляються до думки, що це явище слід розглядати *“у контексті протистояння дохристиянських і християнських вірувань, насамперед, боротьби з упирами”*⁸¹. Ця думка цілком співпадає з твердженням В. Татіщєва, який, описуючи наругу воїнів Святослава над священниками, пояснював, що *“якобы тѣи чарованіємъ нѣкимъ людемъ отврасчають”*⁸². Очевидно, що описана у візантійських джерелах і засвідчена археологічно на терені Володимира практика тортур, коли *“звозди желѣзны посрѣдъ главы въбивахоу”*, мала за мету спинити дію можливих святих “чарів” і після смерті жертв.

Про можливий стосунок дружинників Святослава до появи черепів з цвяхами у Володимирі (правда, пізніше – через десять років після того, як Київ покинула Малуша) опосередковано здатна свідчити й назва урочища

⁷⁶ [Цинкаловський О.] Черепи людей поперебивані цвяхами на Волині // Життя і знання. – Львів, 1933. – Ч. 3. – С. 67.

⁷⁷ Пастернак Я. Опиrowi цвях у голову // Життя і знання. – Львів, 1935. – Ч. 9. – С. 262–264.

⁷⁸ Moszyński T. Kultura ludowa Słowian. – Kraków, 1934. – Cz. 2: Kultura duchowa. – S. 663. – Fig. 17

⁷⁹ Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар. – Київ, 2002. – С. 241.

⁸⁰ Дибя Ю. Християнське сакральне будівництво України часів княгині Ольги // Конференція “Ольжині читання”. Пліснеськ, 10 жовтня, 2005 р. – Львів, 2005. – С. 58: Обговорення.

⁸¹ Мазур О., Терський С., Подоляка Т. Археологічні, краніологічні та етнографічні відомості про боротьбу з упирами за княжої доби // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 305–311.

⁸² Татищєв В. История... – Кн. 1, ч. 1. – С. 36–37.

(колишнього приміського села) Білобереги. Цю назву могли залишити по собі розквартировані тут дружинники, що повернулися з Балкан після важкої, голодної та холодної зимівлі в Білобережжі 971 р.: *“идеть Стѣславъ в Русь . вѣзе^м имѣнье много оу Грѣкъ . и полонѣ бѣчисленѣ . а с маломѣ дружины . слышавше же Печенѣзи се . заступиша пороги . и приде Стѣславъ к^ѣ порогомѣ . и не бѣ лѣзѣ проити пороговъ . и ста зимоватѣ въ Бѣлобережѣ . не бѣ в ни^х брашна . и бы^х гладѣ велікъ . яко по полугривнѣ голова коняча . и зимова Стѣславъ . веснѣ же приспѣвши . поиде Стѣславъ в пороги”*⁸³. Ойконім Білобереги є назвою, похідною від природного хороніму Білобережжя. Первісне значення: Білобереги – вихідці з Білобережжя. Семантичним способом груповий антропонім перейшов у топонім зі значенням: населений пункт, який заселяють Білобереги.

Отож, знахідки пробитих металевими цвяхами черепів на цвинтаріщах Володимира та його околиць можуть свідчити про язичницькі репресії проти християн Західної Волині (імовірно, священників) у другій половині X ст. На наш погляд, саме ветерани балканського походу, озлоблені військовими невдачами, голодною зимівлею в Білобережжі та загибеллю свого вождя Святослава, могли припуститися подібних звірств. Можемо здогадуватись, що під вплив язичницької княжої дружини, зважаючи на поганський етап біографії, потрапив і юний княжич Володимир Святославович.

Так чи інакше, але локальна володимирська практика умисного пробивання людських черепів металевими цвяхами, зафіксована на цвинтаріщах княжої доби, вимагає спеціального дослідження. Передовсім необхідно звузити хронологічні рамки цього явища, з'ясувати чи такі поховання виникли в наслідок якоїсь одноразової акції, чи існувала певна ритуальна “традиція”, що тривала протягом якогось часу. Необхідно впевнитися, чи такого роду поховання постали в результаті дій над останками небіжчиків, чи тортур над живими людьми, як про це згадували візантійські хроністи, описуючи звірства русів під час військової кампанії князя Ігоря, та переповідали руські книжники. Питання залишається відкритим.

Конкретні обставини загибелі супутників єпископа Адальберта, які 962 р. разом з ним залишили Київ, не відомі. Проте найімовірніше, що їх шлях на захід пролягав через територію майбутнього Володимира і тут вони могли зупинятися. На тому місці, де наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував тезоіменний город, археологи зафіксували кілька шарів житлової забудови X ст., яка передувала насипаним оборонним валам города, побудованого вже за князя Володимира⁸⁴.

⁸³ Ипатьевская летопись. – Стб. 61.

⁸⁴ Терський С. В. Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 62–67; Його ж. Початки Володимира // Четверті “Ольжині читання”. Плісеськ. 16 травня 2009 року. – Львів, 2010. – С. 35–37. Культурний шар X ст. виявлено на всій території Володимира періоду його максимального розквіту. Проте найщільніше були забудовані терни, які на зламі X–XI ст. пере-

крили дитинець та Окольний город. Вивчення території Спаського монастиря доводить, що глиняний вал-платформи Окольного города перекриває три будівельних горизонти з рештками споруд X ст. Дослідженнями останніх років засвідчили на середину X ст. на березі Луги потужну систему поселень – гніздо поселень. На це вказують і курганні могилиники, які обступали місто з усіх боків.

Приблизно в той самий час Київ покинула і Малуша, яку княгиня Ольга відіслала зі столиці, імовірно, через ті ж загрози, що їх несло київське язичницьке середовище. Виходячи з цих міркувань, Малуша мала б відбути на територію з християнізованою людністю чи, принаймні, прихильною до християнської традиції. Цій вимозі аж ніяк не відповідає Псковська земля, на другу половину X ст. ще всуціль язичницька. Чи є якісь підстави вважати, що населення тогочасної Західної Волині було приязнішим до представників християнства?

Християнська традиція в Західній Волині X століття

Назагал в історичній науці немає принципових заперечень, що Волинь та Прикарпаття, принаймні на західних їх околицях, були євангелізовані раніше, ніж Середнє Подніпров'я. Дискутується лише час проникнення та ступінь укорінення християнських ідей до племінного середовища волинян та хорватів.

Одним із факторів раннього знайомства з християнством Прикарпаття та Волині була географічна близькість цих територій до центральноєвропейських християнських центрів. Принципово важливу роль у євангелізації південно-західних околиць східної слов'янщини відіграло функціонування трансконтинентального торгового шляху, згаданого в контексті втечі Адалберта з Києва. Він з'єднував булгарське Велике місто й через Київ простував на Червенські гради, звідки – до Кракова й далі на Прагу, Регенсбург та торгові центри Західної Європи аж до Іспанії. У цьому контексті О. Назаренко привернув увагу до широтної конфігурації Давньочеської держави середини – другої половини X ст., кордони якої на північному-сході сягали верхів'їв Бугу та Стиру, й відкликався до ідеї про зорієнтованість на торговий шлях Київ – Регенсбург як основи державотворчих процесів у Чехії⁸⁵. Очевидно, паралельні процеси, які спонукав розвиток міжнародної трансконтинентальної торгівлі, характерні і для Русі X ст.

Річки Буг та Стир згадані у відомій датованій 1086 р. підтверджуючій грамоті, текст якої поміщено в другій книзі "Хроніки" Козьми Празького. Вона виходить від документа X ст. й фіксує первісні кордони Празької єпископії: *"на схід [Празьке єпископство] має кордонами річки Буг і Стир з містом Краковом та областю, яка називається Ваг, з усіма округами, що відносяться до вищеназваного міста, яким є Краків"*⁸⁶. Про оригінальність привілею 1086 р. свідчить його мюнхенська копія та історичний контекст з тривалою суперечкою за кордони Чеської єпископії між празьким єпископом Яромиром та його братом – чеським князем Вратиславом, який відстоював позицію моравського єпископа. Проте первинний текст, що ліг в основу законно оформленого документа 1086 р., більшість дослідників визнає підробленим⁸⁷.

⁸⁵ Zemlicka J. Das "Reich" des böhmischen Boleslavs und sterben Krise an der Jahrtausendwende: Zur Charakteristik der Frühen Saaten in Mitteleuropa // *Archeo-logické rozhledy*. – Praha, 1995. – Roč. 47,

č. 2. – S. 268–278.

⁸⁶ Козьма Празький. Чешская хроника. – Москва, 1962. – С. 151.

⁸⁷ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь. – Москва, 1964. – С. 125–132.

Усе ж, критики не виключають, що опис кордонів єпархії у грамоті може мати якесь реальне історичне підґрунтя. Не варто відкидати ймовірності того, що в IX ст. на східнослов'янські терени аж до Бугу та Стиру поширила вплив християнства Великоморавська держава. На цю думку наштовхує, зокрема, і відсутність у документі згадок про Перемишль (названий на честь пануючої від поч. X ст. чеської династії Пшемислідів), на що звернув увагу І. Мицько. Він також відзначив, що землі Підгір'я в околицях Перемишля могли згадуватися у грамоті як область, *"яка називається Ваг"*, за назвою річки Вяр (за Київським літописом – *"на Вьгры", "оу Вягру", "над Вягром"*)⁸⁸. У всякому разі немає сумнівів, що вже у X ст. східні слов'яни Прикарпаття та Волині безпосередньо контактували з християнізованою державою чеських Пшемислідів. Це доводив, зокрема, Ярослав Ісаєвич, приймаючи трансформацію у другому гідронімі Стир (Ztir) назви річки Стрия⁸⁹. Водночас популярною є думка про вказані у грамоті кордони по Бугу та Стиру як місійні границі Празького церковного центру, а не загальноприйнятні політичні чи державні границі⁹⁰.

Те, що Краківщина у другій половині X ст. знаходилася під владою чеського князя і волиняни та хорвати безпосередньо контактували з цією християнською державою, підтверджують свідчення Ібрагіма ібн Якуба, який, описуючи розміри країни Болеслава чеського, вказав, що її *"довжина від міста Фрага (Праги – Ю. Д.) до Кракова (вимагає) тритижневої подорожі"*⁹¹. Поза межами тогочасної Польської держави Краків знаходився і згідно з текстом датованого 989–992 рр. дипломатичного документа, відомого під назвою *"Dagome iudex"*⁹². Про спільний кордон з Чехією ще й у перші роки князювання у Польщі Болеслава Хороброго опосередковано свідчить також повідомлення *"Повісті временних літ"* під 996 р.: *"и бѣ живя с князи школными его миромъ . с болеславомъ лядьскимъ . и съ стефаномъ . оугорьскимъ . и съ ондроникомъ чышкымъ . и бѣ миръ межи има"*⁹³.

Християнські впливи простежуються у змінах поховального обряду на західноукраїнських теренах упродовж IX–XI ст. Археологи фіксують, що обряд підкурганної кремації, який домінував у IX ст., поступово зникає упродовж X ст. У цей час з'явилися могильники зі змішаним типом поховань, а наприкінці X – на початку XI ст. обряд трупопокладання витіснив давніші поховальні традиції⁹⁴. Дослідники також звернули увагу на низку археологічних артефактів із західноукраїнських теренів, які можна пов'язувати з впливом Великоморавської держави. Серед них – підкурганні поховання з Пліснеська зі зламу X–XI ст. з *"оболом мертвих"*. На території

⁸⁸ Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті "Ольжині читання". – С. 63.

⁸⁹ Исаевич Я. Д. "Грады червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI века) // Исследования по истории славянских и балканских народов. – Москва,

1972. – С. 107–109.

⁹⁰ Корольюк В. Д. Западные славяне... – С. 85–86.

⁹¹ Там же. – С. 145–146.

⁹² Там же. – С. 146–147.

⁹³ Там же. – С. 147.

⁹⁴ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 97; Рапов О. М. Русская церковь... – С. 324.

Великоморавської держави звичай вкладати в уста померлого “обол мертвих” зафіксовано вже в IX ст., а в Чехії ця практика відома від другої половини X ст. Характерною ознакою впливу Великої Моравії вважають і відра, знайдені у великих курганах Пліснеська та в похованнях Старожуківського могильника на околиці Пересопниці. У кургані № 29 з Пересопницького некрополя, який вважають захороненням майстра-ювеліра, виявлено прикраси, у виконанні яких відзначається західнослов'янський характер. До великоморавських виробів близькі бронзові місяцеподібні підвіски, фрагмент залізної остроги та художньокована частина псалія з Листвинського городища на Рівненщині. Із великоморавськими впливами пов'язують також деякі форми сокир, поширених у Західному Побужжі. Щораз частіше речі великоморавського походження, чи виготовлені за їх взірцями, фіксують польські дослідники на сусідніх теренах за межами сучасного польсько-українського кордону⁹⁵.

Таким чином, Волинь та Прикарпаття тривалий час мали безпосередні сусідські контакти з Великою Моравією та її християнською спадкоємицею – Чеською державою, місійні впливи яких сягали і східнослов'янської людності. Сучасні історики Церкви, заперечуючи можливість функціонування на західноукраїнських землях єрархічних структур Великоморавської митрополії чи Празької архієпархії, все ж, обережно припускають, що *“православне духовенство, утверджуючи у Прикарпатті протягом XI ст. організаційні структури Руської (Київської) церкви Царгородського патріархату, частково спиралося на існуючі тут давніше християнські спільноти-протопарафії, засновані проповідниками з Великої Моравії, Давньої Чехії чи навіть Польщі й Угорщини”*⁹⁶.

Отже, у IX–X ст. землі Західної Волині не могли не зазнати євангелізаційних впливів з боку Великоморавської та Чеської держав, близькі контакти з якими уможливлювали християнізацію місцевої людності, передовсім – племінної верхівки та мобільної верстви торгівців. Саме з цих міркувань територія Побужжя, зокрема землі в межиріччі Бугу та Луги, де знаходиться згадане як батьківщина князя Володимира с. Будятичі та сусіднє с. Низкиничі, пов'язане родовими легендами Киселів зі Свенельдом, і могли стати прихистком для Малуші, відісланій, як випадає здогадуватися, 962 р., з неспокійного й небезпечного тоді Києва. Допускаючи можливість народження Володимира Святославовича на Західній Волині на початку 60-х років X ст., не можна оминати питання про зв'язок Волинської землі з Руссю та час її приєднання до Київської держави.

⁹⁵ Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 113–114; Терський С. Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (За археологічними матеріалами Галичини

і Волині) // Треті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 15–18.

⁹⁶ Скоцилас І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької Єпархії в середині XII століття // Княжа доба: історія та культура. – Вип. 3. – С. 23–24.

Деревлянська помста та похід Ольги на Лугу 947 року

Час інкорпорації Волині до Києва в історичній літературі звичайно ув'язується з літописним повідомленням 981 р.: *“Иде Володимиръ . к Ляхомъ . и зая грады ихъ . Перемышль . Червень . и ины города . иже суть и до сего днѣ подъ . Руссю”*⁹⁷. Це максимально лаконічне свідчення стало своєрідним “каменем спотикання” в історичній науці. Навколо нього точаться гострі суперечки. Дискутуються мета, характер і результати походу, кардинальні розбіжності існують в історично-географічному трактуванні територіального об'єднання під назвою Червенських градів та у визначенні переліку населених пунктів, окреслених як *“ины города”*. Немає жодної певності наскільки збігаються чи різняться *“Червень и ины города”* “Повісті временних літ” та *“Червенська земля”* Галицько-Волинського літопису.

Незважаючи на суттєві розбіжності у з'ясуванні перелічених питань, літописне повідомлення про похід князя Володимира 981 р. стало за замовчуванням тим пунктом відліку, від якого “розпочинається” руський період історії Волинської землі. Відтак доводиться визнати, що конкретика запитання про час приєднання Волинської землі впирається у цілковиту інформативну розпливчастість цієї літописної згадки. Все ж, на наш погляд, є переконливі підстави, аби проблему інкорпорації Києвом Волині пов'язати з конкретикою історичних реалій, які більше, ніж на три десятиліття випереджують похід Володимира Святославовича *“к Ляхомъ”* та на 15 років – події, 962 р., пов'язані з відісланням Малупі з Києва до Будятиного села й завершенням київської місії єпископа Адальберта.

Їх дають так звані реформи княгині Ольги, про які “Повість временних літ” розповідає під 947 р. Оскільки аналіз цієї важливої теми вимагає розлогого викладу аргументів, відсилаємо до докладного їх тлумачення в спеціальній окремій статті⁹⁸.

Тезово суть питання у наступному:

- Після подій деревлянської війни Ольга з сином Святославом пройшла Деревлянською землею, визначаючи устави та уроки й організовуючи на підкореній території становища і ловища. Уже наступного року київська княгиня поширила свою діяльність поза межі Деревлянщини: *“в лѣтѣ . 5 . у . нѣ . [6455 (947)] иде олга к новугороду . и оустави по мьстѣ . погосты и дань . и по лузѣ погосты и дань и оброки . и ловища ея суть по всеи земли . и знамения и мѣста и погосты . и сани ея стоятъ въ плесковѣ и до сего днѣ”*⁹⁹. Ці події звичайно трактують як реформаторську діяльність київської княгині в Новгородській землі з прикінцевою згадкою про повернення правительки до Києва через Псков. Проте відомі російські дослідники літописних текстів підкреслювали, що ця оповідь, тісно пов'язана з подіями деревлянської війни, найімовірніше, є літературним домислом, що виник у середовищі місцевих

⁹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 70.

⁹⁸ Дйба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2011. – Ч. 4(36). –

С. 20–28; Його ж. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2012. – Ч. 2(38). – С. 7–29.

⁹⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 48–49.

книжників, які намагалися співвіднести діяльність київської володарки з історичними та географічними реаліями Новгородської землі. Архимандрит Леонід (Кавелін), Олексій Шахматов й Дмитрій Ліхачов допускали трактування аналізованого уривка пізнішою вставкою літописця, який вважав, що Ольга відвідала частину Новгородщини, яка мала назву “Деревської землі”, “Дерев”, а пізніше – “Деревської п’ятини”. Підтримував цю думку також М. Грушевський.

- Зауваження Андрія Нікітіна, що *“выражение “по мьсте” (т.е. – “по отмищении”) было понято в качестве указания на реку Мсту...”*¹⁰⁰ ще тісніше ув’язує подальші дії княгині Ольги із західним сусідом – Деревлянською землею й відкриває несподівані перспективи до розуміння географічного вектора реформаторських ініціатив київської адміністрації після деревлянської війни. На наш погляд, відповідні ініціативи Ольги спрямовувалися у тому самому західному напрямку від Києва. До того ж, буквально за текстом літопису – на Луту! І йдеться про праву притоку Бугу – Луту волинську. Тобто наступного року після деревлянських подій (буквально – після помсти) Київ інкорпорував Волинські землі аж по Луту та Західний Буг.
- Як свідчать літописи, всі новгородські посадники аж до часів Ярослава стабільно давали Києву ті самі дві тисячі гривень уроків, до того ж, від часів Олега аж до правління Ярослава новгородці платили ще й 300 гривень варягам. Тривала стабільність данничих стосунків між Києвом та Новгородом від часів Олега до часів Ярослава виразно суперечить літописному повідомленню 947 р. про поїздку княгині Ольги до Новгородської землі з метою встановлення оброків та даней і слугує аргументом на користь припущення текстологів про його вторинне походження. Ні в середині X ст., ні пізніше київська адміністрація не мала реальних важелів, аби активніше втручатися в економічний розвиток Новгородщини. Саму можливість такого входження Києва у справи Новгорода заперечує увесь хід договірних стосунків еліти північно-західних племен із запрошеним князем. До того ж, припущенню щодо можливого вклюдження заходами княгині Ольги новгородських земель до контрольованої Києвом економічної системи суперечить й топографія давніх монетних знахідок, на підставі аналізу якої Владімір Янін довів, що у Східній Європі в IX, X, а навіть в XI ст. існували дві економічно замкнуті області з власним особливим грошово-ваговим обігом: північно-західна (Новгородська) та південна (Київська). Натомість приєднання Волині до Київської держави об’єктивно вимагало таких самих адміністративно-фінансових заходів, які за рік до того княгиня Ольга проводила в повоєнній Деревлянській землі. І досягнувши наступного року після деревлянської помсти Побужжя, княгиня взялася облаштовувати *“по лузѣ погосты и дань и вброки”*.
- Торгові шляхи по новгородських Мсті та Лузі, де, як традиційно вважають, начебто побувала Ольга, є складовою Волго-Балтійської

¹⁰⁰ Никитин А. Л. Основания русской истории. – Москва, 2001. – С. 39, прим. 15.

водної системи і їх гіпотетичне облаштування видимої користі для Києва не давало. Натомість закріпленням кордонів Русі по Бугу, важливим правим допливом якого є Луга, київська адміністрація забезпечувала контроль над стратегічно важливим та безпечним (з огляду на актуальну загрозу від печенігів) торговим шляхом. Через прикриття суцільними лісовими масивами Деревлянську землю та Волинь він пов'язував Київ з ринками збуту руських товарів на баварському Подунав'ї. Про цей шлях згадано при аналізі імовірного маршруту повернення 962 р. єпископа Адальберта з Києва. Контроль над волинським відтинком цього міжнародного шляху, що сягав Луги та Західного Бугу в районі майбутнього Володимира й Устилуга, давав Києву ще одну величезну перевагу, а саме – прямий (без новгородського чи полоцького посередництва) вихід через Буг та Віслу до Балтики. Устилуг у такий спосіб ставав – без перебільшення – київським балтійським портом. На підставі масових знахідок торгових пломб XI–XIII ст. у Дорогичині, дослідники роблять висновок про функціонування у цьому місці своєрідного прикордонного митного посту, де транзитні товари перевантажувалися та перепломбовувалися. Порівняльний аналіз таких пломб на території Східної Європи вражає диспропорцією на користь Дорогичина. З 15000 загальної їх кількості 12000 (80%) виявлено у Дорогичині та його околицях. На Північну Русь припадає лише 2500 (17%) пломб, з яких до 1000 знайдено в Новгороді та Городці на Волзі. Решту 3% дали інші землі.

- Прикінцева згадка про сани, які Ольга залишила у Пскові, збережені там як реліквія, не має нічого спільного з історичними реаліями, а є довільною редакторською інтерпретацією первинного літописного тексту про сани, залишені в насипі (песьковий, п'яський) поховального кургану князя Ігоря. Приводом для такого трактування літописного тексту стала відомість з “Книги Паломник” новгородського архієпископа Антонія про “блюдо велико злато, служебное, Ольги Руской” та “тельгу сребряну Константина і Елены”, що зберігалися як реліквії у скарбниці константинопольської Софії¹⁰¹.
- Отже, літописне свідчення про події 947 р. відображає приєднання Волині до Київської держави. В останній чверті X ст. князь Володимир Святославович вжив ряд заходів для додаткового забезпечення контролю Києва над важливою прикордонною територією над Західним Бугом. Якщо княгиня Ольга закріпила владу Києва на правому березі Бугу, по Лузі, то 981 р. її внук укріпився на його лівобережжі, про що літописець повідомив так: “Иде Володимиръ . к Ляхомъ . и зая грады ихъ . Перемышль . Червень . и ины городы . иже суть и до сего днѣ подъ . Руссю”¹⁰². Відсуваючи кордон на захід від Бугу, Володимир не лише посилив контроль над водним балтійським маршрутом, а

¹⁰¹ Дибя Ю. “И сани еѣ стоятъ въ плесковѣ и до сего днѣ”: Перший приклад “музеефікації” чи літературна міс-

тифікація? // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 9–28.

¹⁰² Ипатьевская летопись. – Стб. 70.

й поширив владу Києва на наступну ділянку сухопутного торгового шляху територією Червенських градів до Регенсбурга¹⁰³.

Через п'ятнадцять років після походу княгині Ольги на Лугу 947 р. по-дії 962 р., пов'язані, найімовірніше, з антихристиянськими заворушеннями, змусили покинути руську столицю місійного єпископа Адальберта. Очевидно, саме через неспокійну ситуацію у Києві княгиня Ольга того ж року вдалася до відіслання Малуші до Будятиного села, де й народився майбутній хреститель Русі. Таким пристановищем для Малуші могла бути обрана Західна Волинь, де й дотепер у межиріччі Бугу та Луги за 22 км на південний захід від Володимира знаходиться село Будятичі.

Серед мотивацій, які спонукали княгиню обрати саме західний напрям, було зрозуміле й очевидне бажання прихистити Малушу якщо не в християнізованому регіоні, то на такій території, що знаходилася під християнськими впливами, і Західна Волинь відповідала цій вимозі якнайкраще. Проте була ще одна важлива причина – в літописному свідченні про народження Володимира в Будятиному селі є вказівка, що Ольга або Малуша (в “Архангелогородському літописці” та у В. Татіщева – саме Ольга) передала перед смертю це село церкві Богородиці. Тобто, село було власністю Ольги або Малуші. І це питання вимагає окремої прискіпчившої уваги.

Село Будятине – Ольги чи Малуші?

Основним аргументом, що схиляв до думки, що саме Ольга була власницею Будятиного села, є її княжий статус, який і спонукав істориків до висновку, ніби саме в княжій доменальній власності це поселення й могло знаходитися. До цього висновку підштовхувала й довіра до повідомлення “Архангелогородського літописця”, за яким *“умирая, Олга отдаст село то пресвятеи Богородицы”*¹⁰⁴.

Проте не всі дослідники погодилися з цією думкою. Можливість того, що Будятине село належало Малуші, допускав Сергій Соловйов: *“Но чье*

¹⁰³ Аналізуючи міжнародний контекст походу Володимира “до Ляхів”, І. Мицько висунув припущення, що він не був пов'язаним з боротьбою за територію, а мав цілком мирні причини. На його думку, в 981 р. київський князь одружився з чехинею Аділлою, вдовою Славника, впливового глави “богемського” можновладного роду (леху) Славниковичів, конкуруючого з Пшемисльдами, який помер того ж року у граді Лібіце. Дослідник також допускає, що Червенські гради та Перемишльщина були підконтрольні київській державі ще з часів Олега, від початку X ст. Див.: *Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті “Ольжині читання”. – С. 67–70. Приймаючи гіпотезу І. Мицька про одруження князя Володимира з че-*

хинею Аділлою у 981 р. й зважаючи на її походження з Пшемислідів (звідки й назва Перемишля), можна допустити, що територію Забужжя та Перемишльщину київський князь міг отримати в посагу за дружиною. Мирний характер походу 981 р. згідне із вказівкою літописця, що Володимир йшов не “на ляхів”, а “до ляхів” (чеський термін “лех” трактується у “Хроніці” Далимила як можновладець, вельможа, навіть дух, гех) та кореспондує з уже наведеним літописним повідомленням 996 р. про мирне співіснування держави Володимира із західними сусідами – Болеславом лядським, Стефаном угорським та Ондроником чеським.

¹⁰⁴ Устюжские и вологодские летописи. – С. 60.

было село Будутино: Ольгино или Малушино? Если Малушино, то нет ничего удивительного, что умирая, она отдала его Св. Богородице, ибо она могла умереть и после крещения Земли"¹⁰⁵. Обережне припущення історика у викладі сучасних дослідників трансформувалося у складну процедуру зміни власників Будятиного села: "Историк полагал, что Ольга обладала большой личной собственностью. В Вышгороде находилась ее загородная резиденция, хранилась казна. Село Будутино она отдала ключнице Малуше, когда та родила от Святослава сына Владимира. Позднее та пожертвовала его Десятинной церкви"¹⁰⁶.

Припущення, що Будятине село належало не Ользі, а Малуші обґрунтовував також О. Шахматов. Саме Малуша, вважав дослідник, заповіла його перед смертю церкві Богородиці¹⁰⁷. На його думку, матір князя Володимира у княжому синодику іменували Малфріддо і саме під цим іменем у літописах зафіксовано повідомлення про її кончину: "Въ лѣмъ . сѣ . ѿ . и . [6508 (1000)] Преставися Мальфридъ"¹⁰⁸. Відтак, історик допускав, що Малфредь/Малуша була похована саме у Десятинній церкві, яку збудував її син, і вона ж пожертвувала цьому храму село Будутине, "которое, к сожалению, сложно приурочить к той или иной определенной местности". До того ж, відштовхуючись від припущення про поховання матері князя Володимира у Десятинній церкві, О. Шахматов зробив висновок, що вона прийняла хрещення.

Звернемо увагу на ще один опосередкований, проте істотний у вимові доказ належності Будятиного села не Ользі, а матері Володимира Малуші, пов'язаний із функціонуванням на Русі сімейного звичаю, з часом трансформованого у княжу придворну інституцію, відому під назвами "кормильства" та "дядьківства". Інститут "кормильства" за своєю сутністю зближався з традиційною архаїчною практикою авункулату (від лат. avunculus – дядько по матері), коли діти зі своєї сім'ї переходили у материнський рід до дядька, що виконував роль вихователя та опікуна¹⁰⁹.

Таким князем-вихователем був і князь Олег, який після смерті Рюрика взяв в опіку княжича Ігоря. Про родинні стосунки Олега та Рюрика відомо з "Повісті временних літ": "в ѡмѣто . сѣ . мѣ . нѣ [6387 (879)] . Оумѣрши же Рюрикови . прѣдасть княжение свое ѡлгови . ѿ рода єму суцѣ"¹¹⁰. Очевидно, виходячи від відомої практики "кормильства", В. Татіщев вважав, що Олег був братом

¹⁰⁵ Соловьев С. М. Сочинения в восемнадцати книгах. – Москва, 1988. – Кн. 1: История России с древнейших времен. – Т. 1–2. – С. 303, ссылка 225.

¹⁰⁶ Морозова Л. Великие и неизвестные женщины Древней Руси. – Москва, 2009. – С. 32.

¹⁰⁷ Шахматов А. А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С. 269–270.

¹⁰⁸ Ипатьевская летопись – Стб. 114; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва, Ленинград, 1950. – С. 168.

¹⁰⁹ Гарданов В. К. "Кормильство" в Древней Руси // Советская этнография. – 1959. – № 6. – С. 43–59; Его же. "Дядьки" древней Руси // Исторические записки. – Москва, 1962. – Т. 71. – С. 236–239; Щавелева Н. И. О княжеских воспитателях в древней Польше // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. – Москва, 1986. – С. 123–131; Мазур О. "Demetrius Dedko, Provisor seu Capitaneus terrae Russiae" (інститут "Старійшини" у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) // Семінарій "Княжі часи". – Львів, 2002. – С. 14–23.

¹¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 16.

дружини Рюрика: *“Олеґъ І. шуринъ Рюриковъ, Князь Урманскій”*¹¹¹. Незадовго перед смертю Рюрик *“бѣ вельми боля, и начатъ изнемогати; видѣвъ же сына Ингоря вельми юна предаде княженіе и сына своего шурина своему Олгу (підкреслено – Ю. Д.)”*¹¹². Зіставляючи свідчення різних джерел, історик наполягав на тому, що Олег був Ігореві саме “уєм”, тобто братом матері: *“Олеґъ. Шуринъ Рюриковъ: У Нестора именованъ просто свойственникъ, въ манускриптѣ расколничѣ Вуй Ингоръ, то есть, братъ материнъ, въ прологѣ Маѣя 11 дядя Ингоръ, что значитъ брата отца: но сіе не согласно”*¹¹³.

Таку ж роль виконував “уй” Володимира Святославовича, брат Малуші – Добриня. Саме ця обставина дає підстави вважати, що княжич, згідно з правом авункулату, в перші роки міг виховуватися власне в родині матері. Тому, як допускаємо, княгиня Ольга і відіслала матір Володимира не до свого, а до Малушиного родинного села.

Ім'я Малуша – похідне від імені її батька, згаданого в літописах як Малък Любечанинь (Малко Любчанинь, Малко Любчанинъ, Малко Любчянинъ тощо). Оскільки Я. Длугош називає деревлянського князя Мала Низкинею (*“dux Drewlyanorum Niszkina”* – Niszkinam, Nyszkina, Nyszkina), можна зробити висновок, що паралельно з іменем Мал побутувала й інші його форма – Низкиня, утворена від прикметника “ниский” (низький)¹¹⁴. Отже, родинним іменем Малка могло бути і Низкиня, хоч Низкинею могли називати не лише Малка, а й Малушу. Похідна від імені Низкині назва села Низкиничі, розташованого поруч із Будятичами в межиріччі Бугу та Луги, дозволяє з певною обережністю пов'язати землі, на яких ці села розташовувалися, з родинними маєтностями Малуші Малківни.

Аналіз імені батька Малуші залишається єдиною можливістю з'ясувати походження Володимира Святославовича по материнській лінії і такі спроби робилися неодноразово. На тій підставі, що в “Повісті временних літ” Малк названий Любечанином чи Любчанином, дослідники розглядали можливість його походження з населених пунктів із співзвучною назвою. Нам відомо щонайменше три версії з цього приводу.

Серед таких старовинний Любеч на Дніпрі. З цим градом пов'язував ім'я батька Малуші Дмитрій Прозоровський. На його думку, деревлянський князь Мал (він же і Малко Любчанин) *“по взятіи его въ плѣнъ, посланъ на житье въ Любечъ (нынѣ селеніе въ 204 верстахъ отъ Кіева и въ 52 верстахъ отъ Чернигова), гдѣ и превратился въ Малка любечанина”*¹¹⁵.

У контексті зв'язку Малка з дніпровським Любечем необхідно також пригадати припущення про спорідненість імені Малък (що могло звучати як Мăлык¹¹⁶) з семітським словом “Malik”, що означає “цар”, “правитель”, на основі чого допускається можливість, що Малък є можливо титулом

¹¹¹ Татищев В. История российская. – Кн. 1, часть 2. – С. 556.

¹¹² Там же. – Кн. 1, часть 1. – С. 35.

¹¹³ Там же. – С. 48.

¹¹⁴ Соловьев А. В. Был ли Владимир Святой правнуком Свенельда? // Записки

Русского научного института в Белграде. – Белград, 1941. – Вып. 16–17. – С. 37–64.

¹¹⁵ Прозоровский Д. О родстве св. Владимира... – С. 21;

¹¹⁶ Карнов А. Владимир Святой. – С. 14, прим. *.

“хазарского бека, обосновавшегося в русском Любече”¹¹⁷. Ця думка, яку озвучив А. Карпов, у “пом’якшеній” формі передає гіпотезу про юдейське коріння Володимира Святославовича¹¹⁸. Суть її зводиться до того, що батьком Малуші був равин з підхазарського колись Любеча на ім’я Малк. Начебто саме через це хреститель Русі фігурує у “Повісті временних літ” як “робичич”, що читається як “раввинич”. Ці й подібні позанаукові псевдоісторичні побудови, що мали за мету дискредитувати руське християнство¹¹⁹, виводяться від призабутих думок Германа (Гірша) Бараца, який сюжетні лінії літопису порівнював із канвою старозавітних подій¹²⁰. Саме Г. Барац, зважаючи на семітські мовні відповідники до слова “малкъ” (потрактowanego як “маликъ” – князь), вперше висловив думку, “что дѣдъ Владимира по матери, по имени неизвѣстный, былъ Любечскимъ княземъ”¹²¹.

Походження Малка пов’язували також з градом Лібіце в Чехії та німецьким Любеком. Можливість чеського походження Мала Любчанина допускав І. Мицько. За його гіпотезою, Малъ Любчанинъ потрапив в Русь на початку 60-х років X ст. в супроводі місії єпископа Адальберта, який прибув до Києва на прохання княгині Ольги. Маршрут Адальберта пролягав через чеський град Лібіце (Liubuz, Lubik, Liubysz, Lubic), звідки (чи з града Маліна) і міг походити батько Малуші. Після невдалого завершення місії Адальберта Малуша та Добриня могли залишитися при княгині Ользі¹²².

Про можливість того, що Мал Любчанин був купцем з балтійського Любека, писала Тетяна Бернштам¹²³. Вона привернула увагу до звістки В. Татищева про існування давнього новгородського гербу із зображенням голови вола – “подобному мекленбургскому”. Цей символ начебто належав слов’янам, що переселилися до Новгорода з околиць Любека. На підтвердження вірогідних зв’язків, як вважає Т. Бернштам, В. Татищев і називав знатних новгородських Любчан: “въ Новѣ городѣ знатныя фамиліи Любчанъ находились, какъ о матери Владимира І. Сказано, то была дочь Малки Любчанина; въ Новѣ жъ градѣ улица бискупля, которое имя не отъинуда, какъ изъ Вандаліи принесено, но сіе видимо, что уже въ Христіствѣ учинилось, когда въ Любекѣ Епископы были, и ихъ подданные въ Новѣ градѣ песелились. Ректор Апицъ во утвержденіе сего приводитъ, яко бы Новгородцы древле гербъ имѣли воловью голову, какъ и Мекленбургскій, токмо я сего нигдѣ не нахожу, токмо что идола Мокоса имѣли съ воловьею главою”¹²⁴.

¹¹⁷ Там же. – С. 15, прим. *.

¹¹⁸ Емельянов В. Н. Десионизация. – Москва, 2002. – С. 8.

¹¹⁹ Шиженский Р. В. Неоязыческий миф о князе Владимире // Вестник Бурятского государственного университета. – Улан-Удэ, 2009. – № 6а. – С. 250–256.

¹²⁰ Барац Г. М. О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи // Україна (Киевская старина). – Киев, 1907. – № 4. – С. 41–60; № 6. – С. 314–346; Его же. Библейско-агадические параллели к летописным

сказаниям о Владимире Свѣтом. – Киев, 1908.

¹²¹ Его же. О библейско-агадическом элементе... – № 6. – С. 330.

¹²² Мицько І. Українсько-чеські зв’язки... – С. 68–68.

¹²³ Бернштам Т. А. “Слово” об оппозиции Перун–Велес/Волос и скотых богам Руси // Полярность в культуре (Альманах “Канун”. – Вып. 2). – Санкт-Петербург, 1996. – С. 108.

¹²⁴ Татищев В. История... – Кн. 1, ч. 2. – С. 489–490.

Проте характеристика Малка саме Любчанином співвідноситься з набагато вірогіднішим волинським орієнтиром його походження. Батько Малуші міг бути пов'язаним з городищем X–XI ст., що знаходиться біля села Любче Рожищенського р-ну¹²⁵. Цей населений пункт згаданий у підробленій дарчій грамоті Любарта Гедиміновича соборові святого Іоана Богослова в Луцьку, датованій 8 грудня 1322 р. Хоча грамоту вважають сфальшованою, дослідники сходяться у тому, що в її основу лягла оригінальна грамота Любарта луцькому соборові на села Рожище і Теремне¹²⁶, в описі меж яких і відзначено село Любче та Любецький міст на болоті річки Лютиці.

Мал згадується в документах не лише Любчанином. В. Татищев називає Малушу донькою “славянина Каплюши Мальця Любчанина”¹²⁷. Джерелом свідчення історика про Малка як Каплюшу є “Хроніка” Мацея Стрийковського: “О ней же Стрыковский, кн. 4, гл. 3 сказывает: “Был в новгороде гость знатный Каплюшка Малец, имел 2 дочери, Малушу и Добрыню. От сей Малуши, бывшем казначеем при Олеге, родился Святославу сын Владимир”. Только Стрыковский в имени другой сестры ошибся, что вместо брата ее сестрою назвал”¹²⁸. Логіку появи цього другого імені чи придомку, наскільки нам відомо, не досліджували, тому зупинимось на ньому докладніше.

У прижиттєвому виданні “Хроніки” М. Стрийковського ім'я Малка (без згадки про нього як Любчанина) повторене двічі з візуально незначною різницею написання: “*Bowiem był w Nowogrodzie wielkim miezczanin ieden Kálufczá álbo Kálufczá Malec przezwizkiem/ Ten miał dwie Corce/ Dobrynę y Maluskę/ Maluska v Xiężny Holhy była w fraucimerze kluczniczą/ s którą miał Swantostaw Włodymirz*”¹²⁹. Історик вагався в написанні між “f” та “f” – так. зв. довгим “s” – також не знаючи вірного варіанту звучання другого імені Малка Любчанина. Уже друге видання 1766 р. засвідчило зміни в застосуванні “s” та “f” довгого, відмінності у вживанні діакритичних та розділових знаків: “*bowiem był w Nowogrodzie wielkim miezczanin ieden Kalufcza albo Kalufcza Malec przezwifkiem, ten miał dwie Corce, Dobrynę y Maluskę, Malufka u Xiężny Holhy była w Fraucymerze kluczniczą, z którą miał Swantostaw Włodymirz*”¹³⁰.

¹²⁵ Ратнопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Ленинград, 1976. – № 140. – С. 49, 50, 133.

¹²⁶ Щербаковский Д. Фондушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 // Чтения Исторического общества Нестора летописца. – Киев, 1905. – Т. 18, вып. 3–4. – С. 61–70; Грамоти XIV ст. – Київ, 1974. – № 6. – С. 20–22; Флоря Б. Н. О грамоте Любарта Гедиміновича Луцкой еископской кафедре // От Древней Руси в новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Щапову. – Москва, 2005. – С. 177–181; Миць-

ко І. З. Заснування єпископської кафедри в Острозі // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 151–159.

¹²⁷ Татищев В. История... – Кн. 1, ч. 2. – С. 556.

¹²⁸ Его же. История российская. – Москва, 2003. – Т. 2. – С. 611, прим. 155 (у другій книзі видання 1773 р. цитованого повідомлення немає – Ю. Д.)

¹²⁹ Strykowski M. Ktora przedtym nigdy swiata nie widziała Kronika polska, litewska, zmodzka y wszyskciey Rusi [...]. – Krolewiec, 1582. – P. 127.

¹³⁰ Ejusdem. Kronika Macieia Strykowskiego niegdyś w Krolewcu drukowana

Вагання хроніста в написанні імені Малка були викликані неоднозначним прочитанням аналогічного тексту в стародруках “Записок про Московію” С. Герберштейна, звідки, очевидно, й перейняті ці відомості. Це запозичення виразно засвідчене наявністю у тексті М. Стрийковського помилкового трактування Добрині донькою (!) Малка. Написання другого імені Малка в різночасових та виданих різними мовами стародруках дещо різняться. Прочитуємо уривок спершу у новітньому російському перекладі: “Добрыня (*Dobrina*) и Малуша (*Maluscha*) были двумя дочерьми новгородского гражданина по имени Калуфча Малый (*Calufcza Parvus, Caluwtza der khlain*); Малуша будучи в услужении (*in gynaecio*) у Ольги, зачала от Святослава и родила Владимира”¹³¹. У примітках перекладачі зазначають, що “Калуфча Малый – у Г. неправильно переданное имя Малка Любечанина (Отца Добрыни и Малуши)”¹³². Розглянемо написання імен Малка, Добрині та Малуші за доступними нам виданнями С. Герберштейна:

Венеція, 1550: “*Piccolo Calufcza; Dobrina; Malufcha*”¹³³.

Антверпен, 1557: “*Calufcza parius dictus; Dobrina; Malufcha*”¹³⁴.

Відень, 1557: “*CALVWTZA der khlain; DOBRINA; MALVSCHA*”¹³⁵.

Базель, 1567: “*klein Caluffza; Dobrina; Malufcha*”¹³⁶.

Базель, 1571: “*Calufcza parius dictus; Dobrina; Malufcha*”¹³⁷.

Венеція, 1574: “*Picciolo Calufcza; Dobrina; Malufcha*”¹³⁸.

Франкфурт, 1600: “*Calufcza parius dictus; Dobrina; Malufcha*”¹³⁹.

У цитованих уривках простежуються різночитання саме в імені Малка. Як видається, причиною цих неузгоджень стала дуже невелика різниця у тогочасному написанні літер “f” та “f” довгого. Довге “f” теж часто писалося з горизонтальною перетинкою, яка відрізнялася від “f” лише тим, що була коротшою та розташовувалася з одного боку вертикального штриха графеми. Цю обставину відзначив і показово продемонстрував М. Стрийковський, вмістивши у своєму виданні обидва можливі варіанти прочитання: “*Kalufcza albo Kalufcza*”. Усталеного варіанту позначення літер у стародруках XV–XVI ст. не було і графему “f” могли друкувати з короткою односторонньою горизонтальною перетинкою, а “f” – без неї, саме так, як у прижиттєвому виданні М. Стрийковського 1582 р.

На наш погляд, у рукописному протографі звучало саме “*Kalufcza*”, яке читалося як Калусча чи Калуща. Це ім’я батька Малуші є, очевидно, його родинним придомком, відображенням, як це добре відомо зі значно

teraz znowu z przydaniem historyi państwa Rossyiskiego przedrukowana // Zbiór Dzieiopisów Polskich We Czterech Tomach Zawarty. – Warszawa, 1766. – Т. 2. – Р. 121.

¹³¹ Герберштейн С. Записки о Московии. – Москва, 1988. – С. 62.

¹³² Там же. – С. 291–292.

¹³³ Strykowski M. Comentari della Moscovia [...]. – Venetia, 1550. – Р. 4.

¹³⁴ Eiusdem. Rerum Moscovitarum commentarij [...]. – Antverpiae, 1557. – Р. 5–5 v.

¹³⁵ Eiusdem. Moscouia der Haupttstat in Reiffen [...]. – Wien, 1557 (без пагінації).

¹³⁶ Eiusdem. Moscoviter wunderbare Historien [...]. – Basel, 1567. – Р. V.

¹³⁷ Eiusdem. Rervm Moscovitarvm commentarij [...]. – Basileae, 1571. – Р. 5.

¹³⁸ Eiusdem. Comentari della Moscovia [...] // Delle navigationi et viaggi [...]. – Venetia, 1574. – V. 2. – Р. 140 v.

¹³⁹ Eiusdem. Rervm Moscovitarvm commentarii // Rerum moscovitarum auctores varii. – Francofvrti, 1600. – Р. 4.

пізніших прикладів, у володінні певною маєтністю, населеним пунктом. Таке поселення існує і граничить із землями Будятич та Низкинич. Йдеться про с. Калусів, преіменоване у 1946 р. на Гряди.

Відомості про цей населений пункт сягають зламу XV–XVI ст. Власник села *“пан Михно Калусовский”* згаданий як свідок у грамоті князя Михайла Роговицького від 1475 р. на продаж села Дажева¹⁴⁰. У 1502 р. король Олександр підтвердив Маньку Калусовському власність на його села Винники, Калусів (Калусовъ) та Вербично¹⁴¹. За вироком урядових ревізорів 1545 р., Петру Калусовському заборонили стягувати мито в один гріш у Калусові¹⁴².

Отже, у вузькому географічному районі межиріччя Буту та Лути, дещо південніше від столичного Володимира, знаходяться (дотикаючись своїми землями) декілька населених пунктів – Будятичі, Низкиничі, Калусів та Русовичі – назви яких засвідчують їх імовірну належність до родинних маєтностей діда Володимира Святославовича по матері, згаданого як *“Малко Любчанинъ”* або *“Kalufcza”* чи *“Kalufcza Malec”*.

На завершення привернемо увагу до ще однієї обставини, пов'язаної з іменем власника Будятич, відомого за грамотою, датованою 31 грудня 1450 р. У цьому році князь Свидригайло за вірну службу надав (чи, радше, підтвердив власність) Будятичі з іншими селами *“на Погоры”* племіннику луцького старости Немирі Резановича¹⁴³. Цей Немиря Резанович (Разанович) разом з Козарином Разановичем згадані свідками у датованих 1446 та 1451 рр. листах великого князя Олександра Ольгердовича князю Михайлові Васильовичу на маєтності в Луцькому повіті¹⁴⁴.

Зв'язок Будятич з родиною Резановичів також є додатковим свідченням давньої належності цих земель родині Малупі та Добрині. Адже Добриня відомий не лише як *“Никитич”* (яке трактується як *“Низкинич”*)¹⁴⁵, а й як *“Резанович”*. Ім'я Добрині Резановича користувалося таким авторитетом, що в деяких літописах XV–XVI ст. його, разом з Олександром Поповичем, вважали учасником Липицької битви 1216 р. та навіть героєм, який загинув на Калці в 1223 р.¹⁴⁶ Свідчення про богатиря Добриню Резановича фігурують також у *“Сказанні о киевских богатырях, како ходили во Царьград...”*.

Найстарший список цієї літературної пам'ятки, який увів до наукового обігу Елпідіфор Барсов, датований 1642 р.¹⁴⁷ Описані в ній події відбуваються у Києві, де на службі у князя Володимира перебувають Ілля Муромець, Добриня Никитич та інші богатирі, перемога яких над богатырями царгородськими завершується договором та поверненням полонених. Сюжет має історичні риси та вводить читача в період русько-візантійських стосунків. Називаючи Добриню звично побатькові, творці *“Сказанія”* додали до його

¹⁴⁰ Archiwum... – S. 72. – Nr LXXVI.

¹⁴¹ Литовська метрика. – S. 95. – Nr 9.23.

¹⁴² Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – Київ, 1990. – С. 64–70. – № 51.

¹⁴³ Archiwum... – S. 45–46. – Nr XLVIII.

¹⁴⁴ Литовська метрика. – С. 19–2. – № 5.4, 5.5.

¹⁴⁵ Членов А. По следам Добрыни. – Москва, 1986. – С. 83.

¹⁴⁶ Добрыня Никитич и Алеша Попович. – Москва, 1974. – С. 340–341.

¹⁴⁷ Барсов Е. В. Богатырское слово в списках начала XVII века (Приложение к 40 тому Записок Императорской академии наук). – Санктпетербург, 1881.



Будятичі, Русовичі, Низкиничі та Калусів на карті 2 пол. 19 століття. Фрагмент.
(Военно-топографическая карта Волынской губернии 1855–1877. Лист XXI-3)

характеристики ще й “Резанович”: “Говорит Добрыня Резанович: “Постой ты, Никита Карачевец! Ходил во Царь град?”¹⁴⁸; “Да говорит Добрыня Резанович: “... Ты, Никита, ходил в Царьград?”¹⁴⁹. У списках “Сказанія” XVIII ст. “Резанич” перетворюється на “Рязанич” або зникає зовсім. Уже відверто з Рязанню пов’язує його билина “Добрыня та змій” зі збірника Кірши Данилова, датованого 80-ми роками XVIII ст. На цій підставі Добриню Никитича і вважають рязанським героєм, хоча власне рязанська традиція про це нічого не знає¹⁵⁰.

У світлі легендарних свідчень про брата Малуші Добриню, якого називали не лише Добриною Никитичем, а й Добриною Резановичем, документальні відомості XV ст. про рід волинських землян з родинним придомком “Резанович”, власників Будятич, набирають ваги додаткового переконливого аргументу низки доказів на користь ототожнення волинських Будятич з Будятиним селом, де народився князь Володимир Святославович.

Кожен з проаналізованих аргументів сам по собі є лише випадковим штрихом до історії Волині, проте в сукупності вони створюють виразну картину, що доводить зв’язок Будятич і їх околиць з родинними землями хрестителя Русі по материнській лінії та вводить межиріччя Бугу й Лути до загальноруського контексту.

¹⁴⁸ Пушкирев Л. Н. Новый список “Сказания о киевских богатырях” // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – Москва; Ленинград, 1953. – С. 366.

¹⁴⁹ Малышев В. И. Новый список “Ска-

зания о киевских богатырях” // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград, 1955. – С. 388.

¹⁵⁰ Смирнов Ю. И. Добрыня Рязанич // Народные культуры Русского Севера. Фольклорный этнетип этноса. – Архангельск, 2004. – С. 65–85.

Окрім того, що населені пункти, згруповані навколо Будятич, можуть бути родовими маєтностями батька Малуші, її відіслання з Києва до Західної Волині обґрунтовується подіями початку 60-х років X ст. У 962 р. столицю змушений був покинути місійний єпископ Адальберт. Це сталося, найімовірніше, під тиском вороже настроєної язичницької громади. Княгиня Ольга вислала Малушу в регіон, прихильний до християнства, чи навіть частково християнізований, принаймні – не у відверто неприязне середовище, як у тогочасному Києві. Територія межиріччя Бугу та Луги в Західній Волині якнайкраще відповідала цій вимозі. Її історична географія та історія доводять це, як видається, цілком переконливо. До того ж, Малуша відбула до себе додому... Де у волинських Будятичах 1050 років тому і народився хреститель Русі.

Національний університет "Львівська Політехніка"

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ З НІМЕЦЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ: ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

З різних причин зв'язки галицько-волинських та німецьких земель державами все ще не були предметом належної уваги дослідників. Певним винятком є взаємини Галицько-Волинського князівства з Тевтонським орденом. Від середини 1960-х років їх дослідження дещо поживалося (праці Карла Форстройтера¹, Михайла-Богдана Ждана², Віри Матузової³,

¹ *Forstreuter K.* Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden // *Altpreussische Forschungen.* – 1928. – Jahrgang 5, H. 2. – S. 239–361; *Idem.* Die preussische Kriegsflitte im 16. Jahrhundert. *Altpreussische Forschungen.* – 1940. – Jahrgang 17. – S. 58–123; *Idem.* Die Bekehrung des Litauerkönigs Gedimin, Eine Strittfrage // *Jahrbuch der Albertus-Universitaet.* – 1955. – Bd. 6. – S. 142–155; *Idem.* Preussen und Russland von der Anfaengen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Großen. – Goettingen; Berlin; Frankfurt, 1955; *Idem.* Der Deutsche Orden in Mittelmeer. – Bonn, 1967.

² *Ждан М.-Б.* Романовичі і Німецький Хрестоносний орден // *Український історик.* – 1973. – № 3–4. – С. 54–68.

³ *Матузова В. І.* Русь в историографії Тевтонського ордену (XIV в.) // *Внешняя политика Древней Руси.* – Москва, 1988. – С. 43–44; *Ее же.* Английская знать в крестовых походах на Пруссию и Литву (XIV в.) // *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто.* – Москва, 1993. – С. 50–51; *Ее же.* Роль Тевтонского ордена в осуществлении планов проникновения Римской курии на Русь // *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто.* – Москва, 1994. – С. 59–60; *Ее же.* Немецкий орден: От Аксона до Грюнвальда // *Средневековая Европа глазами*

современников и историков. – Москва, 1994. – Т. 2. – С. 201–225; *Ее же.* Грамота вице-магистра Тевтонского ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена галицкому князю Даниилу и мазовецкому князю Земовиту (1254 г.) // *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто.* – Москва, 1997. – С. 33–35; *Петр из Дусбурга.* Хроника земли Прусской / Изд. подг. В. И. Матузова. – Москва, 1997; *Матузова В. І.* Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії.* – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С. 50–57; *Ее же.* Тевтонський орден во зовнішній політиці князя Данила Галицького // *Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто.* – Москва, 1999. – С. 145–142; *Ее же.* Создание исторической памяти (ранние исторические сочинения Тевтонского ордена в Пруссии) // *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто.* – Москва, 2000. – С. 10–14; *Ее же.* Тевтонский орден и Северная Европа // *Средньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.* – Чернівці, 2000. – С. 104–108; *Ее же.* “Книга Отцов Церкви” – памятник литературы Немецкого ордена. Автор как член корпорации // *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения*

Олександра Масана⁴, Леонтія Войтовича⁵, Дениса Хрустальова⁶) зусиллями найперш російських та українських авторів.

Контакти, насамперед торговельні, між німецькими та галицько-волинськими землями розпочалися ще в докиївський період. Вони засвідчені багатьма джерелами, перш за все Раффельштеттенським митним статутом (між 904–906 рр.), виданим за наказом східнофранкського короля Людовика Дитяти для встановлення митних порядків на сході Баварії, “як вони по справедливості дотримувалися за часів Людовика і Карломана, а також інших королів”⁷, де “слов’яни ж, які приходять для торгівлі від ругів чи богемів, якщо розташуються для торгівлі в будь-якому місці на березі Дунаю чи в будь-якому місці у роталаріїв чи реодаріїв, з кожного в’юка воску дві міри вартістю в один скот кожна; з вантажу одного носія – одну мірку тої ж вартості; якщо ж побажають продавати рабів чи коней, за раба – одну сайгу, стільки ж – за кобилу. Баварам же і слов’янам із цієї країни, які купують і продають тут, платити нічого не треба”⁸. У полеміці з Еріхом Цьолнером⁹ та іншими опонентами Олександр Назаренко переконливо відкинув

пам’яті член-кор. АН ССРСР В. Т. Пашуто. – Москва, 2003. – С. 152–156.

⁴ Масан О.М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 41–52; Чернівці, 1999. – Вип. 2. – С. 52–62; Його ж. Крістбурзький договір 1249 р. (Переклад і коментар) // Там само. – С. 74–85; Його ж. Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 74–79; Його ж. Німецький Орден у Семигороді // Питання стародавньої та середньовічної історії... – Т. 1. – С. 74–94; Його ж. Пруський Союз (з історії станової опозиції в державі Німецького Ордену) // Там само. – Т. 2. – С. 27–45; Масан О., Федорук А. Участь українсько-молдавського загону в битві під Грюнвальдом // Питання історії України. – Чернівці, 2003. – Т. 6. – С. 193–197. На V Міжнародному конгресі українців в Чернівцях 28.08.2002 р. О. Масан виступив з доповіддю “Галицько-Волинське князівство і держава Німецького Ордену в Прусії: проблеми взаємин”, яка, на жаль, не була опублікована в матеріалах конгресу.

⁵ Войтович Л. Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князів-

ства // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 4–17; Его же. Тевтонський Орден в політике Галицко-Волинского княжества // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Санкт-Петербург, 2010. – № 2(8). – С. 3–16.

⁶ Хрусталёв Д. Г. Северные крестовосцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 343–372.

⁷ “...qualiter temporibus Hludowici et Karlomanni ceterorumq ue regum iustissime ejlvebantur...”: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – Москва, 2001. – С. 80.

⁸ “...Sclavi vero, qui de Rugis del de Boemanis mencandi causa bexeunt, ubicum que iuxtaripam Danubii vel ubicumque in Rotalariis vel Reodariis loca mercandi potinu erint, de sogma una ancilla tremisam I, de cavallo masculine similiter, de servo saigam I, similis de e qua...”: Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–X веков. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1993. – С. 64–65, 67.

⁹ Zollner E. Rugier oder Russen in der Raffelstettener Zoliurkunde // *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (далі – *MIÖG*). – Innsbruck, 1952. – Bd. 60. – S. 111–116.

версію тотожності ругів статуту з германським племенем ругіїв, яких розбив Одоакр у 487 р.¹⁰

Торгові стосунки розвивалися інтенсивніше на міжнародній артерії від Булгару на Волзі до Кордови, яка переросла у *Via regia* – королівський шлях – через Київ–Галич–Перемишль–Краків–Прагу–Регенсбург–Трір¹¹. Він функціонував і в післямонгольський період, коли його кінцевим пунктом був Київ. У галицько-волинських землях він перетинався з іншою – так званим *Бурштиновим* чи *Янтарним шляхом* Віслою, Західним Бугом і Дністром від Балтики до Чорного моря через Торунь, Володимир та Львів. Відродженню й пожвавленню цієї артерії, безсумнівно, сприяла політика Данила Романовича та його сина Лева Даниловича, які після монгольського погрому стягували до опустілих міст німецьких колоністів, головно ремісників та бюргерів.

Від кінця XII ст. у німецьких містах почало утверджуватися самоврядування у формі магдебурзького права, основою якого було надання адміністративної й судової юрисдикції і звільнення від управління королівської чи князівської адміністрації. При цьому громадяни, які отримали міське право, самі обирали міську раду з певною кількістю райців на чолі з бургомістром та міську лаву (суд) з певним числом лавників, яких очолював війт. Головним надбанням цього права були гарантії особистої свободи, що відкривали великі можливості для розвитку міст без втручання верховної влади, а, крім того, давали владі додаткові надходження без вкладення власних коштів.

Найстарша згадка про львівського війта збереглася у грамоті польського короля Казимира III від 22 серпня 1352 р., якою Георгу, Руперту та Маргариті підтверджена власність на маєтки у місті та його околицях, що їх подарував за вірну службу війтові Бертольдові Штехеру “блаженної пам’яті Лев, князь Русі”¹². Титулатура вказує на надання князя Лева Даниловича¹³.

Лев Данилович першим з руських князів оцінив значення магдебурзького права для швидкого розвитку міст через залучення нових колоністів. Серед численних фальсифікатів його грамот є одна, в автентичності якого дослідники не сумніваються¹⁴. Це грамота Іоанну на війтівство у Перемишлі, разом з кам’яною церквою святого Миколая уступлене за “дві гривні золота і сорок поставів сукна”. “А містичі ніхто не маєє судити токмо войт по неміцькому праву... ніхто самого не маєє звати на суд лише през князя, а оний князь самого маєє судити с войтами по войтовському праву”¹⁵.

¹⁰ Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 82–94.

¹¹ Див.: Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. – 1888. – № 7. – С. 121–150; Войтович Л. В. Торгівля і торговельні шляхи // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 81–93.

¹² Див.: Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1986. – С. 15–16.

¹³ Skoczek J. Studia nad patrycjatem lwowskim wieków średnich. – Lwów, 1929. – S. 9(239).

¹⁴ Маркевич О. Невідома грамота князя Льва Даниловича // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 27; Janeczek A. Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego // Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej. – Wrocław; Praha, 2002. – S. 188.

¹⁵ Цитується за реконструкцією тексту, яку запропонував: Генсборський А. З коментарів до Галицько-Волинського

Маркольт, який у 1267 р. приймав князів Василька Романовича, Лева Даниловича та Войшелка, напевно, – володимирський війт¹⁶. Надання магдебурзького права найбільшим містам краю, безперечно, не тільки сприяло інтенсивності міграції з німецьких земель, у якій була зацікавлена княжа скарбниця, а й піднесенню самих міст. Німецькі колоністи (ремісники і купці) оселилися в напівзруйнованих й опустілих містах зі своїм майном та інструментами. З ними приходили нові технології виробництва і такі необхідні зв'язки з Центральною Європою й дальшими краями. В ситуації післямонгольського погрому це безумовно було правильним кроком.

Буриштиновим шляхом та *Via regia* йшов імпорт тканин, ремісничих виробів, сировини (насамперед сталевих заготовок – штаб, оскільки болотні та озерні руди з Центрально-Східної Європи непридатні для виробництва мечів, через що львівські мечники, наприклад, змушені були використовувати як заготовки навіть стару непридатну зброю¹⁷) і самої зброї (зважаючи на археологічні знахідки та інші матеріали, у XIV ст. в галицько-волинських землях було поширене західноєвропейське захисне озброєння, арбалети і різні типи алебард¹⁸).

Львівські купці, які через Нижнє Подунав'я торгували з Візантією та балканськими землями, також реекспортували сукно з Фландрії¹⁹. Зберігся лист радників і громади міста Володимира до радників та громади міста Штральзунда від 3 травня 1324 р. з приводу перехоплення штральзундцями із судна, що зазнало аварії, сувоїв сукна, які везли з Фландрії Бертрам Русин та його брат Микола, з проханням повернути товар володимирським купцям²⁰.

Для німецьких міст і міст Тевтонського ордену також було важливо збувати на південь янтар, привозячи взамін шовк, прянощі та інші багатства Сходу. Завдяки цій торгівлі Львів, на думку німецького історика Фрідріха Людге, став одним із найважливіших торговельних міст тогочасної Європи²¹.

літопису (волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1969. – Вип. 4. – С. 183–184.

¹⁶ Войтович Л. В. Міста і міська обрядовість // Історія української культури... – С. 164.

¹⁷ Голездренко О. Львівський цех мечників // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 197.

¹⁸ Микитишин В. О. Обладунки та озброєння українського лицаря XIV–XV ст. // Народознавчі зошити. – 2001. – № 2. – С. 38–42; Її ж. Організація князівського війська у другій половині XIV – першій половині XV ст. // Актуальні проблеми державного управління. – Львів, 2001. – Вип. 5. – С. 295–298.

¹⁹ Котинко А. Д. 3 історії економічних

зв'язків Північного Причорномор'я і Західної Волині з країнами Балтійського регіону (X–XIII ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 13–18; Його ж. Інфраструктура зовнішньоекономічних зв'язків Галицької та Волинської земель (XIII – перша половина XIV ст.) // Король Данило та його доба. – Львів, 2002. – С. 26–41.

²⁰ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 162–166.

²¹ Lüdge F. Strukturwandlungen im ost-deutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts. – München, 1964. – S. 16.

Маєтки Тевтонського ордену у Львові оцінювали у 3200 пруських марок. Великий янтарний склад у Львові продано аж у 1400 р., коли ці землі вже перебували у складі Польщі. Тільки за рік за перепродаж янтарю на львівському ринку прибуток сягав близько 1000 пруських марок²². Крім предметів східного та візантійського реекспорту, з галицько-волинських земель орденські та ганзейські купці вивозили традиційні товари руського експорту: хутра, віск, мед, сіль, хліб та заготовки з дерева²³. На кораблі, захопленому шведами у 1352 р., серед товарів, які належали торуньським купцям, було 1000 штук червоного руського хутра (*operis ruffi ruthenici*). Слуга кенігсберзького шефера у 1400 р. вивіз зі Львова до Торуня 50 бобрів і 2000 подільських хутер (*Podolissches werkis*)²⁴.

Тісні торговельно-економічні контакти вели до зближення у середовищі бюргерства. В Альтштадті наприкінці XIII – на початку XIV ст. серед місцевого патриціату проживала родина Ruthenus. Jochanes Ruthenus був лавником у 1308–1309 р., Heinmaimus de Lemberc – у 1312 р. Серед міщан Страсбурга поблизу Торуня засвідчені Heynko Ruthenus та Iwan. Конрад Прус у 1365 р. отримав третину млина поблизу Львова з третьою прибутків. В актах львівського міського суду за 1387 р. зберігся позов, який подав Bartholomeus semitor Pauli Reuse de Torun. Брат діда Коперника Йоган Ватценроде в 1386 р. помер у Луцьку²⁵. В архівах Відня, Регенсбурга, Нюрнберга, Тріра та інших міст, пов'язаних із цими торговельними шляхами, мабуть, є ще чимало цікавих для істориків документів.

Прибулі колоністи отримували право будувати свої храми, а це зумовлювало архітектурні та культурні взаємовпливи²⁶. Волинське та галицьке боярство контактувало з німцями. Комтур Людер фон Брауншвейг, наприклад, надав земельні володіння русинам Марку, Максиму, Войтеху та Григорію. Віце-комтуром у нього в 1324–1326 рр. був Іван Белов (*Iwanus Below*), який загинув як прапорonoсець Ордену в 1331 р. у битві з поляками²⁷. Оpubліковано

²² Dollinger P. The German Hanza. – London, 1970. – P. 231–232.

²³ Войтович Л. Торгівля, ремесло, рільництво // Історія Львова. – Львів, 2006. – Т. 1: 1256–1772. – С. 87.

²⁴ Масан О. Середньовічна Україна... – С. 78.

²⁵ Там само. – С. 78.

²⁶ Див.: Козубська О. Латинська катедра у Львові: спроба нової інтерпретації відомих фактів // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – № 1. – С. 252–261; Її ж. Львівський костел Марії Сніжної в історіографії // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 327–333; Її ж. Катедральний костел фундації Казимира Ве-

ликого: Львів чи Володимир? // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2001. – Вип. 8: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. – С. 108–110; Її ж. Львівський кафедральний костел в історіографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Вип. 5. – С. 140–152; *Idem*. The Dominicans in Thirteenth-Century Kievan Rus': History and Historiography // *Annuaire of Medieval Studies at Central European University* / Ed. K. Szende, I. Rason, M. Sebok. – Budapest, 2003. – S. 203–223; Її ж. Джерела та історіографія руських місій домініканського ордену XIII ст. // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 122–135.

²⁷ Масан О. Середньовічна Україна. – С. 77.

чимало німецьких актових матеріалів, які ще треба ретельно вивчати, аби як-найповніше з'ясувати галицько-волинські зв'язки з німецькими землями, зокрема вздовж *Via regia* як у бюргерському середовищі, так і серед лицарства.

Звичайно, найкраще опрацьовані політичні зв'язки, хоча і в цій царині дослідження латиномовних хронік та їх залучення до вивчення проблем політичної історії Русі загалом і галицько-волинських земель зокрема тільки розпочинається.

У 1165 р., за свідченням "Діянь" імператора і німецького короля Фрідріха I Барбаросси, під час переговорів з угорцями у Відні чеський король Владислав II "відрекомендував когось з руських князків, якого й привів до підлеглості йому"²⁸. Зрозуміло, що цим князьком (*regulis*) не міг бути галицький князь Ярослав Осмомисл або хтось із старших волинських князів, як вважають деякі поважні дослідники²⁹. Важко повірити, щоби Ярослав Володимирович під час найбільшої своєї могутності, коли він вів рівноцінні переговори з візантійським василевсом, раптом з'явився у Відні шукати захисту у Фрідріха I Барбаросси, перед тим оббиваючи пороги короля Чехії. І на Волині в цей період не було князя, який би поїхав до Чехії шукати допомоги. Цим "руським князьком" міг бути тільки ізгой, князь Ростислав Іванович, син нещасного Івана Бирладника, отруєного в Салоніках 1161 р. Не отримавши допомоги у Європі, він повернувся на Русь, був служилим князем Давида Ростиславовича у Смоленську, а в 1189 р., намагаючись збройним шляхом повернути собі дідівську спадщину, потрапив у полон до угорців і помер в Галичі від отрути, яку йому приклали до ран³⁰.

Те, чого не зумів реалізувати Ростислав Іванович, вдалося його двоюрідному братові Володимирі Ярославовичу. У 1190 р. він утік з угорського полону і дістався до імператора Фрідріха I, який з великим військом виступив у II Хрестовий похід. Князь склав васальну присягу, зобов'язавшись щороку сплачувати трибут в розмірі 2 тис. срібних гривень, а імператор підготував грамоту до краківського князя Казимира Справедливого з дорученням надати потрібну допомогу для відновлення Володимира Ярославовича на галицькому престолі. Загибель імператора на р. Салех (10 червня 1190 р.) звільнила Галицьке князівство від наслідків цієї присяги³¹.

Останні дослідження Олександра Майорова про діяльність галицько-волинського князя Романа Мстиславовича переконують у тому, що збереглося

²⁸ "...Ubi rex Boemorum quondam de regulis Ruthenorum suae praesentiae obtulit eiusque illi ditioni subdidit...": *Gesta Friderici I. imperatoris auctoribus Ottone et Ragewino praeposito Frisingensibus*. Appendix / Ed. R. Wilmas // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (далі – MGHS). – Hannoverae, 1868. – Т. 20. – Р. 492.

²⁹ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). – Львів,

1917. – Т. 123–124. – С. 7; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 185; Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // *Из истории русской культуры*. – Москва, 2002. – Т. 2, кн. 1. – С. 271–272.

³⁰ Войтович Л. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 182.

³¹ Його ж. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 182.

чимало джерельних матеріалів щодо русько-німецьких політичних стосунків. Значно впевненіше можна стверджувати, що другою дружиною Романа Мстиславовича була Єфросинія-Анна, донька візантійського василевса Ісаака II Ангела, рідна сестра дружини німецького короля Філіпа Гогенштауфена. Обидва правителі перебували у військовому союзі і могли зустрічатися в Ерфурті при дворі тюринзького ландграфа Германа, куди приїздив галицько-волинський князь. Проект “доброго порядку”, щодо якого триває гостра полеміка, вірогідно, мав за основу проект Вельфів 1198 р., який папа Інокентій III оголосив у посланні 1200 р. “Роздуми над поставленням імператором одного з трьох вибраних”. Сама загибель Романа все-таки пов’язана з походом до Саксонії на підтримку Філіпа у конфлікті з Вельфами³².

Досі участь галицько-волинських князів у боротьбі за австрійську спадщину викликає жваву дискусію. Володимир Пашуто, до речі, звернув увагу на розуміння літописцем важливості цієї війни³³. Микола Котляр, оцінюючи боротьбу за спадщину Бабенбергів та її наслідки, вважав, що у Данила Романовича були наміри створити спільну русько-австрійську державу³⁴. Іван Крип’якевич зазначав, що Данило Романович “захопився планом посадити одного із синів на австрійському престолі, щоб в час загрози від ординців мати тут резерв для князівської сім’ї”³⁵, на ординські мотиви змін у політиці галицько-волинського князя вказав і польський дослідник Маріуш Бартніцький³⁶. Даріуш Домбровський висунув версію вимушеної участі галицько-волинського князя у цих подіях під впливом і в інтересах угорського короля Бели IV³⁷. Що ж змусило Данила Романовича втрутитися у боротьбу за австрійську спадщину в розпал переговорів з папою, формування антиординської коаліції та проведення військової реформи? Зважаючи на запальний характер, який особливо виявлявся під час битв, назвати князя авантюристом в політиці не можна.

Про династичні мотивації Данила Романовича до втручання у боротьбу за спадщину Бабенбергів³⁸ уже йшлося. Фрідріх II Бабенберг був сином Леопольда VI та Феодори з Ангелії, доньки візантійського василевса Ісаака II Ангела або, вірогідніше, його племінниці, доньки молодшого брата Іоана³⁹. Тобто, мати герцога Фрідріха II, як і її сестра, друга дружина Романа,

³² Див.: Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2; *Его же*. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 19–442.

³³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 258.

³⁴ Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 140.

³⁵ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 117.

³⁶ Bartnicki M. Polityka zagraniczna

księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – S. 188–189.

³⁷ Dąbrowski D. Stosunki pomiędzy Romanowiczami a królem Węgier Belą IV i niektórymi książętami polskimi w latach 1235–1240 // Княжа доба: історія і культура. – Львів. 2007. – Вип. 1. – С. 83–87.

³⁸ Войтович Л. Союз Галицких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 2006. – Вип. 56. – С. 263–273.

³⁹ Thiele A. Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte. – Frankfurt-am-Main, 1993. – Bd. 1. – Taf. 116, 204; Schwennike D. Europäische

тривалий час була регентшею і визначала політику Австрії. Саме тут треба шукати витoki галицько-австрійського союзу 1230-х років.

Підтримавши цей погляд⁴⁰, О. Майоров обґрунтував кілька цікавих версій: австрійсько-галицькі стосунки змінилися у 1237 р., коли Данило Романович відмовився підтримувати Фрідріха II Бабенберга, за що отримав від його противника імператора Фрідріха II Гогенштауфена 500 марок сріблом як компенсацію за похід до Австрії. У цей час австрійський герцог вигнав матір і для захисту своїх прав вона звернулася до імператора. На думку О. Майорова, Данило Романович після пошуків контактів з імператором у 1235 р. прибув на з'їзд у Відні в 1237 р. й отримав від Фрідріха II Гогенштауфена королівську корону, яку, зрозуміло, не визнав папа. Вже на з'їзді у Пожоні (Братислава) у 1252 р. Данило Романович активно заявив про свої права на австрійську спадщину. Законність претензій його сина Романа Даниловича визнали Угорщина та Чехія (чеський король намагався домовитися з ним про розподіл Австрії), а також австрійська еліта, зокрема ландріхтер Австрії і герцогський шенк граф Генріх фон Хассбах, його брат Ульріх, брати Бернгард і Генріх Происелі, Конрад фон Васербург, Оттон фон Майсау, Конрад фон Фалькенберг, Конрад фон Гімберг, Генріх фон Ліхтенштейн, Ульріх фон Гюттендорф, Крафт фон Слюц і Оттон фон Лейсс, які після відмови князя Романа Даниловича від подальшої боротьби за престол звинувачували його у зраді⁴¹.

Австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг, який не мав прямих спадкоємців, був вбитий 15 червня 1246 р. на р. Лейті. У битві брав участь "король Русі", від руки якого герцог і загинув⁴². Дослідники деякі твердять, що ним міг бути тільки князь Ростислав Михайлович, зять короля Бели IV⁴³, бо переговори угорського короля з Данилом Романовичем ще не закінчилися і Ростислав не полишав надій не тільки на галицький престіл, а й на київський та чернігівський⁴⁴. О. Майоров вважає, що "королем Русі" був сам Данило Романович, який до того часу вже отримав королівський титул від імператора Фрідріха II⁴⁵. Однак Данило Романович до червня 1246 р. навряд чи встиг би повернутися зі ставки Бату на Волзі, зібрати військо і вирушити на допомогу угорському королеві, зважаючи на непрохідність Дикого поля у зимову пору. Тим більше, що переговори між руськими та угорськими

Stammtafeln: Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. Neue Folge. – Frankfurt-am-Main, 1998. – Bd. I.1. – Taf. 39, 85; Scheibelreiter G. Die Babenberger. – Wien; Köln; Weimar, 2010. – S. 278.

⁴⁰ Майоров А. В. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения середины XIII века // Вопросы истории. – 2011. – № 7. – С. 32–52.

⁴¹ Mika N. Walka o spadek po Babenbergerach 1246–1278. – Racibórz, 2008. – S. 40.

⁴² Annales Millicensium continuatione Sancrucensis tertia / Ed. W. Wattenbach // MGHS. – Hannoverae, 1851. – T. 9. – P. 559;

Annales sancti Rudberti Salisburgenses a. 1–1286 / Ed. W. Wattenbach // Ibidem. – P. 789; Annales Waldemarianis / Ed. G. Waitz // MGNS. – Hannoverae, 1892. – T. 29. – P. 179.

⁴³ Див., наприклад: Wertner M. Boris und Rostislaw. Beitrag zur Geschichte der russisch-polnisch-ungarischen Beziehungen. – Berlin, 1889. – S. 45; Mika N. Walka o spadek... – S. 18.

⁴⁴ Войтович Л. Княжа доба... – С. 418–419.

⁴⁵ Майоров А. В. Русь... – С. 668–671.

представниками в замку Зволен розпочалися тільки влітку 1246 р. Завершилися вони на початку літа 1247 р. – печатник Кирило виступав на ньому вже як митрополит Кирило II після повернення з Нікеї, що ніяк не могло відбутися перед початком 1247 р. (бо висвячено Кирила II в Нікеї наприкінці 1246 р. або ж на початку 1247 р.⁴⁶).

На підставі *Privilegium minus*, який Генріху II Язомирготу дарував імператор Фрідріх I Барбаросса, успадкування престолу у родині Бабенбергів відбувалося по мечу і по кужелю⁴⁷. Тому після смерті Фрідріха II австрійський престіл зайняв принц Владислав, син чеського короля Вацлава (1228–1253), одружений із племінницею герцога – Гертрудою. Його рання смерть (3 січня 1247 р.) знову загострила проблему австрійської спадщини. Папа Інокентій IV висунув претендентом баденського маркграфа Германа, який став другим чоловіком Гертруди. Герман помер 4 жовтня 1250 р. й проблема австрійської спадщини виникла знову. Її активно обговорювали на з'їзді в Пожоні у 1252 р., де зустрілися Бела IV та Данило Романович⁴⁸. Чеський король, одруживши 12 лютого 1252 р. свого сина, маркграфа моравського Пшемисла Оттокара, із значно старшою від нього сестрою Фрідріха II Маргаритою, вдовою німецького короля Генріха VII Гогенштауфена⁴⁹, задекларував претензії Пшемислідів на австрійську спадщину. Щоб запобігти цим планам, Данило Романович з Белою IV домовилися про перехід австрійського престолу до Романа Даниловича, який мав одружитися з Гертрудою Бабенберг, що залишалася фактичною правителькою Австрії і сама звернулася за допомогою до угорського короля. Шлюб Романа Даниловича з Гертрудою укладено після пожоньської зустрічі 1252 р. в тому ж замку Гайнбурзі, де раніше вінчалися Пшемисл Оттокар з Маргаритою Бабенберг⁵⁰. Тепер потрібно було силою відстояти права Романа Даниловича.

Угорський король залучив до війни на підтримку герцога Романа свого зятя – краківського князя Болеслава Сором'язливого і його племінника, молодого ленчинського князя Лешка Чорного, а також васальних сербських і болгарських князів та половців⁵¹. Війна розпочалася вторгненням половців у другій половині 1252 р. в Мораву. Наприкінці весни – на початку літа 1253 р. до Чехії увійшли галицько-волинські, польські та литовські війська. Біля міста Козлій (нині Козле на березі Одри на території Польщі) князь Лев Данилович з дружинами литовських князів Товтивіла та Едивіла і полком двірського Андрія відділився від основних сил і почав пилонувати чеські землі, відволікаючи сили чеського короля від

⁴⁶ Див.: *Avenarius A.* Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung // *Byzantinoslavica*. – 1980. – Т. 41. – С. 33–43.

⁴⁷ Див.: *Herrich A.* Privilegium minus. Das staufische Kaisertum und die Babenberg in Österreich. – Wien, 1972 (2 Aufl. – Wien, 1976); *Zöllner E.* Das Privilegium minus und seine Nachfolgebestimmungen in genealogischer Sicht. – Wien, 1978. – Bd. 86. – С. 1–26.

⁴⁸ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 814.

⁴⁹ *Войтович Л., Целуйко О.* Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 38, 326.

⁵⁰ Там само. – С. 39.

⁵¹ *Fontes rerum Bohemicarum*. – Praha, 1874. – Т. 2. / *Vydavatel J. Emler. Prekladatel V. V. Tomek*. – С. 316.

походу до Австрії. Потім він вчасно підійшов під Опаву, яку взяли в облогу Данило Романович та поляки⁵².

Здобуття Опави та битва біля Оломоуца 25 квітня 1253 р. давали надію на швидке переможне закінчення війни. У цій ситуації чеська сторона пропонувала Романові Даниловичу розділити австрійську спадщину. Але 23 вересня 1253 р. помер чеський король Вацлав I і в жовтні Пшемисла II Оттокара короновано королем Чехії, що й зумовило втручання папи Інокентія IV. "Австрійський вузол" затягувався, а Данило Романович не міг далі тримати основні сили в Чехії та Австрії. Бела IV погодився на переговори, тим більше, що він не стільки допомагав союзникові, як сам намагався оволодіти австрійськими землями. У складній ситуації опинився Роман Данилович. Обложений чехами в замку Гайнбург, не діставши допомоги родичів, він поступився Гертруді, яка, рятуючи чоловіка, добровільно погодилася на розрив шлюбу⁵³. За таких умов сторони легко дійшли згоди в травні 1254 р., підписавши відповідні угоди у Буді та Пожоні. Пшемисл II Оттокар отримав Австрію, погодившись на передачу Штирії синові Бели IV Стефанові.

Остаточно утвердившись в Австрії, Пшемисл II Оттокар у 1260 р. розлучився з Маргаритою Бабенберг. Дітей у них не було, а значно старша за нього дружина йому набридла. Розлучення, однак, позбавляло Пшемисла права на спадщину за Бабенбергами, що давало підстави угорському королеві Бели IV для відновлення боротьби. Нова війна була короткотривалою і завершилася 12 червня 1260 р. битвою біля Кресенбрун у Штирії. Лицарське військо, очолене штирійським маршалом Ульріхом фон Вільдоном, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара розгромило армію короля Бели IV.

У цій битві, як довідуємося з листа Пшемисла II Оттокара, брали участь "Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros"⁵⁴. Українські історики Ісидор Шараневич⁵⁵, Мирон Кордуба⁵⁶ та Михайло Грушевський⁵⁷ висловлювали сумніви щодо участі короля Данила у битві. Данило Романович на той час уже не був зацікавлений у спадщині Бабенбергів. І справді, конфронтуючи з литовцями, а також після руйнівного нашестя ординців, він не міг би взяти участь у черговій авантурі, якби обставини не закинули його до Угорщини. Золотоординський хан Берке

⁵² Ипатьевская летопись. – Стб. 827–828.

⁵³ Fischer M. Merkwürdigere Schicksaie des Stiftes und der Stadt klosterneuburg aus Urkunden gezogen II (Urkundenbuch). – Wien, 1815. – № 60. – S. 217–219; Kosmova letopisu pokračovatele. – P. 289; Fontes Rerum Bohemicarum. – Praha, 1875. – T. 3. – P. 312; Continuatio Lambacensis / Ed. W. Wattenbach. // MGHS. – Hannoverae, 1851. – T. 9. – P. 599.

⁵⁴ "...Данило король Русі зі своїми силами та підрозділами русі і татар": Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. – T. 4, V. 3. – Buda,

1829. – P. 15–17; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moravia. – Praeae, 1882. – T. 2. – Nr 271. – S. 103–104; Annales Mellicenses / Ed. W. Wattenbach // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – T. 9. – P. 184.

⁵⁵ Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik als Quellen // Beitrag zur österreichischen Geschichte. – Wien, 1872. – S. 84, 144–145.

⁵⁶ Кордуба М. Участь Данила в битві під Кресенбрунн // ЗНТШ. – Львів, 1896. – Т. 10. – Micellanea. – С. 1–2.

⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 519.

змістив Данила Романовича, і король змушений був податися в останню еміграцію⁵⁸. В Угорщині, як член королівської родини, для утримання двору та дружини він мав би отримати від Бели IV якийсь феодал (подібно до того, як його давній суперник князь Ростислав Михайлович отримав князівство в Мачві⁵⁹), що зобов'язало його взяти участь у штирійській кампанії. М. Грушевський також звернув увагу на помилку Яна Длугоша, який стверджував, що участь у цій битві брали також і Роман. Однак тоді на той час уже був мертвим Роман, а Лев Данилович, який виконав умови Бурундая, не мав потреби вдаватися до еміграції. Він залишився у краї, тримаючи Перемишльське, Галицьке та Белзьке князівства. Біля Кресенбрун із Данилом могли бути тільки Мстислав та Шварно Даниловичі. У джерелі є згадка і про татарський загін. Переозброюючи армію, Данило Романович запозичив деякі зразки дешевшого й ефективнішого ординського озброєння. Тому його підрозділи були схожі на ординські. За ординців могли сприйняти й половців, які іноді підтримували дружину. Самі ординці брати участь у битві не могли: король Данило для них був емігрантом, втікачем від покарання.

Після цієї перемоги Пшемисл II Оттокар змусив Бела IV укласти компромісний мир, скріплений 25 жовтня 1261 р. шлюбом чеського короля з внучкою угорського короля – Кунегундою, донькою князя Мачви Ростислава Михайловича та Анни Бейлівни⁶⁰. Використовуючи сприятливу ситуацію, Пшемисл II Оттокар приєднав також Штирію, Каринтію, Крайну, Віндійську марку та Фріуль аж до Адріатичного моря.

3 травня 1270 р. помер король Бела IV. Його наступник Стефан V зразу оголосив війну Пшемислу II Оттокару, якого вважав своїм головним ворогом, особливо після втрати Штирії у 1271 р. Одразу ж проти союзника чеського короля, вроцлавського князя Генріха IV Пробуса виступили Болеслав Сором'язливий та Лев Данилович, який залучив до походу волинських і литовських князів⁶¹. Війна завершилася перемир'ям, укладеним 2 липня 1271 р. у таборі поблизу Пожоні, після чого укладено мир, підписаний у Празі 14 липня 1271 р. В обидвох документах Стефан V згадує і “зятя нашого Льва руського князя” (“*Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem*”), а також його братів⁶².

⁵⁸ Див.: Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 13. – С. 89–96; *Його ж.* Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2010. – № 22. – С. 9–13; *Його ж.* Останні роки короля Данила Романовича // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук. – Львів, 2011. – Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. – С. 100–106.

⁵⁹ *Гарді Д.* Чи Ростислав Михайлович

був баном Мачви? // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 197–203.

⁶⁰ Wertner M. *Az Árpádok családi*. – Nagybecskerek, 1892. – 527–536 old.

⁶¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 870; *Schlesisches Urkundenbuch*. – Köln; Wien, 1988. – T. 4 / Ed. Winfried Irgang. – Nr 124–127.

⁶² *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* / Ed. A. Theiner. – Roma, 1859. – V. 1: 1216–1352. – Nr 80; *Regesta diplomata nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* / Ed. J. Emier. – Pragae, 1872. – V. 2: 1253–1310. – Nr 753;

Бунт бана Славонії Йоахіма Гуткеледа, несподівана смерть короля Стефана V (6 серпня 1272 р.) і боротьба за угорський престіл вплинули на те, що Лев Данилович та Болеслав Сором'язливий стали союзниками Пшемисла II Оттокара (однією з причин такого союзу було підступне вбивство їх родича, одного з угорських претендентів, князя Мачви Бели Ростиславовича в листопаді 1272 р.). Союз остаточно сформовано в Опаві наприкінці 1273 – на початку 1274 р.⁶³ До нього долучилося також чимало польських князів.

1 листопада 1273 р. рейхстаг німецьких князів обрав королем графа Рудольфа фон Габсбурга. Чеський король, який претендував на німецьку корону, не захотів визнати зверхником володаря незначних швейцарських графств Габсбург і Лауфенбург. Щоб змусити Пшемисла II Оттокара визнати своє обрання, Рудольф у 1274 р. висунув широку програму повернення самовільно захоплених після 1245 р. імперських ленів (до яких передусім належала Австрія). А коли чеський король і австрійський герцог проігнорував цю програму і не склав васальної присяги, Рудольф фон Габсбург оголосив Пшемисла II Оттокара зрадником і несподівано вторгся до Австрії у 1276 р. Заскочений зненацька, той за Віденським трактатом 25–26 листопада 1276 р. віддав Австрію Рудольфу I Габсбургу⁶⁴.

Але обидві сторони готувалися до війни. Угорський король Ласло IV, шукаючи підтримки в боротьбі з баронами, став палким прихильником Рудольфа Габсбурга, спонукаючи його до війни. 13 липня 1277 р. укладено угорсько-німецький союз, а 11 серпня 1277 р. королі зустрілися в Хеймбурзі на австрійсько-угорському пограниччі⁶⁵.

Пшемисл II Оттокар теж шукав союзників. На думку польського історика генеалога Казимира Ясінського, між 1275–1278 рр. укладено угоду, скріплену шлюбом Казимира, старшого сина опольського князя Владислава, з Оленою із роду Романовичів⁶⁶. Цю версію підтримав Станіслав Срока⁶⁷. За Даріушем Домбровським, Олена була донькою Лева Даниловича⁶⁸. Такий шлюб, з огляду на близькі стосунки опольського князя із Пшемислом II Оттокаром, мав би означати підтвердження і чесько-галицького союзу⁶⁹. Влітку 1277 р. імперські дипломати вважали руських і польських князів союзниками чеського короля⁷⁰.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae / Ed. J. Šebánek i S. Dušková. – Praeae, 1981. – Т. 5/2. – Nr 636–637.

⁶³ Див.: Войтович Л. Лев Данилович и загадки “австрийского узла” (1272–1278) // *Rossica Antiqua*. – 2011. – № 2(4). – С. 120–139; Його ж. О времени включения Закарпаття в состав Галицко-Волинского государства // *Русин. Международный исторический журнал*. – Кишинев, 2011. – № 4(26). – С. 5–25, 160–167.

⁶⁴ *Continuatio Vindobonensis* / Ed. W. Wattenbach // *MGHS*. – Т. 9. – Р. 709.

⁶⁵ *Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. – Buda, 1829. – Т. 5, V. 2. – Р. 388–393.

⁶⁶ Jasiński K. *Rodowód Piastów śląskich*. – Wrocław, 1977. – Т. 3. – С. 35–38.

⁶⁷ Sroka S. *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średnowieczu*. – Kraków, 1995. – С. 34–36.

⁶⁸ Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. – Poznań; Wrocław, 2002. – С. 217–225.

⁶⁹ *Idem*. *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299–1300* // *Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. Історичні та культурологічні студії*. – Львів, 2001. – Т. 3: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – С. 49.

⁷⁰ Włodarski B. *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i na początkach XIV wieku*

Перед 21 січня 1278 р. до Лева Даниловича приїжджав чеський дипломат (джерело фіксує його повернення) Пардус, син Неплаха⁷¹.

Рудольф Габсбург теж спробував поборотися за руських князів. Німецький король дуже старанно готував військові акції. 21 серпня 1277 р. він доручив переговори з руськими князями ченцю-мінориту Генріху фон Брене, молодшому синові Дітріха фон Веттіна, графа фон Брене, та Євдокії, доньки мазовецького князя Конрада й Агафії Святославівни⁷². Але дипломат не встиг виконати місію: зі шлюбом доньки Лева Даниловича із спадкоємцем опольського князя галицько-чеський союз став фактом.

Війна розпочалася у 1278 р. і завершилася битвою поблизу Дюрнкрута (Сухих Крутів) на Моравському полі, де Морава впадає до Дунаю неподалік від Відня 26 серпня 1278 р.⁷³ Загибель короля Пшемисла II Оттокара розрубала "австрійський вузол" і перетворила Австрію на опору Габсбургів.

Малодослідженою є участь у битві князя Лева. За Рифмованою хронікою Оттокара Штирійського (†1318), "післав з допомогою багато добрих воїнів король Лев з Русі" Пшемислу II Оттокару⁷⁴. За хронікою абата Іоганна з Віктрінгу (XIV ст.), "Leo rex Ruthenorum" сам був у битві на стороні чеського короля⁷⁵. Участь його військ підтверджує і хроніка Леопольда Стайнреутера, який, правда, міг використовувати текст Оттокара Штирійського⁷⁶, а також пізніші австрійські хроністи⁷⁷. Про присутність русичів на стороні чеського короля повідомляють також баварські та східнонімецькі джерела, не уточнюючи, з яких князівств вони походили⁷⁸. Доступні перекази, окрім того, підтверджують участь у битві ще також польських князів⁷⁹.

Закиди О. Штирійському, ніби він дбав більше про поетичну сторону, ніж про історичну правдивість⁸⁰ до повідомлення про князя Лева наврод чи дотичні. Польська історіографія піддала сумніву участь війська

(1250–1309) // *Archiwum towarzystwa Naukowego we Lwowie*. – Lwów, 1931. – Dz. 2, т. 7, zes. 3. – S. 78.

⁷¹ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae* / Ed. J. Šebánek, S. Dušková. – Pragae, 1974. – Т. 5/1. – Nr 50.

⁷² *Mika N. Walka o spadek...* – S. 95.

⁷³ Див.: *Česko-rakouské vzťahy ve 13. století. Rakusko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velé říše Přemysla Otakara II. Sborník příspěvků ze sympodia konano 26–27. září 1996 ve Znojme* / Red. M. Bláhová, I. Hlaváček. – Praha, 1998.

⁷⁴ *Ottokars österreichische Reimmchronik* / Ed. J. Seemüller // *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*. – Hannoverae, 1893. – Т. 5/1. – W. 15233–15234.

⁷⁵ *Johannis abbatis Victoriensis Liber centanum historianum* / Ed. F. Schneider // *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*. – Hannoverae; Lipsiae, 1909. – Т. 43. – P. 231, 277.

⁷⁶ *Heiling K. J. Leopold Stainreuter von Wien der Verfasser der sogenannten Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften* // *MIÖG*. – Innsbruck, 1933. – Т. 47. – S. 257.

⁷⁷ *Anonimi Leobensis chronicon* / Ed. H. Pez // *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. – Lipsiae, 1721. – Т. 1. – P. 848; *Ebendorfer T. Chronica Austriae* / Ed. A. Lhotski // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Ser. Nova*. – Berlin; Zürich, 1967. – Т. 13. – P. 146; *Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/1277 – 1454/56* / Ed. R. Sprandel // *Ibidem*. – München, 1994. – Т. 17. – P. 179.

⁷⁸ *Eberhardi archidiaconi Ratisbonensis annals* / Ed. Ph. Jaffé // *MGHS*. – Hannoverae, 1861. – Т. 17. – P. 593; *Hermani Altahensis annales* / Ed. Ph. Jaffé // *Ibidem*. – P. 410.

⁷⁹ *Mika N. Walka o spadek...* – S. 90–91.

⁸⁰ *Huber A. Die steiersche Reimmchronik und das österreichische Interregnum* // *MIÖG*. – Wien, 1883. – Т. 4. – S. 41–74.

князя Лева Даниловича на полі битви⁸¹, залишаючи осторонь питання, для чого хроністам було вигадувати участь далекого галицького князя, називаючи його на ім'я. Антоні Берцяк намагався довести, що в битві під Сухими Крутами брали участь тільки польські найманці, а не війська князів⁸². Однак із чеських джерел видно, що король чекав на князів та їхні дружини, на що слушно звернув увагу Норберт Міка⁸³. Дослідники цієї проблеми не з'ясували⁸⁴.

Володимир Пашуто помилково вказав на участь Лева Даниловича в битві на стороні цісаря Рудольфа Габсбурга⁸⁵. Він зважав на інформацію Продовжувача хроніки пресвітера Магнуса, за якою серед союзників цісаря поряд з половцями названі русини⁸⁶. Але це могли бути дружини з угорського війська Ласло IV Куна, набрані в закарпатських комітатах, значна частина території яких входила до королівського домену⁸⁷.

Серед джерел до подій тієї війни є повідомлення Томаса Тусці з Павії (бл. 1212–1284), який брав участь у Ліонському соборі 1245 р. (де виступав Петро Акеревич⁸⁸), у 1253 р. побував у Греції, Далмації та Богемії й інших землях імперії як причетний до унійних переговорів нікейського патріарха з папою Інокентієм IV, потім викладав теологію у Пармі, Болоньї і Феррарі, а з 1258 р. був пріором тосканської провінції францисканців⁸⁹. Його "Історія імператорів і понтифіків" свідчить про ерудицію та поінформованість. Про королівство Русі він знав не тільки з чуток. Унійні переговори з патріархом відбувалися паралельно з переговорами з Данилом Романовичем. Томас Тусці записав, що чеському королеві вдалося схилити русинів до виступу проти німецького короля, але Божим помислом виникла конфронтація між останніми та волохами (*bruteni et blaci*)⁹⁰. Цілком вірогідно, що оточення Ласло Куна організувало похід половців з волохами (*vlachi* за тогочасними джерелами мешкали від верхньої течії Самоша і далі на південь поряд зі слов'янським населенням⁹¹ у Прутсько-Дністровському межиріччі), який завадив ширшій участі військ Лева Даниловича або і його самого у виправі

⁸¹ Włodarski B. Polska i Ruś... – S. 157; Dąbrowski D. Stosunki polityczne... – S. 49–50, 62; Mika N. Walka o spadek... – S. 91–93.

⁸² Berciak A. Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami // Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. – Katowice, 1975. – Nr 72: Prace Historyczne. – Zesz. 4. – S. 7–25.

⁸³ Mika N. Walka o spadek... – S. 90–91.

⁸⁴ Див., наприклад: Kustemig A. Bitva na Moravskem poli u Suchych Krut a Jeden-speigen 26 Srpná 1278 // Česko-rakouské vztahy / Pod red. M. Blahovéj i I. Hlavačka. – Praha, 1998. – S. 163–189.

⁸⁵ Пашуто В. Т. Очерки... – С. 300.

⁸⁶ Chronicon Magni Presbiteri continuatio // MGHS. – Hannoverae, 1861. – T. 17. – P. 533.

⁸⁷ Biedermann H. I. Die ungarischen Ru-

thenen, ihr Wohngebiet ihr Erwerb und ihre Geschichte. – Innsbruck, 1862. – S. 1–11.

⁸⁸ Див.: Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. – Львів, 2009.

⁸⁹ Schneider B. Italienische Geschichtsschreiber. – Leipzig, 1909. – S. 49–52; Puano P. Thomas de Pavie // Dictionnaire de Spiritualité. – Paris, 1991. – P. 867–868.

⁹⁰ Thometusci Gesta Imperatorum et Pontificum / Ed. E. Ehrenfeuchter // MGHS. – Hannoverae, 1872. – T. 22. – P. 525.

⁹¹ Pop I.-A. Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Transylvanian State. – Cluj-Napoca, 1996. – P. 112–113 (карта).

проти Рудольфа Габсбурга, через що, як записав чеський хроніст Інджіх із Хеймбурга, "Оттокар, крім поляків, зібрав небагато гостей"⁹².

Після загибелі Ласло IV Куна (10 червня 1290 р.) німецький король Рудольф Габсбург 31 серпня 1290 р. надав Угорщину як власний лен синові Альбрехту I, герцогу Австрії⁹³. Угорська знать підтримала племінника Бели IV – Андрія III, сина герцога Стефана. Війська нового короля Угорщини в червні 1291 р. вторглися до Австрії. Їм на допомогу виступили дружини Лева Даниловича⁹⁴. Ця війна завершилася миром у Хайнбурзі 26 серпня 1291 р., за яким Альбрехт I визнав Андрія III королем Угорщини⁹⁵.

У 1301 р., коли вигасла династія Арпадовичів, на угорську спадщину мали право нащадки доньок угорських королів: сицилійський принц Карл Роберт, чеський король Вацлав II, баварський герцог Отто III і король Русі Юрій Львович. Але останній не боровся за угорську корону. Юрій Львович спершу підтримав Карла Роберта, союз з яким скріпив шлюб останнього з сестрою короля Марією Львівною⁹⁶. Після її смерті король Юрій схилився до іншого претендента – баварського герцога Отто III, бо останній у 1308 р. втікав з Угорщини через галицькі володіння й Оттокар Штирійський відзначив їх теплою зустріч⁹⁷. Є підстави вважати, що союз короля Юрія Львовича і герцога Отто III міг скріпити шлюб Лева Юрійовича з сестрою Агнеси, дружини Отто III. Ян Яблоновський, відкликаючись до Марціана Кромера, назвав дружину Любарта Гедиміновича (доньку Лева Юрійовича) Бушею⁹⁸ (скорочення від Богуслава?). Від Я. Яблоновського це ім'я запозичили Теодор Нарбут⁹⁹ та Микола Карамзін¹⁰⁰. Однак М. Кромер імені не вказав, а Юзеф Бартоломей Зіморович назвав її Євфимією¹⁰¹. Це ім'я засвідчили й пом'яники. Отже, дружиною Лева Юрійовича, напевно, була полька (тому його донька мала польське ім'я) – сестра Агнеси. Останнє дало змогу її братам – глоговським князям Генріху II та Яну – претендувати на

⁹² Letopis Jindřicha Heimburského / Wyd. J. Emler // *Fontes Rerum Bohemicarum*. – Praha, 1882. – Т. 3. – С. 316.

⁹³ *Marchali H. H. Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301*. – Budapest, 1896. – 576–577 old.

⁹⁴ *Грушевський М. Історія...* – С. 98–100.

⁹⁵ *Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. – Buda, 1844. – Т. 11, V. 1. – Р. 180.

⁹⁶ Див.: *Kristó Gy. Károly Robert első felesége* // *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae*. *Acta Historica*. – 1983. – Т. 86. – 27–30 old; *Idem. Aba Sámuel és Károly Robert szaládi kopcsolatairól* // *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae*. *Acta Historica*. – 1992. – Т. 96. – 25–30 old; *Idem. Orosz Hercegnő volt-e Károly Robert első felesége?* // *Aetas*. – 1994. – Nr 1. – 194–199 old; *Sroka S. Wokół mariażu Karola Roberta z Piastówną śląską Marią* //

Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. – 1994. – Nr 11. – S. 1–5; *Idem. Genealogia Andegawenów węgierskich*. – Kraków, 1999. – S. 21–28; *Войтович Л. Загадка королеви Марії Львівни* // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. – Львів, 2004. – Вип. 4. – С. 7–10; *Його ж. Галицько-волинські етюди*. – С. 337–341.

⁹⁷ *Monumenta Germaniae Historica*. – Hannoverae, 1893. – Т. 5. – Р. 1152–1154.

⁹⁸ *Tabulae Jablonovianae ex arboribus genealogicis familiarum Slavicarum regni Poloniae etc.* / Ed. J. A. Jablonowski. – Nörimberg, 1748. – Tabl. 10.

⁹⁹ *Narbutt T. Dzieje starożytne narodu Litewskiego*. – Warszawa, 1838. – Т. 6. – С. 139.

¹⁰⁰ *Карамзин Н. М. История государства Российского*. – Санкт-Петербург, 1818. – Т. 4. Примечания. – С. 138.

¹⁰¹ *Zimorowicz B. Historia miasta Lwowa*. – Lwów, 1835. – S. 82–83.

галицько-волинську спадщину (претензії визнав папа¹⁰²). Тобто, вони мали якісь династичні підстави (проблема потребує додаткового дослідження).

У боротьбі за спадщину Романовичів із князем Володиславом Опольським (1372–1378, 1383–1387) до Галичини почала переселятися сілезька шляхта, зокрема відомі пізніше родини Тарлів та Гербуртів¹⁰³. Це теж малодосліджена й цікава тема.

Упродовж 1414–1418 рр. у Констанці на березі Боденського озера працював XVI Вселенський собор, скликаний з ініціативи короля Угорщини і імператора Священної Римської імперії Сигізмунда Люксембурга для подолання “Великої схизми” 1378–1414 рр., коли на чолі католицької церкви стояло два-три папи, які ворогували між собою. Крім трьох пап, трьох патріархів, 29 кардиналів, 33 архієпископів, 150 єпископів, понад 100 абатів і понад 300 докторів теології та права з різних європейських університетів, були присутні герцоги Австрії, Баварії, Саксонії, Мекленбургу та Лотарингії та посольства королів Франції, Англії, Шотландії, Польщі, Швеції, Данії, Норвегії, Неаполю, Сицилії¹⁰⁴ і “посольство королівства Червоної Русі” (“das küngrich von Rot Rusen”)¹⁰⁵. Хроніку Собору склав близько 1420 р. його головний канцелярист, секретар Ради міста Констанц і єпископський нотаріус Ульріх фон Ріхенталь (бл. 1366 – бл. 1437), який володів практично всією повнотою інформації про події. Її латинський текст не зберігся, а списки ранніх перекладів середньонімецькою мовою помітно різняться¹⁰⁶. Рукописи хроніки Ріхенталю багато ілюстровані, зокрема, наведено більше тисячі гербів учасників собору¹⁰⁷. Хроніку Ріхенталю видав ще в 1483 р. аугсбурзький друкар Антон Зорг¹⁰⁸ за списком Гебхарда Дахера (1467)¹⁰⁹. У ньому згадано “від світлішого високородовитого князя [і] короля Галіції повноважне велике посольство”¹¹⁰. Там вміщено і герб

¹⁰² Войтович Л. Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Т. 1. – С. 83.

¹⁰³ Див.: Augustyn M. Przyczynę do badań nad osadnictwem dorzecza górnego Sanu, Strwiąża i Wiaru // Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. – 1993. – Т. 31. – С. 147–154; Sperka J. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 278–301. Пор. також: Idem. Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemie Rusi koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 221–229.

¹⁰⁴ Milman H. H. History of Latin Christianity. – London, 1867. – Т. 7. – Р. 426–524.

¹⁰⁵ Ulrich von Richental. Chronik des Constanzer Concils 1414. bis 1418. / Hrsg. von M. R. Buck // Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart. – Tübingen, 1882. –

Bd. 158. – S. 50–51.

¹⁰⁶ Buck T. M. Fiktion und Realität. Zu den Textinserten der Richental-Chronik // Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. – 2001. – Bd. 149. – S. 153–161; Wacker G. Ulrich Richentals Chronik des Konstanzer Konzils und ihre Funktionalisierung im 15. und 16. Jahrhundert. Aspekte zur Rekonstruktion der Urschrift und zu den Wirkungsabsichten der überlieferten Handschriften und Drucke. – Kassel, 2002.

¹⁰⁷ Kup K. Ulrich von Richental's Chronicle of the Council of Constance. – New York, 1936. – P. 20.

¹⁰⁸ Фототипічне перевидання див.: Ulrich von Richental. Consiliumbuch. Augsburg, Anton Sorg, 1483. – Potsdam, 1923.

¹⁰⁹ “Орлы и львы соединились...”. Геральдическое художество в книге / Науч. ред. Г. В. Вилинбахов, Е. А. Яровая. – Санкт-Петербург, 2006. – № 45. – С. 89.

¹¹⁰ “...von dem durchleuchtigen hochgeborenen fürsten kunig von Galitzia en mach-

“короля Галиції”: увінчаний короною щит із поздовжніми голубими смугами на білому тлі. Це ж зображення є на мініатюрі рукопису хроніки Ріхенталя, яка належить Ростартенському музею у Констанці¹¹¹. Він нагадує популярний серед шляхти королівства Русі герб Корчак, спершу герб Дмитра з Горая і Щебрешина, нащадка галицьких бояр, які в середині XIV ст. перейшли на службу до короля Казимира III. Від угорського короля Людовика Анжуйського Дмитро отримав дозвіл доповнити герб: корчак (чаша) з собакою та трьома срібними смугами з угорського герба. Корчак з собакою опинився в нашоломнику, а в полі щита залишилися три смуги¹¹². Звичайно, ні Дмитро (у 1368–1370, 1377–1390 рр. королівський підскарбій), ні його нащадки не могли претендувати на титул “світлішого високородовитого князя [і] короля Галиції”. Титул “короля Галиції і Лодомерії (Володимирії)” мав тоді сам Сигізмунд Люксембург, король Угорщини й імператор Священної Римської імперії¹¹³. Від 1387 р. галицька частина королівства Русі належала до Польщі, а польсько-угорські угоди 1412 і 1413 рр. цю спірну проблему відкладали на майбутнє¹¹⁴. Король Польщі Владислав II Ягайло також мав титул короля Русі, а герб королівства, відомий від часів Лева Даниловича¹¹⁵ (лев, зіп'ятий на скелю), вміщений на його надгробку в краківській катедрі на Вавелі¹¹⁶. Герб з першого видання Хроніки фон Ріхенталя ніколи не використовували як герб королівства Русі. Що це – помилка видавців чи хроніста?

У давніших рукописах Хроніки Констанцького собору згадка про “короля Галиції” і зображення його герба немає. У рукописі, відомому як Олендорфський кодекс із бібліотеки графа Густава фон Кенігсег, складеному, як вважають, у 1438–1450 рр., згадано про “високородовитого шляхетного князя Червоної Русі” (це взагалі перша згадка Червоної Русі у європейських джерелах¹¹⁷) і вміщено його герб – розділений навпіл чорно-білий щит з

tige grosse botschaft...”: *Ulrich von Richental*. Consiliumbuch. Augsburg, Anton Sorg, 1483. – Potsdam, 1923. – S. 111.

¹¹¹ *Ulrich Richental*. Das Konzils ze Konstanz. 1414–1418. Faksimile-Ausgabe der Handschriften im Rosgarten Museum zu Konstanz. – Starnberg; Konstanz; Stuttgart, 1964. – Bd. 1. – Bl. CXI versol.

¹¹² *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. – Kraków, 1899. – S. 76–80.

¹¹³ *Desewffy A.* De jure hungaricae coronae in terris Russiae Rubrae. – Pestini, 1831.

¹¹⁴ *Matijów J.* Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien // Jahresbericht des k. k. II. Obergymnasiums im Lemberg für das Jahr 1886. – Lemberg, 1886. – S. 28–30.

¹¹⁵ *Lewicki A.* Rutchenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. – Wien, 1898. – S. 173; *Ланто-Данилевский А.* Печати по-

следних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II Тройденевич. Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 214–307; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 154; *Дашкевич Я.* Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 6–8; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII – початку XIV століть // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. 240. – С. 256–260; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. – Харків, 2009. – С. 5.

¹¹⁶ *Kuczyński S. K.* Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. – Warszawa, 1993. – S. 29–32.

¹¹⁷ *Schramm G.* Die Herkunft des Namens Rus'. – Wiesbaden; Berlin, 1982. – S. 51–52.

трьома хрестами у верхній половині і двоголовим орлом – у нижній¹¹⁸. Аналогічне зображення є і в Констанцькому рукописі хроніки, який відтворює другу її редакцію¹¹⁹. Текст Олендорфського рукопису з фотографічним відтворенням усіх її мініатюр видано¹²⁰. Опублікований тут герб Червоної Русі – розділений навпіл щит з трьома червоними хрестами у верхньому срібному полі та золотим двоголовим орлом у нижньому чорному полі – Францішек Пекосінський відніс до територіальних гербів руських земель у складі Великого князівства Литовського¹²¹. Червоні хрести на срібному тлі пов'язують із Волиню та гербом Любарта-Дмитра Гедиміновича.

Напевно ранні списки німецького перекладу Хроніки більше відповідають дійсності. Заміну “високородовитого шляхетного князя Червоної Русі” на “світлішого високородовитого князя [і] короля Галиції” та його герба на герб з елементами герба королівства Угорщини у пізніших списках, напевно, зроблено під впливом імператора Фрідріха III Габсбурга (1452–1493). Констанц знаходився у спадкових землях Габсбургів, а Фрідріх III намагався зібрати все втрачене Люксембургами і перетворити імперію на світову державу. “Європа Ягеллонів” була його політичним суперником.

Хто ж цей загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі”, не названий на ім'я? Сумніватися у правдивості інформації У. фон Ріхенталя не доводиться. Для будь-якої фантазії у швейцарського хроніста не було жодних підстав. Однак однозначно відповісти на поставлене запитання важко. На мою думку, цим князем міг бути тільки князь Федір Данилович Острозький, нащадок Романа Даниловича й останній з Романовичів на той час¹²². Але ця проблема теж дискусійна і потребує подальших досліджень. Князь Червоної Русі прибув на собор у товаристві претендента на смоленський престол та митрополита Григорія Цамблака. За ними стояв великий князь литовський Вітовт Кейстутович, очевидно, зацікавлений у відродженні королівства Русі.

Історики тільки починають ґрунтовно вивчати німецькі латиномовні хроніки, актові документи, значна частина яких уже видана й доступна для студій. У німецьких архівах зберігаються важливі історичні документи, які допоможуть якнайповніше висвітлити порушені у статті проблеми.

Львівський національний університет імені Івана Франка

¹¹⁸ Ulrich Richental. Concilium zu Costenz 1414–1418. Lichtdruck von L. Baekmann. – Karlsruhe, 1881. – S. 485.

¹¹⁹ Ulrich Richental. Das Konzils ze Konstanz. 1414–1418. Bd. I. Faksimile-Ausgabe der Handschriften im Rosgarten Museum zu Konstanz. – Bl. CXI versol.

¹²⁰ Ulrich von Richental. Concilium zu Costenz 1414–1418. Facsimilé. Imp. de L. Baekmann, publié par le dr. Hermann Sevin d'après un manuscrit appartenant au comte Gustave de Königsegg. – Karlsruhe, 1881; Ulrich von Richental. Chronik des

Constanzer Concils 1414. bis 1418. / Hrsg. von M. R. Buck // Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart. – Tübingen, 1882.

¹²¹ Piekosiński F. Heraldyka polska... – Nr 638. – S. 392. – Fig. 747.

¹²² Войтович Л. Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі” // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2009. – Вип. 13. – С. 24–32; Його ж. Загадочный высокородный благородный князь Червонной Руси // Генеалогический вестник. – Санкт-Петербург, 2009. – Вып. 36. – С. 51–60.

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКА КНИГА ВИХІД: ЧЕТІЙ ТЕКСТ ТА ГРЕЦЬКИЙ ОРИГІНАЛ

Біблія була передана слов'янам із Візантії і перекладена з грецької Септуагінти. Ще за давніх часів сформувалася легенда, нібито святий Мефодій після смерті брата Кирила “посажь два попы скорописца” (посадив двох попів скорописців) й упродовж шести місяців “преложи” усі біблійні книги, “развѣ Макавѣи”¹ (що мало відбутися між 869–884 рр.). Насправді ж переклад комплекту біблійних книг – довготривалий процес, що розтягнувся на кілька століть, від IX по XII ст.² До нього доклали зусиль багато слов'янських книжників і на цьому шляху траплялися навіть втрати³. Власне так само склалася і грецька Септуагінта. Встановлено, що різні її частини переклали з давньоєврейської у різний час декілька груп перекладачів, а початкову частину, П'ятикнижжя, за одним із найраніших джерел II ст. до н. е., нібито, – 72 книжники при дворі Птолемея Філадельфа в доволі стислі терміни⁴.

Досить багато питань слов'янської біблеїстики досі не з'ясовано. Серед невіршених проблем – співвідношення з грецьким текстом. Складності додає те, що на слов'янських землях, і в Давній Русі зокрема, паралельно існувало кілька видів біблійного тексту: службовий, четій та тлумачний. Відповідно, не тільки можна припускати, а мусимо стверджувати про залучення різними перекладачами відмінних версій оригіналу – списків, що походили від різних гілок текстуальної традиції⁵. У цій статті пропонується дослідження четієго, або повного, тексту Книги Вихід та його співвідношення із грецької традицією. Для Виходу існує критичне видання

¹ Тобто, окрім Макавейських книг. Оповідь вміщено у “Житті святого Мефодія”, див.: *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды славянской комиссии. – Ленинград, 1930. – Т. 1. – С. 77.

² Редагування і вивірення текстів йшло практично весь час, а з XIII–XIV ст. з'являються пізніші нові переклади. *Thomson F.* The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible. – Ljubljana, 1998. – Р. 605–920; *Алексеев А. А.* Текстология славянской Библии. – Санкт-Петербург, 1999.

³ Наприклад, не виключено, що початкові книги Біблії, П'ятикнижжя або Восьмикнижжя, справді перекладено за часів Мефодія, однак від них залишилась лише Книга Руф, збережена в одній із глаголичних пам'яток. Нині відоме давньослов'янське Восьмикнижжя – пізнішого часу (див. далі).

⁴ *Honigman S.* LXX and Homeric Scholarship. – London and New York, 2003. Цю оповідь згодом переповіли безліч авторів, зокрема, вона потрапила до одного з давньоруських хронографів – Троїцького.

⁵ *Алексеев А. А.* Текстология... – С. 98–100, 117–120.

відповідної частини Септуагінти (Εξοδος)⁶, однак читання, характерні для давньослов'янського перекладу (на відміну від старолатинського, вірменського, двох єгипетських та ін.), у ньому не зазначені. Це не дивно, оскільки досі немає критичного видання давньослов'янського четієго тексту⁷. Відповідно, не з'ясовано, яка саме група грецьких списків використана при його створенні, а характеристика перекладацької праці дана в загальних рисах⁸.

Автором цієї статті проаналізовано давньослов'янський текст Книги Вихід трьох редакцій: хронографічної, південнослов'янської та російської⁹. Припускають, що переклад П'ятикнижжя та Восьмикнижжя (перших п'яти чи восьми книг Біблії) з'явився у Болгарії за царя Симеона¹⁰, а в процесі побутування тексту, від X по XIV ст., коли переписано рукописи, які послигували протографами для збережених копій¹¹, традиція вже розділилася на три гілки. Одним із добрих представників хронографічної редакції є списки так званого Іудейського хронографа, що виник, вірогідно, у Західній Русі в XIII ст. і справив вплив на укладача Галицько-Волинського літопису¹². У статті зроблено спробу порівняти слов'янський та грецький текст і визначити специфічні риси перекладу, охарактеризувати переклад, а також встановити групу чи групи грецьких списків з подібними до слов'янських характерними читаннями. Зрозуміло, для вичерпної картини потрібен аналіз усієї текстуальної традиції Восьмикнижжя, як слов'янського, так і грецького, тому висновки можуть бути лише попередніми як матеріал для наступного повнішого дослідження.

Перш за все треба зазначити, що давньослов'янський текст у багатьох випадках відхиляється від оригіналу. Усі зміни, й, зокрема, доповнення, меншою мірою – заміни та випущені слова чи вирази – випадає тлумачити як переклад зі списку з іншим, ніж основний текст, варіантом Септуагінти, або ж недокладність перекладу. Подібні неточності могли бути пов'язані з недостатнім розумінням змісту тексту або, навпаки, з добрим розумінням та

⁶ Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum / Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis ed. – Göttingen, 1991. – Vol. 2: Exodus, ed. John William Wevers (далі: Septuaginta). Про співвідношення різних версій текстуальної традиції див. також: John William Wevers, Text History of the Greek Exodus. – Göttingen, 1992.

⁷ З усіх книг Восьмикнижжя досі маємо тільки критичне видання четієго тексту Книги Буття та службового (паримійного) тексту Книги Вихід. Див.: Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып. 1–4; Пичхадзе А. А. Книга “Исход” в древнеславянском Паримейнике // Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова. – Москва, 1998. – Вып. 4. – С. 5–60.

⁸ Пичхадзе А. А. К истории четвѣго текста славянского Восьмикнижия // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1996. – Т. 49. – С. 10–21.

⁹ Вілкул Т. Л. Книга Вихід хронографічної редакції (Іудейський хронограф та Троїцькі П'ятикнижжя) (друкується).

¹⁰ Пичхадзе А. А. К истории... – С. 10; Thomson F. The Slavonic Translation... – P. 729; Franklin S. Writing, Society and Culture in Early Rus, ca. 950–1300. – Cambridge, 2002. – P. 207, note 86.

¹¹ Найдавніше П'ятикнижжя – з Троїце-Сергієвої лаври, кінця XIV ст.: Москва, Російська державна бібліотека. – Ф. 304.I. – № 1.

¹² Вілкул Т. Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica. – Cambridge, Mass., 2009. – Vol. 17/2. – P. 84–86.

свідомим вибором іншого значення. Зіставляючи грецькі та слов'янські версії, необхідно з'ясувати два питання. Чи можна визначити, з якого грецького рукопису був зроблений переклад Книги Вихід? А також, чи звірялися ще раз з оригіналом укладачі редакцій та груп списків давньослов'янського тексту?

Почнемо з прикладів заміни – невідповідності грецькому тексту чи недокладного відповідника. У Вих.3.17 читаємо “изведоу вы изъ земли египетския”¹³. Читання оригінала тут – ἐκ τῆς κακῶσεως (‘лихої напасті’, ‘скрути’). Враховуючи особливості перекладу Книги Вихід, можна було б чекати у слов'янській версії “отъ зълобы”, “отъ вреда”¹⁴ чи щось подібне. Однак давньоболгарський перекладач обрав “від землі Єгипетської”, вірогідно, виходячи з контексту, адже “из Египта” та “из земли Египетской” у перших 15 главах зустрічається досить часто. Аналогічно вчинив вірменський перекладач Виходу та один з грецьких переписувачів¹⁵.

Вих.4.25, “вземши же сепфора разоумъ . обрѣза конечнѣю плоть” (свого сина) – відповідає грецьк. “λαβοῦσα...ψῆφον...”, тобто, ‘...камінь’. Пор. варіант Острозької Біблії, що, як відомо, звірялася з оригіналом: “камень несѣкомъ изошренъ”¹⁶. Ймовірно, перекладач використав топон: у перекладних давньослов'янських текстах зустрічаються кальки з грецьк. “взати разумъ”, “придати разума” та подібне¹⁷.

¹³ У південнослов'янській редакції “из работи”, що, вірогідно, є вторинним варіантом. Хоча таке читання повністю виключати не можна, у Кн. Вихід більш звичним є переклад, коли “изъ работы” ‘...рабства’ відповідає грецьк. ἐκ τῆς δουλείας (пор. Вих.6.6, 13.14, та ін.).

¹⁴ Пор. Вих.1.11: κακῶσωσιν передане як “врѣжати”, 5.22: διὰ τί ἐκάκωσας – “по-что вреди”, 22.22/22.23: κακίᾳ κακώσητε – “злобою вредите”. Щоправда, власне “врѣдъ” – найчастіше, переклад πλῆγῃ. Читання “из работы” визнане ближчим до грецького чи навіть вихідним варіантом давньослов'янського перекладу (Пичхадзе А. А. К истории четъего текста... – С. 11; Thomson Francis, The Slavonic Translation... – С. 733), однак таке рішення у світлі наведених даних видається спірним.

¹⁵ Septuaginta. – Р. 87 (75 Arm). Сігли грецьких списків та умовні позначення для ранніх перекладів: Ibidem. – Р. 7–14. Сігли геттингенського видання відтворює і публікація Острозької Біблії о.д-ра Рафаїла (Романа Торконяка), де залучені грецькі читання: Острозька Біблія / Підг. до вид. ермн. архимандрита др. Рафаїла (Роман Торконяк). – Львів, 2003–2004. Досі відомі понад тисяча рукописів грецького Старого Заповіту (до цього треба додати

копії давніх перекладів, старолатинської версії Lat, вірменської Arm, єгипетських саїдської та бохарської Sa Bo, ефіопської Aeth / Eth). Відповідно, найдавніші унціали IV–VII ст. позначають великими літерами латинського алфавіту (A D G F M...), найважливіші мінускули – малими, а далі використовують нумерацію (№ 107, 717...). У геттингенському виданні малі латинські літери курсивом (*dmnt...*), позначають групи споріднених списків, літерні зарезервовано для унціалів. Звичніші умовні позначення рукописів (хоча для колації залучена менша кількість списків) у виданні: Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament in Greek. According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Text of the Septuagint. – Cambridge, 1906–1940.

¹⁶ Найправдоподібніше, в редакторів Острозької Біблії був грецький текст з варіантом, подібним до того, який бачимо в рукописі № 646: λίθον ψῆφον ἀκρότομον: Septuaginta. – Р. 98.

¹⁷ Хоча, ψῆφος міг означати також ‘думку’ (так позначали камінці для підрахунку голосів), й не можна повністю виключати, що перекладач виходив з якихось

Вих.6.9, “не послѣшаша моисеа . *тищивствомъ* дѣлєть” навряд чи мож- на визнати адекватним перекладом для: ἀπὸ τῆς ὀλιγοψυχίας καὶ ἀπὸ τῶν ἔργων, тобто ‘через слабодухість та справи’¹⁸. “Тыщивство” недокладно передає зміст грецького тексту, оскільки обумовлює лише необхідність швидко (“тыщно”) виконувати завдану єгиптянами роботу. Щоправда, буквального еквіваленту немає і в пізніших звірених перекладах, пор., напр., в Острозькій Біблії: “*насиліа ради дпѣ и работѣ*”.

Вих.11.1, “егда * ѿпѣстить вы . сѣ всѣмъ *имѣниемъ* ѿпѣстить вы” – тоді як в оригіналі οὐν παντὶ ἐκβαλεῖ ὑμᾶς ἐκβολῇ, що у перекладі мало б звучати як “...сѣ всѣмъ . ѿтыгнаниємъ ѿтыгонить вы”, “...ѿтыпущениємъ ѿтыпустить” чи подібне. Хоч якимсь схожого на слов’янський переклад варіанту, де згадувало- ся б “майно”, у грецьких списках немає¹⁹. Вірогідно, перекладач змінив текст, виходячи з подальшого викладу (справді, “сыны Израилевы” перехитрили фараона та пішли з Єгипетської землі з усім своїм добром). У слов’янських текстах читання набуло сталого характеру, хоча переклад намагалися кори- гувати. Пор. в Острозькій Біблії: “то и сѣ всѣмъ *имѣніємъ* изженетъ вы”²⁰.

Вих.11.10, фараон не бажає “ѿпустити снѡвъ и҃глєвъ ѿ землѣ *своеѣ*”. У більшості списків Септуагінти ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ‘від землі Єгипта / Єгипет- ської’²¹. Щоправда, в деяких бачимо ἐκ τῆς γῆς αὐτοῦ²², що у слов’янській версії звично перекладали як “своеи” або “его”. Тобто, такий варіант міг бути присутнім уже в оригіналі.

Вих.18.5, тесть Мойсея Іофор прийшов “к моисею в пѣстыню . идѣже стоахѣ *в’ пѣстыни*”, чому в Септуагінті відповідає, однак, ἐπ’ ὄρους τοῦ θεοῦ. У буквальному перекладі очікувалося б “біля гори Бога / Божої гори”²³. По- дібних слов’янському варіанту читань у грецьких рукописах та ранніх пере- кладах немає.

Вих.21.6, пояснюється, за яких умов раб-співвітчизник може стати по- життєвим повним рабом й описано церемонію переходу в цей стан. Якщо на сьомий рік рабства раб виявить бажання залишитися зі своєю дружи- ною, яку йому дав його пан, та своїми дітьми від неї, пан “тогда же люди приведетъ . пре^a две[\]ри на стоаю” та “провертитъ” вухо рабові – але в грецькій лише: καὶ τότε προᾶξέ αὐτὸν ἐπὶ τὴν θύραν ἐπὶ τὸν σταθμόν..., тобто “...приведе його перед двері...”. Подібних слов’янському читань у грецьких списках та ранніх перекладах немає²⁴.

Вих.24.2, “и людие *вѣзлѣзоша* с ним” (Мойсеєм) на гору Божу. – тоді як у грецьк. цілком протилежне за змістом: ὁ δὲ λαὸς οὐ συναναβήσεται μετ’ αὐτῶν, “люди не піднімаються разом з ними” – маються на увазі Мойсей,

складніших міркувань. Однак загалом переклад Книги Вихід доволі буквальний.

¹⁸ Septuaginta. – P. 110.

¹⁹ Ibidem. – P. 159.

²⁰ Відзначено в: Острозька Біблія. – С. 34, прим. 27–28.

²¹ За цим стандартним варіантом ви- правлена Острозька Біблія: “ѿ землѣ е҃гѣпетскіа”: Острозька Біблія. – С. 35.

²² Septuaginta. – P. 163 (A M 15-29-58-426 57' b 44' -107 85' 344 t 121-392 55 59 509 646 Latcodd 101 102 Pal Syh).

²³ Див.: Septuaginta. – P. 225. Пор. в Острозькій Біблії, де контамінація давньослов’янського перекладу та звіре- ного тексту: “идеже стоахѣ *в’ пѣстыни* при горѣ бжїи” (Острозька Біблія. – С. 48).

²⁴ Septuaginta. – P. 248–249.

Щоправда, доповнення стосовно “землі єгипетської” вміщене у чималій групі кодексів³⁰.

Вих.8.25/8.29, “молю^c за та к боу” – пор. καὶ εὐξομαι πρὸς τὸν θεόν; аналог слов’янського “за та” – в саїдському (верхньоєгипетському) перекладі³¹.

Вих.11.3, – зламана формула. Як правило, у 1-й половині тексту Виходу щось відбувається або промовляється перед фараоном, усіма його “мужами” та “усіма людьми” або “єгиптянами”. Натомість в 11-й главі знаходимо подвоєння: “и пре^a всѣми єгиптаны . и пре^b вчима людьми” – пор. у більшості грецьк. списків лише ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων (καὶ... τῶν θεραπόντων αὐτοῦ; останнє звичайно перекладалося як “мужами” чи “слугами”). Втім, таке саме доповнення καὶ ἐν ὀφθαλμοῖς τοῦ λαοῦ маємо у групі списків та у кількох давніх перекладах³².

Вих.12.32, фараон звертається до ізраїльтян: “идете яко * бѣсте глѣли . блг^cвите же и мене” – пор. πορεύεσθε, εὐλογήσατε δὲ καὶ ἐμέ³³. У значній кількості рукописів фрагмент розширений καθάπερ εἰρήκατε і цей додатковий вираз, ймовірно, читався в оригіналі слов’янського четієго перекладу³⁴.

Вих.12.46, наказ сином Ізраїлевим під час святкування Пасхи: “аще^{*} встанеть мась . наѣтриа не износите” – пор. βρωθήσεται, καὶ οὐκ ἐξοίσετε ἐκ τῆς οἰκίας τῶν κρεῶν ἔξω. Знов-таки, у низці списків бачимо доповнення: οὐ καταλένψετε... ἕως πρωῒ з варіантами³⁵.

Вих.13.7, “въ всѣхъ пределе^x твои^x . ѿ. днѣи” – в основному тексті τοῖς ὁρίοις σου. (13.8 καὶ)³⁶. В унціальному рукопису М та групі споріднених кодексів відшукуємо цей додаток: ἑπτὰ ἡμέρας³⁷.

Вих.13.11, “клалъся тобѣ и вѣцмъ твоимъ” – пор. ὤμοσεν τοῖς πατράσιν³⁸, у значній кількості кодексів додано: σοί καὶ³⁹.

Вих.13.16, “не ослаблени ослаблено” – καὶ ἀσάλευτον (πρὸ ὀφθαλμῶν)⁴⁰. Варіантів у грецьких списках достатньо, однак аналог слов’янському читанню не відшукується⁴¹.

³⁰ ἐκ γῆς Αἰγυπτου καὶ: Septuaginta. – P. 111 (F M ol-29-135 C^v d⁴⁴ 246 n⁶²⁸ s t y z 18 55 59 76¹ 130 509 646¹ Cyr Ad 193 Aeth Arab Bo); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 171 (FMeghlnpqsvy-c₂-Bo. Eth.).

³¹ Septuaginta. – P. 136.

³² Ibidem. – P. 160 (O-15 392-527 128¹ Lat^{cod} 101 Arm Pal Syh); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 189 (ackmx(128)Arm.Sa.).

³³ За цим варіантом відкоригована Острозька Біблія: “идѣте, бл^cвите же и мене”.

³⁴ Septuaginta. – P. 174 (F^a M 29¹-135 b d¹²⁵ 246 n s t x y¹²¹ 630 18 55 509 646¹ Lat^{Ruf} Arm Bo); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 193 (Mbdh-nptvxz-c₂-Arm.Bo.Lat. Or-lat.).

³⁵ У дуже значній групі списків, втім,

унціальних A M: Septuaginta. – P. 178-179; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 195 (AMdeghjklnpqtvx-b₂(77) Bo.Lat.).

³⁶ За основним варіантом виправлено в Острозькій Біблії: “предѣлехъ твоихъ . И...”.

³⁷ Septuaginta. – P. 182 (M^{mg} C¹ 392); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 196 (M^(mg)egj).

³⁸ За цим варіантом в Острозькій Біблії: “клалса вѣцмъ”.

³⁹ Septuaginta. – P. 183 (F^b O-15-707 d¹²⁵ n t x 392 Arm Syh); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 197 (F^bacd-kmnpvx-Arm.Sir.).

⁴⁰ За цим варіантом в Острозькій Біблії: “и не ослаблено (пре^a)”.

⁴¹ Septuaginta. – P. 185.

Вих.18.25, тесть Іофор радить Мойсею обрати серед ізраїльтян керівників, останніми в переліку йдуть "...и десатники . и книгочии". Про "книгочіїв" – стандартне доповнення, його бачимо в уніцальному списку А та великій групі кодексів⁴².

Вих.21.8, регламентоване поводження з рабинею-наложницею, донькою одноплемінника: "аще же есть оугодна . аще * не ѡгодить гнѣ своемъ" – грецьк. тільки ἐὰν μὴ εὐαρεσθήσῃ τῷ κυρίῳ αὐτῆς. У списках Септуагінти зафіксовано кілька варіантів, напр., може бути випущеною заперечна частка μὴ, та подібного слов'янському тексту подвоєння: "якщо догодить – якщо ж не догодить", – не знаходимо⁴³.

Вих.25.5, для створення скинії ізраїльтяни приносять Господу різноманітні "начатки", серед яких "и кожа швна шчръвнена . оусъмъ червненъ . и кожа сина" – пор. καὶ δέρματα κριῶν ἡρυθροδανωμένα καὶ δέρματα ὑακίνθινα. Привертає увагу, що в тій частині, яка має відповідники у грецьк., δέρματα перекладене як "кожи", а в додатковому виразі натрапляємо на інше позначення, "оусъмъ". Можливо, це глоса, інтерпольована до тексту кимось з перших переписувачів⁴⁴.

Вих.25.24, йдеться про облаштування трапезы: "и позлатиши златомъ чистымъ . и сътвориши єи покровъ златъ" – пор. καὶ ποιήσεις αὐτῇ στρεπτὰ κυμάτια χρυσᾶ. Додаток про золочення чистим золотом присутній у групі списків: καὶ καταχρυσώσῃς αὐτὴν χρυσίῳ καθαρῷ⁴⁵.

Вих.25.27, "[под] ωбращае[ще]мса вѣнцем" – пор. грецьк. ὑπὸ τῇν στεφάνην, у кількох списках додано στρεπτήν⁴⁶.

Вих.34.4, "вѣза моисеи со собою двѣ\ досцѣ каменны ѡ[цѣ] же прѣвѣе" – пор. τὰς δύο πλάκας τὰς λιθίνας. (34.5 καὶ κατέβη). У двох кодексах доповнено: καθάπερ καὶ αἱ πρότεραι⁴⁷.

Маємо й інші подібні читання⁴⁸. Як бачимо, появу додаткових слів та виразів у давньоболгарському перекладі могли викликати різні причини.

⁴²Septuaginta. – P. 232 (AF 29-82-376-707^{mg} C'' b d f n¹²⁷ s t x y 68'-128'-628 59 509 646' Bo); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 216 (AF*brtvz-b₂-Bo.).

⁴³Septuaginta. – P. 249; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 222.

⁴⁴Septuaginta. – P. 282; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 235. Втім, надалі, Вих.35.7, для "оусъмъ" є грецький відповідник.

⁴⁵Septuaginta. – P. 288 (F^b O-15-707 131^{mg} 19' 127 y³⁹² Aeth^c Arm Syh (25.23)).

⁴⁶Ibidem. – P. 288 (108 f⁵⁶ Lat^c codd 91 94-96 100 102 + 707 527).

⁴⁷Ibidem. – P. 375 (707+16); Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 271 (16).

⁴⁸Вих.27.11, дод. καὶ τὸ πρὸς νότον... ἀρχυρίω/ – 767 107'-125 n t 18: Septua-

ginta. – P. 307-308; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 245 (nt).

Вих.27.17, дод. χαλκοὶ – 707 C'' 129 318, Septuaginta. – P. 309; Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – P. 246 (egjr).

Вих.32.18, дод. Μωυσῆς – F^a 707-767 d¹²⁵ 53' 246 t x 318-126-128' 628 426 Aeth Arab Arm + 125 La, Septuaginta. – P. 360.

Вих.32.24 дод. καὶ περιείλαντο – O⁵⁸ -707 131^{mg} 527 Lat^c cod 103 Aeth^c Sa +767^c Ald, Ibidem. – P. 362.

Вих.33.2 дод. Χαναναίων – у дуже значній групі списків, в тому числі, 707 527, про хананеян на останньому місці у переліку народів – B^c 15' 73' -550' f 392 55 799 Lat^aAug: Ibidem. – P. 366.

Вих.33.5 дод. πρὸς Μωυσην – F^b O-707 131^c d 246 n 344^{mg} t 527 121^{mg} 318 z 18 Lat^aLyc Arab Arm Syh: Ibidem. – P. p. 367.

Переважно, йдеться про варіювання тексту у грецькому списку, – і тільки у деяких випадках можна припускати творчість перекладача (загалом переклад точний). Прикметно, що низка аналогічних варіантів відзначена в унціальному кодексі М, Париж, VII ст. (див. Вих.4.15 5.11 6.7 12.32 12.46 13.7), який є представником константинопольської редакції, використаної, як вважають, у певних давньослов'янських біблійних перекладах⁴⁹. Крім того, виявлені співпадіння з кодексом № 707 (Вих.13.11 18.25 25.24 25.27 27.11 27.17 32.18 32.24 33.2 33.5 34.4) – Синай, X–XI ст.⁵⁰

Особливо багато у слов'янському перекладі Книги Вихід порівнянню з грецьким пропусків. Випало навіть одне з установлень Декалога, Вих.21.16: *ὁ κακολογῶν πατέρα αὐτοῦ ἢ μητέρα αὐτοῦ τελευτήσει θανάτῳ*. Пор. в Острозькій Біблії: “иже аще кто злорѣчить ѿцѣ или мѣри смѣртию да оумрет”⁵¹. Крім того, випущеними є окремі слова та цілі вирази у: Вих.1.12 2.23 3.19 3.20 5.8 5.19 7.9 7.21 7.22 7.28/8.3 8.13/8.17 8.19/8.23 8.23/8.27 8.25/8.29 9.17 10.11 10.26 10.29 11.5 11.7 12.14 12.22 12.38 13.5 13.9 13.19 16.3 16.14 18.12 18.21 18.25 19.5 19.23 20.10 21.8 21.22 21.29 22.5/22.6 23.19 23.30 23.31 24.10 25.4 25.33 25.35 26.3 26.9 26.28 27.2 27.5 27.9 27.11 27.13 27.12 27.16 27.20 28.5 28.8 28.12 28.15 28.33 28.42 29.25 29.28 29.36 29.41 30.3 30.12 30.27 30.32 31.5 31.8 32.13 32.14 32.15 32.19 32.34 33.8 33.8 34.8 34.15 34.19 34.21 34.24 34.30 35.4 35.6 35.23 35.25 35.27 36.9/39.2 36.10/39.3 36.12/39.5 36.15/39.8 36.29/39.22 36.31/39.24 37.3/36.35 37.6/36.38 37.9/38.11 39.4/38.27 40.8.

Варто сказати також про відхилення, що вказують на невірний слово-поділ і залежність від грецького тексту. У Вих.13.20 читаємо про перебування ізраїльтян “в Нотомѣ”⁵² – пор. грецьк. *ἐν Ὄθῳ*; “н” на початку назви у давньослов'янському перекладі свідчить про помилкове приєднання прийменника. Аналогічно, у Вих.6.25 читаємо: “поа дщерь рафѣителю . собѣ женѣ” – тоді як грецьк. *...τῶν θυγατέρων Φουτιῆλ*, ‘від доньок Футтіля’. Поява в “Рафоуителя” “р”, очевидно, – залишок попереднього грецького слова *θυγατέρων*. Помилка у назві каменя топаза, “пазионь” (Вих.28.17 та 36.17/39.10), радше, виникла через те, що перший склад “то” у *τοπάσιον* слов'янський книжник зрозумів як артикль *тѣ*.

У підсумку, певні зміни у давньослов'янському четієму перекладі Книги Вихід порівнянню з грецьким знаходять відповідники у грецьких списках. У першій частині текст часто співпадає з кодексом М, а після гл.13 – з кодексом № 707. Важко сказати, з чим це може бути пов'язане – з тим, що власне грецький список, що послуговував оригіналом для слов'янського книжника, був

Не знайдено відповідників для характерних читань у Вих.28.29 30.4 40.8 (Ibidem. – Р. 321, 339, 438–439) та деяких інших.

⁴⁹ Алексеев А. А. Текстология... – С. 123.

⁵⁰ У цій самій частині Книги Вихід, після гл. 13 – відсутні наближення до М. Можливо, у розпорядженні давньоболгарського перекладача був композитний кодекс? Щодо групи списків О', в яку

входить №707, див.: Septuaginta. – Р. 46–47.

⁵¹ Щоправда, на цій ділянці тексту в деяких грецьких рукописах відзначені переставлені місцями фрагменти та гаплографічні пропуски: Septuaginta. – Р. 251.

⁵² У тих списках, де зберігся четій варіант (у південнослов'янських “Нетоме”). Там, де читання замінено на паримійне, бачимо “Анафотѣ / Анафотѣ”.

композитним⁵³, чи з тим, що у розпорядженні перекладача були два рукописи і він у якийсь момент віддав перевагу другому з них. Крім того, такого рукопису, чи групи списків, де було б присутня абсолютна більшість відхилень перекладу, поки не знайдено, а тому, як уже відзначалося, до обстеження усього тексту Восьмикнижжя спостереження та висновки є попередніми⁵⁴.

Що стосується того, чи звіряли якусь із редакцій чи груп слов'янських списків ще раз за грецьким оригіналом, дослідники вказували на окремі співпадиння у читаннях південнослов'янської та російської редакції та певних грецьких списках. Такі приклади справді існують, однак їх небагато⁵⁵.

⁵³ Що, в принципі, для біблійних рукописів звична річ, хоча саме такого грецького списку не знайдено.

⁵⁴ Якщо залучити матеріал з іншої книги Восьмикнижжя, Книги Ісуса Навина, де, між іншим, характерних читань, що збігаються з варіантами певних груп грецьких списків, більше, ніж у Книзі Вихід, тут також можна відзначити наявність співпадинь зі списком М (поряд з іншими спорідненими, в тому числі з іншим унціалом, F, та вірменським, сирійським та ефіопським перекладами). Див., напр.:

Іс.Нав.5.7, щодо переходу через Йордан та обрізання синов Ізраїлевих: "...яже вбрѣза ісѣсь . іако съ конечнож / вар.: скончанию, скончаныа/ плотию бѣяхъ" – бл. *FM^(ms)a-diklmpqto^(ms)xz^(ms)a₂Arm.Eth.Sir.* ...ὅτι ἀκροβυστοὶ ἦσαν. У решті списків Септуагінти, в тому числі, у найдавніших унціалах А та В – лише οὗς Ἰησοῦς περιέτεμεν. Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – Р. 689.

Іс.Нав.5.9, про найменування місця, Галгала: "...галгала и до сего днѣ" – так *FM(mg)a-knpstvxza₂-Arm.Eth.Sir.* ...ἔως τῆς ἡμέρας ταύτης, у решті списків лише: Γαλγала, а далі йде наступний вірш, 5.10.

Іс.Нав.5.10 "...и сташа снѣ илѣви вѣ галгалѣхъ" – так *FMabce-kmnqstvxza₂d₂-Eth.Sir.*: καὶ παρενέβαλον οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐν Γαλγαλοῖς; в інших рукописах весь цей вираз випущено.

Іс.Нав.6.17/6.16, про помилювання блудниці Раав: "...яко скрыла есть прѣлагатаа . яже поустихомъ" – так *FM rell Arm.Sa.Eth.Sir.^m* ὅτι ἐκρύψεν τοὺς ἀγγέλους οὗς ἀπεστείλαμεν, – тоді як у *BANΘlmouyb₂Lat.* вираз відсутній. Brooke A. E., McLean N. (eds.). The Old Testament. – Р. 692.

Іс.Нав.6.20/6.19 про входження ізраїль-

тян у місто Ерихон після падіння стін: "...вѣ гра^а . кож^оо противоу себѣ . и приаша градъ . – у *FΔ₈b-knpstvxza₂(77)Arm.Sa.Eth.Sir.^m* присутній вислів: ἐξ ἐναντίας αὐτοῦ καὶ κατελάβοντο τὴν πόλιν, – у решті списків є лише εἰς τὴν πόλιν: Ibidem. – Р. 694.

Іс.Нав.6.22/6.21, оповідь ще раз торкається Раав: "...жены блoudница" – τῆς πόρνῆς читається у: *M^(ms)bcdghknpqtwxz^(ms)Arm.Eth.Sir.^m*; основний варіант: τῆς γυναίκος.

Іс.Нав.7.2, Ісус Навин посилає "згляда-ти" місто Гай "моужа ѿ ерихона" – уточнення ἀπὸ Ἱερὲχώ; бачимо у: *FM(mg)a-eghjkmnqtuv(mg)xz(mg)a₂-Arm.Eth.Sir.*: Ibidem. – Р. 695.

Іс.Нав.8.7, про Божу допомогу під час узяття міст: "и предасть гѣ бѣгъ нашъ в роуцѣ наши . – подібний, дещо ширший вираз зустрічається у групі мінускулів та М: *bcdghinprtwx-Arm.Sir.-M^(ms)kqv^(ms)z^(ms)Eth.* καὶ ἐκτρίψατε τὴν πόλιν καὶ δώσει αὐτὴν κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν εἰς τὰς χεῖρας ὑμῶν: Ibidem. – Р. 701.

Іс.Нав.8.8, настановлення Ісуса воїнам у залозі: "...боуди же іако възмѣте градъ да запалите и вгнемъ . по словеси – καὶ ἔσται ὥς ἂν συλλάβητε τὴν πόλιν ἐμπρήσατε αὐτὴν πυρί читається у: *M(mg)bcdghiknpqrto(mg)-wxz(mg)Arm.Eth.Sir.*; у решті списків лише попередній вислів: κατὰ το ῥήμα.

Треба додати, що варіантів М бракує для великої частини тексту Іс.Нав., нато-мість слов'янський переклад часто співпадає з характерними читаннями іншої групи списків Септуагінти: *Gabcx*.

⁵⁵ Називали, наприклад, Вих.4.18, 5.3, 6.26, 8.19: Пичхадзе А. А. К истории... – С. 12. Дослідниця припустила вторинне

Виправданою видається думка видатного знавця давньослов'янських біблійних текстів кінця XIX – початку XX ст. Олександра Михайлова, який вважав, що до цього питання слід підходити з великою обережністю, підкреслюючи чималу вірогідність незалежного поновлення тексту, до якого вдавалися слов'янські та грецькі переписувачі⁵⁶. Треба зауважити, що несистематичні наближення різних груп списків виявляються у багатьох версіях Книги Вихід, і навіть у пізніх церковнослов'янських стародруках⁵⁷. Проте вони охоплюють незначну частину характерних читань. Більшість пропусків, лексичних замін, доповнень порівняно з грецьк. однакова у всіх давньослов'янських редакціях та групах. Існують версії, де справді проведено звірення з оригіналом, що надають контрольні показники. Наприклад, якщо візьмемо один вид змін тексту – пропуски слів та виразів – таких за усім текстом Виходу понад 100. При цьому є приклади, коли у якійсь групі рукописів збережено слово чи речення, втрачене у решті списків⁵⁸. У хронографічній редакції таких – 18, у російській – 7, у південнослов'янській – 6. Острозька ж Біблія, про звірення з грецьким текстом при підготовці якої відомо достеменно, має близько 90 (!) заповнених пропусків. При цьому треба враховувати, що вона ґрунтується на пізній версії російської редакції, у якій на початкові помилки перекладу нашарувалися характерні читання саме цієї групи, тобто обсяг роботи у коректора був іще більшим. Як уявляється, усе сказане має означати, що систематичного⁵⁹ вторинного вивірення з текстом Септуагінти у жодній групі давньослов'янських списків не проводилося.

Інститут історії України НАН України

несистематичне звірення з грецьким оригіналом за іншим списком, ніж вихідний переклад Книги Вихід. З її висновками погодився: *Thomson F. The Slavonic Translation...* – Р. 731, 733.

⁵⁶ Михайлов А. В. Опыт... – С. 304, 307–308, 314.

⁵⁷ Напр., о.д-р Рафаїл, який здійснив величезну працю, зв'язуючи текст Острозької Біблії та грецькі різночитання, виявив, зокрема, велику кількість співпадінь у грецьких кодексах та Острозькій Біблії, коли та йде за вторинними читаннями російської редакції, а в хронографічній та південнослов'янській редакціях бачимо початкові. Щобільше, він виявив і такі приклади, коли паралелі знаходять до індивідуальних читань власне Острозької Біблії. Див., напр., Вих.29.24: Острозька Біблія... – С. 69, прим. 16.

⁵⁸ Потенційно подібні випадки – наслідок звірення з грецьким текстом, хоча таке припущення не є обов'язковим, може йтися і про збереження вихідних

читань в одній з гілок традиції.

⁵⁹ Імовірність несистематичного вивірення не можна виключати. До речі, саме таке звірення проведено, найправдоподібніше, в Генадійській Біблії – тексти з кола новгородського архієпископа Генадія наприкінці XV ст. Укладачі зв'язалися із Вульгатою, та різночитання у Кн. Вихід не надто значні, і виявилися переважно у виправленні кількох загальних помилок слов'янських списків. Див. у гл. 19–24: Вих.19.9 “слова люа\и кь бѣ” – τὰ ῥήματα τοῦ λαοῦ πρὸς κύριον – у всіх давньослов'янських списках: “слова си...”; 20.10 “и рабѣ твои и раба твоя” – ὁ παῖς σου καὶ ἡ παιδίσκη σου, у решті випущено про раба; вірш 22.30/22.31 пропущений у російській редакції, текст відновлений у Генадійській Біблії (також відновлено читання у Вих.24.3); 24.2 “людіє с ни” не взидоша” – ὁ δὲ λαὸς οὐ συναναβήσεται μετ' αὐτῶν, тоді як у решті списках помилково пропущено “не”, див. вище.

Адольф СЕЛИЦКИЙ

ФРЕСКИ ЧАСОВНИ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСКОЙ ЦЕРКВИ В ПОЛОЦКЕ СЕРЕДИНЫ XII ВЕКА

Полоцк – колыбель государственности, культуры и искусства белорусского народа. По территории Полоцкой земли проходил важный для всей Киевской Руси водный путь, связывающий юг и север. В середине XI в. в Полоцке возвели Софийский собор – один из трех (наряду с киевским и новгородским) Софийских соборов Киевского государства. Широкое строительство в Полоцке в первой половине XII в. привело к созданию оригинальных архитектурных композиций, явившихся весомым вкладом в развитие архитектуры старокиевской традиции. Первая половина XII в. – время не только интенсивного строительства в Полоцке, но и расцвета фресковой росписи.

Первая попытка ввести в науку материал монументальной живописи Полоцкой земли XI–XII вв. была предпринята в 1992 г.¹ Тогда удалось выдвинуть обоснованную версию о дате строительства сохранившейся Спасо-Преображенской церкви (ок. 1133 г.) и времени ее росписи (ок. середины XII в.). Здесь же предложена реконструкция системы росписи в основных компартиментах храма (куполе, главной апсиде, основном объеме, частично – в часовне-молельне преподобной Евфросинии Полоцкой)², выполнена ее графическая реконструкция. Одновременно выявлена несомненная византийско-киевская традиция ансамбля фресок, в основу которого заложена идея о двойственной природе Иисуса Христа. На сущность проблемы двойственности и жертвенности природы Христа, указывает дополнительный регистр “Поклонение жертве”, находящийся в составе росписи апсиды. Регистр размещен ниже “Евхаристии” и призван дополнить и разъяснить ее идейный смысл. В работе приведены стилистические и программные параллели живописи, главными из которых являются фрески построенной позже церкви святого Пантелеймона в Нерези на территории Македонии (1164). В исследовании введено понятие “Монументальная живопись Полоцкой земли XI–XII вв.”. Публикация явилась первой попыткой научного осмысления и систематизации материала. Было выявлено, что живопись Полоцка XI–XII вв. представляет собой целостное и достаточно самостоятельное явление.

¹ Селицкий А. А. Живопись Полоцкой земли XI–XII вв. – Минск, 1992.

² *Его же.* Система росписи собора

Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – Москва, 1988. – С. 177–194.

Однако серьезное препятствие в изучении фресок Спасо-Преображенской церкви до недавнего времени представляли позднейшие записи, закрывавшие первоначальные росписи. С 1992 г. началась планомерная расчистка древней фресковой живописи, которую проводил белорусский реставратор высшей категории Владимир Ракицкий. Он почти полностью раскрыл стенопись в модельне преподобной Евфросинии Полоцкой, в куполе, барабане, на парусах и подкупольных столбах, многие сюжеты в главном объеме церкви. Бесценным открытием была ктиторская фреска преподобной Евфросинии с моделью построенного храма (рис. 1). Благодаря хорошо сохранившемуся изображению, удалось реконструировать изначальный внешний вид Спасо-Преображенской церкви с документальной достоверностью (рис. 2).

С целью ускорения работ по расчистке фресок с 1 марта 2007 г. была приглашена бригада московских реставраторов под руководством Владимира Сарабьянова. Используя в основном открытия своего предшественника, В. Сарабьянов оперативно издал расчищенные фрески³. Пользуясь более широко представленным материалом, в том числе и своей бригады, в обзорном тексте он подтвердил уже отмеченное отображение идеи о двойственности и жертвенности природы Христа, а также согласился со стилистическим и программным сходством живописи полоцкого Спаса с фресками церкви святого Пантелеймона в Нерези⁴. В то же время московский автор уложил “состав росписи” в русло “традиций, которые были характерны для Древней Руси”⁵. Таким образом, благодаря реставрации изучение полоцких фресок вышло на новый фактологический уровень.

XII в. характеризуется процессом дальнейшего дробления удельных княжеств. Братоубийственные войны, раздоры между князьями разрывали земли Киевского государства. Одну из современных задач мыслящие люди того времени видели в приведении к смирению и миру. Выразительницей идей христианства на полоцких землях явилась Предслава-Евфросиния, дочь младшего из сыновей легендарного Всеслава Брючиславича – Святослава-Георгия. Чтобы довести христианские идеи как до княжеской знати, так и до простого народа, Евфросиния задумала основание монастыря и строительство храмов в Полоцке. Украшенные фресковой росписью, они были как азбука, как грамматика христианства. Отдельные фигуры святых, многофигурные композиции на ветхо- и новозаветные темы призваны были раскрыть суть учения христианства, его человеколюбивые гуманные идеи.

Предслава – девичье имя Евфросинии (род. ок. 1101–1107 гг.) – с малолетства была отмечена избранностью Всевышнего. “Дух Святой почивает на ней”, – повествует Житие святой Евфросинии⁶. Будучи ребенком одаренным, Предслава выучила “книжное писание” еще до совершеннолетия.

³ Сарабьянов В. Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. – Москва, 2007.

⁴ Селицкий А. А. Живопись Полоцкой земли... – С. 147.

⁵ Сарабьянов В. Д. Спасо-Преображенская церковь... – С. 146.

⁶ В работе над статьей использованы три редакции “Жития Евфросинии”, которые издал А. П. Сапунов, полностью придерживаясь древнего текста: “Житие и подвизи блаженные и преподобны Евфросинии” (из “Книги Степенной”), “Повесть о Евфросинии Полоцкой месяца

Достойные мудрого старца вложенные в ее уста слова, обращенные к княжне-игумении Романии перед уходом в монастырь: “Земная слава есть прах и пепел и яко дым расходуется”, а те, кто осознав свою земную задачу выполняют ее с честью, с любовью ко Всевышнему – “их имена записаны на небесах”⁷. Вскоре после пострижения, подобно иерусалимским девам, Евфросиния находится при Софийском соборе. На то время собор был центром религиозной, политической и культурной жизни княжества – “и где мужии все собираются” – религиозные деятели и княжеская знать, где принимали послов. Переписывая книги “своими руками”, участвуя в составлении летописей, она знала обо всех исторических и политических событиях как Полоцкого, так и соседних княжеств. При соборе существовала библиотека, основанная одновременно с ним около середины XI в. “Кроме летописей, в ней было много сочинений греческих отцов церкви и между ними сочинения Дионисия Ареопагита о небесной и церковной иерархии”, – писал через несколько столетий Рейнгольд Гейденштейн⁸. “Это было большое

мая в 25 день” (из сборника XVI в. Троице-Сергиевой Лавры), “Житие преподобных наша Ефросиния” (из “Четых-Миней” святого Димитрия Ростовского). Здесь и далее ссылки на: Сапунов А. П. Житие преподобной Ефросинии. – Витебск, 1888.

⁷ Селицкий А. А. Евфросиния Полоцкая – солнечный луч, осветивший землю Полоцкую // Матацкая адукацыя і культура. – 2007. – № 2. – С. 59.

⁸ Полоцк-колыбель православия на Беларуси. Календарь важнейших исторических событий за тысячу лет: 992–1992 / Сост. Лабынцев Ю. А., Толкачева Л. Л. – Минск; Полоцк, 1992. – С. 39.



Рис. 1. Святая Евфросиния Полоцкая с моделью храма

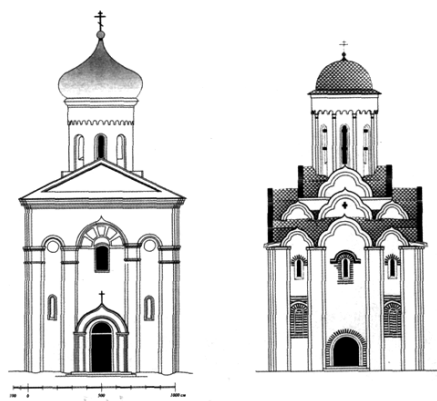


Рис. 2. Графическая реконструкция Спасской церкви. Автор – В. В. Ракицкий

собрание, включавшее, наряду с литургическими книгами, также философские сочинения, библейские и новозаветные тексты, апокрифические, исторические труды, русские летописи, литературные памятники и многое другое"⁹. Преподобная Евфросиния, старательно изучавшая Святое Писание, имела доступ к этому богатству духовной и философской мысли. Пребывая при храме Святой Софии, она умножала свою "премудрость". Прибыв в загородное Сельцо, преподобная Евфросиния около 1125 г. основала монастырь, а вскоре, около 1132 г., начала строительство Спасо-Преображенской церкви. В первую очередь была построена церковь "во имя Спасителей" как жертвенная – полоцкие князья с 1129 г. находились в ссылке в Византии. Украсив ее стенописью (ок. 1147 г.), княжна-монахиня заказала строительство церкви Богородицы (ок. 1149 г.). Спасо-Преображенская церковь – единственное храмовое сооружение на северных землях древних кривичей, где полностью сохранилась вся система фресковой росписи середины XII в.

Церковь Спаса стоит в Евфросиньевом монастыре на северо-восточной окраине г. Полоцка (рис. 3). Широчайшая просвещенность преподобной Евфросинии позволила поставить перед полоцким зодчим требование самостоятельного развития архитектурных форм. Тот, в свою очередь, постарался перевести ее идеи в архитектурные образы. Именно поэтому более чем на полстолетия раньше, нежели в соседних землях, в Полоцке обозначилось совершенно новое архитектурное направление. Зодчий Иоанн, в совершенстве владея навыками строительного искусства, создал законченную архитектурную композицию, акцентирующую вертикализм экстерьера и интерьера. Прекрасно видно, что мастер не ограничился уже имевшимися образцами. Он свободен в компоновке. Судя по самой яркой архитектурной особенности Спасской церкви – ярусной аркаде трехлопастных килевидных кокошников, обрамляющих барабан, увенчанный шлемовидным куполом, зодчий обязан был удовлетворить требования заказчика. Каждое высокое творение несет в себе сущность вдохновителя, в данном случае – святой Евфросинии. Это был тип восходящего развития архитектурного творчества, проявившийся позже в памятниках Смоленска, Новгорода, Чернигова. Выработанная в Полоцке архитектурная идея питала зодчество в XV и более поздние века¹⁰.

Повышенная декоративность Спасской церкви явилась не сама по себе простым украшательством. В экстерьере церкви, кроме эстетического, заложено глубокое идейно-смысловое и религиозно-символическое назначение. Преподобная задавала идею, а конструктивное решение оставалось за архитектором. Верующий, подходящий к главному западному фасаду, видел три (!) ряда трехлопастных (!) кокошников, устремленных острием килем вверх, где один, последний верхний, направлял его взор к барабану и блистающему золотом куполу, увенчанному крестом (тенденция еще раннехристианской мысли – подчеркивать символ креста). Сам храм как символ веры Христовой венчающими элементами указывал на связь весьма

⁹ Полоцк... – С. 39

¹⁰ Раппорт П. А. Полоцкое зодчество XII в. // Советская археология. – 1980. – № 3. – С. 143–159; Раппорт П. А., Штен-

дер Г. М. Спасская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1979. – Ленинград, 1980. – С. 462–466.

зримую и доказуемую. В завершающем облике церкви преподобная Евфросиния постаралась запечатлеть основной символ христианской веры – Пресвятой Троицы. Бог единосущ по существу, но троичен в лицах: Отец, Сын и Дух Святой. Троица единосущна и нераздельна. Чистый и ясный конструктивный облик храма выражал главную идею: Единство Трех бесконечно любящих друг друга лиц. Таким образом, в полоцкой церкви Спаса проявилось обусловленность внешнего и внутреннего облика назначением сооружения.

Изменения в интерьере, вызванные повышенной нагрузкой внешними декоративными элементами, повлекли за собой некоторые изменения в сформировавшейся к тому времени системе росписи, основанной на византийско-киевской художественной традиции.

Часовня-молельня преподобной Евфросинии расписывалась если не ранее основного объема, то по крайней мере вместе с ним. Открытые усилиями В. Ракицкого фрески являются в некотором смысле ключом к программе всей церкви, ее своего рода идейно-смысловой заставкой.

Крестообразная в плане молельня по существу представляет собой церковь в миниатюре¹¹. Восточный рукав – небольшой алтарик, где помещены три регистра росписи. В центре – семифигурный “Деисус”, внизу “Благовещение”,верху “Распятие”. На стенах боковых рукавов библейские и евангельские сюжеты, сцены из жития избранных святых и апокрифов, единоличные фигуры святых. На южной стене, недалеко от входных дверей помещено изображение самой преподобной Евфросинии с храмом на вытянутых руках, который она преподносит Спасителю.

Центральный регистр на восточной стене представляет одно из наиболее сохранившихся изображений семифигурного “Деисуса” в древнерусской фресковой росписи середины XII в (рис. 4). Фрагменты



Рис. 3. Евфросиниевский монастырь в Полоцке. Вид на Спасскую церковь



Рис. 4. Деисус. Фрагмент

¹¹ Селицкий А. А. Фрески келии Евфросинии Полоцкой в Спасо-Преображенской церкви в Полоцке // Материалы

третьей Международной Научно-Технической Конференции. – Минск, 2006. – Т. 2. – С. 77–79.

аналогичного сюжета есть еще в Софии Новгородской в составе известной росписи Мартирьевской паперти (XII в.).

В центре помещена фигура благославляющего Спаса с Евангелием в левой руке, в светло-зеленом хитоне и стального цвета плаще, разделанных красивыми линейными складками. Сдержанные холодноватые тона подчеркивают спокойную, уверенную мудрость Спасителя. Художник искусно выделяет его фигуру детальной проработкой лица, рук, форм одежды. Фигура в целом излучает свет, свет небесный. «Одежды же его сделались белыми как свет» (Мф. 8, 12). Ее значимость подчеркивают выразительная пластика фигур предстоящих – Богоматери и Иоанна Крестителя. Поданные в трехчетвертном повороте, они наклонены к центру. Руки обоих указывают на Христа, не оставляя сомнения в значимости центральной фигуры. На боковых стенах в этом регистре помещены архангелы Михаил и Гавриил. Завершают ряд апостолы Петр и Павел. Следует отметить существенную деталь – чем дальше от центра находятся изображения, тем более обобщается подача ликов, рук, одежды. Успокаивается движение, уменьшается цветовая насыщенность. Здесь в полной мере использован прием, примененный в «Евхаристии» главной апсиды.

Ниже находится «Благовещение», в котором художникам пришлось обыгрывать проем окна: фигуры искусно расположены по обе его стороны. Справа на фоне палат с карнизами и арками изображена Дева Мария в красном мафории и синей тунике. Она сидит чуть наклонившись вперед, развернута вправо в три четверти к зрителю. Ее правая рука с веретеном опущена, левая, поддерживающая нить, поднята чуть выше уровня плеча. Этот естественный жест, кажется, выражает удивление, недоверие и даже некоторый испуг вследствие полученного необычного известия. Проработан объемный лик, руки отмечены мягкой тоновой градацией оливковых и охристых цветов. Слева архангел Гавриил, принесший весть. Здесь торжественное спокойствие, уверенность и праздничность всего происходящего. Его правая рука приподнята в призывном жесте, левая поддерживает складки зеленого плаща. Для фигуры характерны утонченная проработка прекрасного юного лица, изящных рук, детальный рисунок красивых складок одежды. Ослепительно белые, зеленоватые, серебристые цвета одежды Спасителя и архангела указывают на необычность персонажей, их божественное происхождение. Если регистр с «Деисусом» являет собой полный, развернутый ряд, то сцена «Благовещения» предельно лаконична и указывает на строго классический византийский образец.

Выше «Деисуса» помещено «Распятие». В центре – большой крест с переладиной для ног, на нем, изогнутое в судорогах тело распятого. В невыносимых муках он страдает, искупая грехи людей своей мучительной смертью, бесильно свешивается голова, неестественно положение вывернутых наружу ног. Слева – полные скорби и отчаяния Никодим и Богоматерь. Справа, самый юный, любимый ученик Христа – апостол Иоанн, за ним сотник Лонгин. Далеко, в удивленном познании, запрокинутая голова сотника и его слова выражают общую идею сцены: «Воистину он был Сын Божий» (Мф. 27, 54). Хорошо сохранившееся изображение апостола

Иоанна указывает на прекрасную живопись, талантливость работавших здесь художников. Они сумели движением, пластикой фигур, цветовым решением передать основную идею этой сцены: “Сын человеческий для того пришел.., чтобы послужить и отдать душу свою для искупления многих” (Мф. 20, 28).

На южном простенке этого рукава, выше Деисусного чина расположено “Введение во храм”. Это обычный сюжет богородичного цикла. В центре в пурпурных одеяниях стоит совсем юная Мария. Стоит смиренно и в то же время величественно, даже царственно. Слева, в почтительном поклоне склонился первосвященник Захария. Его руки протянуты к Марии. На нем традиционный для первосвященников зеленый хитон и темно-красный плащ. На правой половине композиции за Марией – святые Анна и Иоаким, ее мать и отец. Живопись объемно-тоновая, объем ликов, рук, одежды был тщательно проработан. Оконтуривающая линия отсутствует. Чуть подчеркнуты головы Иоакима и Анны. Фон насыщенный – рефть. Фреска интересна своим обобщенным, монументальным решением.

“Сретение” находится как раз напротив “Введения во храм”, то есть на северном простенке, над Деисусным чином. Доминирующее положение по величине и цветовой насыщенности занимает изображение Богородицы. С почтительно наклоненной головой, на вытянутых руках Она держит Богомладенца, которого собирается принять старец Симеон. На Ней темно-красный, широко распахнутый мафорий, который крупными складками ниспадает до самого пола поверх длинной синей туники. Праведный Симеон изображен справа в профиль, его голова наклонена. С великим почетом он собирается принять Богомладенца. Кажется, что именно в эту минуту он произнесет свои пророческие слова: “Ныне отпускаешь раба твоего Владыко...”. Симеон одет в традиционную для иудейских первосвященников зеленую тогу, поверх которой накинут темно-красный плащ, до синевы седые длинные волосы ложатся на плечи. Руки, готовые принять Богомладенца, покрыты розовым покровом. Головы Божьей Матери и Симеона увенчаны крупными красновато-золотистыми нимбами с белой оконтуривающей линией. Богомладенец, изображенный почти по центру фрески, сидит на руках Матери совершенно прямо, свесив босые ножки и протянув ручки к первосвященнику. На нем красных тонов рубашка, голову обрамляет небольшой нимб. Крайним слева чуть в глубине изображен Иосиф-обручник, стоящий, в фас, его голова несколько наклонена влево и повернута в три четверти к центру композиции. В руках у него клетка с двумя жертвенными голубями. Он одет в длинный изумрудно-зеленый хитон и красных тонов плащ, накинутый на левое плечо. Поверхность одежды моделирована красивыми крупными складками. Также чуть в глубине, крайней справа изображена пророчица Анна. В левой руке она держит развернутый свиток – атрибут пророков. Это она славila Господа и говорила о Нем всем, ожидавшим избавления в Иерусалиме. Анна одета в длинные красновато-коричневых тонов мафорий и зеленого цвета тунику. Две группы – Святое семейство и пророков разделяет поданный довольно условно, общим пятном находящийся в центре престол с лежащей на нем

книгой и ниспадающим зеленым покровом. Фон темный – рефть. В часовне представлен один из наиболее распространенных вариантов иконографии Сретения в византийском искусстве.

В росписи восточного рукава заметно стремление к некоторой монументальности в подаче фигур в композиционном (иконографическом) и цветовом решении. Скорее всего потому, что здесь помещены традиционно канонические сюжеты. Это стремление будет еще сохраняться в сокращенном четырехфигурном святительском чине, персонажи которого размещены попарно под Деисусным рядом на южном и северном простенках этого рукава, и регистром со святыми мученицами и преподобными на западных плоскостях соответственно южного и северного рукавов. Четыре святителя изображены попарно. На северном простенке – Григорий Богослов, который начинает святительский чин, и Григорий Нисский. На южном простенке – Иоанн Златоуст и Василий Великий. Святители идентифицируются благодаря четко соблюденным иконографическим предписаниям.

Григорий Богослов – один из трех “вселенских учителей” Восточной Церкви, главный строитель того решения тринитарной проблемы, которое сделалось господствующей на Востоке, теоретик богословия. Его называли “вводящий новшества”. Возможно, поэтому его изображением начинается этот небольшой святительский чин. Он представлен в полный рост, фронтально (рис. 5). Правой, развернутой ладонью к зрителю рукой святитель благословляет двуперстным знамением, на левой покровенной он держит Евангелие. Здесь же, перед Евангелием на покрывах заметны остатки рисунка еще какого-то не опознанного предмета. Это сформировавшийся тип и жест догматика-богослова. Цветовая гамма изображения скупая. Художник работал на полутонах, чуть усиливая или ослабляя охристые, суриковые и контрастные им холодные сиреневые, голубовато-зеленоватые тона. Этим достигнута иллюзия объемности фигуры, складок одежды, рук, лица. Святитель смотрится статично, монументально. Оконтуривающая фигуру линия – сурик. В разных местах она разная по толщине и насыщенности, что придает изображению известное разнообразие. Такой линией намечены складки одеяния, подчеркнута кисть правой руки, покрыва, корешок Евангелия.

Если святой Григорий Богослов считался теоретиком Восточной Церкви, то Василий Великий был ее практиком. Он внедрял в жизнь теоретические разработки своего сподвижника и друга. Изображением святого Василия Великого заканчивается святительский чин. Святитель представлен фронтально, его голова слегка повернута влево к зрителю (рис. 6). На левой, покрытой белым омофором руке – Евангелие, придерживаемое правой рукой.

Рядом, по правую руку от Василия Великого также фронтально изображен третий “вселенский учитель” – Иоанн Златоуст. Правая благословляющая его рука чуть отведена в сторону и приподнята до уровня груди, левой, покрытой, он держит Евангелие, голова слегка повернута влево к зрителю. Изображения святителей Григория Богослова и рядом с ним Григория Нисского созвучны светлыми одеждами, в сравнении с ними Василий Великий и Иоанн Златоуст смотрятся едва ли не контрастно один



Рис. 5. Святители Григорий Богослов и Григорий Нисский



Рис. 6. Святители Иоанн Златоуст и Василий Великий

другому, благодаря абсолютно белым, до синевы одеждам Иоанна Златоуста и темно-коричневому, весомому пятну фигуры Василия Великого.

Григория Нисского, помещенного в этом ряду трех вселенских учителей Восточной Церкви, объединяет с ними единство взглядов по многим вопросам богословия. Однако изображение несколько отличается иконографией. В первую очередь это жест благословляющей руки. Правая рука святителя изображена ребром ладони к зрителю – он как бы благославляет трактат, который держит левой непокровенной рукой. Известно, что “все священные предметы принимают, подают и держат руками покровенными”. Почему же тут рука святителя не покрыта? Кажется, что, перекрестив Евангелие (благословляющий жест направлен именно на кодекс), святитель шагнет вперед и начнет служение. Создается впечатление готовящегося действия, иллюзия легкого движения. Рядом со значительной фигурой Григория Богослова, Григорий Нисский смотрится узкоплечим, тщедушным старцем. Головы всех четырех персонажей обрамляют обведенные белой линией большие нимбы, выполненные красивой золотисто-красной охрой.

В подходе к исполнению этого регистра заметна тенденция к широкому живописному решению. Левая пара святителей выполнена в красновато-оранжевых и сиреневых приятных для глаза тонах. Общее впечатление такое, что от колористической гаммы веет душевной, располагающей теплотой. Это и понятно. Григорий Богослов в христианской традиции представлен как “кроткий, мягкий, впечатлительный, увлекающийся, горячий,

но легко успокаивающийся". Художник, исполнивший роспись, воссоздал образ Григория Богослова, до мелочей соответствовавший описанию его характера. Цветовой акцент в этом регистре сделан на ликах, возрастая на изображении рук и еще более на Евангелиях, которые несколько выделяются из общего строя всего ряда. Как видно, этим приемом и заказчик и художник стремились подчеркнуть основную задачу, отводимую святителям как продолжателям функции первых апостолов – проповедников учения Христа. Миссия святителей – довести содержание и смысл Евангелия как можно до большего количества людей. И здесь же раскрывается метод, каким образом это достигается – проповедь. Итак, сосредотачивая внимание на руках обоих святителей и рисунке евангельских кодексов, художник достигает решения основной задачи регистра – раскрыть призвание изображенных святителей.

У правой пары святителей колорит менее насыщенный. Ощущается явная тенденция к более спокойному, холодноватому цветовому подбору. Это заметно в светлых сиреневых с синеватым отливом одеждах Иоанна Златоуста и коричнево-красных в сторону синевы – Василия Великого. Если у первой пары святителей наблюдалось единство цветового решения одежд, то здесь более похоже на контраст, даже противопоставление: легкие, светлые с голубовато-сиреневым отливом одежды константинопольского архиепископа и весомые, красновато-коричневые в сторону синевы – кесарийского. Вполне вероятно, что художник стремится показать "сурового, суховатого, настойчивого и властного кесарийского архиепископа, практика". В противоположность ему, Иоанн Златоуст выступает как индивидуальность с "ярко выраженной любовью к людям, которая сделала его борцом за права человеческой личности". Его проповеди обличителя и увещателя, учителя и проповедника в жизни – настоящая энциклопедия христианского нравоучения. Изображение Иоанна Златоуста резко отличается от изображения Василия Великого. Со смелой настойчивостью выявлено разность их характеров. Художественное решение более общее, ближе к плоскостному, хотя некоторое ощущение объема присутствует. Детализации тут меньше, чаще она вообще отсутствует в решении ликов, рук, одежд, аксессуаров – покровов и Евангелий. Нет даже намек на изображение складок одежд. Чуть заметен объем в решении фигуры Василия Великого, в частности плечевого пояса. В этом отношении выделяется проработка покрова под Евангелие на левой руке – светлых синевато-сиреневых тонов, он смотрится тонким изящным пятном античной драпировки с легким рисунком складок, особенно концов, свисающих по обеим сторонам руки. Фон – рефть.

Изображения трех не идентифицированных святых представлены на северной стене¹² (рис. 7). В центре помещен святой, который в левой руке держит свернутый свиток со Священным Писанием, правой благославляет(?).

¹² Селицкий А. А. Евфросиния Полоцкая у истоков просвещения Полоцкого края // Международная Научно-Техни-

ческая Конференция-5. – Минск, 2007. – Т. 2. – С. 44–56.

Вероятно, чтобы подчеркнуть важность и значимость этой особы, художник обрамляет изображение по принципу медальона. И в то же время этим приемом он несколько обособливает его от двух других, явно указывая на несколько иную ориентацию его подвижнической деятельности. Цветовое решение ближе к графическому. Двое других святых изображены во весь рост по сторонам проема окна. Сохранность здесь хуже, лики размыты. Изображение святого воина(?) прямолинейное, во весь рост, правая рука поднята в знамении, левая держит щит. Одежды красочные, зеленого и коричневых тонов. Святой справа¹³ изображен тоже во весь рост со свитком в левой руке, правая поднята до уровня груди. Одежды более спокойных светлых тонов.



Рис. 7. Блок фресок южной стены

Евфросиния Полоцкая, глубоко изучавшая подвижническую деятельность и богословские труды изображаемых по ее велению святых, сама брала на вооружение их методы и проповедуемое ими учение. Евфросиния нужны были значительные личности, на которые она ориентировалась в своей деятельности руководительницы основанного ею монастыря и школы, учителя и летописца, наконец, политического деятеля¹⁴.

Если учесть эллинистические традиции Александрийской школы с ее явным иносказательно-аллегорическим устремлением, станет понятным наличие реальных земных человеческих черт, иллюзорность в изображениях святых мучеников, пророков и особенно ангелов в барабане купола. Но, пожалуй, самое яркое проявление эллинизма обнаруживается в изображениях одежд апостолов в барабане купола и ликов ангелов в апсиде. Теперь с достаточной ясностью видно, что наличие отмеченных особенностей во фресках Спасо-Преображенской церкви объясняется прежде всего приверженностью заказчика росписи к учению богословов-философов – выходцев из эллинистической Александрийской школы. По крайней мере, влияние их учения преобладало. Необходимо отметить, что здесь присутствует не чистый эллинизм с присущим ему дуализмом. Он обогащен и трансформирован единством христианской сущности. Ведь христианство по существу своему есть принципиальное и безусловное упразднение дуализма духа и материи. Принесенная архангелом Гавриилом “добрая весть” относится к спасению всего человека

¹³ Св. Дмитрий Ростовский. Жития святых. – Киев, 2002. – Т. 5. – С. 573–587; Христианство. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 139–140.

¹⁴ Янин В. Л. Полоцкий матриархат //

Знание – сила. – 1970. – № 12. – С. 17–19; Тарасов С. В. Пятатка з Полацка XII ст. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай ямлі. 2007. – Полацк, 2009. – С. 337–351.

Первый сюжет “Явление ангела пророку Захарии” частично “самораскрылся” еще в холодную зиму 1980–1981 гг. Здание церкви отапливалось нерегулярно. Нагретые стены при нагревании начинали запотевать. В результате позднейшие записи отваливались, явив чудные цвета древних фресок. Без консервации краски несколько потускнели, потеряли свою свежесть. Однако сохранность стенописи удовлетворительная. На переднем плане почти симметрично изображены две фигуры: справа пророк Захария, слева ангел. На



Рис. 8. Житие Евфросинии Александрийской

Захарии традиционная для иудейских первосвященников длинная зеленая тога. С ней несколько контрастируют коричнево-красные, длинные, ниспадающие на плечи волосы. Пророк изображен сидящим вполоборота в три четверти к зрителю. Его руки приподняты до уровня груди, кажется, в несколько недоуменном или вопросительном жесте. Он внимательно вслушивается в слова ангела. На это указывает подавшаяся вперед навстречу собеседнику фигура. Весь облик с наклоненной головой выражает напряженное внимание. Ангел, сидящий напротив, также развернут в три четверти к зрителю. Он в светлых, приятного сиреневого цвета одеждах. Если Захария представлен весомым темным силуэтом перед светлой, чуть голубоватого тона стеной, то легкая фигура ангела как будто парит на темно-зеленом фоне. Кажется, художник стремился показать осязаемую земную реальность личности пророка и легкую призрачность небесного посланника. Судя по энергично поднятым до уровня головы обеим рукам, он настойчиво растолковывает пророку его сны (Зах. 1, 7–17, 18–21; 2, 1–13; 4, 1). Здесь хорошо передано настроение обеих персонажей – несколько недоуменный, инертный Захария, пытающийся вникнуть в смысл истолковываемого, и энергичный, полный вдохновенного порыва ангел. Справа, на заднем плане, в проеме открытой двери любопытствующего народа.

Захария (в переводе с еврейского: память Господня) серповидец назван так у некоторых отцов церкви на основании бывшего ему откровения: он видел летящий по воздуху свиток, изогнувшийся наподобие серпа. Уже в зрелом возрасте Захария возвратился из вавилонского плена и назывался главой священнической фамилии (Неем. 12, 16). До пророчества он был призван еще в юношеском возрасте (Зах. 2, 4) во второй месяц второго года царствования Дария Гистаспа (559–530 гг. до н. э.) (Зах. 1, 1). Захария вел пророческую деятельность в основном совместно с пророком Агеем и известен своими видениями, которые растолковывал являющийся ему по ночам ангел. Всех видений 8, их цель – уверить еврейский народ в покровительстве Божиим. Вместе с пророком Агеем Захария вдохновлял евреев на

строительство храма Богу единому в Иерусалиме. “Пророк Агей и пророк Захария говорили иудеям пророческие речи во имя Бога Израилева... И начали строить дом Божий в Иерусалиме и с ними пророки Божии, подкреплявшие их” (1 Езд 5, 1–2). “И старейшины иудейские строили и преуспевали по пророчеству Агея и пророка Захарии” (1 Езд. 6, 14). Смысл их проповедей: после сокрушения притеснителей иудеев, мешавших постройке города и храма, Иерусалим будет снова заселен. Это откровение выражено в третьем видении Ангела Господня Захарии (Зах. 2, 1–13). Буквально смысл и содержание рассматриваемой фрески в словах Захарии: “И возвратился тот Ангел, который говорил со мною, и пробудил меня, как пробуждают человека от сна” (Зах. 4, 1). После пророка Захарии осталась книга, содержащая его видения и речи. Отличительная черта ее содержания – обилие мессианских пророчеств. Ни у одного пророка не содержится такого множества подробностей о последних днях жизни Иисуса Христа, как у пророка Захарии. Анализируя содержание сюжета, выясняя его основной смысл (организовать народ на строительство главной святыни евреев – Иерусалимского храма и уверить их в покровительстве Бога Единого), видим насколько аналогичные идеи волновали заказчицу росписи Евфросинию Полоцкую. В системе росписи нет ни одного непродуманного сюжета. Во всем заложен тайный или явный смысл. Строительство и роспись храма во имя Спасителяво явилось своеобразным пожертвованием Всевышнему во имя свободы, что так насущно было для Полоцка второй четверти XII в. Ведь все видения Захарии не сами по себе. Они так или иначе связаны с израильским народом. Захария подвижничал для них. И в этом мы усматриваем параллели подвижничества святой Евфросинии Полоцкой.

Фреска со святым Пахомием сохранились плохо. Здесь представлен первый организатор первого монастыря. Он изображен стоящим в проеме открытой двери. Придерживая левой рукой дверь, правой приглашает войти в обитель, построенную для иноков. Святой Пахомий, прозванный в церковной традиции Великим, жил в конце III – первой половине IV в. (†346). Ок. 320 г. он построил в Верхнем Египте, в Фиваиде монастырь Тавенисси – окруженный стеной комплекс зданий с отдельными кельями для монахов, общими трапезными и особыми помещениями для богослужений. Главой монастыря был игумен, наделенный властью, подобна епископской, – полновластный хозяин монастыря.

Игуменя Евфросиния Полоцкая, конечно же, не могла не знать об этих устоях. Очевидно, что с целью назидания, примера для подражания она и решает поместить этот сюжет в своей молельне. Святой Пахомий изображен по центру в светлом проеме открытой двери как в своеобразной раме. Прокладывая густую прозелень на стенах и на полу, художник сосредотачивает внимание на фигуре, представленной на светлом сиреновом фоне. Живопись красочная, красивая. Обозревая все сюжеты, видно, что работавший здесь мастер любил контрасты: прозелень стен, полов и пурпурные одежды. Фон везде светлый, с приятной голубизной, иногда переходит в сиреневые и красноватые тона. Краски, проложенные по сырому, прочно вошли в грунт и в основном хорошо сохранились. Художник

работал смело, даже виртуозно. Парадные одежды, изящные движения, представленных на фреске лиц, являются тому свидетельством. Самое характерное для этого блока, кажется, – смелое опытное решение. Постановка фигур крепкая, жесты изящные, детали ликов, рук, складки одежд тщательно прописаны.

Два следующих сюжета – сцены из “Жития” святой Евфросинии Александрийской. Изображены развернутые в три четверти к зрителю мужская фигура слева, справа – юная святая с нимбом. Кажется, между ними ведется оживленная беседа. Красивый, азиатской внешности мужчина средних лет сидит прямо, его голова чуть наклонена вперед. Лик проработан детально – пышные черные пряди волос на голове, небольшая аккуратная борода, большие глаза на выкате со сверкающими белизной белками. Четко прорисованы высоко поднятые брови, складка мудрости на лбу, средний, чуть с горбинкой нос. Красноватых тонов туника, расшитый, украшенный жемчугами по вороту и по краям полы плащ указывают на человека с достатком, аристократа. Обращает внимание проработка складок одежды. Они объемные, красиво струятся по форме тела, подчеркивая плечо, изгиб локтя, колено, мягко ложатся на подлокотники и сиденье кресла. Правая рука лежит на груди, левая приподнята в вопрошающем жесте. Ноги, обутые в сандалии, аккуратно поставлены на коврик.

Святая изображена сидящей на высоком кресле со скамейкой для ног. Ее правая рука приподнята в энергичном жесте, левая придерживает раскрытую книгу, стоящую на коленях. Интерес представляет живописный строй наряда юной особы – светское платье приятного синего цвета с перламутровыми переливами. Длинные верхние одежды красивых зеленоватых тонов свисают с кресла, прикрывая ноги. Кажется, художник всячески стремился подчеркнуть состоятельность беседующих. Такое впечатление, что перед нами живопись эллинских фресок с чудными переливами цветовых решений.

Как повествует святой Димитрий Ростовский в “Житии Евфросинии Александрийской”, в городе Александрии жил некогда муж по имени Пафнутий. Он был богат, славен, пользовался почестями, вел богоугодную жизнь. Одно, у них с женой не было детей. После долгих молитв и крупных пожертвований в монастырь Бог даровал им дочь. При крещении ее нарекли именем Евфросиния. Спустя 12 лет после рождения Евфросинии умерла ее мать. Отец один воспитывал дочь, обучая ее Божественному Писанию. По-видимому, на фреске представлен один из таких уроков. Освоив Писание, “отроковица предалась усердному чтению священных книг”, – свидетельствует далее “Житие”.

В последней сцене этого блока изображены также два действующих лица: стоящая с поднятыми, молитвенно сложенными руками юная святая слева и сидящий инок справа. В левом верхнем углу помещена благословляющая рука Всевышнего. Святая, как видно, обращается ко Всевышнему с просьбой о благословении. Инок сидит за маленьким столиком наподобие мольберта. В правой руке он держит лист бумаги, где представлено некое сооружение. Его левая рука приподнята до уровня груди в неопределенном жесте. Этот

сюжет напоминает о самой Евфросинии Полоцкой, когда она обращается за благословением ко Всевышнему на строительство Спасской церкви.

Несомненно, Евфросиния Полоцкая подбирала для системы росписи церкви святых и сюжеты, на которые ориентировалась в своей подвижнической деятельности. Учитывая, что это роспись собственной молельни, она могла украсить стены сюжетами по собственному усмотрению. На наш взгляд, объяснением этому могут быть две версии. То ли для того времени еще не характерны были строгие догматические требования в системе церковной росписи, то ли Полоцк шел отличным путем в вопросах развития культуры и искусства, что наиболее вероятно. Так, ярким примером тому является Софийский собор в Полоцке (середина XI в.) с его столпообразной композицией и плоско-гранеными апсидами. Тот же подход исследователи просматривают в сооружении Большого храма на Бельчице (20–30-е годы XII в.) и Спасо-Преображенской церкви с ее ярко выраженной столпообразностью и пирамидальным завершением кокошниками¹⁵. К сожалению, сохранились единичные фрагменты, по которым только и можно судить о наличии живописи высокой художественной ценности в Полоцке. Ее своеобразие реально показывают росписи одинокой церкви Спаса.

Последний, четвертый сюжет в этом блоке изображает момент, когда Евфросиния в отсутствие отца приглашает в дом старца-инока с просьбой о пострижении. Евфросиния хочет посвятить себя единственно служению Богу и с этой целью уйти в монастырь. Но есть опасения: примут ли ее там? На что приглашенный старец, дабы развеять сомнения Евфросинии, приводит слова Евангелия: “Приходящего ко мне не изгоню вон” (Ин. 6, 37). Перед постригом Евфросиния обращается ко Всевышнему: “Я надеюсь на Бога..., ибо думаю при помощи свыше посвятить себя Богу”, в связи с чем и появилось изображение благословляющей десницы Всевышнего в левом верхнем углу фрески. Старец постригает Евфросинию и поздно вечером; одевшись в мужскую одежду, она тайком от отца уходит в монастырь.

Анализируя “Житие” Евфросинии Полоцкой, мы видим как много общего в обоих. И там и тут родители против ухода девушек в монастырь. И там и тут они уходят тайком. По-видимому, полоцкой Евфросинии были близки действия Евфросинии Александрийской. Поэтому она и взяла имя Евфросинии при постриге. Отсюда же и решение поместить сюжета из жизни святой Евфросинии Александрийской в своей часовне. Видимо, ее образ вдохновил полоцкую княжну на подвижническую деятельность.

По-сути, этот блок сцен – разновременные сюжеты, объединенные одной общей идеей. Пророк Захария поучает евреев, вселяет в них уверенность и надежду, что после постройки храма Богу Единому и города, Иерусалим снова будет заселен. Его задача – уверить народ еврейский в покровительстве Божиим. Святой Пахомий Великий строит первый в истории монастырь и естественно проповедует в нем христианскую веру.

¹⁵ Вопрос своеобразия развития Полоцкой архитектуры разработали: Раппопорт П. А. Полоцкое зодчество

XII в. // Советская археология. – 1980. – № 3. – С. 143–159; Раппопорт П. А., Штендер Г. М. Спасская церковь... – С. 459–468.

Богатый аристократ из Александрии Пафнутий обучает свою дочь Божественному Писанию. Старец-инок наставляет Евфросинию Александрийскую раздать бедным богатое наследство и идти в монастырь, напоминая слова Евангелия: “Господь признает своими учениками тех, кто способен на всякое самопожертвование” (Лк. 14, 26). Нет сомнения в том, что этот блок, как и другие сюжеты росписи, нес идею зарождения и развития христианства от самых его истоков.

Среди открытий В. Ракицкого был регистр со святыми мученицами и преподобными в молельне Евфросинии на западных плоскостях стенок южного и северного рукавов креста – явление, выдающееся в монументальной живописи середины XII в. Ни в одной древнерусской церкви, где имеются росписи этого периода, нет ничего подобного. По высоте он занимает уровень Деисусного ряда и опускается до половины святительского чина. Справа находятся две женские фигуры, слева – две мужские: на южной стороне святая великомученица Варвара и святая мученица Иулия (рис. 9). Компоненты этого регистра отличаются в первую очередь иконографией и составом святых, разных по роду подвижнической деятельности. На правой половине – святые мученицы, пострадавшие в годы усиленного гонения на христиан (ок. 306 г.).

Варвара и Иулия представлены во весь рост с крестами – символом мученичества в правой руке, левая, развернутая ладонью к зрителю, дана в молении. На обеих одинакового символического, красного цвета верхние одежды. Живопись объемная, тоновая, красочная. Решение фигур без излишней детализации, довольно обобщенное, они смотрятся монументально, величественно. Величина изображений обращает внимание, так же, как и градация красных тонов. Цветовая гамма теплая, насыщенная. Фон – рефть. Все это отличает их от несколько иллюстративных, выполненных на светлом, чаще белом, без подцветивания, фоне фигур южной стены. Изображения мучениц исполнены в единой гамме с фресками восточной стены. Цвет помогает выявлению идеи, замысла, заложенного в решении сюжета. Красный цвет одежд в церковной живописи является именно цветом мучеников.

Начало IV века. На греко-римском престоле император Максимиан (305–311), прозванный душителем за яростное гонение на христиан. Анализируя “Житие” святой Варвары, видим запреты отца, затворничество



Рис. 9. Мученицы Варвара и Иулия

в башне, недолгое освобождение, во время которого происходит знакомство с учением Христа и принятие его. В результате – пытки, темница, мучения. О святой Иулии сведения краткие. Моральная поддержка Иулией Варвары в ее страданиях, за этим тоже следуют пытки, истязания. И наконец – казнь обеих за отказ отречься от Христа. Необходимо отметить, что святая великомученица Варвара занимает тут заметное и даже главенствующее положение.

Обращает внимание, что на изображениях святых нет и следа тех страшных мучений и пыток, которым подвергли их гонители христианства в отличие от старолadoжских, псковских и особенно новгородских аскетических ликов той поры. Святые представлены с округлыми, молодыми, красивыми лицами. Проявляются явные тенденции сближения с греческими эллинистическими образцами. Это свидетельствует, что фрески Спасской церкви, выполненные по заказу Евфросинии Полоцкой, не подвержены печати отрешенности и самоуглубленности, отражают идеал христианской религии человеколюбия. Пока неизвестны примеры обращения к образам святых мучениц Варвары и Иулии в других древнерусских фресковых росписях середины XII в. Изображение первой из них имеется в Спасо-Нередицкой церкви в Новгороде (1199). Отделенное во времени столетием, оно в корне отличается от утонченного аристократического образа полоцкой церкви. О фресках нередицкого храма Виктор Лазарев писал: “Фигуры даны в застылых фронтальных позах. ...Идеалы, которые воплотили художники Нередицы, отмечены печатью суровости. ...Им присуща чисто крестьянская сила”¹⁶. По всей видимости, в полоцкой Спасской церкви мы имеем одно из первых изображений этих святых. Справедливым будет вопрос: почему именно в Полоцке?

В начале XII в. дочь византийского императора Алексея Комнена (1081–1118), царевна Варвара, вышла замуж за киевского князя Святополка Изяславича, в крещении Михаила (1093–1113), внука Ярослава Мудрого и правнука святого Владимира Великого. Согласно святому Димитрию Ростовскому, вступая в брак, она привезла мощи святой великомученицы Варвары в Киев, где они и находятся поныне во Владимирском соборе¹⁷. Балканские источники содержат сведения, что дочь полоцкого князя Всеслава Брячиславича Звенислава, в крещении Елена, была выдана замуж за византийского императора Алексея Комнена. А это значит, что дочь полоцкой Звениславы-Елены и Алексея Комнена – Варвара приходилась внучкой князю полоцкому Всеславу Брячиславичу, так же как и Евфросиния Полоцкая. То есть, между собой они были двоюродными сестрами. Естественно, близкое родство обусловило родственные и культурные связи. Евфросиния Полоцкая не могла не знать о привезенных в Киев мощах, так же, как и о деяниях святой. Не потому ли она включила изображение великомученицы Варвары, а вместе с ней и Иулии в систему росписи своей молельни? Вероятно, благодаря этому, появилось

¹⁶ Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески XI–X вв. – Москва, 1973. – С. 48.

¹⁷ Св. Димитрий Ростовский. Жития святых. – Киев, 2002. – Т. 4. – С. 88–89.

в Полоцке одно из наиболее ранних изображений этих святых мучениц в древнерусской настенной живописи.

На скруглении входной арки западной части часовни помещена не идентифицированная сцена с тремя фигурами. Изображение плоскостное, довольно условное. Одна из фигур в светлых, приятного сиреневого цвета одеждах, обведена по контуру линией красного сурика, лик – заливка несколько более интенсивного сиреневого оттенка. Крайняя справа фигура представлена в трехчетвертном повороте к зрителю, правая рука поднята на уровень головы, левая – на уровне груди. Одежда – длинная до пят зеленая тога, разделанная красивыми линейными складками. Рядом, слева зеленым пятном намечен еще один персонаж, с левого края – фрагмент третьего.

Характеризуя живопись молельни, следует в первую очередь отметить несомненную византийскую основу ансамбля со свойственным ей наследованием античных образцов. Она сказывается в выявлении формы, стиле живописи, решении образов: лица сохраняют объемность, значительная роль отводится контуру. Для повышения выразительности образов мастера иногда прибегают к определенной асимметрии ликов, трансформации формы. Вместе с тем очевидно, что к сдержанности и возвышенности классических византийских образцов присоединяется взволнованность, экспрессия, образы приобретают большую конкретность и ярко выраженную индивидуальность. Довольно широкий диапазон творческих подходов говорит об интенсивных поисках творческого стиля и художественного языка. Заметно выраженное своеобразие в решении образов, а также манере росписи позволяет утверждать о существовании особой ветви традиции, где получили развитие ранее заложенные основы оригинальной полоцкой живописи.

Белорусский национальный технический университет

Dariusz DĄBROWSKI

PRZYSTĄPIENIE MŚCISŁAWA MŚCISŁAWOWICZA DO WALK O HALICZ*

Działalność Mścisława Mścisławowicza zwanego Udatnym, w tym jej halicki epizod, budziła od dawna szerokie zainteresowanie historyków. Ten stan rzeczy nie dziwi, bowiem książę był czołowym aktorem wydarzeń rozgrywających się na Rusi w okresie od pierwszego, niemal do końca trzeciego dziesięciolecia XIII w. Między innymi na przestrzeni ponad dziesięciolecia aktywnie uczestniczył w walkach o Halicz, kilka razy zasiadając na tamtejszym tronie. Tak więc – co będzie interesujące z naszego punktu widzenia – każdy badacz zajmujący się dziejami księstwa halickiego w początkach XIII stulecia musi automatycznie poświęcić uwagę Mścisławowi Mścisławowiczowi.

Nie będę w tym miejscu szczegółowo omawiać literatury, w której działalność Mścisława została odnotowana w sposób znaczniejszy niż okazjonalnie. Jest to zadanie bezcelowe i – prawdę mówiąc – samo w sobie mogłoby stanowić przedmiot odrębnego artykułu. Dyskusja z poglądami konkretnych badaczy pojawi się przy rozpatrywaniu poszczególnych wątków działalności księcia. Tu zaś zaznaczę tylko, że w ostatnim czasie halickiemu okresowi aktywności Mścisława ciekawe, choć zawierające wiele dyskusyjnych poglądów artykuły poświęcił Oleksandr Hołowko¹.

Rodzi się automatycznie pytanie czy jest więc sens podejmować studia nad tematem. Otóż zdecydowanie tak, gdyż wiele jest w relacjach Mścisława z Węgrami kwestii niejasnych i budzących poważne kontrowersje, zarówno co do motywacji pewnych, konkretnych działań, jak i na przykład ich datacji. To spostrzeżenie odnosi się praktycznie niemal do wszystkich epizodów stosunków księcia ruskiego z królestwem Arpadów, w tym do sprawy jego przystąpienia do walk o tron halicki. To ciekawe i bardzo skomplikowane zagadnienie będzie właśnie tematem niniejszej rozprawy.

Badacze dawno zauważyli podaną przez *Latopis woskresieński* pod 6722 r. informację o wyjeździe zimą tego roku Mścisława z Nowogrodu. Książę miał tam pozostawić żonę i syna, a sam: "ide k korolevi v Galič" prositi sebję Galiča

* W wersji rosyjskiej tekst został złożony do druku w piśmie "Srednieievkovaja Rus"

¹ *Hołowko O.* Halyc'kyj period dijał'nosti knjazja Mstyslava Mstyslavyča Udatnoho //

Ukraïna v Central'no-Schidnij Evropi (z najdavšich časiv do kinca XVIII st.). – 2007. – Vyp. 7. – S. 71–93; *Idem.* Halicki okres dijał'ności księcia Mścisława Mścisławowicza Udałego // *Klio.* – 2008. – Nr 11. – S. 3–27.

u nego”². Wzmianka ta umieszczona jest pod koniec artykułu rocznego 6722, zaś rozpoczyna go jeszcze jedna wiadomość halicka, o osadzeniu przez króla węgierskiego w Haliczu swego syna, przegnaniu biskupa ruskiego oraz popów z cerkwi i wreszcie o przywiedzeniu na ich miejsce księży łacińskich³. Zwróć tutaj najpierw uwagę, że wbrew powielanej bezrefleksyjnie opinii nie tylko dość późny przecież, bo powstały zapewne w latach 1542–1544 *Latopis voskresieński*⁴ zawiera te informacje⁵. Podają je również w mniej lub bardziej zbliżonym lub identycznym brzmieniu wcześniejsze latopisy. Wymieńmy wśród nich *Latopis moskiewski końca XV w.* (zredagowany w 1 poł. lat 90 XV w., a zachowany w rękopisie z XVI w.)⁶ czy *Latopis ermoliński* z końca l. 80 – pocz. 90 XV w.⁷

Należy też pamiętać, że wspomniane wzmianki są pierwsze z serii dotyczących Mściśława i jego zmagania o Halicz. Tak więc *Latopis moskiewski końca XV wieku*, bo on będzie stanowił punkt wyjścia naszych rozważań, podaje interesujące nas informacje w następującej postaci: “V ljetu 6722. Korol Ugor’skyi posadi syna svoego v Galiči, a episkopa i popy izgna iz cerkvi, a svoe popy privede Latin’skye na službu”⁸. Oznaczmy ten fragment dla celów porządkowych

² Letopis’ po Voskresenskomu spisku // Pol’noje Sobranie Russkich Letopisej (dalej – PSRL). – Moskwa, 2001. – T. 7. – S. 119.

³ Ibidem. – S. 119.

⁴ Levina S. A. Letopis’ Voskresenskaja // Slovar’ knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (dalej – Slovar’). – Leningrad, 1989. – T. 2: Vtoraja polovina XIV–XV v., cz. 2: L–Ja. – S. 40; Kloss B. M. Predislovie k izdaniju 2000 goda // Letopis’ po Voskresenskomu spisku, [b.n.s.].

⁵ Abraham. W. Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – T. 1. – S. 102; Hruševs’kyj M. Istorija Ukraïny-Rusy. – Kyïv, 1993. – T. 3. – S. 514; Pašuto V. T. Očerki po istorii Galicko-Volynskoj Rusi. – Moskva, 1950. – S. 201; Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego. – Lwów, 1925. – S. 54; Idem. Polska i Ruś 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 64; Kotljar M. F. Danylo Halyc’kyj. – Kyïv, 2001. – S. 29; Kryp’jakevyč I. Halyc’ko-Volyns’ke knjazivstvo. Druhe vydannia iz zminamy i dopovnenniamy. – L’viv, 1999. – S. 117; Emmausskij A. V. Mstislav Udaloj. Iz istorii Deevnerusskogo gosudarstva nakunune mongolo-tatarskogo zavoevanija. – Kirov, 1998, przyp. 99 na s. 156; Majorov A. V. Galicko-Volynskaja Rus’. Očerki social’no-političeskich otnošenij v domongol’skij period. Knjaz’, bojare i gorodskaja obščina. – Sankt-Petersburg, 2001. – S. 442; Holovko O. Korona Danyla Halyc’koho. Volyn’ i Halycyna v deržavno-polityčnomu rozvytku

Central’no-Schidnoji Europy rann’ioho ta klasyčnoho serednoviččja. – Kyïv, 2006. – S. 281; Idem. Halicki okres działalności Mściśława. – S. 8. Jak się wydaje, wszystko poszło od przenikliwej uwagi Nikołaja Karamzina (Istorija gosudarstva rossijskogo. – Moskva, 1991. – T. 3, przyp. 177 na s. 588). Zob. też w tej sprawie uwagi Denisa Zubrickiego (Istorija Galičsko-Russkago knjažestva. – L’vov 1855. – Č. 3, przyp. 56 na s. 67) i Nikołaja Daszkiewicza (Knjaženie Daniila Galickago po russkim i inostrannym izvjestijam. – Kiev, 1873, przyp. 4 na s. 9–10).

⁶ Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka // PSRL. – Moskva, 2004. – T. 25. – S. 110.

⁷ Jermolinskaja letopis’ // PSRL. – Moskva, 2004. – T. 23. – S. 64 (obie wiadomości umieszczone zostały w końcowej partii artykułu rocznego 6722). Co do czasu powstania latopisu zob. choćby: Lurje J. S. Letopis’ Ermolinskaja // Slovar’... – T. 2, cz. 2. – S. 42.

⁸ Opisane wydarzenia, czyli osadzenie królewicza w Haliczu mogły rozegrać się najwcześniej jakiś czas po zawarciu umowy spiskiej (zob. niżej), chybą, co zdecydowanie mniej prawdopodobne, że mamy do czynienia z nałożeniem na siebie dwóch wydarzeń, a mianowicie początku panowania węgierskiego, kiedy to w Haliczu pod koniec września 1213 r. zasiadł w imieniu Andrzeja II Władysław Kormilczycz (zob. przyp. 52–53), z realnym przybyciem tam Kolomana.

symbolem "1a". Warto dalej dodać, że zaraz potem nasze źródło informuje o wyprawie Mścisława Mścisławowicza z nowogrodzianami oraz posiłkami od księcia pskowskiego Wsiewołoda Borysowicza i toropieckiego Dawida na Czudź na Erewę ("1b")⁹, następnie zaś o narodzinach Dymitra Konstantynowicza ("1c")¹⁰, wyznaczeniu przez Konstantyna Wsiewłodowicza na rostowski tron biskupi Pachomiusza, ojca duchownego tego kniazia ("1d")¹¹. W dalszej kolejności pojawia się ustęp: "Toja zimy vyide iz Novagoroda Mstislav Mstislavič, a knjaginu s synom ostavi v Novjedorodje ("1e"), a sam ide v Galič k korolevi prositi sobje Galiča u nego" ("1f"). Artykuł 6722 r. zamyka wreszcie wzmianka, że nowogrodzianie [po wyjeździe Mścisława] postanowili posłać do Perejaśławia [Zaleskiego] po Jarosława Wsiewłodowicza ("1g")¹².

Porównanie z danymi zawartymi w innych źródłach ruskich pozwala stwierdzić, że zawarte w analizowanym ustępie *Latopisu moskiewskiego końca XV w.*, mające w nich swe analogie informacje (1c, 1d, 1e, 1g) poświęcone są faktom, rozgrywającym się w 1214/5 r., zaś jedynym anachronizmem jest wtęret nowogrodzki o wyprawie na Czudź i Erewę dotyczący wydarzeń samego początku 1212 r. (1b). Podejrzewam przy tym, że znalazł się on w tym miejscu analizowanej relacji jako przejęcie nowogrodzki mający w opinii autora zapisu objaśnić okoliczności wyjazdu Mścisława znad Wołchowa, ściślej mówiąc, ukazać, że nie był on wymuszony, jak sugerowały niektóre źródła zaleskie (związane z młodszymi Wsiewłodowiczami)¹³, lecz był dobrowolny i nastąpił po paśmie sukcesów.

⁹ Według *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* wyprawa na Czudź i Erewę rozpoczęła się 1 II 6722 r.: Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mlađšego izvodov (dalej – NPL) // PSRL. – Moskva, 2000. – T. 3. – S. 52–53. Nikołaj Bereżkow – odnosząc się do analogicznych wzmianek *Kroniki Henryka Łotysza* (Heinrici Chronicon Livoniae / Wyd. Arbusov L., Bauer A. // Monumenta Germaniae Historica in usum scholarum. – Hannoverae 1955. – T. 31. – S. 98–99) – uznał, że opisywane tam wydarzenia rozegrały się w samym końcu marcowego 6719, czyli w lutym 1212 r.: Berežkov N. G. Chronologija russkogo letopisanija. – Moskva, 1963. – S. 256–257. Wnioskowanie takie przyjął bez zastrzeżeń między innymi Timofiej Gimon (Novgorodskoe letopisanie pervoj četverti XIII v.: chronologija i process popolnenija letopisi // Srednevekovaja Rus'. – 2006. – T. 6. – S. 106). Ja również przychylam się do takiej datacji wyprawy.

¹⁰ *Latopis ławrentiewski* odnotowuje narodziny Włodzimierza Dymitra Konstantynowicza pod 6733 r., tuż przed informacją

o wysłaniu przez Konstantyna Pachomiusza do Kijowa do metropolity, co zaszło 10 listopada tego roku: Lavrent'evskaja letopis' // PSRL. – Moskva, 2001. – T. 1. – Kol. 438. W literaturze przyjmuje się, że termin przyścia na świat Konstantynowicza i wyjazdu Pachomiusza należy rozwiązać jako 6722 stylu marcowego, czyli 1214 r. ery dionizyjskiej (Berežkov N. G. Chronologija... – S. 103). Dodajmy tutaj jeszcze, że nadanie dziecku imienia chrzestnego Dymitr sugeruje, iż mogło urodzić się około 26 X, kiedy to przypadał dzień św. Dymitra Soluńskiego. Ten wniosek potwierdza kolejność zarejestrowania wzmianek o przyściu na świat Konstantynowicza i wyprawieniu do Kijowa Pachomiusza. Warto jeszcze wspomnieć, że dostojnik ten wrócił do Rostowa 28 I 1215 r. (Lavrent'evskaja letopis'. – Kol. 438).

¹¹ Zob. przyp. poprzedni.

¹² Moskovskij letopisnij svod konca XV veka. – S. 110. Jarosław Wsiewłodowicz przybył do Nowogrodu Wielkiego zapewne niedługo po 1 III 1215 r. (zob. przyp. 47).

¹³ Zob. Lavrent'evskaja letopis'. – Kol. 439.

Przedstawione spostrzeżenie pozwala wysnuć sugestię co do datacji pozostałych dwóch, najbardziej nas interesujących wzmianek (1a, 1f), oczywiście przy założeniu, które musimy sprawdzić niżej, że są one wiarygodne. Warto też tym miejscu zwrócić uwagę na proveniencję wiadomości składających się na artykuł 6722 r. Dość wyraźnie widać, że część z nich ma lokalny charakter nowogrodzki (1b, 1e, 1g), część zaś rostowski (1c, 1d). Dwie zaś informacje poświęcone są sprawom halickim, w tym jedna jest bezpośrednio związana z działalnością Mściśława Mściśławowicza (1f), jedna zaś tyczy się lokalnych spraw halickich (1a), jest za to logicznym wprowadzeniem poprzedniej.

Zaznaczmy teraz dla porządku, że z omawianym artykułem rocznym *Latopisu moskiewskiego końca XV w.* jest w gruncie rzeczy całkowicie zbieżny analogiczny fragment *Latopisu woskresieńskiego*¹⁴.

Pod 6721 r. i w odmiennej konfiguracji w stosunku do większości pozostałych informacji zawartych w tym artykule rocznym występuje natomiast ustęp dotyczący zajęcia Halicza przez Węgrów i prośby Mściśława do króla węgierskiego w *Latopisie jermolińskim*. Przytoczmy odpowiedni ustęp in extenso: "Korol posadi syna v Galiči, cerkvi pretvori na Latyn'skuju vjeru. Rodisja Kostjantinu syn Dmitrei. Postavi Kostjantin Pachom'ja, otca svoego, episkopom Rostovu. Ide iz Novagoroda Mstislav Mstislavič' g korolju, prosja sebję Galičja, a knjaginju i syna ostavja v Novjegradję. Novgorodci že poslašasja v Pereaslavl' iže na ozerje, po Jaroslava Vsevolodičja"¹⁵. Praktycznie identyczny układ informacji powtórzony jest w różnych późniejszych źródłach, na przykład *Latopisar-skim* zводzie 1497 r.¹⁶, *Latopisar-skim* zводzie 1518 r.¹⁷, *Latopisie lwowskim*¹⁸.

Jeszcze inaczej natomiast przedstawia się, w innej konfiguracji i pod datą 6723 r. występuje odpowiednia wzmianka *Latopisu twerskiego*. Przede wszystkim nie znajdujemy tam wiadomości o osadzeniu w Haliczu królewicza i represjach Węgrów wobec duchowieństwa lokalnego. Mowa tylko – na pierwszym miejscu w artykule rocznym – o wyjeździe Mściśława z Nowogrodu do Kijowa "po swojej woli", zwołaniu przez niego wiecu i zwolnieniu nowogrodzian z posłuszeństwa, następnie zaś w tym samym ciągu o udaniu się Mściśławowicza do króla (nie podano, jakiego), by wyprosić u niego Halicz i wreszcie o pozostawieniu nad Wołchowem żony i syna¹⁹. Dodajmy tutaj jeszcze, że w źródle tym praktycznie brak rostowskich wzmianek występujących w *Latopisie moskiewskim końca XV w.* i *Ermolińskim*²⁰, jest za to wokół dużo wiadomości o niewątpliwie nowogrodzkiej proveniencji²¹.

¹⁴ Letopis' po Voskresenskomu spisku. – S. 119.

¹⁵ Ermolinskaja letopis'. – S. 64.

¹⁶ Letopisnyj svod 1497 g. // PSRL. – Moskva; Leningrad, 1963. – T. 28. – S. 46.

¹⁷ Letopisnyj svod 1518 g. // PSRL. – Moskva; Leningrad, 1963. – T. 28. – S. 203.

¹⁸ L'vovskaja letopis' // PSRL. – Moskva, 2005. – T. 20. – S. 147–148.

¹⁹ Tverskaja letopis' // PSRL. – Moskva, 2000. – T. 15. – Kol. 315.

²⁰ Za wyjątkiem informacji o założeniu przez Konstantyna Wsiewołodowicza cerkwi Uspieńskiej w Jarosławiu).

²¹ Na myśli mam szczegóły dotyczące poselstwa nowogrodzian do Jarosława Wsiewołodowicza i przywitania księcia w Nowogrodzie, dalej o represjach Jarosława wobec niektórych nowogrodzian, wreszcie o przeniesieniu się księcia do Torzka. Poza tym znajdujemy w tym artykule jeszcze dwie informacje, które moż-

Pora podsumować niniejszy moduł. Przede wszystkim zwróćmy uwagę, że mamy do czynienia mimo pewnych różnic w szczegółach, w tym w datacji, z opowiadaniem o tych samych interesujących nas wydarzeniach. Jego analiza wskazuje, że Mścisław opuścił Nowogród zimą 1214/1215 r., zapewne po 10 listopada 1214 r., a przed styczniem 1215 r.²²

Jak się przy tym wydaje mamy do czynienia z trzema redakcjami badanego opowiadania. Stała przy tym jest w każdej z wymienionych grup obecność informacji o wyjeździe Mścisława z Nowogrodu w celu uzyskania na drodze pertraktacji z królem Węgier władzy w Haliczu. W wypadku dwóch grup, reprezentowanych odpowiednio przez *Latopis moskiewski końca XV wieku* i inne oraz *Latopis ermoliński, lwowski* i inne widać przy tym istnienie zbitki informacji rostowskich ze wzmianką o wyjeździe Mścisława z Nowogrodu i zabiegach o Halicz. Podejrzewam, że nie jest ona przypadkowa. Być może powstała dość szybko i była jako całość "wklejana" przez późniejszych kopistów do ich redakcji. Wiadomo przecież, że władający Rostowem w interesującym nas czasie Konstantyn Wsiewołodowicz miał nie tylko dobre relacje z Mścisławem Mścisławowiczem, ale przede wszystkim był zięciem Mścisława Romanowicza. Informacje o politycznych zamierzeniach Rościszlawowiczów mogły więc przeniknąć do jego otoczenia. Zaryzykuję nawet przypuszczenie, że być może przywiózł wieść o wyjeździe Mścisława i jego planach ojciec duchowny Konstantyna i nominat na biskupstwo rostowskie, ihumen monastynu św. Piotra Pachomiusz, który przecież przebywał w Kijowie w grudniu 1214 r.

Przedstawione wnioski współgrają z dokonanymi na podstawie innej argumentacji ustaleniami źródełoznawców uznających, że latopisarstwo rostowskie miało istotny wpływ na uformowanie się znanych nam zaleskich zwodów latopisarskich²³. Najwyraźniej odnotowana w źródłach rostowskich wiadomość o zabiegach Mścisława zachowała się w przetworzonych na różne sposoby postaciach w grupie późniejszych zabytków historiograficznych czerpiących właśnie z tej tradycji.

Wszystko to korzystnie wpływa na uwiarygodnienie zapisu o wyjeździe Mścisława z Nowogrodu w celu wyproszenia dla siebie od króla Węgier tronu halickiego.

na powiązać z kręgiem włodziemiersko-suzdańskich Wsiewołodowiczów. Chodzi o wiadomości o ożenku siedzącego w Perejaśławiu Ruskim Włodzimierza Wsiewołodowicza z córką Gleba Światosławowicza czernihowskiego i o fatalnie zakończonej sprawie Wsiewołodowicza na Połowców.

²² Przekonuje mnie do uznania za termin post quem wyjazdu Mścisława zgodne poprzedzanie informacji o tym fakcie w dwóch redakcjach latopisów zaleskich przez wzmianki o narodzinach Włodzimierza Dymita Konstantynowicza oraz wyprawieniu się do Kijowa Pachomiusza.

Podejrzewam też, że wspomniany hierarcha rostowski mógł spotkać się w Kijowie z Mścisławem. Do spotkania tego zaś mogło dojść właściwie wyłącznie w grudniu 1214 r.

²³ Zob. np.: *Limonov Ju. A. Letopisanie Vladimiro-Suzdał'skoj Rusi.* – Leningrad, 1967, passim; *Nasonov A. N. Istorija ruskogo letopisanija XII – načala XVIII veka. Očerki i issledovanija.* – Moskva, 1969. – S. 192–198/201; *Murav'eva L. L. Letopisanie Severo-Vostočnoj Rusi konca XIII – načala XV veka.* – Moskva, 1983. – S. 201–236. W wymienionych pozycjach wcześniejsza literatura.

Zwróćmy jednak uwagę na jeszcze jeden intrygujący wątek. Otóż, jeśli się dobrze przyjrzeć kolejności zarejestrowanych w analizowanych fragmentach źródeł informacji halickich natkniemy się na niepokojącą i znaczącą nielogiczność. Jak byłoby mianowicie możliwe, żeby Mściśław wybierał się do króla Węgier wypraszać u niego Halicz dla siebie, po tym, jak ten osadził w będącym przedmiotem pożądania ruskiego kniazia władztwie swego syna? Tą sprzeczność da się – moim zdaniem – wyjaśnić na dwa niemal równie prawdopodobne sposoby. Pierwszy z nich przedstawia się w sposób następujący. Najwyraźniej mamy do czynienia z błędną kolejnością występowania wzmianek “halickich” w dwóch redakcjach analizowanego ustępu zaleskich źródeł. Najprawdopodobniej wynikała ona z chęci logicznego wytłumaczenia, zapewne już przez późniejszych kopistów, zaangażowania się Mściśława w całą sprawę. Książę ruszył “prosić o Halicz”, chcąc ulżyć doli prześladowanej prawosławnej cerkwi i odzyskać z rąk innoplemieńca część ruskiej ziemi. Taki związek przyczynowo-skutkowy bez wątpienia przekonująco brzmiał w uszach coraz bardziej antagonizujących się ze światem łacińskim mieszkańców Rusi północno-wschodniej. Przede wszystkim jednak, trudno byłoby autorowi czy autorom zapiski wytłumaczyć w sposób przekonujący sobie i potencjalnym odbiorcom tekstu, jakim cudem Rurykowicz mógł zabiegać u obcego monarchy o przekazanie mu władzy nad ruską dzielnicą, jeśliby wcześniej drugi z wymienionych tego obszaru nie zajął. Tymczasem w omawianych źródłach nie widać pełnej wiedzy na temat niuansów stosunków węgiersko-halickich, co ewentualnie tłumaczyłoby taką a nie inną kolejność wzmianek, lecz zanotowane są wyłącznie wyżej wymienione spektakularne wydarzenia.

Ten zabieg nie wyeliminował jednak wewnętrznej sprzeczności zachodzącej w omawianym ustępie latopisarskim, co zresztą przemawia za słusznością prezentowanego toku rozumowania. Dlaczego mianowicie Mściśław pojechał “prosić” króla o Halicz²⁴ a nie walczyć o niego? Odpowiedź na to pytanie wydaje się całkiem prosta. Były książę nowogrodzki zjechał do Kijowa rzeczywiście z zamiarem podjęcia dyplomatycznych starań o księstwo halickie. Taki krok nie był zresztą niczym nadzwyczajnym. Po pierwsze, nie wątpię, że Rościsławowiczom wiadomo było o zamieszaniu panującym w Haliczu po usunięciu stamtąd najpierw Igoriewiczów, potem Daniela Romanowicza, a następnie Mściśława Jarosławowicza Niemego. Niewątpliwie dzielali oni wyrażone w *Kronice halicko-wołyńskiej* przekonanie, że nie przystoi panować bojarzynowi w księstwie²⁵, choć bez wątpienia orientowali się też, że rządy Władysława Kormilczycza – bo o niego przecież chodzi – mają wyłącznie namiestniczy charakter (naturalnie, z ramienia węgierskiego). Mściśław Mściśławowicz mógł więc widzieć swoją kandydaturę do tronu halickiego jako możliwą do przyjęcia przez Andrzeja II, zapewne z niepokojem obserwującego ruskie poczynania Leszka Białego i jego wołyńskich satelitów oraz sojuszników, zarazem niezgodną dla księcia krakowskiego, z którym – co niemal pewne – łączyły

²⁴ Zaznaczam przy tym, że – moim zdaniem – nie ma podstaw kwestionować samego przekazu o dyplomatycznym charak-

terze starań Mściśława.

²⁵ *Ipatevskaja letopis' // PSRL. – Moskva, 2001. – T. 2. – Kol. 731.*

go różne więzi. Nie zapominajmy przy okazji, że Węgrzy i Polacy prowadzili wobec Halicza bardzo zróżnicowaną i zmienną politykę. Na Rusi niewątpliwie wiadano i pamiętano o tym, że w 1206 r. nie kto inny, jak właśnie Andrzej II zaproponował w porozumieniu z jakąś grupą haliczian tamtejszy tron Jarosławowi Wsiewołodowiczowi, kniaziowi siedzącemu w odległym Perejaśławiu Ruskim²⁶. Zapewne również orientowano się, co bardzo istotne z perspektywy naszych rozważań, że wdowa po Romanie Mścisławowiczu uznała w 1205 r. zwierzchnictwo króla Węgier, a ten w związku z powyższym przyjął tytułaturę halicką i włodzimierską, uznając się za seniora wspomnianych ruskich prowincji²⁷. Nie jest więc wykluczone, że Rościsławowicze byli nawet skłonni uznać formalnie zależność od Andrzeja II, byleby wejść w faktyczne posiadanie księstwa halickiego. W 1214/1215 r. sytuacja jednak była inna niż osiem lat wcześniej i Arpadowi, w sposób naturalny dążącemu do wzmocnienia swego królestwa oraz – co było, jak najbardziej po drodze – szukającemu apanaży dla 3 synów, absolutnie nie zależało na dzieleniu się łatwym, jak mógł przypuszczać, łupem z jakimkolwiek Rurykowiczem, szczególnie, że musiał się już podzielić z księciem polskim.

Pamiętajmy też o wcześniejszym zaangażowaniu Rościsławowiczów w walkę o halicką część dziedzictwa po Romanie Mścisławowiczu. Wiemy przecież o podejmowanych w celu przejęcia Halicza zabiegach Ruryka Rościsławowicza²⁸ i jego syna Rościsława²⁹. Z pewnością też niebezpiepodstawnie w końcu 1211 lub w początkach 1212 r. ówczesny książę kijowski Wsiewołod Światosławowicz Czermny oskarżył reprezentantów smoleńskiej linii Rurykowiczów o odegranie decydującej roli w wystąpieniu przeciw władającym Haliczem braciom Igoriewiczom, co zaszło w 1211 r.³⁰ Dodajmy tutaj, że w owym momencie Rościsławowicze współpracowali zarówno z Leszkiem Białym, jak i Węgrami³¹.

Tak więc – jak już wspomnieliśmy – w grudniu 1214 r. Mścisław Mścisławowicz, Mścisław Romanowicz i ich najbliżsi współpracownicy mogli podzielić

²⁶ Lavrent'evskaja letopis'. – Kol. 427; Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka. – S. 105.

²⁷ Szczegółowo w tej sprawie zob. przyp. 63.

²⁸ Lavrent'evskaja letopis'. – Kol. 426–427; Ipatevskaja letopis'. – Kol. 717.

²⁹ Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka. – S. 108.

³⁰ Zob. np.: NPL. – S. 251; NIVL. – S. 184.

³¹ Rościsławowicze oskarżeni zostali o udział w zabiciu Igoriewiczów, którzy – jak doskonale wiadomo – wpadli w ręce swych późniejszych katów w wyniku wyprawy zorganizowanej przez Andrzeja II, z którym według relacji *Kroniki halicko-wołyńskiej* sprzymierzyli się Leszek Biały, Romanowicze, Aleksander i Wsiewołod

Wsiewołodowicze oraz Ingwar i Mścisław Jarosławowicze (Ipatevskaja letopis'. – Kol. 724–727). Nie wątpię, że sekundowali oni działaniom wojsk koalicyjnych. Ich zwycięstwo korzystnie przekładało się na wynik rywalizacji pomiędzy smoleńską i czernihowską liniami Rurykowiczów o dominację nad południową Rusią. Podejrzewam, że w związku z opisywanymi wydarzeniami doszło też do drugiego, prawdopodobnie zainicjowanego przez Rościsławowiczów małżeństwa Leszka Białego, z Grzymisławą, w mojej opinii córką Jarosława Włodzimierzowicza (*Dąbrowski D.* Dwa ruskie małżeństwa Leszka Białego. Karta z dziejów Rusi Halicko-Wołyńskiej i stosunków polsko-ruskich w początkach XIII wieku // *Roczniki Historyczne*. – 2006. – R. 72. – S. 67–93).

się z przebywającym wówczas w Kijowie biskupem rostowskim Pachomiuszem planami pokojowego uzyskania Halicza, a jakiś czas później – zapewne już po wyjeździe rostowskiego hierarchy³² – mogła ich dojść wieść o wprowadzeniu na tron halicki Kolomana i zachodzących wówczas działaniach wokół związania tamtejszej cerkwi unią z papiestwem³³. Zburzyło to niewątpliwie plany Rościśławowiczów. Czy jednak skłoniło ich wówczas do podjęcia działań zbrojnych przeciw Węgrom, zobaczymy niżej. Odbiło się natomiast to wydarzenie w zaleskiej tradycji latopisarskiej, choć nie jest jasne, jaką drogą i kiedy dokładnie do niej się przedostało³⁴.

Omówmy teraz drugą z możliwości rozwiązania niepokojącej nas niezgodności występującej w dwóch redakcjach analizowanego ustępu latopisów zaleskich. Założmy więc najpierw, że zafiksowana tam kolejność informacji halickich jest właściwa. Jaki wynik w rezultacie uzyskamy? Otóż będziemy musieli przyjąć, że węgiersko – polska umowa spiska musiała zostać zawarta jakiś czas przed wyjazdem Mściśława Mściśławowicza z Nowogrodu, bowiem stanowił on reakcję na skutek tego porozumienia, jakim było osadzenie w Haliczu Kolomana³⁵. Okres dzielący zawarcie układu spiskiego od wyjazdu Mściśław musiał być przy tym co najmniej kilkumiesięczny. Najpierw przecież Węgrzy, po pewnych przygotowaniach, musieli wyprawić się na księstwo halickie, następnie zaś rozpocząć działania skierowane przeciw tamtejszemu duchowieństwu. Nie od razu też zapewne wieść o tych represjach mogła dotrzeć do Nowogrodu, a na dodatek siedzący tam Rościśławowicz musiał przygotować się do opuszczenia władztwa. W efekcie założyć trzeba, że gdybyśmy uznali za prawdziwą kolejność wystąpienia interesujących nas wzmianek, umowę spiską należałoby datować najpóźniej na koniec lipca/początek sierpnia 1214 r. Naturalnie, nie jest to wykluczone, bo jak zobaczymy niżej, datowanie tego porozumienia opiera się wyłącznie na analizie przesłanek pośrednich. Cały czas pozostaje jednak wątpliwość czy Rościśławowicze mogli być na tyle naiwni, żeby uwierzyć, że wyproszą u Andrzeja II dobrowolne wycofanie syna z łatwo i niedługo wcześniej zajętego Halicza? Teoretycznie mogło tak być, ale w takiej sytuacji nieodwołalna w założeniu rezygnacja Mściśława z władzy nad Nowogrodem Wielkim byłaby po prostu nieracjonalnie ryzykowna. Powątpiewam, aby starsi Rościśławowicze, będący przecież doświadczonymi politykami, puścili się aż na taki hazard.

³² W wypadku, gdyby Pachomiusz zawiózł obie wiadomości należałoby się spodziewać innego ich opracowania. Przyпускаjąc, że obie "halickie" wzmianki dostały się do latopisu rostowskiego jednak w pewnym odstępnie czasowym, a ich kolejność, jak już zaznaczyłem, jest wynikiem "ulogicznienia" związku zachodzącego pomiędzy nimi (akcja = działania Węgrów; reakcja – wystąpienie Mściśława).

³³ O sprawach tych zob. niżej.

³⁴ Podejrzewam, że znów pasem transmi-

syjnym był latopisarski zwód rostowski, a sama wiadomość o osadzeniu królewicza Kolomana w Haliczu dostała się do niego relatywnie szybko. Kwestią otwartą natomiast jest oryginalna wzajemna zależność pomiędzy tą wzmianką a informacją o staraniach Mściśława. Czy w protografie ich układ był właściwy nie dowiemy się chyba nigdy, choć mamy co do tego określone, przedstawione w tekście podejrzenia.

³⁵ Co do potrzebnych informacji na temat umowy spiskiej zob. niżej.

Porównanie zestawionych powyżej argumentów, szczególnie zaś sprawa rezygnacji Mścisława Mścisławowicza z tronu nowogrodzkiego, skłania mnie jednak do uznania za bardziej prawdopodobny pierwszy z przedstawionych wariantów. Uznaję więc, że Mścisław opuszczał "Republikę" św. Sofii nieświadomy bardzo niekorzystnych zmian, jakie z jego perspektywy właśnie zachodziły w Haliczu i rzeczywiście, wobec panującego tam chaosu, miał zamiar porozumieć się z Andrzejem II w sprawie uzyskania dla siebie tamtejszego tronu.

Zamknijmy nasze rozważania jeszcze jedną wagą o charakterze politycznym. Analizowane źródła informują zgodnie, że Mścisław opuszczał Nowogród dobrowolnie i ostatecznie, zostawiając swym poddanym wolną rękę co do wyboru następcy. Oni zaś zdecydowali się, by przywołać do siebie Jarosława Wsiewołodowicza. Czy była to decyzja nieskonsultowana z Mścisławem i Rościsławowiczami? Otóż nie sądzę. Zwróćmy mianowicie uwagę, że wrogie stosunki panujące pomiędzy smoleńską i włodzimiersko-suzdańską gałęziami Rurykowiczów diametralnie zmieniły się po śmierci Wsiewołoda Wielkiego Gniazdo, która nastąpiła w kwietniu 1212 r.³⁶. Przede wszystkim zabrakło władcy, który dzięki talentowi politycznemu, sprytowi i bezwzględności zapewnił swej rodzinie przewagę na Rusi. Szybko też ujawnił się konflikt między synami zmarłego. Na czele walczących ze sobą i zmieniających nieco skład obozów stali odpowiednio, najstarszy Wsiewołodowicz, Konstantyn, oraz drugi pod względem wieku Jerzy i następny z braci, Jarosław³⁷. Dodajmy, co będzie istotne z naszego punktu widzenia, że Konstantyn, żonaty był od 1195 r. z córką Mścisława Romanowicza³⁸. Natomiast Jarosław, w tym czasie, a konkretniej – według wysokiego prawdopodobieństwa w 1212 r. – ożenił się z Rościsławą, córką Mścisława Mścisławowicza³⁹. Co ciekawe, wiadomo też, że w 1213 r. Jerzy wysłał na tron do Perejaśławia Ruskiego, leżącego w sferze całkowicie wówczas zdominowanej przez Rościsławowiczów, swego

³⁶ Nie wchodzę już tutaj w kontrowersje co do dnia zgonu księcia. Zob. w tej sprawie ostatnio *Kuznecov A. A. O date smerti Vsevoloda Bol'shego Gnezdo // Vspomagatel'nye istoričeskie discipliny – istočnikovedenie – metodologija istorii v sisteme gumanitarnogo znanija. Materialy XX meždunarodnoj naučnoj konferenciji Moskva, 31 janvarja – 2 fevralja 2008. – Moskva, 2008. – Č. 2. – S. 398–401. Zob. też kontrowersyjne uwagi: Cyba S. V. Drevnerusskoe vremja iščislenie v "Povesti vremennyh let". – Sankt-Peterburg, 2011. – S. 183, 186 (autor ten datował śmierć Wsiewołoda na 15 IV 1216 r., czyli na rok 6721 ery bizantyńsko-bułgarskiej. Jest to niewątpliwie nieporozumienie, nie uwzględniające w ogóle kontekstu politycznego wydarzeń zachodzących niedługo po śmierci księcia i dających się wydatować na podstawie pozaruskich źródeł).*

³⁷ W sprawie walk między spadkobiercami Wsiewołoda Wielkiego Gniazdo zob. np.: *Limonov Ju. A. Vladimir-Suzdańskaja Rus'. Očerki social'no-političeskoj istorii. – Leningrad, 1987. – S. 106–107; Fennel J. Krizis srednevekovoj Rusi 1200–1304. – Moskva, 1989. – S. 85–87; Kuznecov A. Političeskaja istorija Severo-Vostočnoj Rusi v 1211–1218 gg.: istočnikovedčeskij aspekt // Ruthenica. – 2009. – T. 8. – S. 66–96.*

³⁸ *Dąbrowski D. Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S. 513 i przyp. 2235 na s. 513–514.*

³⁹ Jak doskonale wiadomo, jako jedyny informuje o tym małżeństwie *Latopis Perejaśławia Suzdańskiego* pod 6722 r. (*Letopisec Pereslavlja Suzdańskogo // PSRL. – Moskva, 1995. – T. 46. – S. 131. Co do datacji tego małżeństwa zob.: Dąbrowski D. Genealogia Mścisławowiczów. – S. 556.*

młodszego brata Włodzimierza⁴⁰. Moim zdaniem, jest to wymowne świadectwo istnienia w owym czasie co najmniej poprawnych relacji obu obozów Wsiewołodowiczów z reprezentantami smoleńskiej linii Rurykowiczów. Nie ma się więc co dziwić, że przywołanie przez nowogrodzian Jarosława nie tylko nie musiało ich zaniepokoić, lecz nawet zyskać akceptację. Dopiero wzmocnienie sił w związku z przejęciem władzy nad "Republiką" Św. Sofii oraz stopniowe zaostrzanie się konfliktu w łonie rodziny, mogło skłonić Jerzego i Jarosława (inspiratorem był drugi z wymienionych⁴¹) do wystąpienia przeciw krótkotrwałym smoleńskim sojusznikom. O charakterze i skali zamierzeń Wsiewołodowiczów najlepiej przy tym świadczy ustęp *Opowiadania o bitwie na Lipicy*, w którym mowa o planach podzielenia ziem ruskich po zakładanym zwycięstwie nad Konstantynem i wspierającymi go Rościśławowiczami. Widać też z niego – dodajmy – że w kwietniu 1216 r. również Halicz traktowany był przez nich jako jeden z centrów do obsadzenia po spodziewanym zwycięstwie⁴².

Pora, by sprawdzić wiarygodność analizowane wyżej przekazów i dotąd zaprezentowanych hipotez poprzez zestawienie ich z relacjami innych źródeł.

Odnieśmy się najpierw do wiadomości najstarszych latopisów nowogrodzkich.

Nie znają one wątku o zabiegach Mściśława o tron halicki u króla węgierskiego, ani poprzedzającej je wiadomości o osadzeniu w Haliczu królewicza węgierskiego i represjach wobec lokalnego duchowieństwa ruskiego. Wspominają za to na początku artykułu rocznego 6723 o wyjeździe księcia z Nowogrodu "po svoei voli Kyevu" oraz – co, jak sądzę, jest nader ważne z perspektywy analizy tych wydarzeń – o jednoznacznie wyartykułowanym zrzeczeniu się przez niego tamtejszego tronu i namawianiu nowogrodzian, by wybrali sobie nowego władcę⁴³. To właśnie ostatnia z wymienionych informacji sugeruje, że Mściśław raczej nie przewidywał powrotu nad Wołchow czyli, że miał w planach zmianę władztwa. Czy jednak chodzić mogło wówczas o uzyskanie panowania nad księstwem halickim?

⁴⁰ Lavrent'evskaja letopis'. – Kol. 438; Letopisec Pereslavlja Suzdal'skogo. – S. 131; Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka. – S. 110. Co do datacji zob.: *Be-režkov N. G. Chronologija...* – S. 103.

⁴¹ Zob. na ten temat choćby uwagę: *Nasonova A. N. Istorija russkogo letopisanija*. – S. 192.

⁴² NIVL. – S. 190. Według planów Wsiewołodowiczów Jerzy miał otrzymać ziemie włodzimierską i rostowską, Jarosławowi przyznano Nowogród Wielki, Smoleńsk zarezerwowano dla Światosława, Kijów dla ksiąt czernihowskich, zaś księstwo hali-

ckie przypaść miało – jak stwierdzono dość ogólnikowo – "nam że".

⁴³ Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mlađšego izvodov // PSRL. – Moskva, 2000. – T. 3. – S. 53, 252. W *Latopisie nowogrodskim IV* w ogóle nie ma wzmianki o wyjeździe Mściśława z Nowogrodu, a podana jest tylko informacja o przywołaniu Jarosława Wsiewołodowicza (NIVL. – S. 185), ma ją za to tzw. *zvád Nikolskiego* tegoż źródła (PSRL. – T. 4.1. – S. 593). Interesujące nas wiadomości nie występują też w *Latopisie sofijskim I starszego zvodu* (PSRL. – T. 6.1. – Moskva, 2000. – Kol. 262–263).

Postaramy się teraz odpowiedzieć na pytanie czy latopisy zaleskie i nowogrodzkie mówią o tym samym wyjeździe Mścisława? Zaczniemy ten wywód od przyjrzenia się sprawie daty podanej przez drugie z wymienionych. Rok 6723 ery bizantyńsko-ruskiej w zależności czy mamy do czynienia z systemem ultramarcowym czy marcowym odpowiada, jak doskonale wiadomo, okresom od 1 III 1214 do 28 II 1215 lub od 1 III 1215 do 29 II 1216 r. ery dionizyjskiej. W tym wypadku mamy raczej do czynienia z zastosowaniem systemu marcowego⁴⁴. W pełni ten wniosek potwierdza fakt, że wiadomo z późniejszej relacji latopisów nowogrodzkich o powrocie Mścisława do "Republiki" Św. Sofii 11 II 1216 r. i o wyprawieniu się księcia 1 marca tego roku na czele wojsk nowogrodzkich i koalicjantów na Jarosława Wsiewołodowicza i jego braci⁴⁵. Chodzi tu oczywiście o kampanię, w trakcie której doszło do bitwy na Lipicy.

Pewne problemy może wywoływać uściślenie terminu post quem wyjazdu Mścisława Mścisławowicza z Nowogrodu "po svoei voli Kyevu", bowiem w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* występuje on po opowiadaniu o wielkiej wyprawie Rościsławowiczów na siedzącego na tronie kijowskim Wsiewołoda Światosławowicza Czernego⁴⁶. Tymczasem ta akcja zbrojna, zakończona zresztą pełnym sukcesem reprezentantów smoleńskiej linii Rurykowiczów, odbyła się niewątpliwie późną wiosną i wczesnym latem 1212 r.⁴⁷ Otwiera to teoretycznie możliwość, że książę nowogrodzki wybrał się do Kijowa już pod koniec tego lub na początku 1213 r. Takie rozwiązanie pozwalają jednak całkowicie zakwestionować wzmianki dotyczące sytuacji w Nowogrodzie Wielkim po wyjeździe Mścisława. Wiadomo mianowicie o przywołaniu przez mieszkańców grodu na opuszczony tron Jarosława syna Wsiewołoda Juriewicza Wielkie Gniazdo. Według źródeł zaleskich stało się to w 6724 r. niewątpliwie stylu ultramarcowego, czyli najwcześniej około 1 III 1215 r.⁴⁸ Wyjazd Mścisława

⁴⁴ Berežkov N. G. Chronologija... – S. 258; Gimon T. V. Novgorodskoe letopisanie pervoj četverti XIII v.: chronologija i process popolnenija letopisi // Srednevekovaja Rus'. – 2006. – T. 6. – S. 89, 110.

⁴⁵ NPL. – S. 54–55, 253–254; NIVL. – S. 186. Latopisy nowogrodzkie podają informację o powrocie Mścisława pod koniec artykułu rocznego 6723. Nie ulega wątpliwości, że chodzić może wyłącznie o początek 1216 r. Mamy tu bowiem szczegółowe opowiadanie o wydarzeniach, które posiadają nierozzerwalny związek logiczny z kampanią "lipicką", datowaną w sposób pewny na wiosnę 1216 r.

⁴⁶ NPL. – S. 53, 251–252.

⁴⁷ Wyprawa rozpoczęła się konkretnie "miesiąca czerwca na świętego Fiodora", czyli 8 czerwca, gdyż niewątpliwie chodziło o dzień przeniesienia relikwii tego świętego. Co do datacji zob. np.: Berežkov N. G. Chronologija... – S. 257–258; Dimnik M.

The Dynasty of Chernigov 1146–1246. – Cambridge, 2007. – S. 278.

⁴⁸ Lavrent'evskaja letopis'. – Kol. 439. Nowogrodzkie źródła wspomniały przybycie Jarosława na początku artykułu rocznego 6723 (zaraz po wzmiance o wyjeździe Mścisława Mścisławowicza i radzie nowogrodzian co do ustanowienia jego następcy), a następnie z tą samą datą opisały represje Jarosława wobec tamtejszych bojarów, do których doszło między innymi 21 maja, niewątpliwie 1215 r. (NPL. – S. 54, 252–253). Widać przy tym, że pomiędzy wyjazdem Mścisława, a przybyciem Jarosława minął pewien czas, potrzebny między innymi na narady nowogrodzian i wysłanie poselstwa do Perejaśławia Zaleskiego oraz podróż przywołanego dynasty (nie sądzę, by było to mniej niż około dwóch miesięcy). Co więcej, wspomniane wyżej działania Wsiewołodowicza, jak można wywnioskować z relacji latopisarskiej, rozegrały się w pew-

Mściławowicza znad Wołchowa miał więc najpewniej miejsce niedługo przed tym faktem⁴⁹, co w pełni pokrywa się z dotąd przedstawionymi wywodami. Należy jeszcze w tym miejscu przypomnieć, że książę powrócił do swego byłego władztwa 11 II 1216 r.

Jego pobyt poza Nowogrodem był więc dostatecznie długi, by zdążyć on zawitać nie tylko do Kijowa, jak świadczą wzmianki latopisów nowogrodzkich, lecz również, by zabiegać o Halicz, na co wskazują informacje latopisów zaleskich (o proveniencji rostowskiej). Czy jednak rzeczywiście możemy utożsamiać te wzmianki? Przecież dobrze wiadomo, że Mściław opuścił "Republikę" Św. Sofii jeszcze raz, pewien, trudny do określenia czas po powrocie ze zwycięskiej kampanii przeciw Wsiewłodowiczom, czyli najwcześniej w maju a przed sierpniem 1216 r. Wówczas to – jak opowiadają latopisy nowogrodzkie (pod 6725 r.) – książę: "poide Kyevu, ostaviv Novegorodje knjagynju i syna svoego Vasilija"⁵⁰. Jego ponowna nieobecność trwała najpóźniej do lutego 1217 r.⁵¹ Mamy więc kolejny relatywnie długi okres, w którym teoretycznie mogły zajść wydarzenia tożsame z opisywanymi pod 6722 przez źródła zaleskie. Co więcej, zwraca tutaj uwagę fakt, że we wszystkich trzech redakcjach zaleskiej wzmianki o opuszczeniu przez Mściława dotychczasowego władztwa i jego staraniach o Halicz pojawia się wątek pozostawienia przez księcia w "Republice" Św. Sofii żony i syna, który można łączyć jednak ze wzmianką źródeł nowogrodzkich o drugim wyjeździe tego dynasty znad Wołchowa⁵². Podejrzewam jednak, że sprawa ma inne rozwiązanie. Zarówno *Latopis moskiewski końca XV w.*, jak i *ermoliński* nie podają informacji o drugim wyjeździe Mściława. Może więc na etapie redagowania późniejszych zwodów doszło do połączenia informacji o dwóch podróżach księcia? Byłoby to nawet dość logiczne do wytłumaczenia.

Moim zdaniem dwa argumenty przesądzają zdecydowanie na korzyść uznania, że starania księcia nowogrodzkiego o Halicz wspomniane między innymi przez latopisy *moskiewski końca XV w.* i *ermoliński* odpowiadają epizodowi *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* zapisanemu pod 6723 r. Po pierwsze, w obu wypadkach rzecz miała – jak już wyraźnie zaznaczyliśmy – odbyć się przed kampanią wiosenną 1216 r., której uwieńczeniem była bitwa nad Lipicą, po drugie, sugeruje to timbre relacji drugiego z wymienionych źródeł. Chodzi oczywiście o również poruszoną kwestię rezygnacji z panowania nad

nym odstępie czasowym od przyjazdu księcia nad Wołchow.

⁴⁹ Zob. przyp. 22.

⁵⁰ NPL. – S. 57, 257;

⁵¹ *Latopis nowogrodzki pierwszy* informuje, że Mściław przyjechał do Nowogrodu przed powrotem tam dowodzonych przez Włodzimierza pskowskiego wojsk z kampanii liwońskiej (NPL. – S. 57, 258). Tymczasem *Kronika* Henryka Łotysza pozwala stwierdzić, że wspomniana akcja zbrojna ruskich sił skończyła się na przełomie lutego/marca 1217 r. (Heinrici Chronikon Livoniae. – S. 139–140).

⁵² Tymczasem sam fakt pozostawienia przez Mściława rodziny w Nowogrodzie, w momencie, kiedy rezygnował on z panowania w tym władztwie wydaje się nieprawdopodobny. Książę, możemy być tego niemal pewni, zabrał ze sobą rodzinę. Kwestią otwartą pozostaje, gdzie ją zostawił. Może po drodze w Smoleńsku? Wtedy już Pachomiusz, o ile założymy, że to on jest autorem notki o halickich staraniach Mściława, mógł zawieźć do Rostowa wieść, że z księciem nie było rodziny.

Nowogrodem, gdy tymczasem w wypadku wzmiankowanym pod 6725 r. książę wyraźnie sugerował możliwość powrotu, zostawiając w dotychczasowym władztwie syna i żonę (niewątpliwie z innymi dziećmi).

Tak więc wyjazd Mścisława z "Republiki" św. Sofii pomiędzy majem a sierpniem 1216 r. musiał mieć inny powód. Jaki, postaramy się wyjaśnić niżej.

Rozpatrując kwestię włączenia się Mścisława Mścisławowicza do rywalizacji o Halicz musimy uwzględnić jeszcze trzy bardzo ważne źródła. Pierwsze z nich to *Kronika halicko-wołyńska*. Przegląd ważnych z naszego punktu widzenia informacji tam zawartych zaczniemy od przytoczenia faktu dającego się dobrze wydatować, dzięki istnieniu niezależnych przekazów. Otóż źródło to opowiada, że podczas wyprawy Andrzeja II na Halicz, w momencie, gdy król dotarł z armią do monasteru lelesowskiego, doszła go wieść o buncie możnych, którzy zamordowali królową i przystąpili do rozprawy z otaczającymi ją Niemcami. Jednym z nielicznych uratowanych był brat zamordowanej władczyni, patriarcha Akwilei (Ekbert). Na wieść o zbrodni, król zawrócił, a do Halicza ruszyły wyłącznie oddziały dowodzone przez bojara Władysława [Kormilczyczę], w tym haliczanie oraz Węgrzy i Czesi. Dowiedziawszy się o tym gród opuścił siedzący tam od niedługiego czasu Mścisław Jarosławowicz Niemy peresopnicki. Władysław wkroczył więc do Halicza bez walki i – jak powiada *Kronika halicko-wołyńska* – "voknjażisja i sjede na stolje"⁵³. Nie uważam przy tym, jak już zresztą wspomniałem, że reminiscencją tego faktu była dobrze nam znana opowieść o osadzeniu w Haliczu węgierskiego królewicza i represjach wobec lokalnego duchowieństwa, o czym jednak w dalszej części tekstu.

Opisywane wydarzenia rozegrały się tuż przed i po 28 IX 1213 r., bowiem w tym właśnie dniu według grupy źródeł niemieckich zamordowano Gertrudę Andechs Meranien, żonę Andrzeja II⁵⁴. W tym mniej więcej czasie – choć tutaj już trudno dokładnie określić odstęp od tragicznego zgonu węgierskiej królowej – Daniel Romanowicz i jego matka, przebywający na Węgrzech, uprosili Andrzeja II o możliwość wyjazdu. Udali się stamtąd do princepsa Polski Leszka Białego, przez którego zostali dobrze przyjęci. Następnie zaś pojechali do Kamieńca (leżącego nad Słuczą, a więc już na wschodnim Wołyniu), gdzie przebywał pod opieką dawnej drużyny ojca młodszy Romanowicz, Wasylko⁵⁵.

Opisany epizod zaczął kolejny, ważny z naszego punktu widzenia etap walk o tron halicki. Wypędzony przez Władysława Mścisław peresopnicki namówił

⁵³ Ipatevskaja letopis'. – Kol. 729.

⁵⁴ Wertner M. Az Árpádok családi története. – Nagy-Becskeken, 1892. – S. 419–421 (28 IX 1214 r.); Hruševs'kyj M. Istorija Ukrainy-Rusy. – T. 3, przyp. 1 na s. 29–30 (28 IX 1213 r.); Kosztolnyik Z. J. Hungary in the Thirteenth Century. – New York, 1996. – S. 48 i przyp. 89–99 na s. 57 (28 IX 1213 r.).

⁵⁵ Ipatevskaja letopis'. – Kol. 729. Zapewne Daniel z matką uprosili Andrzeja II o wypuszczenie z Węgier korzystając z zamieszania po śmierci Gertrudy. Musimy do tego doliczyć czas potrzebny na dojechanie na dwór Leszka, pobyt tam oraz podróż na wschodni Wołyn. Wszystko to mogło zająć – jak przypuszczam – nie mniej niż około półtorej miesiąca. Znaczy to, że Romanowicze spotkali się w Kamieńcu najwcześniej w listopadzie 1213 r.

bowiem Leszka Białego do zorganizowania wyprawy przeciw siedzącemu w Haliczu niewątpliwie z ramienia Arpadów bojarowi. Książę krakowski zmontował koalicję, w skład której obok wspomnianego kniazia wschodniowołyńskiego weszły siły małoletniego Daniela Romanowicza siedzącego w Kamieńcu oraz Aleksandra i Wsiewołoda Wsiewołodowiczów władających odpowiednio Włodzimierzem Wołyńskim i Bełzem⁵⁶. Wyprawa, mimo zwycięstwa w otwartym polu nad wojskami Władysława i spustoszenia księstwa halickiego nie przyniosła zakładanego celu, gdyż sam Halicz zdołał się obronić. Pokazała jednak bez wątpienia Węgrom siłę wpływów Leszka na Wołyniu. Książę krakowski nie dość, że był w stanie zmontować koalicję lokalnych Rurykowiczów, to jeszcze najwyraźniej rozdawał w tym rejonie karty. Wiadomo przecież, że mimo niepowodzenia akcji halickiej zdołał osadzić Daniela i Wasylka w graniczących z księstwem halickim Tychomlu i Peremyli, wymuszając ich oddanie małoletnim krewniakom na Aleksandrze⁵⁷. Poza tym pozostawał w jakichś związkach z Mściśławem Niemym, dobijającym się chyba pierwszeństwa na wschodnim Wołyniu. Dopiero uwzględnienie tych czynników pozwoli w pełni zrozumieć, dlaczego dysponujący znacznie większymi siłami niż princeps Polski Andrzej II, początkowo dążący do rozstrzygnięcia konfliktu z nim na drodze zbrojnej⁵⁸, wyraził zgodę na zgłoszoną przez Leszka Białego za pośrednictwem posła, Pakosława Lasocica z rodu Awdańców, propozycję nowego ułożenia stosunków w księstwie halickim, wydawałoby się niepodzielnie pozostającym w sferze wpływów węgierskich. Niewątpliwie swój wpływ na decyzję króla węgierskiego miały też czynniki słusznie podkreślone przez Bronisława Włodarskiego, czyli uwzględnienie opinii części bojarów niechętnych wyjątkowej pozycji Władysława i obawa przed jego "żądzą władzy"⁵⁹. W rezultacie obaj władcy zjechali się na Spiszu. Zawarta wówczas umowa przewidywała ożenek węgierskiego królewicza Kolomana, wówczas około sześcioletniego, z będącą w trzecim roku życia Salomeą, córką Leszka Białego i ruskiej księżniczki Grzymisław⁶⁰. Następnie

⁵⁶ *Ipatevskaja letopis'*. – Kol. 729–730.

⁵⁷ *Ibidem*. – Kol. 730. Zwróćmy uwagę, że Tychoml leży na południowy-wschód od będącego niewątpliwie włością wschodniowołyńskich Jarosławowiczów Szumska, zaś Peremyl na północny – zachód od tego grodu, w przybliżeniu pomiędzy Bełzem a Dubnem. Mamy tu, jak sądzę, wyraźne świadectwo istnienia, nie wiadomo kiedy powstałego, korytarza terytorialnego z zachodu Wołynia na Kijowszczyznę. Być może był należał on do Mściśławowiczów już od podziału 1170 r., być może zaś za władnął nim dopiero Roman.

⁵⁸ *Ipatevskaja letopis'*. – Kol. 730; *Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego*. – S. 51–52; *Idem. Polska i Ruś...* – S. 57; *Majorov A. V. Galicko-Volynskaja Ruś*. – S. 414; *Vološčuk M. Vengerskoe prisutstvie v Gali-*

cii v 1214–1219 godach // Voprosy istorii. – 2005. – Nr 12. – S. 98; *Idem. "Voknjażenie" halyc'ke Volodyslava Kormyl'čyča (1210–1214 rr., z perervamy): mify i real'nist' // Historické štúdie k životnému jubileu Zuzany Ševčikovej / Wyd. M. Daniš. – Bratislava, 2009 (Acta historia Posoniensia. – T. 10).* – S. 108; *Font M. Árpád-házi királik és Rurikida fejedelmek. – Szeged 2005 (Szegei Középkortörténeti Könyvtár. – T. 21).* – S. 203; *Hollý K. Kňazná Salomea a uhorsko-polské vzťahy v rokoch 1214 – 1241 // Historický časopis*. – R. 53. – 2005. – Nr 1. – S. 7.

⁵⁹ *Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego*. – S. 53–54; *Idem. Polska i Ruś...* – S. 59.

⁶⁰ Co do informacji na temat genealogii Salomei i Kolomana zob. odpowiednio: *Balzer O. Genealogia Piastów (wyd. 2).* –

Węgrzy ruszyli na Halicz, ujęli Władysława, którego wywieziono na Węgry, a w Haliczu król "posadi syna swojego [Kolomana]". Książę krakowski otrzymał z kolei Przemyśl, zaś Pakosław okręg lubaczowski⁶¹.

Tak oto dotarliśmy do momentu, w którym relacja *Kroniki halicko-wotyńskiej* zbiega się z pierwszą z dobrze nam już znanych i wyżej omówionych halickich wiadomości latopisów zaleskich. Zwróćmy najpierw uwagę, że w literaturze przeważa, ustalona wyłącznie zresztą na podstawie analizy wzmianek pośrednich, opinia, że zawarcie porozumienia spiskiego nastąpiło jesienią 1214 r.⁶² Tymczasem nasze ustalenia co do związku czasowego zachodzącego pomiędzy terminem wyjazdu Mścisława z Nowogrodu odnotowanym przez latopisy zaleskie objęciem tronu halickiego przez królewicza węgierskiego Kolomana, będącym następstwem umowy spiskiej, wyraźnie wskazują, że to porozumienie zawarte zostało albo najpóźniej w lipcu/sierpniu 1214 r. (wariant mniej prawdopodobny), albo rzeczywiście, najwcześniej późną jesienią tego roku, skoro zapewne nie wcześniej niż w na przełomie 1214/1215 r. (już po wyjeździe stamtąd biskupa rostowskiego Pachomiusza) doszła do Kijowa wieść o zajęciu Halicza przez Węgrów. Nie ma przy tym jakichkolwiek istotnych przeciwwskazań, by terminus ad quem dotarcia interesującej nas wiadomości do Rościsławowiczów, a więc i skutków politycznych zawarcia porozumienia węgiersko-polskiego na Spiszu nie przesunąć nawet o kilka miesięcy, ustalając właśnie gdzieś na przełom 1214/1215 r.

Trudno natomiast zgodzić się z poglądem znakomitego polskiego badacza, że warunki umowy spiskiej były korzystne nade wszystko dla Węgier. Można twierdzić, że wprost przeciwnie. Przecież Andrzej II nie bez powodu noszący tytuł "rex Galicie et Lodomeriae"⁶³ godził się na przekazanie części określonego

Kraków, 2005. – S. 480–487; *Jasiński K.* Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich / Wyd. M. Górny. – Poznań; Wrocław, 2001 (Biblioteka Genealogiczna / Pod red. Górnego M. – T. 3). – S. 39–43; *Wertner M.* Az Árpádok családi története. – S. 448–450.

⁶¹ *Ipatyevskaja letopis'*. – Kol. 730–731.

⁶² Zob. np.: *Hruševs'kyj M.* Chronolohija podij Halyc'ko-Volyns'koj lytopisi // *Idem.* Tvory: U 50 tomach. – L'viv, 2005. – T. 7. – S. 337, 380 (1214 r.); *Idem.* Istorija Ukraïny-Rusy. – T. 3. – S. 31 (1214 r.); *Włodarski B.* Polityka ruska Leszka Białego. – S. 52; *Idem.* Polska i Ruś... – S. 58 (jesień 1214 r.); *Pašuto V. T.* Očerki... – S. 200 (1214 r.); *Stökl G.* Das Fürstentum Galizien-Wolhynien // *Handbuch der Geschichte Russlands.* – Stuttgart, 1981. – T. 1 (bis 1613) / Opr. M. Hellmann. – S. 510–511 (1214 r.); *Machnovec' L.* Litopys rus'kyj... – S. 374 (jesień 1214 r.); *Perfecký G. A.* Hungary and the Hungarians in the Galician-Volynian Chronicle // *Hungarian Studies.* – R. 3. –

1987. – Nr 1–2. – S. 22 (1214 r.); *Fennel Dž.* Krizis srednevekovoj Rusi. – S. 75 (1214 r.); *Hardi Dj.* Naslednici Kijeva izmedju kraljevske krune i tatarskog jarma. Studija o državno-pravnom položaju galičke i galičko-volinske kneževine do 1264. Godine. – Novi Sad, 2002. – S. 134 (jesień 1214 r.); *Font M.* Árpád-házi királiok... – S. 225 (jesień 1214 r.); *Hollý K.* Kňazná Salomea... – S. 7 (jesień 1214 r.); *Holovko O.* Korona Danyla... – S. 276 (lato 1214 r.); *Vojtovyč L.* Korol' Danylo Romanovyč: polityk i polkovodec' // *Doba korolja Danyla v nauci, mystectvi, literature. Materialy Mižnarodnoï naukovoï konferencii 29–30 lystopada 2007 r., m. L'viv.* – L'viv, 2008. – S. 48.

⁶³ Tytuł ten, pierwszy raz przyjęty przez Andrzeja II w 1206 r. dobrze określał zasięg pretensji terytorialnych Arpadów, nie wątpliwie, że pokrywających się z granicami władztwa Rościsławowiczów halickich objętego później przez Romana Mścisławowicza

pierwszym członem wyżej wspomnianym tytułem regnum w ręce swego polskiego krewniaka i jego wojewody, gdy tymczasem całość drugiego znajdowała się poza zasięgiem władania Arpadów. Co więcej, Leszek nie poprzestał na objęciu księstwa przemyskiego, lecz zdecydował się na dokonanie kolejnych przetasowań na Wołyniu. Za radą wojewody Pakosława – nazwanego przez *Kronikę halicko-wołyńską* przyjacielem księżnej Romanowej i jej dzieci – wysłał poselstwo do Aleksandra Wsiewołodowicza domagając się przekazania Daniewowi i Wasylowi Włodzimierza Wołyńskiego i grożąc, że w razie odmowy uderzy na niego zbrojnie. Wsiewołodowicz odrzucił ultimatum, w rezultacie czego spadła na niego wyprawa sił polskich i oddziałów Romanowiczów. Zakończyła się ona powodzeniem. Daniel i Wasylko z pomocą Leszka Białego zasiedli na tronie włodzimierskim⁶⁴. Wydarzenie to można datować na okres po zawarciu umowy spiskiej a najpóźniej przed jesienią 1215 r.⁶⁵ Podejrzewam, że wpływ na decyzję władcy polskiego miały poprzednie, łatwo osiągnięte sukcesy, a także – co zauważono – istnienie w jego otoczeniu stronnictwa sprzyjającego Romanowiczom, na czele którego stał Pakosław Lasocic⁶⁶. Można powiedzieć, lawinowe wzmacnianie się wpływów polskich, bo tak wówczas dało się odczytać dokonywane przez Leszka Białego roszady na tronach wołyńskich, musiały zaniepokoić Andrzeja II. Szczególnie, że równocześnie stanął w obliczu działań jakichś sił ruskich skierowanych przeciw panowaniu jego syna w Haliczu.

Refleksy tego stanu rzeczy znajdujemy właśnie w dwóch kolejnych źródłach, które musimy przytoczyć. Chodzi o nie posiadające podanej wprost datacji listy króla Węgier Andrzeja II do papieża Innocentego III. Pierwszy z nich, mniej ważny z naszego punktu widzenia, napisany został według słusznej opinii literatury niedługo po umowie spiskiej. Andrzej II poinformował adresata, że „Galicie principes et populus” poprosili go, aby swego syna Kolomana dał im za króla i obiecali podporządkowanie się obediencji papieskiej z zastrzeżeniem o utrzymaniu dotychczasowego rytu. Monarcha zabiegał przy tym o zgodę Innocentego II na koronowanie Kolomana przez arcybiskupa ostrzyhomskiego Jana⁶⁷. Termin wystawienia drugiego dokumentu w przekonujący sposób ustalił Bronisław Włodarski. Według polskiego badacza musiał on zostać napisany najpóźniej w końcu pierwszej połowy 1215 r.⁶⁸ Węgierski

oraz wołyńskiej dzielnicy tego ruskiego dynasty. Niewątpliwie król Węgier zaczął go stosować w związku z objęciem protektoratu nad Danielem i Wasylkiem na zjeździe sanockim (Ipatevskaja letopis'. – Kol. 717). Pierwszy znany mi dokument z tytulaturą halicko-włodzimierską wystawił Andrzej II w 1206 r. bez daty dziennej (Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (dalej – CDH). – Budaë 1829. – T. 3.1 / Wyd. G. Féjér. – S. 31–32).

⁶⁴ Ipatevskaja letopis'. – Kol. 731.

⁶⁵ Hruševskij M. Chronolohija podij... – S. 337, 380 (1214 albo 1215 r.); Włodarski B.

Polityka ruska Leszka Białego. – S. 53 (po umowie spiskiej); Idem. Polska i Ruś... – S. 60 (jw.); Machmowec L. Litopys rus'kyj. – S. 374 (koniec 1214 lub początek 1215 r.).

⁶⁶ Wyraźnie o inspirowaniu przez Pakosława działań Leszka mających na celu odebranie Aleksandrowi Włodzimierza i osadzenia tam Romanowiczów wspomina *Kronika halicko-wołyńska* (Ipatevskaja letopis'. – Kol. 731). Zob. poglądy B. Włodarskiego (Polska i Ruś... – S. 60).

⁶⁷ CDH. – T. 3.1. – S. 163–167.

⁶⁸ Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego. – S. 58; Idem. Polska i Ruś. – S. 62–63.

monarcha wspominał w nim między innymi o kłopotach z łamiącymi zobowiązania haliczanami, o oblężeniu przez nich Kolomana, Analiza wiadomości zawartych w tym liście pozwala na wyciągnięcie szeregu istotnych wniosków. Po pierwsze, przypuszczam, że to właśnie wspomniane wystąpienia haliczan stać się mogły inspiracją dla autora zaleskiego opowiadania o prześladowaniu przez Węgrów prawosławnych duchownych i sprowadzaniu na ich miejsce łacinników. Po drugie, wyraźnie widać, że w owym czasie Andrzej II cały czas liczył na współdziałanie Leszka. O otwartym konflikcie między tymi władcami nie było więc mowy. Zwróćmy wreszcie uwagę, że nieprzekonująco wygląda powszechnie obecna w literaturze opinia o zbrojnym wystąpieniu Mścisława Mścisławowicza przeciw Węgrom w okresie pomiędzy umową spiską a połową 1215 r.⁶⁹ już wobec wyraźnie zaznaczonego w tym dokumencie stwierdzenia, że "populus Galicie fidelitatis sacramento deposito a rege suo non solum recesserit, verum etiam collecto civium adiacencium Ruthenorum exercitu, castrum Galicie, in quo filius noster cum paucis commorabatur, obsederit"⁷⁰. Wrogi podmiot został tutaj przecież wyraźnie określony, jest to "populus Galicie". Jednoznacznie też stwierdzono, że Haliczanie "collecto civium adiacencium Ruthenorum exercitu", a nie poprosili o pomoc żadnego "obcego" księcia ruskiego. Nie sądzę, by Andrzej II pisząc do papieża nie miał orientacji co do zachodzących w księstwie halickim wydarzeń i starając się namówić Innocentego III do skłonienia Leszka Białego do wsparcia działań węgierskich, nie skorzystał z okazji, by uwypuklić zagrożenie swych planów wystąpieniem na przykład Mścisława Mścisławowicza. Moim zdaniem, przedstawiona argumentacja wskazuje, iż do połowy 1215 r., kiedy to został wysłany list, Rościsławowicze nie podjęli przeciw Arpadom akcji militarnej, co nie wyklucza, że na różne sposoby zabiegali o Halicz na drodze dyplomatycznej.

Nie dość, że wniosek ten współgra z brzmieniem przekazów ruskich, które przecież nic nie mówią o zbrojnych działaniach Mścisława Mścisławowicza w tym czasie, to jeszcze przystaje do ówczesnego kontekstu politycznego. Andrzej II w 1215 r., jak dobrze wiadomo, dwukrotnie interweniował w Haliczu. Pierwszy raz niewielkimi siłami, przed połową tego roku, by wesprzeć syna wobec buntu haliczan. Drugi raz, akcja króla miała znacznie większy zasięg. Podejrzewam, że najwcześniej jesienią 1215 r. Węgrzy, zaniepokojeni rozwojem sytuacji na zachodzie Rusi, w tym na pewno niełojalną polityką Leszka Białego, a być może także wieściami o planach Rościsławowiczów, które jakoś mogli łączyć z postawą niepewnego piastowskiego sojusznika, zerwali ugodę

⁶⁹ *Hruševs'kyj M. Istorija Ukraïny-Rusy.* – T. 3. – S. 514; *Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego.* – S. 60; *Kotljars' M. Danylo Halyc'ky.* – S. 31. Por. np. *Emmausskij A. V. Mstislav Udaloj.* – S. 60–61 (gdzie inna datacja wydarzeń); *Pašuto V. T. Očerki...* – S. 201 (gdzie pojawia się stwierdzenie, że Mścisław na poważnie włączył się do walk o Halicz ok. 1219 r.); *Hardi Dj. Naslednici Kijeva.* – S. 140 (gdzie autor zastanawia się,

bez wiążącej odpowiedzi, czy Mścisława dotyczyły informacje z drugiego listu Andrzeja II do Innocentego III o zagrożeniu panowania Kolomana w Haliczu); *Holovko O. Korona Danyla.* – S. 281–282; Idem, *Halicki okres działalności.* – S. 8–9 (gdzie zupełnie inny obraz zabiegów Mścisława o Halicz).

⁷⁰ Cytuję ten dokument za wydaniem: *Monumenta Poloniae Vaticana.* – T. 3. – Wyd. Jan Ptaśnik. – Cracoviae, 1914 – Nr 3.

spiską i odebrali księciu polskiemu uzyskane przez niego w jej wyniku ziemie. Akcja ta jednak skierowana była wyraźnie przeciw polskiemu princepsowi a nie komuś innemu. Jest mało przy tym prawdopodobne, by ewentualne walki Węgrów z Mściśławem nie znalazły żadnego odzwierciedlenia w źródłach (szczególnie ruskich). Raczej po prostu do nich wówczas nie doszło.

Zauważmy wreszcie, że w kontynuowaniu tego etapu zabiegów o Halicz przeszkodziła Rościsławowiczem wieść o fatalnie z ich perspektywy rysującej się sytuacji w Nowogrodzie pod rządami Jarosława Wsiewołodowicza. Zapewne obaj stojący na czele rodu Mściśławowie i ich najbliżsi doradcy nie spodziewali się, że zięć jednego z nich będzie brutalnie zwalczał antysuzdańską opcję nad Wołchowem, co być może było wprost złamaniem jakiejś, oczywiście nieznaney nam umowy pomiędzy nim a teściem i jego krewniakami. W rezultacie zapadła decyzja o – jak podejrzewam – okresowym wstrzymaniu starań o Halicz i skoncentrowaniu sił na sprawach nowogrodzkich. Nader przecież wymowne jest relacja *Latopisu moskiewskiego końca XV w.* wspominająca o zbieraniu się sił Rościsławowiczów w Smoleńsku przed wyruszeniem Mściśława nad Wołchow. Z relacji źródła wiemy, że stanęły tam zimą 1215/1216 r. drużyny jadącego „z Rusi” Mściśława Mściśławowicza, władającego Perejasławiem Ruskim Włodzimierza Rurykowicza oraz kijowska pomoc prowadzona przez Wsiewołoda Mściśławowicza⁷¹.

Jak doskonale wiadomo, wrogie posunięcie Andrzeja II wywołało gniew Leszka, który, jak opowiada *Kronika halicko-wołyńska*: „szalissi o sromote svoei, i posla k Novugorodu po M'stislava, i reki brat' mi esi, poidi i sjadi v Galičje”. Mściśław zaś według słów tegoż źródła: „poide na Galič svjetom Lest'kovym”⁷². Zanalizujmy szczegółowo ten fragment, zakładając przy tym, co jak najbardziej uprawnione, że odzwierciedla on dokładnie zachodzące wydarzenia. Ostatecznie opowiadanie źródła powstałego w otoczeniu Daniela i Wasylka Romanowiczów dotyczy faktów rozgrywających się z udziałem teścia pierwszego z nich. Zwróćmy więc najpierw uwagę, że cytowany ustęp potwierdza istnienie wcześniejszych relacji pomiędzy księciem krakowskim a Mściśławem Mściśławowiczem. Co więcej, można się domyślać, że do Leszka dotarły jakieś wieści o planach halickich księcia nowogrodzkiego, bo przecież trudno sobie wyobrazić, by nie wiedząc o nich zwracał się z propozycją współdziałania do władcy tak odległego udziału. Równocześnie jednak – jakies – Po drugie, szczególnie w kontekście wcześniej omawianych faktów, można wysnuć wniosek, że współpraca ta nie przybrała do tego momentu charakteru militarnego. Po trzecie, wyraźnie mowa o wysłaniu poselstwa do Nowogrodu. Oznacza to, że dotarło ono do Mściśława Mściśławowicza nie wcześniej niż w drugiej dekadzie lutego 1216 r. Wliczając zdecydowanie zapewne ponad miesięczny czas podróży nad Wołchow, możemy przyjąć, że posłowie wyruszyli z Krakowa nie wcześniej niż na przełomie 1215/1216 r. Potwierdza to zresztą przyjęty przez nas jesienny termin zerwania umowy spiskiej. Nie jest oczywiście wykluczone, że poselstwo polskie dotarło do Nowogrodu nieco później, na przykład już po wymarszu oddziałów

⁷¹ Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka. – S. 110–111.

⁷² Ipatevskaja letopis' — Kol. 731.

nowogrodzkich na wojnę z Jarosławem i Jerzym Wsiewołodowiczami, czyli po 1 marca 1216 r., co przesunąłoby odpowiednio w przód termin ich wyjazdu (a więc i zerwania układu spiskiego). Jest to nawet dość prawdopodobne, bo brak o takowym poselstwie informacji w latopisach nowogrodzkich, co może sugerować, że przybyło ono w momencie, nie opisanym tam ze względu na skupienie uwagi na losach wyprawy antysuzdańskiej. W każdym razie, posłowie od Leszka nie mogli – jak sądzę – dotrzeć później niż w maju tego roku, po powrocie zwycięskiego Mścisława do “Republiki” św. Sofii, bowiem w obliczu rychłego wyjazdu triumfatora do Kijowa, propozycja przyniesiona przez nich znalazłaby zapewne oddźwięk w lokalnych źródłach. Na koniec wreszcie zauważmy, że Mścisław, według omawianego ustępu *Kroniki halicko-wołyńskiej*, pozytywnie zareagował na propozycję Leszka. Być może utrwaliła go ona w zamiarze opanowania Halicza i nadała nowy kierunek tym staraniom. W każdym razie, moim zdaniem, to właśnie poselstwo od princepsa Polski było powodem drugiego wyjazdu Rościsławowicza na południe. Nie powinno przy tym budzić zdziwienia, że książę ponownie udał się do swych kijowskich krewniaków, bowiem wobec propozycji Leszka zaistniała konieczność omówienia nowych uwarunkowań planów halickich. Raczej trudno sobie wyobrazić, by występując z inicjatywą sojuszu, władca Krakowa nie przedstawił jakichś żądań. Czy przypadkiem nie chodziło o odzyskanie otrzymanego na mocy umowy spiskiej i niedługo później utraconego księstwa przemyskiego i potwierdzenie posiadania roli protektora zachodniego Wołynia? Jest to rozwiązanie wobec pewnych poszlak źródłowych związanych z wydarzeniami lat 1217–1218 całkiem prawdopodobne⁷³. Zapewne wówczas rozpoczęły się też przygotowania militarne do wyprawy. Powstaje oczywiście pytanie, dlaczego trwały one tak długo? Przecież Mścisław, przybyły do Kijowa zapewne już latem 1216 r., uderzył na Halicz dopiero latem następnego roku⁷⁴. Niewątpliwie okres ten wydłużyła konieczność ostatecznego uregulowania spraw nowogrodzkich. Nie była to sprawa prosta, szczególnie wobec fatalnych doświadczeń, związanych z poprzednim opuszczeniem “Republiki św. Sofii”. Tak więc Mścisław wybrał się ostatni raz nad Wołchow, gdzie przebywał od zimy 1216/1217 do 5 kwietnia tego roku⁷⁵. Wliczając czas podróży

⁷³ Chodzi o dwie rzeczy. Po pierwsze, Leszek wyraźnie widział siebie w roli protektora Romanowiczów i Aleksandra Wsiewołodowicza (zob. choćby *Ipatevskaja letopis'*. — Kol. 732). Za zgłoszeniem warunku uznania przez Rościsławowiczów jego zwierzchnictwa nad zachodnim Wołyniem świadczy też fakt, że do czasu opanowania przez Mścisława Halicza w 1217 r. raczej nie istniał sojusz pomiędzy wspomnianym władcą a Danielem. W innym wypadku część bojarów halickich nie zwróciłaby się wobec zagrożenia przez Mścisława z propozycją objęcia tronu halickiego właśnie do starszego Romanowicza (*Ibidem*. — Kol. 731–732). Po drugie, gdy Leszek zerwał

sojusz z Mścisławem Mścisławowiczem, ponownie zwrócił się do Andrzeja II z dość wymownym stwierdzeniem: “ne chočju časti v Galiči” (*Ibidem*. — Kol. 733). Wygląda więc, że wcześniej chciał go cały czas.

⁷⁴ Walki o Halicz datuje precyzyjnie *Kronika Liwonii* Henryka. Na podstawie relacji tego źródła można je datować na lato 1217 r., a ściślej na okres przed początkiem sierpnia tego roku (*Heinrici Chronicon Livoniae*. — S. 142).

⁷⁵ Termin ostatniego pobytu Mścisława w Nowogrodzie budzi poważne kontrowersje w literaturze. Zagadnienie to omawiam szczegółowo w artykule *Poslednie goda pravlenija Mstislavičej v V. Novgorode (1216–1223)*,

(zapewne nieco ponad miesiąc), kampanię przeciw Węgrom rozpoczął niedługo po powrocie na południe.

Wnioski

Przystąpienie Mściśława do walk o Halicz należy rozpatrywać w szerokim planie polityki ogólnoruskiej i rywalizacji o dominację dwóch najsilniejszych w owym momencie bloków książąt, czyli Rościszławowiczów i Wsiewołodowiczów. Jak się przy tym wydaje, decyzja o wystąpieniu Mściśława Mściśławowicza jako pretendenta do tronu halickiego z ramienia współrodowców zapadła już pod koniec 1214 r. w obliczu przekonania Rościszławowiczów o możliwości wykorzystania chaosu panującego w tym rejonie Rusi. Metody stosowane w tych staraniach zmieniały się wobec ewolucji sytuacji politycznej. Tak więc początkowo, Mściśław rzeczywiście mógł przypuszczać, że uda mu się zająć Halicz na mocy porozumienia z Węgrami. Wobec spowodowanej układem spiskim zmiany polityki Andrzeja II i niekorzystnych dla Rościszławowiczów wydarzeń na północy Rusi, plan ten spalił na panewce. W każdym razie wieść o nim zapewne doszła do Leszka Białego i stała się jednym z istotnych argumentów, skłaniających polskiego princepsa do zaproponowania Mściśławowi współdziałania, wówczas, gdy Węgrzy zerwali umowę spiską. Nie jest przy tym wykluczone, że Andrzej II mógł podejrzewać Leszka o współpracę z Rościszławowiczami już w 1215 r. Przypuszczam jednakowoż, że nie ma podstaw, by uważać, że – jeśli miała ona miejsce (co bardzo prawdopodobne) – to wykroczyła poza działania dyplomatyczne.

Plany halickie Mściśława Mściśławowicza i jego współrodowców zawieszone zostały okresowo wobec ostrego wystąpienia przeciw preponderancji Rościszławowiczów Jerzego i Jarosława Wsiewołodowiczów wspieranych przez młodszych braci.

Dopiero po korzystnym uregulowaniu konfliktu z Wsiewołodowiczami w wyniku drugiego zwycięstwa nad Lipicą (21 IV 1216 r.) i o kilka miesięcy wcześniejszego rozpadu porozumienia polsko – węgierskiego, które zaowocowało skierowaniem przez Leszka Białego do Mściśława Mściśławowicza propozycją sojuszu, wspomniany Rurykowicz zdecydował się na sięgnięcie po Halicz na drodze zbrojnej. Plan ten udało mu się zrealizować już latem 1217 r.

Pozostaje na koniec zastanowić się, dlaczego Rościszławowicze wybrali właśnie Mściśława Mściśławowicza do realizacji planu halickiego. Oczywiście, wobec milczenia źródeł nie będziemy mogli odtworzyć wszystkich możliwych motywów tej decyzji. Niemniej wydaje się, że swoją rolę odegrały tutaj następujące przesłanki. Po pierwsze, specyfika ustrojowo-społeczna Nowogrodu Wielkiego powodowała, że zasiadanie na tamtejszym tronie miało dla poszczególnych Rurykowiczów specjalne znaczenie. Wiadomo było, że "Republiki św. Sofii" nie da się przerobić na swoją, dającą możliwości przekazania potomstwu władzę. Zawsze więc władza poszczególnych książąt miała charakter mniej lub bardziej tymczasowy i zależna była od czynnika niemożliwego w

sumie do przewidzenia i okiełznania, a mianowicie woli lokalnej społeczności, bardzo przecież dynamicznej i skorej do zmian.

Dla księcia o wielkich aspiracjach, a takim był niewątpliwie Mścisław Mścisławowicz, zasiadanie nad Wołchowem mogło być co najwyżej dającym możliwości wykazania się, doraźnym zadaniem. Stąd, gdy nadarzyła się okazja zaczął on konsekwentnie zabiegać o opuszczenie Nowogrodu, wracając tam w sytuacjach wyższej konieczności rodowej, może jakoś tam wzmacnianej sentymentem.

Po drugie, Mścisław Mścisławowicz – z czego pewnie zdawali sobie sprawę współrodowcy – był jednym z niewielu Rościsławowiczów, mających na tyle duży prestiż oraz doświadczenie polityczne i talenty militarne, by poradzić sobie z trudnymi zadaniami, jakimi były pokonanie Węgrów i zapanowanie nad krnąbrnymi Haliczanami.

Po trzecie, był on jedynym tak znaczącym Rościsławowiczem właściwie pozbawionym odpowiedniej dla siebie włości. W czasach, o których mówimy jego starsi bracia stryjeczni, zajmujący z tego powodu formalnie wyższą pozycję w rodzie, obsadzali odpowiednio: Mścisław Romanowicz (ówczesny senior) Kijów, Rościsław Rurykowicz – prawdopodobnie Smoleńsk (do 1219 r.), Włodzimierz Rurykowicz – Perejasław Ruski⁷⁶. Zdobycie Halicza było więc dla Mścisława Mścisławowicza szansą na uzyskanie odpowiedniej dzierżawy, co było zresztą równoznaczne z poważnym wzmocnieniem się znaczenia smoleńskiej gałęzi Rurykowiczów w skali ogólnoruskiej.

W staraniach Mścisława – jak się wydaje – nie odgrywały za to podstawowej roli względy sukcesyjne. Książę dysponował podobnymi prawami jak inni współrodowcy, gdyż – jak to się starałem wykazać w innym miejscu – z halickiej gałęzi Rurykowiczów wywodziła się być może nie jego matka, jak twierdzi znacząca część literatury, lecz babka, jedyna żona Rościsława Mścisławowicza⁷⁷.

Університет імені Миколая Коперніка в Торуні

⁷⁶ Swoją drogą, ciekawe jest, jaki był ówczesny status i gdzie siedzieli wówczas młodszy co prawda wiekowo od Mścisława Mścisławowicza, lecz pochodzący ze starszej linii rodu synowie Dawida Rościsławowicza, Konstanty Mścisław młodszy i

Rościsław. W owym czasie byli oni jednak relatywnie młodzi, a poza tym – jak można się domyślać – reprezentowana przez nich gałąź z jakichś względów usunięta została na boczny tor.

⁷⁷ Dąbrowski D. Genealogia Mścisławowiczów. – S. 133–134, 441–444.

MIESZKAŃCY OŚRODKÓW GRODOWO-MIEJSKICH KSIĘSTWA HALICKO-WŁODZIMIERSKIEGO: SKŁAD SPOŁECZNY I STATUS PRAWNY

Ośrodki grodowo-miejskie Księstwa Halicko-Włodzimierskiego były miejscem zamieszkania różnych grup ludności. Źródła notują stałą obecność w nich rzemieślników, kupców, bojarów, duchownych. Łączyło ich wspólne zamieszkanie na terenie ośrodka grodowo-miejskiego, a od mieszkańców wsi odróżniał zakres powinności świadczonych na rzecz państwa lub właściciela. Kronika halicko-wołyńska opisując pogrzeb księcia Włodzimierza Wasylkowicza (1247-1249–1288)¹ w 1288 r. podaje charakterystykę ludności zamieszkującej wówczas Włodzimierz: *“привезъшимъ же (zwłoki księcia Włodzimierza Wasylkowicza – O. B.) и во Володимѣрь [...] и весь горо(дъ). соидеса. и боѣри вси стари и молоди. плахаюса над нимъ. еп(с)пъ же Володимѣрьскии. Евъсѣгнѣи. и вси игоумени [...] и поповѣ всего гора (w Latop. ipat. i chlebn. – “города” – O. B.) пѣвше над нимъ [...] и плакашася по немъ. Володимѣрчи. поминающъ его добросердѣе до себе. паче и слоужы его плахаюса по немъ слезам и [...] наипаче же. плакахуса по немъ лѣпшии моужи. Володимѣрстии [...] и тако плакавшеся над нимъ. все множество. Володимѣрчевъ. моужи и жены и дѣти. Нѣмци. и Соурожьцѣ и Новгородци. и Жидове плахоуся. аки и во взятѣ Иерлмоу. [...] и нищии оубо разниѣ. и чернорисци и черничи. бѣ бо мл(с)твѣ на вса нищяѣ”*².

W literaturze przedmiotu, głównie w historiografii ukraińskiej i rosyjskiej, od czasów pojawienia się syntezy Michaila Tichomirova o miastach dawnej Rusi XI–XIII wieków, do mieszkańców ruskich ośrodków grodowo-miejskich zaliczani są: rzemieślnicy, kupcy, ludzie służebni, bojarzy, duchowieństwo parafialne oraz mnisi³. Uczony podkreślał przy tym także, iż najważniejszą grupą mieszkańców, decydującą o miejskości osady, była zamieszkała na podgrodziach ludność trudniąca się rzemiosłem, wymianą oraz działalnością usługową⁴.

¹ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S. 383–386.

² Ипатѣвская летопись // Полное собрание русских летописей (dalej – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 918–920.

³ Тихомиров М. Древнерусские города. Издание 2-е, дополненное и

переработанное. – Москва, 1956. – С. 138–184. Przegląd wcześniejszej literatury dotyczącej staroruskich ośrodków grodowo-miejskich zob.: Хорошкевич А. Основные итоги изучения городов XI – первой половины XVII в. // Города феодальной России. – Москва, 1966. – С. 34–50.

⁴ Тихомиров М. Древнерусские города. – С. 141.

W pracach poświęconych historii Rusi Halicko-Włodzimierskiej badacze rosyjscy Vladimir Paśuto i Kseniâ Sofronienko do mieszkańców ośrodków grodowo-miejskich zaliczyli rzemieślników i kupców, a także zamieszkających na ich terenie feudałów razem z czeladzią⁵.

Uogólniając zaś podejścia historiografii ukraińskiej do charakterystyki składu społecznego mieszkańców ośrodków grodowo-miejskich Księstwa Halicko-Włodzimierskiego można stwierdzić, iż z punktu widzenia rozwiązań przestrzennych halicko-włodzimierskie ośrodki grodowo-miejskie ujmowane są jako zespoły osadnicze, składające się z dwóch lub trzech członów: 1) grodu, gdzie znajdowała się rezydencja księcia oraz świątynia, a także zamieszkiwali bojarzy; 2) posadu lub podgrodzia targowo-rzemieślniczego, zamieszkałego przez rzemieślników oraz kupców⁶; 3) jako trzeci element niektórzy badacze wyodrębniają znajdujące się w pobliżu grodów siedziby możnowładców, a także klasztory i osady okoliczne, sprzężone z grodem⁷. Innymi słowy ośrodek grodowo-miejski tworzyły gród oraz sprzężone z nim osady umocnione, a także nieumocnione, w których zamieszkiwała ludność trudniąca się zajęciami nierolniczymi (rzemiosło, handel) oraz w mniejszym stopniu uprawą roli czy też służbą księciu w grodzie, lub należąca do stanu duchownego.

Pogląd taki na ruskie ośrodki grodowo-miejskie został przyjęty i w polskiej historiografii. Dla ilustracji można przywołać zdanie Andrzeja Poppe, który przy haśle „Miasto” w „Słowniku Starożytności Słowiańskich”, tak scharakteryzował ich układ przestrzenny: „Układ przestrzenny M[iast] s[t]ar[ol]rus[kich] określały dwa człony: wewnętrzny warowny gród (dzieciniec-kreml), siedziba władzy politycznej, dworu książęcego, władz kościelnych, oraz zewnętrzny – właściwe terytorium miejskie zamieszkałe przez ludność rzemieślniczo-handlową. Było ono, przynajmniej w części, również warowne (ostrog, okolnij grad), lecz M[iasto] często wykraczało poza jego granice – powstawały osady podgrodziowe, które stopniowo zrastały się z M[iastem] i z biegiem czasu włączane były w jego system obronny”⁸. Dodał także, iż „najliczniejszą, decydującą o tętnie życia miejskiego kategorię stanowiła ludność rzemieślniczo-handlowa i wyrobnicy – plebs miejski, o zróżnicowanej strukturze społecznej i majątkowej”⁹.

Tak więc, według ustaleń historiografii, do mieszkańców ośrodków grodowo-miejskich zaliczani byli przedstawiciele różnych kategorii społecznych na podstawie dwóch ważnych kryteriów. Pierwszy – to samo zamieszkanie

⁵ Пащуту В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 164–177; Софроненко К. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – Москва, 1955. – С. 71–75.

⁶ Котляр М. Галицько-Волинська Русь (Україна кризь віки: У 15 т. – Т. 5). – Київ, 1998. – С. 295.

⁷ Тимощук Б. Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города / Ред. В. Седов. – Москва, 1981. – С. 116.

⁸ Poppe A. Miasta, cz. 4: Ruś // Słownik

Starożytności Słowiańskich. – Wrocław, 1967. – T. 3. – S. 225–226.

⁹ Tamże. – S. 227. Zob. także: Hensel W. Archeologia o początkach miast słowiańskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. – S. 130–173; Leciejewicz L. Średniowieczne miasta polskie i archeologiczne metody ich badania // Leciejewicz L. Opera selecta. Z dziejów kultury średniowiecznej Polski i Europy / Red. M. Rębkowski, S. Moździoch. – Wrocław, 2006. – S. 135–146.

¹⁰ Piekalski J. Od Kolonii do Krakowa.

na terenie ośrodka grodowo-miejskiego, drugi – zajmowanie się rzemiosłem i handlem. Życie toczyło się wokół grodu i było skierowane ku zaspokojeniu jego potrzeb. Gmina miejska jako taka nie istniała, ponieważ mieszkańcy należeli do różnych grup społecznych i prowadzili różnorodną działalność. Ze względu na to istniejące skupiska o charakterze miejskim określić należy jako ośrodki grodowo-miejskie. Owy typ osady był rozpowszechniony w całej Europie Środkowo-Wschodniej do XII–XIII w. kiedy został zapoczątkowany proces lokacji miast na niemieckim prawie miejskim¹⁰.

Podkreślana w historiografii ważna rola ludności zajmującej się rzemiosłem i handlem w życiu ośrodków grodowo-miejskich pozwala postawić pytanie o skład społeczny mieszkańców. Innymi słowy, jak często występujący w źródłach termin „gorożanie” był stosowany do miejscowych bojarów i duchownych, czy nawet księcia (lub jego namiestnika – *posadnika*, *tysiącznika* etc) i jego dwór, a kiedy jedynie rzemieślników i kupców? Spośród wszystkich 33 przypadków jego użycia na kartach *Kroniki halicko-wołyńskiej* tylko 6 razy jednoznacznie dotyczy on mieszkańców spośród kupców i wytwórców¹¹.

Pierwszy taki przypadek pochodzi z fragmentu opowiadania, omawiającego wydarzenie z końca 1210 – początku 1211 r.¹² Charakteryzując rządy Węgrów w Haliczu i Księstwie Halickim, kronikarz podał: „бѣ бо Тимофѣи в Галичѣ премоудрѣ книжникѣ. ѡч(ѣ)тво имѣа во градѣ Киевѣ. при(т)чтею ре(ѣ) слово. ѡ семь томители. Бѣнедиктѣ. ѣако в послѣднѣа неречетсѣ антихристѣ. бѣгаше бо Тимофеи ѡ(т) лица его бѣ бо томитель боаромѣ и гражаномѣ и блудѣ творѣ и ѡсквернахоу жены же и черници и попади в правдоу бѣ аниutihрстѣ за сквернаѣ дѣла его”¹³. Zapis ten wskazuje na „gorożan” jako grupę ludzi odróżniającą się od bojarów.

Z kontekstu tego fragmentu trudno wyciągać jednoznaczny wniosek, czy odnotowani bojarzy mieszkali w samym Haliczu, czy całej dzielnicy halickiej. Zatem należy uwzględnić obie możliwości. Biorąc pod uwagę, iż Halicz w pierwszej połowie XIII w. tworzyła aglomeracja szeregu osad, w tym również liczna ilość umocnionych siedzib bojarskich¹⁴, mówić można o znacznym prawdopodobieństwie tego, iż odnotowani w tym fragmencie bojarzy mieszkali w osadach sprzężonych z grodem Halicza. Dopuszczać zatem należy, iż bojarzy, chociaż byli faktycznymi mieszkańcami ośrodka grodowo-miejskiego, przez kronikarza nie zostali zaliczeni do jego „gorożan”.

Przemiana topografii wczesnych miast. – Wrocław, 1999. – S. 26; Gawlas S. Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich // *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania* / Red. Z. Kurnatowska i T. Jurek. – Poznań, 2005. – S. 12.

¹¹ Баран О. Мешканці міст у термінології Галицько-Волинського літопису // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2011. – Т. 4. – С. 131–133.

¹² Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (dalej – ЗНТШ). – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 10–11; Котляр М. Коментар до літопису // *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / Ред. М. Котляр. – Київ, 2002. – С. 175.

¹³ Ипатьевская летопись. – Стб. 722.

¹⁴ Дзеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // *ЗНТШ*. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 301–302.

Настępный фрагмент, который омавива wydarzenia з другой половины 1238 р.¹⁵, потвирдза такіе przypuszczenie. Описуяц заїęcie Halicza przez księcia Daniela Romanowicza (ок. 1201–1264)¹⁶, kronikarz stwierdził: *“изииде Даниль со воии. со Хольма. и бывшю емоу. третии днь оу Галичи. любахоутъ же и ггражане. подѣхавшюу же емоу подѣ городѣ. и ре(чѣ) имѣ ѡ моужии гградьстии. доколѣ хоцете терпѣти иноплемєнныхъ. князии державоу”*¹⁷. Реакcję на apel księcia przedstawiono w następujący sposób: *“они же воскликноуше рѣша ѡко се естъ держатель нашѣ Бмѣ дании. и поустиишася ѡко дѣти ко ѡчю [...] пискоупоу же Артѣмью. и дворьскомоу Григорью. возбраняющю емоу. оузрѣвшима же има. ѡко не можета оудержати града [...] изиидоста [...] рѣста же с ноужю. прииди княже Данило приими гградь”*¹⁸.

Wspomnianych tu *“gorożan”* nie wypada przyjmować за залогę wojskową broniącą grodu. Przede wszystkim kronika nie wspomina о obleganiu Halicza. Oprócz tego, włożone przez kronikarza w уста Daniela Romanowicza zdanie *“доколѣ хоцете терпѣти иноплемєнныхъ. князии державоу”*, w którym książę stwierdził, iż *“gorożanie”* cierpią pod obcymi władcami, równocześnie dopytując się, czy nie obrzydził im jeszcze taki stan rzeczy, pozwala owych *“gorożan”* uznać właśnie за mieszkańców miasta. Przypuszczać należy, że chodziło о kupców i rzemieślników zamieszkujących posad, którzy w owym czasie schronili się на podgrodzіu¹⁹.

За таким wnioskiem przemawia kolejność opisanych wydarzeń: *“gorożanie”* najpierw *“поустиишася ѡко дѣти ко ѡчю”* до księcia Daniela Romanowicza. Wspomniani zaś biskup Artemij i dworski Georgij (urzędnik księcia Roścysława Michajłowicza (ок. 1219–1264)²⁰) dopiero zobaczywszy to, wyszli do Daniela. Wynika z tego, iż w czasie tych wydarzeń biskup i dworski znajdowali się w dietińcu, *“gorożanie”* zaś – на podgrodzіu. W opowieści tej podkreślono także różnicę orientacji politycznej *“gorożan”*, а biskupa i dworskiego. Pierwsi wspierali księcia Daniela Romanowicza, а drudzy – Roścysława Michajłowicza.

¹⁵ Котляр М. Коментар... – S. 230.

¹⁶ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. – S. 300–315.

¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 777.

¹⁸ Там же. – Стб. 777–778.

¹⁹ Jak wynika z badań archeologicznych umocnione podgrodzіe halickie nie było miejscem stałego zamieszkania ludności, а tylko miejscem jej schronienia się w czasie niebezpieczeństwa. Miejscem zamieszkania ludności zajmującej się wytwórczością był natomiast nieumocniony posad, położony на zachód i północ od dietińca: Аулих В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. Сборник научных трудов. – Киев, 1980. – С. 133–150; Його ж. Княжий Галич //

Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 139–153; Трегубова Т. Города Галицкой и Волынской земель // Древнерусское градостроительство X–XV веков / Ред. Н. Гуляницкий. – Москва, 1993. – С. 126–128. Olena Dzedżora przypuszczała jednak, iż posad halicki mógł mieć umocnienia: Деджора О. Проблеми історичної топографії... – С. 300–301.

²⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 418–419; Мандзяк В. Ростислав Михайлович – “Dux Galicie et Imperator Bulgarorum” // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 131–143.

Z innego fragmentu tego opowiadania także można wnioskować, iż do liczby „gorożan” nie wchodziłi bojarzy, ponieważ tuż po zajęciu Halicza przez Daniela „*боляре же пришедше падше на ногоу его просаще мл(с)ти. ѡко согрѣшихом ти иногю князѧ держахомъ*”²¹.

Podobnie można interpretować fragment kroniki opisujący pertraktacje chana mongolskiego Munke (1208–1259)²² z mieszkańcami Kijowa jesienią 1239 r.: „*Меньгоуханови же. пришедшоу сгладать гра(дъ) Кыева. ставшоу же емоу на оной странѣ Днѣпра*. во градъка Пѣсочного видивъ гра(дъ). оудивисѧ красотѣ его. и величествою его присла послы свои к Михаилу и ко гражаномъ. хотѧ е прельстити и не послушаша е(с)и*”²³. Wymienienie mieszkańców Kijowa jako osobnego czynnika, obok księcia, do którego zostało skierowane poselstwo, pozwala widzieć w „gorożanach” zorganizowaną grupę ludzi. Jednak nie można jednoznacznie twierdzić, czy pod nimi nie kryli się również zamieszkali w Kijowie bojarzy i duchowni.

Z większym prawdopodobieństwem udaje się identyfikować „gorożan” we fragmencie z r. 1288. Mówiąc o pożegnaniu w Lubomlu zmarłego księcia Włodzimierza Wasylkowicza, kronikarz zapisał: „*зорожаномъ же ѿ мала и до велика. моужи и жены и дѣти с плачемъ великимъ. проводиша своего господина*”²⁴. Zastanawiać się można w jakim stopniu ten fragment odzwierciedla realną rzeczywistość, a w jakim jest tylko formułą literacką²⁵? Jeżeli jednak przyjąć pierwszą możliwość i odczytać go dosłownie, to w „gorożanach” należało by widzieć grupę ludzi, zamieszkałą na terenie danego ośrodka grodowo-miejskiego.

Najważniejszą dla wyjaśnienia zakresu semantycznego terminu „gorożanie” jest opowieść o „zmowie” Brześcian przeciwko księciu Mściśławowi Daniłowiczowi (1247-1250 – po 1289, przed 1308)²⁶ w 1288 r. Jak informuje kronika, jeszcze za życia księcia Włodzimierza Wasylkowicza Brześcianie umówili się z księciem Jerzym Lwowiczem (1247-1254–1308)²⁷, iż po śmierci pierwszego poddadzą się jego władzy: „*Берестѣяни бо. оучинили бѡхоутъ коромолоу. и ещѣ Володимероу князю болноу соушю. они же ѡхавъше къ Юрѣви князю. цѣловаша кр(с)тъ на томъ. рекоуче. како не достанетъ стрѣлъ твоего. ино мы твои и городъ твои. а ты нашъ князь*”²⁸. Z tego fragmentu można by wyciągnąć wniosek, iż pojęcia Brześcianie i „gorożanie” oznaczają to samo. Dowodem na to jest twierdzenie Brześcian, iż „*мы твои и городъ твои*”. Warto także podkreślić, iż przysięgę złożyli („*цѣловаша кр(с)тъ*”) tylko ci Brześcianie, którzy pojechali na spotkanie z Jerzym Lwowiczem, a więc nie wszyscy mieszkańcy, a tylko ich reprezentanci.

²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 778.

²² Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – Київ, 1989. – С. 496.

* „Днѣпра” – poprawione wg. Latopisu chlebnikowskiego, w Latopisie ipatievskim omylnie zapisano – „Днѣстра”.

²⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 782.

²⁵ Там же. – Стб. 918.

²⁶ Za ostatnią możliwością opowiada się Tatiana Vilkul, uważając występujące w

tych fragmentach wyrażenia „ѿ мала и до велика” za formułę literacką pochodzącą z cerkiewnosłowiańskich tłumaczeń ksiąg biblijnych: Вилкул Т. „Людьє” и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. – Киев, 2007. – С. 66–71.

²⁷ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. – S. 377–381.

²⁸ Tenże. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 197–217.

Wydarzenie to było analizowane w historiografii. Rozważał jego okoliczności Mychajło Hruszewski, który jednak nie podjął próby ustalenia przynależności społecznej uczestników ze strony *Brześcian*²⁹. Piotr Lysenko uważał, iż przed drugą połową XIII w. w Brześciu uformowały się grupy społeczne, które dążyły do wyodrębnienia odrębnego księstwa. Autor nie skonkretyzował przedstawicieli jakich kategorii społecznych miał na myśli³⁰. Bardziej sprecyzowane informacje podał Mykola Kotlar. W jego interpretacji *“Brześcianie, z którymi zmawiał się Jerzy (Jerzy Lwowicz – O. B.) poza plecami Włodzimierza Wasylkowicza, należeli do miejskiego patrycjatu, który troszczył się nie o poszerzenie terytorium efemerycznego Księstwa brzeskiego, lecz o swoje interesy rzemieślnicze i handlowe”*³¹.

Realizując powyższe porozumienia tuż po śmierci Włodzimierza Wasylkowicza, książę Jerzy Lwowicz *“въеха въ Берестии. и нача княжити в немъ. по свѣтоу безоумны(хъ) своихъ бояръ. молоды(хъ) и коромолниковъ Берестыанъ”*³². Władza Jerzego Lwowicza rozciągnęła się jednak nie tylko nad Brześciem, lecz też nad innymi ośrodkami dzielnicy brzeskiej – Kamieńcem i Bielskiem: *“засада Юрьева. в Берестыи. и во Каменци. и в Бѣльску”*³³. Brześcianie-spiskowcy (*“коромолники Берестыани”*), otóż, zostali zestawieni z bojarami Jerzego Lwowicza. Trudno jednak wytłumaczyć kim byli ci spiskowcy – wszyscy mieszkańcy Brześcia, czy tylko ich część, która przysięgała Jerzemu Lwowiczowi? Jednocześnie ich (*Brześcian*-spiskowców) decyzja o przejściu pod władzę tego księcia okazała się obowiązującą także i dla mieszkańców Kamieńca i Bielska.

Po zabiegach dyplomatycznych księcia Mściława Daniłowicza i uregulowaniu całej sytuacji urzędnicy i oddziały wojskowe Jerzego Lwowicza wycofali się z Brześcia, Kamieńca i Kobrynia: *“поѣха Юрьи вонъ из города (Brześcia – O. B.). с великимъ соромомъ. пограбивъ всѣ дома стрыѣя своего (nie jest jasne, czy kronikarz miał na myśli domy Włodzimierza Wasylkowicza, czy Mściława Daniłowicza – O. B.). и не оставя камень на камени в Берестыи. и в Каменци и в Бѣльску”*³⁴. Jednocześnie po wycofaniu się Jerzego Lwowicza Brześcianie-spiskowcy również uciekli z Brześcia: *“Берестыани же. началницѣ коромолы. бѣжаша по Юрьи. до Дорогичина. цѣловалъ бо к нимъ кр(с)тъ на томъ. не выдамъ васъ стрыеву своему”*³⁵. Można tu upatrywać świadectwo znajdowania się w odnotowanych ośrodkach grodowo-miejskich dworów książęcych, a także tego, iż Brześcianie, którzy zainicjowali spisek, zamieszkiwali w Brześciu³⁶.

Następnie, jak poinformowała *Kronika halicko-wołyńska*, książę Mściław Daniłowicz pojechał do Brześcia: *“Мъстислав же поѣха до Берестыа. ѣдоуицю же емоу к городу. и срътоша его горожанъ со кр(с)ты. ѿ мала и до велика. и прѣѣша и с радостью великою. свое(ѣ) г(с)на [...] Мъстиславъ же пребывъ*

²⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 928.

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 399–400.

³¹ Лысенко П. Берестье. – Минск, 1985. – С. 22.

³² “берестяни, з якими змовився Юрій за спиною Володимира Васильковича, належали до міського паріціату, що дбав не про

розширення рамок ефемеричного Берестейського князівства, а про власні ремісничі й торгівельні інтереси”: Котляр М. Коментар... – С. 352.

³³ Ипатьевская летопись. – Стб. 928.

³⁴ Там же. – Стб. 928.

³⁵ Там же. – Стб. 931.

³⁶ Там же. – Стб. 931–932.

мало дѣи в Берестѣи. и ѣха до Каменца. и до Бѣльска. и ради бывша емоу вси людѣе. оутвердивъ люди и засадоу посади в Бѣльскии. и в Каменци. и приѣха въ Берестѣи"³⁷. Tu, w Brześciu książę Mściśław Daniłowicz przeprowadził naradę ze swymi bojarami: "и ре(ѣ) бояромъ своимъ. есть ли. ловчи(ѣ) здѣ. они же рекоша нетоуть з(ѣ)не из вѣка. Мьстислав же ре(ѣ). азъ пакъ **оуставляю. на нѣ ловчее за ихъ коромолоу. абы мѣ не позрѣти. на нихъ кровь**"³⁸.

Kogo zatem książę postanowił ukarać, skoro "Берестѣяни же. началницѣ коромолы" i tak już uciekli z Brześcia razem z Jerzy Lwowiczem? "Gorożanie" zaś "с радостью великою" powitali Mściśława Daniłowicza?

Ustanowienie daniny łowieckiej³⁹ wypada odbierać jako akt głęboko symboliczny. Nie było to bowiem ukaraniem spiskowców, lecz demonstracją zwierzchności nad terytorium, w którym miało miejsce sprzeciwienie się władzy księcia⁴⁰. Pod tym względem należy analizować treść rozporządzenia (*gramotoy*) Mściśława Daniłowicza, które regulowało sposoby i zakres uiszczenia tej daniny: "Се азъ князь Мьстиславъ. снѣ королевъ. вноукъ Романовъ. оуставляю ловчее на Берестѣяны и в вѣкы за ихъ коромолоу. со ста по двѣ лоукнѣ медоу. а по двѣ овицѣ. а по патицать десяткѣвъ лноу. а по стоу. хлѣба. а по пати цебровъ овса. а по пати цебровъ ржи. а по .ѣ. (20 – О. В.) коурѣ. а по толкоу со всакого ста. а на горожанахъ .ѣ. (4 – О. В.) гривны коунѣ"⁴¹. Danina ta została nałożona tak na mieszkańców Brześcia, jak i całej wołosci. Takiego zdania jest Maksim Makarov⁴², co wydaje się być słusznym. Nic nie wspomniano

³⁷ Trudno jednak ulokować w przestrzeni trzynastowiecznego Brześcia dwory książęce oraz dwory Brześcian, który zainicjowali omawiany spiszek. Badania bowiem archeologiczne prowadzone pod kierownictwem P. Lysenki w latach 60-80-tych XX w. objęły tylko teren grodu (dietińca) i wykazały brak dworowej zabudowy na tym terenie w XIII w. (*Лысенко П. Открытие Берестѣя*. Второе издание, дополненное. – Минск, 2007. – С. 37–67, 170). Do fundacji na terenie grodu z drugiej połowy tego stulecia należą odnotowane w *Kronice halicko-wołyńskiej* wieża i cerkiew Św. Piotra. Być może w ich pobliżu należy szukać dworu książęcego. Lokalizację dworów Brześcian, który zainicjowali omawiany spiszek, prawdopodobnie można odnosić do terenu podgrodzia. Nic o jego topografii jednak nie wiemy przez brak badań archeologicznych na jego terenie: Там же. – С. 170–177.

³⁸ *Ипатьевская летопись*. – Стб. 931–932.

³⁹ Там же. – Стб. 932.

⁴⁰ Co właśnie oznaczała ta danina w historiografii jeszcze nie zostało wyjaśnione. Izmail Srezniewski zapisał tylko,

iż to był "rodzaj podatku" ("под налога"): Срезневский И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. – Санктпетербург, 1902. – Т. 2: Л–П. – С. 40. Olga Lichačeva nazywała "ловчее" podatkiem na polowanie lub poborem na utrzymanie książęcych myśliwców ("налог на охоту, или сбор на содержание княжеской охоты"); Галицко-Волынская летопись / Подготовка текста, перевод и комментарии О. Лихачевой // Библиотека литературы Древней Руси / Ред. Д. Лихачев, Л. Дмитриев, А. Алексеев, Н. Поньрко. – Санкт-Петербург, 1997. – Т. 5: XIII век. – С. 352. М. Kotlar nazywał "ловчее" podatkiem lub daniną ("податком (даниною)") istota której pozostaje niejasna: *Котляр М. Коментар...* – С. 354.

⁴¹ O symboliczności polowania, przeprowadzenie którego było aktem demonstracji przynależności danego terytorium do konkretnego władcy zob.: *Писаренко Ю.* Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського суспільства // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 44–52.

⁴² *Ипатьевская летопись*. – Стб. 932.

natomiast o mieszkańcach Bielska i Kamieńca. Domyślać się jedynie wypada, że danina została nałożona również na mieszkańców tych ośrodków i ich wołości.

Dokument Mściława Daniłowicza dla tych rozważań jest ważny także i z innej strony. Widzimy w nim prawne rozróżnienie mieszkańców samego Brześcia (określonych jako „gorożanie”) i mieszkańców jego wołości (nazwanych *Brześcianami*)⁴³. Jest to świadectwo wyjątkowe⁴⁴. „Gorożanie” są odrębną grupą (mieszkańcy wołości uiszczają tę daninę „co *всакого сма*”, czyli z sotni; „gorożanie” natomiast wszyscy razem mieli oddawać 4 grzywny kun). Monetarna lub płacidłowa forma⁴⁵ w której powinni oni uiszczać daninę łowiecką pozwala widzieć w „gorożanach” ludzi związanych z rynkiem i obrotem pieniężnym. A jeżeli wziąć pod uwagę, że zamieszkali w ośrodku grodowo-miejskim bojarzy i duchowni nie świadczyli powinności na rzecz księcia, to znaczenie słowa „gorożanie” w tym przypadku należy zwęzić wyłącznie do zamieszkałych w Brześciu rzemieślników i kupców. Byłoby to więc pierwszym wyraźnym świadectwem prawnego wyodrębnienia „gorożan”, czyli rzemieślników i kupców, w odróżnieniu od ludności wiejskiej zamieszkującej w wołości.

Uogólniając należy stwierdzić, iż różne grupy ludności zamieszkałej w halicko-włodzimierskich ośrodkach grodowo-miejskich: bojarzy, duchowni, kupcy, rzemieślnicy oraz inne kategorie poddanych nie tworzyły jednej społeczności na podstawie tylko samego zamieszkania. Różne powinności owych grup ludności różnicowały je społecznie.

W związku z powyższym zastanawia brak występowania w źródłach z XIII–XIV w. innych terminów (oprócz „gorożanie”) na oznaczenie mieszkańców osad podgrodowych. Ani w *Latopisie ławrentiewskim* z pocz. XIV w.⁴⁶ (części

⁴³ Макараў М. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 62.

⁴⁴ Zob. podobne traktowanie: Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku. – Wrocław, 1951. – S. 179–180.

⁴⁵ Rozróżnienie przy nakładaniu dani-ny na mieszkańców ośrodka grodowo-miejskiego i jego wołości nie było charakterystyczne dla Rusi XI – pierwszej połowy XIII w.: Макараў М. Ад пасада... – С. 62.

⁴⁶ Według Volodymyra Zvaryča kuna była „metaliczną (srebrną) jednostką pieniężną Dawnej Rusi” („металлическая (серебряная) денежная единица Древней Руси”). Jego zdaniem poprzez termin kuna w dawnej Rusi nazywano srebrne monety w ogóle („Термином „куна” в Киевской Руси вообще называли серебряные монеты. Куной назывался дирхем, русский серебряник и западноевропейский денарий”): Зварич В. Нумизматический словарь.

Издание четвертое. – Львов, 1980. – С. 96. Podobnego zdania był M. Kotlar, który tę wzmiankę o uiszczaniu daniny w grzywnach kun uznał za świadectwo funkcjonowania na Rusi południowo-zachodniej w XIII w. znacznej ilości monety karbowanej: Котляр М. Коментар... – С. 354. Sytuacja, jednak, nie jest aż tak jednoznaczna. Jak pokazał swego czasu Janusz Sztetyłło jest także sporo argumentów, które kwestionują monetarną formę kuny, i pozwalają co najmniej nie wykluczać możliwości, iż kuna była pieniądzem pozakruszczowym i mogła występować w formie futer wiewiórczych: Sztetyłło J. Pieniądz pozakruszczowy // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław, 1970. – T. 4. – S. 90–94.

W związku z powyższym warto przywołać opublikowane ostatnio spostrzeżenie Jaroslava Knyša, który zwrócił uwagę, iż znany od pierwszej połowy XX w. znaleziony na Półwyspie Tamańskim (Kraj Krasnodarski, Federacja Rosyjska) brązowy brakteat mógł być wybity w mennicy księcia

zawierające *Powieść doroczną* oraz *Latopisiec suzdalski*), ani *Latopisie ipatiewskim* z końca XIII – początku XIV w.⁴⁷ (części zawierające *Powieść doroczną*, *Kronikę kijowską* oraz *Kronikę halicko-wołyńską*), jak i *Nowogrodzkim I latopisie* starszej redakcji z końca XIII – pierwszej połowy XIV w.⁴⁸ nie występują znane ze źródeł szesnasto- i siedemnastowiecznych terminy „posadczanie”, „posażanie”, „posażenie”, „prigorożanie”, „podgorożanie”, lub „okologorodźcy”⁴⁹.

Innym bardzo ważnym zagadnieniem jest możliwość wydzielenia wśród „gorożan” ludzi bogatych, tworzących w ten sposób w pewnym sensie uprzywilejowaną podgrupę. W części prac badawczych pozytywnie opowiedziano się na ten temat. Do terminów w których ta podgrupa mogła by się przejawiać zostały zaliczone „mestiče”, „muży gradstii” oraz „ludie dobrii”. Rozpatrzmy je po kolei.

V. Pašuto odniósł słowo „mestiče” do terminów, opisujących bogatych „gorożan” halicko-włodzimierskich ośrodków grodowo-miejskich, tworzących w ten sposób ich grupę elitarną – „торгово-ремесленную верхушку”⁵⁰. Innego zdania byli Mychajło Hruszewski, Kseniâ Sofronienko oraz Tetiana Hoško, uznając, iż dla XIII w. termin „mestiče” w swoim znaczeniu był podobny „gorożanie” i oznaczał mieszkańców dużych, uprzywilejowanych ośrodków grodowo-miejskich⁵¹. Natomiast Maksim Makarov i Mykola Kobyleckij ostatnio przeciwstawili go pojęciu „gorożanie”. Ich zdaniem „gorożanie” to mieszkańcy jeszcze przedlokacyjnych ośrodków grodowo-miejskich, a „mestiče” – osad już funkcjonujących w oparciu o niemieckie prawo miejskie⁵². Wersja V. Pašuty,

половина XIV в.). – Ленинград, 1987. – Т. 1. – С. 245.

⁴⁸ Ипатьевская летопись; Лурье Я. Генетическая схема... – С. 193; Лихачева О. Летопись Ипатьевская // Словарь книжников... – С. 235.

⁴⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1950. – Т. 3; Лурье Я. Генетическая схема... – С. 193; Клоос Б. Летопись Новгородская первая // Словарь книжников... – С. 246.

⁵⁰ Szerzej o tym: Baran O. Osady przygodowe i ich mieszkańcy w terminologii źródeł ruskich z XIII i XIV wieku // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Львів, 2011. – Т. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 84–92.

⁵¹ Паšuto В. Очерки... – С. 177.

⁵² Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1994. – Т. 5. – С. 224; Софроненко К. Общественно-политический строй... – С. 73; Гошко Т. Нариси з історії маґдебурзького права в Україні XVI – початок XVII ст. – Львів, 2002. – С. 67.

Lwa Juriewicza (po 1292–1321–1323), udowodniając, że tym, iż zamieszczony na tym brakteacie heraldyczny znak jest podobny do zamieszczonego na znalezionej w Drohiczynie pieczęci z legendą deszyfrowaną jako „[Silgillum] Leo[nis]”, którą to pieczęć J. Knyś powiązał z imieniem Lwa Juriewicza: *Книш Я. Sigillum Leonis* // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 257–267. Gdyby to przypuszczenie w trakcie dalszych studiów dało się potwierdzić, byłby to dowód na funkcjonowanie w Księstwie Halicko-Włodzimierskim pieniądzy w formie monetarnej.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1926. – Т. 1, № 1: Повесь Временных лет; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1927. – Т. 1, № 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку; Лурье Я. Генетическая схема летописей XI–XVI вв., включенных в „Словарь книжников и книжности Древней Руси” // Труды Отдела древнерусской литературы (dalej – ТОДРЛ). – Москва, 1985. – Т. 40. – С. 193; Его же. Летопись Лаврентьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая

że termin „*mestiče*” oznaczał bogatych mieszkańców ośrodków grodowo-miejskich nie znalazła jednoznacznego poparcia w historiografii.

Odnosząc się jednak do niej, zauważyć trzeba, iż na kartach *Kroniki halicko-wołyńskiej* termin ten w stosunku do terenów Księstwa Halicko-Włodzimierskiego wystąpił tylko jeden raz i dotyczył mieszkańców Włodzimierza⁵³. Jego pojawienie się wiązać należy być może ze znajomością zachodzących w XIII w. w sąsiedniej z Księstwem Halicko-Włodzimierskim Polsce procesów lokacyjnych miast na prawie niemieckim i kształtowaniem się stanu mieszczańskiego⁵⁴. Występujący w kronice termin „*mestiče*” w tym konkretnym przypadku uznać należy za synonim terminu „*gorożanie*”, a więc nie ma możliwości traktować pierwszych jako elitarną grupę „*gorożan*”. Termin „*mestiče*” został bowiem użyty dla zestawienia ruskich mieszkańców Włodzimierza i Niemców: „*мѣстичѣ Русци и Нѣмцѣ*”. Prawdopodobnie w ten sposób chciano podkreślić podobieństwo statusu ruskich i niemieckich mieszkańców⁵⁵.

Z kolei „*mużej gradstich*” za grupę elitarną spośród ogółu „*gorożan*” ze względu na ich bogactwa i wpływy polityczne uznali V. Paśuto i M. Kotlar⁵⁶. Oparciem dla takiego wniosku posłużył fragment *Kroniki halicko-wołyńskiej*. Podczas omawianej już wyprawy księcia Daniela Romanowicza na Halicz w 1238 r. „*бывишу емоу. третиу дѣу оу Галичи. любяхоуть же и гражане. подѣхавишу же емоу подѣ городѣ. и ре(ѣ) имѣ о моужу градѣстии. доколѣ хочете терпѣти иноплемєнныхѣ. князиу державоу*”⁵⁷. W ten sposób „*моужу градѣстии*” zostali przez badaczy przeciwstawieni „*горожаномѣ*”: sugerowano, iż pierwsi wystąpili jako reprezentanci drugich⁵⁸.

Trzecie zaś wymagające rozpatrzenia określenie – to „*ludie dobrii*”. Zdaniem K. Sofronienko, „*to grupa miejskiej ludności, która zajmowała się handlem i ze względu na swój majątek byli ludźmi „dobrymi”, tzn. zabezpieczonymi materialnie*”⁵⁹. O „*ludiach dobrych*” jako kupcach pisali także Vladimir Paśuto i Stanisław Alexandrowicz⁶⁰. Określenie to występuje na kartach *Kroniki halicko-wołyńskiej* 5 razy.

⁵³ Макарай М. Ад пасада... – С. 59–62; Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.). Історико-правове дослідження. – Львів, 2008. – С. 133.

⁵⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 905.

⁵⁵ Baran O. Pojawienie się terminu „miasto” w językach polskim i ruskim w XIII wieku (na materiale *Kroniki halicko-wołyńskiej*) // Rzeszów – od miasteczka prywatnego do centrum nowoczesnej metropolii (w druku).

⁵⁶ Szerzej zob.: Баран О. Мешканці міст... – С. 135–137.

⁵⁷ Пащито В. Очерки... – С. 177; Котляр М. Коментар... – С. 230.

⁵⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 777.

⁵⁹ Котляр М. Коментар... – С. 230. Odnotować przy tym należy, iż w najbardziej

rozpowszechnionych na dzień dzisiejszy tłumaczeniach *Kroniki halicko-wołyńskiej* wyrażenie to podaje się raczej neutralnie lub sugerując jego możliwą równoznaczność z określeniem „*горожанѣ*”: „*Мужі городські*” (Teofil Kostruba), „*мужі-городяни*” (Leonid Machnoviec), „*городские мужи*” (Olga Lichačeva): Галицько-Волинський літопис / Переказ Т. Коструба. – Львів, 1936. – Т. 2. – С. 14; Літопис Руський. – С. 393; Галицько-Волинская летопись. – С. 161.

⁶⁰ „*люди добрии*” – это группа городского населения, которая занималась торговлей и по своему экономическому положению являлась „*добрыми*”, то есть обеспеченными в материальном отношении людьми”: Софроненко К. Общественно-политический строй... – С. 71.

Po raz pierwszy pojawiło się ono w notatce o próbie zdobycia Chełma przez Burundaja (?–1260)⁶¹ w 1259 r.: *“пюиде Боурандаи к Холмови [...] и не оустѣша вои е(ѣ) ничто же. бахоуть бо в немъ боѣръѣ и людѣе добрии. и оутвержение города крѣпко пороки и самострѣлы”*⁶². Dalej – dwukrotnie w opowieści o wyprawie mongolsko-ruskiej na Litwę w 1275 r.: *“Татари же пришлаша. ко Лвови [...] дѣти наши видѣлѣ. ѡже рать стоить за горою. пара идетъ ис конѣи. а пошлете люди добрыи с наши(мъ) Татари. ать оустмотрать што боудеть. ѡни же послаша с ними добрыи люди”*⁶³. Następnie mamy go w opisie wydarzenia z 1279 r., kiedy książę Włodzimierz Wasylkowicz wysłał Jaćwieży pomoc w postaci zboża: *“Володимеръ же из Берестѣа. посла [...] жито в лодѣяхъ. по Боугоу с людѣми. с добрыми. комоу вѣра”*⁶⁴. Piąta wzmianka dotyczy działań wojennych księcia Włodzimierza Wasylkowicza pod Kropiwnicą w 1280 r.: *“Володимеръ же бѣ назадѣ стоѣа оу города свои(мъ) полкомъ. и начаша емоу повѣдати. ѡсѣкъ во лѣсѣ. полнѣ люди и товара [...] Володимеръ же вѣради к немуу люди добрыи [...] пришедшимъ имъ. ко ѡсѣкови и бишася с ними Лаховѣ крѣпко ѡдва могоша и взати с великимъ пото(мъ)”*⁶⁵.

Zauważyć należy, iż tylko w jednym przypadku powiązano termin *“ludie dobrii”* z mieszkańcami ośrodka grodowo-miejskiego. Wydaje się, iż trzynastowieczne znaczenie pojęcia niezbyt daleko odbiegało od jego znaczenia spotykającego w wołyńskich źródłach XV–XVI w., gdzie oznaczało ludzi osobiście wolnych i pełnoprawnych, pochodzących z szanowanych rodzin i urodzonych w prawnym związku⁶⁶. Określenie zatem *“ludie dobrii”* ująć należy jako wskazujące na grupę osób wyróżniającą się od ogółu ludności, lecz nie ma podstaw żeby wiązać ich tylko i wyłącznie z mieszkańcami ośrodków grodowo-miejskich.

Faktycznie jedyna nie wzbudzająca wątpliwości wzmianka o grupie elitarniej wśród *“gorożan”* pochodzi z opisu opłakiwania w 1288 r. zmarłego księcia Włodzimierza Wasylkowicza. Wtedy bowiem kronikarz, wspominając o włodzimierzanach, zestawiał ich z zamieszkałymi we Włodzimierzu *“lepšymi mužami”* (*“лѣпшими мужами”*). Ci ostatni, jak wynika z kontekstu, ani nie byli bojarami, ani nie należeli do duchowieństwa, a więc, byli zapewne bogatymi *“gorożanami”*: *“плакахуса по немъ лѣпшими мужи. Володимеръстии рекоуче добрыи ны г(ѣ)не. с тобою оумрети. створшемоу толикою свободу. ѡкоже и дѣдъ твои Романъ. свободилъ башеть вѣ всихъ ѡбидѣ. ты же баше г(ѣ)не семоу поревновалъ и наслѣдилъ поуть дѣда своего [...] и тако плакавишеся над нимъ. все множество. Володимерчевъ. мужи и жены и дѣти. Нѣмци. и Соурожѣцѣ и Новгородци. и Жидове плакоуса. аки и во взатѣе Иерлѣмоу”*⁶⁷. Zdaniem M. Kotlара twierdzenie kronikarza, iż książę tych *“lepšych mužej”*

⁶¹ Папуто В. Очерки... – С. 174–175; Alexandrowicz S. Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240 // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Historia. – 1958. – Nr 14, zes. 3. – S. 44.

⁶² Селезнев Ю. Элита Золотой Орды. Научно-справочное издание. – Казань, 2009. – С. 63–65.

⁶³ Ипатьевская летопись. – Стб. 850–851.

⁶⁴ Там же. – Стб. 872–873.

⁶⁵ Там же. – Стб. 879.

⁶⁶ Там же. – Стб. 882.

⁶⁷ Яковенко Н. “Чоловік добрий” і “чоловік злий”: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 54–57; Її ж. Про два ментальні

“свободилъ башеть ѿ всихъ ѡбидъ” tłumaczyć należy jako wskazówkę, że Włodzimierz Wasylkowicz nadawał im różne przywileje oraz swobody⁶⁸. Przypominając analizowane w innym miejscu zestawienie z innej notatki, również dotyczącej mieszkańców Włodzimierza, *městičej ruskich* oraz *Niemców*, przypuszczać można, iż miejscowi (ruskie) kupcy i rzemieślnicy podobnie jak cudzoziemcy byli zwalniani z pełnienia obowiązków feudalnych przewidywanych przez prawo ruskie.

Z powyższych rozważań wynika, iż *Kronika halicko-wołyńska* pozwala wnioskować o złożonej strukturze społecznej mieszkańców ośrodków grodowo-miejskich Rusi Halicko-Włodzimierskiej badanego okresu. Zamieszkiwali w nich przedstawiciele wszystkich grup społecznych istniejących w Księstwie Halicko-Włodzimierskim: rzemieślnicy, kupcy, bojarzy, duchowni. Przedstawiciele rzemieślników i handlarzy tworzyli grupę, nazywaną w źródłach “*gorožanami*” (oraz – jedyny raz – “*městičami*”). Łączyło ich wspólne zamieszkanie na terenie podgrodzi lub posadów ośrodków grodowo-miejskich, a od innych mieszkańców odróżniało specyficzne pełnienie powinności na rzecz państwa i właściciela ośrodka grodowo-miejskiego.

Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні

стереотипи української шляхти: “чоловік добрий” і “чоловік злий” // Її ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ,

2002. – С. 111, 113.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 920.

⁶⁹ Котляр М. Коментар... – С. 349.

ХТО БУВ ІНІЦІАТОРОМ РУСЬКО-РИМСЬКОГО ЗБЛИЖЕННЯ У 40-х РОКАХ XIII СТОЛІТТЯ: ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ЧИ ІНОКЕНТІЙ IV?

Дипломатичні контакти Романовичів з Римською курією, що істотно поживалися у середині 40-х років XIII ст. й увінчалися церковною унією і коронацією Данила Романовича 1253 р., мають значну історіографію: українську та іноземну, зокрема польську, німецьку, російську. Дослідники, які вивчали римську політику Романовичів, як і політику Римської курії щодо Русі, виявили та опублікували немало джерел, сформулювали оригінальні концептуальні засади причин і наслідків русько-римського зближення. І все ж, не вдалося з'ясувати деякі важливі питання, без відповіді на які проблема відносин між Галицько-Волинською державою та Римом залишається дискусійною.

Мета цієї розвідки – відповідь на одне з таких не з'ясованих питань: хто був ініціатором русько-римського зближення у 1240-х роках: галицько-волинський двір чи Римська курія?

І. Іноземна історіографія

Першими в іноземній літературі цю проблему порушили польські історики. Давня польська історіографія XV–XVI ст., починаючи від Яна Длугоша й закінчуючи Мацеєм Стрийковським, одностайно стверджувала, що ініціатором відповідного русько-римського діалогу був князь Данило Романович. Вони пов'язували цей почин з коронаційними амбіціями¹. М. Стрийковський, який узагальнив твердження земляків-попередників, писав, що руський володар “задумав відновити Руське королівство, і, прагнучи стати королем усієї Русі, а не тільки галицько-володимирським, як до того іменував себе Коломан-угорець, відрядив послів на собор до Ліону [...], прохаючи папу римського Інокентія четвертого коронувати його на королівство руське; за те він обіцяв відступити від віри грецької і зі всіма своїми землями прийняти віру римську, і зі своїми потомками бути послухними римському престолові. До того ж, наполегливо просив допомоги проти татар, які в той час були пострахом для усіх володарів

¹ Див.: *Długosz J. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae.* – Varsoviae, 1975. – Lib. VII. – P. 57–58; *Mathias de Mechovia.* *Cronica Polonorum.* – Cracoviae, 1521. –

Lib. III, Cap. XLIII. – P. CXLII (142); Lib. III. – Cap. LIII. – P. CLXI (161); *Cromer M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX.* – Basileae, 1555. – Lib. IX. – P. 232–233.

християнських”². Давня польська історіографія в особі Яна Длугоша, Матцея Меховського, Марціна Кромера, виражаючи польську “рацію стану”, негативно оцінювала коронацію князя, називаючи його амбітним, підступним і зрадливим політиком. Якоюсь мірою винятком є М. Стрийковський, який порівняно виважено виклав суть справи³. Його помірковане наставлення щодо вирішальної ролі Данила Романовича в русько-римському зближенні підхопили деякі польські історики XVII–XVIII ст., зокрема Абрагам Бзовій⁴, Симон Окольський⁵, Клемент Ходикевич⁶.

На відміну від попередників, історики XX ст., зокрема Владислав Абрагам, Юзеф Умінський, Кароль Малечинський, Болеслав Щесняк вважали, що ідея церковної унії виникла в Римі, а її автором був папа Інокентій IV, який намагався залучити Галицько-Волинську Русь до орбіти європейської цивілізації та врятувати її від монголо-татарської загрози⁷. Сучасний польський дослідник Маріуш Бартніцький у монографії, присвяченій зовнішній політиці Данила Романовича, не дав якоїсь однозначної відповіді. На його думку, найімовірнішими ініціаторами і промоторами тісніших контактів між Курією і Романовичами були польські князі⁸.

Отже, в польській історіографії простежуються дві позиції щодо того звідки виходила ініціатива русько-римського зближення у середині XIII ст. Історіописці XV–XVIII ст. одностайно вважали ініціатором князя Данила Романовича, якого подавали хитрим, підступним і зрадливим стосовно Риму політиком. Натомість новітні історики визнавали ініціативу за папою Інокентієм IV, виставляючи її свідченням культуртрегерської ролі Риму на Русі, його рятівної місії в час монголо-татарської загрози.

Наскільки вдалося встановити, з німецькомовних істориків до проблеми русько-римських відносин часів Данила Романовича першими підійшли австрійські вчені кінця XVIII ст. Йоганн Христіан Енгель, Якоб Август Гоппе та Людвіг Альбрехт Гебгард.

² Strzykowski M. Ktora przedtym nigdy swiatla nie widziala Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiey Rusi... – Krolewiec, 1582. – Lib. VIII, Cap. III. – S. 330–331.

³ Поп.: Dąbrowski D. Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 109–122.

⁴ Bzovii F. A. Thaumaturgus Polonus seu de vita et miraculis S. Hyacinthi Confessoris, Ordinis FF. Praedicatorum. – Venetiis, 1606. – Cap. XV. – P. 34.

⁵ Okolski S. Russia florida rossis et liliis. – Leopoli, 1646. – P. 61–62.

⁶ Chodykiewicz C. Dissertationes historico-criticae de utroque Archiepiscopatu Metropolitano Kijowiensi et Haliciensi, uti olim distincto [...] Ritus Graeco-Uniti [...] certioribus documentis illustrantae. – Leopoli,

1770. – P. K₁–K₂.

⁷ Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – T. 1. – S. 117–122; Umiński J. Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. a papież Innocenty IV. – Lwów, 1922. – S. 42; Idem. Сношения Рима с Россией в XIII веке // Ex Oriente: Religiöse und philosophische Probleme des Ostens und des Westens Herausgeb. L. Berg. – Mainz, 1927. – С. 224–227; Maleczyński K. [Rec. na S. Tomaszowskiego] // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1927. – R. 41, zesz. 1–2. – S. 616–618; Szczesniak B. The mission of Giovanni de Plano Carpini and Benedict of Pole of Vratislavia to Halicz // Journal of Ecclesiastic History. – 1956. – No 7. – P. 16.

⁸ Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – S. 121–123.

Австрійський вчений кінця XVIII ст. Й. Х. Енгель виходив з того, що папство завжди прагнуло підпорядкувати Русь [Rußland]. Саме в цьому дусі він трактував посольство на чолі з францисканцем Джованні дель Плано Карпіні до Монголії в 1245–1247 рр. Як твердив австрійський історик, воно мало завдання, переїжджаючи через Русь, нав'язати контакти з галицько-волинськими князями та переконати їх в необхідності й користі церковної унії. Зустріч з князем Васильком відбулася у січні 1246 р. у Володимирі, а з князем Данилом – у березні того ж року в придонських степах, коли він повертався з Орди. Й. Х. Енгель ствердив: “Нова ідея єдності з папством так сподобалася Данилові та Василькові, що вони ще до повернення францисканського посольства з Орди відіслали до Риму якогось руського ігумена для переговорів щодо запропонованого папою об'єднання Церков”⁹. Відзначмо два важливих моменти концепції, які в історіографії прозвучали вперше: встановлення контактів між галицько-волинським двором і Римською курією пов'язано з місією Д. дель Плано Карпіні, тобто датовано найраніше початком 1246 р., і вказано на руське посольство до Риму на чолі з “якимсь ігуменом” (про нього див. далі) ще до повернення папського посланця з Орди, тобто між початком 1246 і серединою 1247 р.

Викладаючи події, які нас цікавлять, Я. А. Гоппе писав: “У цей час завдяки хрестоносному війнству папа заволодів майже третьою Європи і намагався упокорити ці поганські країни. Данило, який належав до грецької, нез'єднаної Церкви, боявся, щоб це конфесійне війнство не вдарило на його землі. Поляки легко могли попросити від Святого престолу цих [військ], щоб відібрати від нього Люблінщину, адже Опізо, абат із Мессано і папський легат, саме тоді збирав у Польщі “Петрів гріш”. Тому хитрий [der schlaue] Данило намагався ошукати як Святий престіл, так і поляків, прикриваючись [готовністю] перейти до латинської церкви [...]. Прикинувшись щирим, Данило пообіцяв прийняти латинський обряд і захищати християнство від татар”¹⁰. Як видно з подальшого, автор датував початок зближення 1246 р. Отже, на відміну від Й. Х. Енгеля, Я. А. Гоппе схильний був визнати ініціатором русько-римського зближення Данила Романовича, але, йдучи за давньою польською історіографією, зокрема Я. Длугошем, звинуватив князя у нещирості.

У дусі Я. Длугоша трактував проблему й Л. А. Гебгард, відкликаючись, однак, до хроніста XVII ст. Одіоріка Райнальда, автора багатотомних “Церковних анналів”. Австрійський історик твердив, нібито Данило, прагнучи отримати королівську корону, звернувся до папи з пропозицією, що “перейде до латинської Церкви, якщо папа простить йому та його підданам усі гріхи грецької Церкви”¹¹.

Подібно до Я. А. Гоппе і Л. А. Гебгарда трактував проблему й німецький історик першої третини XIX ст. Філіп Штраль, але оцінював позицію Данила об'єктивніше. Його спостереження настільки цікаві, що наведемо їх

⁹ Engel Ch. Geschichte von Halitsch und Wladimir. – Wien, 1792. – T. 2. – S. 16–17.

¹⁰ Hoppe J. A. Ältere und neuere Geschichte der Königreiche Galizien und

Lodomerien. – Wien, 1792. – S. 145–146.

¹¹ Gebhardi L. A. Geschichte der Königreiche Galizien, Lodomerien und Rothreusen. – Pesth, 1804. – S. 83.

дослівно: “1244 р. через посланця і листовно Данило звернувся до папи Інокентія IV, прохаючи в нього допомоги й підтримки та обіцяючи возз’єднати греко-руську Церкву з латинською, якщо латинники згодяться підняти разом з ним меч на монголів”¹². Називаючи Данила “підприємливим, хоробрим і розумним князем”, автор пояснив, чому він вдався до папи: перед лицем монгольської загрози Данило покладав великі надії на Захід; однак, бачачи, що в політичному житті Європи панує великий безлад, звернувся за допомогою до Інокентія IV, перед яким тоді “тремтіли королі і народи”¹³. Відзначимо важливу новацію: датування початку контактів 1244 р.

Поділилися щодо проблеми також пізніші німецькі історики XIX ст. Ріхард Репелль досить докладно зупинився на перипетіях русько-римських стосунків 40-х років XIII ст.¹⁴ Він, зокрема, вважав, що пропозицію унії висунув Рим, а озвучив (спершу перед князем Васильком і єпископами) легат Д. дель Пано Карпіні на зламі 1245–1246 рр.¹⁵

Подібні погляди обстоювали й інші німецькі дослідники. Зокрема Петер фон Гетце, автор монографії про архієпископа Альберта Суєрбеєра, якого Інокентій IV призначив своїм представником на Русі, також твердив, що послі на чолі з Д. дель Пано Карпіні, переїжджаючи через Волинь, за завданням папи мали зустрічі з місцевими достойниками й подали їм ідею церковно-політичного союзу з Римом. Коли Данило повернувся з Орди і довідався про це, він “жадібно вхопився за папські пропозиції”, бо вже давно збагнув, що для повалення монгольського іґа може придатися дієва допомога Заходу. Німецький дослідник писав: “Данило негайно вислав до папи одного якогось ігумена, щоб повідомити про свою готовність визнати папську верхність, якщо папа схоче допомогти йому скинути монгольське панування”¹⁶. Саме таким, на думку П. фон Гетце, виглядав початок русько-римського зближення.

Про те, що контакти між Курією і галицько-волинським двором започаткував папський легат, твердив Александр Піхлер, який зробив суттєве уточнення: Д. дель Пано Карпіні по дорозі до Монголії і на зворотному шляху двічі зустрічався і вів переговори не тільки з князем Васильком, а й Данилом¹⁷.

Отже, в німецькомовній історіографії кінця XVIII–XIX ст. сформувалися два погляди на обставини активізації русько-римських відносин у 1240-х роках. Одні історики твердили, що їх започаткував Інокентій IV, який, відсилаючи посольство до Монголії, доручив йому зустрітися з галицько-волинськими князями і навіязати з ними дипломатичні стосунки. Їх опоненти

¹² Strahl Ph. Geschichte der russischen Kirche. Erster Theil: Von den ersten Anfängen des Christenthums bis zur Errichtung des Patriarchatus in Russland. – Halle, 1830. – S. 240; *Idem*. Geschichte des russischen Staates. – Hamburg, 1839. – Zweiter Bd.: Von 1224 bis 1505. – S. 43.

¹³ *Idem*. Geschichte der russischen Kirche. – S. 240.

¹⁴ Roepell R. Geschichte Polens. – Hamburg, 1840. – Erster Theil. – S. 518–525.

¹⁵ *Ibidem*. – S. 519.

¹⁶ Goetze P., v. Albert Suerbeer, Erzbischof von Preußen, Livland und Ehstland. – St.-Petersburg, 1854. – S. 18–19.

¹⁷ Pichler A. Geschichte der kirlichen Trennung zwischen dem Orient und Occident. – München, 1865. – Bd. 2. – S. 29–30.

вважали, що до Риму за підтримкою звернувся Данило Романович, який, з одного боку, побоювався “хрестоносного війства і поляків” (Я. А. Гоппе), а з іншого, – монголів (Ф. Штраль). При цьому, якщо перший автор називав Данила “хитрим”, а римську ініціативу – нещирою, то другий сприймав князя “підприємливим, хоробрим і розумним”, а звернення до Риму з пропозицією церковної унії в обмін на військову допомогу – логічним і виваженим.

Німецька історіографія ХХ ст. щодо започаткування русько-римського зближення також не однастайна. Бертольд Альтанер, проаналізувавши факти і джерела, пов'язані з посольством Д. дель П'яно Карпіні, та адресовані галицько-волинському дворові листи Інокентія IV від 3 травня 1246 р., дійшов висновку, що Данило Романович першим звернувся до Курії з пропозицією укласти церковну унію із Римом. На його думку, заклик до унії, який легат від імені папи адресував єпископам князівства у січні 1246 р., означав уже реакцію на пропозиції Данила Романовича, відіслані папі ще до подорожі в Орду, тобто перед початком осені 1245 р.¹⁸

Альберт Амманн виказав схильність шукати почин зближення у Римі. Він писав: “Князь Василько перебував саме в мазовецького князя Конрада у Кракові, коли туди пізньої осені 1245 р. прибув Джованні П'яно Карпіні з папськими пропозиціями для руських князів [...] Василько, який так само, як і Данило, самовіддано й задержувано воював зі своїми західними сусідами, був, однак, досить прозахідно налаштований, щоб не збагнути, яку велику користь для свого князівства можна одержати від цього папського посольства”¹⁹. Отже, початок дипломатичних контактів пов'язано з монгольською місією, ініціатором і організатором якої був Інокентій IV. Вирізняє це викладено далі: “Коли Данило повернувся від монголів, куди він їздив з доброї волі, а не як підданий князь, він уже був готовий шукати допомоги там, де її знайшов”. Отож, князь Данило нав'язав дипломатичні контакти з Римом допіру після зустрічей і розмов з папським легатом²⁰. Надалі А. Амманн розвинув погляд, нібито Данило Романович задумав “завести собі друзів на Заході” (*im Westen Freunde zu machen*) щойно після повернення з Орди, тобто не раніше весни 1246 р.²¹

Німецький дослідник історії Галицько-Волинського князівства Гюнтер Штекль писав: “Усе промовляє за тим, що безпосередні зв'язки були встановлені завдяки П'яно Карпіні, який за дорученням папи мав відвідати великого хана монголів у Каракорумі, і на початку 1246 р. прибув до двору волинського князя Василька, а в середині березня зустрівся з князем Данилом, що повертався від Бату-хана”²².

¹⁸ Altaner B. Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und Mohammedaner- und Heidenmissionen des Mittelalters // Breslauer Studien zur historischen Theologie. – Habelschwert, 1924. – Bd. 3. – S. 221–222.

¹⁹ Ammann A. M. Kirchenpolitische Wandlungen in Ostbaltikum bis zum Tode

Alexander Neuski's. Studien zum Werden der russischen Orthodoxie. – Romae, 1936. – S. 256.

²⁰ Ibidem. – S. 257.

²¹ Idem. Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte. – Wien, 1950. – S. 55.

²² Stökl G. Das Fürstentum Galizien-Wolhynien // Handbuch der Geschichte Russlands. – Stuttgart, 1980. – Bd. 1. – S. 517–518.

Оригінально потрактував проблему Едуард Вінтер. Сама назва його праці – “Візантія і Рим у боротьбі за Україну” – віддає пріоритет у нав’язанні взаємин папі. “Уже на соборі в Ліоні 1245 р. велися переговори про організацію хрестового походу проти татар і про церковну унію. За дорученням київського великого князя Михайла в них брав участь митрополит Петро Акерович. Францисканець Плано Карпіні вирушив як папський легат до татар, а по дорозі розмовляв з князями Русі, передусім із Данилом Галицьким. Папа Інокентій IV був рішучим поборником хрестового походу проти татар і не менш рішучим прихильником церковної унії. Він правильно збагнув, що тільки визнання своєрідності східних Церков уможливить церковне єднання, і що насамперед Візантія повинна вступити в унію. З цією метою він розпочав переговори з візантійським імператором Іоаном Ватацисом. У цьому контексті папа намагався укласти унію з русинами і нав’язав тривалі контакти з князем Данилом. Папа робив усе, щоб організувати хрестовий похід проти татар, адже тільки тоді Данило зі своїм народом прийме унію. Для цього папський легат Опізо прибув до Данила і коронував його від імені папи”²³. Даючи згоду на коронацію, Данило, на думку німецького дослідника, планував “стати на чолі великого християнського війська, щоб боронити Європу від Азії”²⁴.

Наведені розмірковування пропонують декілька нових нюансів. По-перше, початок русько-римського зближення віднесено до Ліонського собору, який відбувався з 26 червня по 17 липня 1245 р., хоч хибно стверджено, що архієпископа Петра вислав князь Михайло Всеволодович Чернігівський²⁵. По-друге, чи не вперше в історіографії контакти щодо церковної унії поставлено в ширший римсько-візантійський контекст. І, по-третє, згоду на коронацію пояснено планами Данила очолити збройні сили європейської антиатарської ліги, створення якої проголосив І Ліонський собор.

Отже, з чотирьох німецьких істориків ХХ ст., які писали про русько-римські відносини епохи Романовичів, Б. Альтанер визнавав ініціатором галицько-волинський двір А. Амманн, Е. Вінтер, Г. Штекль віддавали першість Римові. Запропоновано й нові здогади та спостереження. Так, Б. Альтанер відзначив місію Д. дель Плано Карпіні на Русь як реакцію на ініціативи Данила Романовича, з якими він звернувся до папи ще до подорожі в Орду, тобто до початку осені 1245 р. Е. Вінтер вперше після Антона Петрушевича пов’язав початок русько-римських контактів з місією архієпископа Петра на І Ліонському соборі (літо 1245 р.).

У російській історіографії ХІХ ст. переважав погляд, що ініціатором зближення був Данило Романович. Поставу князя одні автори оцінювали як нещиру й хитрувату, інші, – розумну, але безперспективну. Ніколай Карамзін про взаємини князя з папою писав: “Даниил обратил глаза на Запад, где Рим был душою и средоточием всех государственных движений. Сей князь в 1245 или 1246 году дал знать Иннокентию, что желает соединить Церковь нашу с Латинскою, готовый под ее знаменами идти против

²³ Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine: 955–1939. – Weiden, 1993. – S. 33.

Монголов. Началось дружелюбное сношение с Римом. [...] Оба хитрили и досадовали”²⁶.

Погляд на ініціативу Данила як мудру і ширу, але безперспективну, репрезентують Ніколай Устрялов²⁷ та Сергей Соловйов. Останній, зокрема, твердив, що, з огляду на татарську загрозу, Данило Романович сам звернувся до католицького Заходу, де сподівався знайти союзників проти грізної азійської сили: “Но о крестовом союзе католических государств нельзя было думать без главы римской Церкви, от которого должно было изойти первое, самое сильное побуждение; князь русский мог быть принят в этот союз только в качестве сына римской Церкви – и вот Даниила завязал сношения с папою Иннокентием IV о соединении Церквей [...]. Но с самого уже начала обнаружилось, что связь с Римом не будет продолжительна: время крестовых походов прошло, папа не имел уже прежнего значения, не мог своими буллами подвинуть целой Европы против Востока”²⁸. Як побачимо, ця думка найоб’єктивніше відображає реальну ситуацію у відносинах між Галицько-Волинською державою і Римом в 40-х роках XIII ст.

Інше бачення ініціатора встановлення контактів висловили російські церковні історики. Так, чернігівський архієпископ Філарет (Дмитрій Гумілевський), автор першої наукової “Истории русской церкви”, в розділі під промовистою назвою “Насилия папы в России (sic!) и твердость русских” категорично твердив, що папа “предложил князю галичскому королевский венец за покорность ему”. Щойно тоді “сокрушаясь о бедной отчизне и думая, не поможет ли владыка запада свергнуть иго монголов в России, Даниила показал папе, что хочет с ним сблизиться”²⁹.

Харківський архієпископ Макарій також віддав ініціативу зносин Римові, пов’язавши початок контактів з місією Д. дель Пано Карпіні. Зі свідчень папського легата про зустрічі й переговори з князем Васильком та руськими єпископами церковний історик виснував, що представники Риму передали послання від папи, який закликав “присоединиться к латинской церкви”. Коли після повернення з Орди Данило Романович довідався про ці пропозиції*, він, за словами Макарія, вирішив скористатися цим “для выгод своего отечества”. Саме так, на думку російського

²⁴ Ibidem. – С. 31.

²⁵ Як нам вдалося з’ясувати, архієпископа Петра на I Ліонський собор вислав князь Данило Романович: *Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів.* – Львів, 2009. – С. 50–82.

²⁶ *Карамзин Н. М. История государства Российского.* – Санктпетербург, 1817. – Т. 4. – С. 49.

²⁷ Див.: *Устрялов Н. Русская история.* – Санктпетербург, 1837. – Ч. 1. – С. 230.

²⁸ *Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. Кн. 2: История России с древнейших*

времен. – Москва, 1988. – Т. 3–4. – С. 170.

²⁹ *Филарет [Гумилевский Д.] История русской церкви. Период второй, монгольский (1237–1410 гг.).* – Чернигов, 1862. – С. 49.

*Макарій не взяв до уваги важливе повідомлення, що по дорозі до Монголії у придонських степах Д. дель Пано Карпіні зустрічався і мав розмову з князем Данилом, який повертався з Орди. Отже, князь довідався про пропозиції ще перед поверненням додому. Див.: *Макарій, архієпископ харьковский. История русской церкви.* – Санкт-петербург, 1866. – Т. 5: Период монгольский, кн. 2. – С. 308–315.

церковного історика, розпочалося зближення між Римом і галицько-волинським двором³⁰.

Євгеній Голубінський, як і його попередники, твердив, що Інокентій IV першим “изъявил желание подчинить своей духовной власти галицкого князя Даниила Романовича”, і що 1245 р. відрядив своїх послів до великого монгольського хана Гуюка, яким доручив “завязать контакты и начать переговоры с галицко-волинскими князями”³¹. Тобто, вслід за архієпископом Макарієм, початок контактів віднесено до папського посольства.

Отже, в російській історіографії, подібно, як і в польській та німецькій, виробилися два погляди на генезу контактів між галицько-волинським княжим двором і Римською курією: одні історики, переважно світські, приписували ініціативу князю Данилові, інші, головню церковні, – Інокентієві IV.

Російська радянська історіографія пішла не за класичною російською історіографією XIX ст., а за церковною. Русько-римські відносини XIII ст. трактували підступною інтригою Риму, який, нав'язуючи контакти з Руссю, прагнув тільки її підпорядкування.

Яскравим прикладом є стаття Владіміра Пашуто (1949)³². Розглядаючи політику Риму щодо Галицько-Волинського князівства, зокрема, встановлення контактів між Римською курією і галицько-волинським двором, він писав: “Після татаро-монгольського нашествия, [...] Римська курія відновила свої підступи (“происки”) в Південно-Західній Русі. Добра нагода трапилася під час місії францисканця П'єтро Карпіні, якого папа Інокентій IV відрядив до татаро-монголів після Ліонського собору*. Переїжджаючи восени 1245 р. ці краї, Карпіні нав'язав контакт з володимирським княжим двором, ознайомивши князя Василька зі змістом папської булли від 25 березня 1245 р., яка закликала всіх володарів гуртуватися на випадок нового наступу татар”. Ствердивши це, В. Пашуто висловив важливу думку, що “тоді ж Карпіні вислав папі повідомлення про проведені переговори з місцевими князями”³³. Отже, снуючи “зловорожі” плани щодо Галицько-Волинської Русі, Рим вирішив спершу нав'язати дипломатичні контакти. Таку місію папа поклав на посольство Д. дель П'єтро Карпіні, яке в перших місяцях 1246 р. відбуло до Монголії через руські землі. Тут воно мало зустрічі з князями Данилом і Васильком, від чого, на думку В. Пашуто, розпочалися активні дипломатичні зв'язки між Римською курією і галицько-волинським двором.

Борис Рамм підтримав В. Пашуто з деякими нюансами: “Навесні 1245 р. в папській курії випрацьовано план, згідно з яким вирішено водночас вести переговори в двох діаметрально протилежних напрямках: і з руськими, і з татарами. Проте, в одному й іншому випадках мета переговорів

³⁰ Голубинский Е. История русской церкви. Период 2-ой, московский. – Москва, 1900. – Т. II, 1-ая пол. – С. 82.

³¹ Пашуто В. О политике папской курии на Руси (XIII век) // Вопросы истории. – Москва, 1949. – № 5. – С. 52–76.

* В. Пашуто помилився: посольство Д. дель П'єтро Карпіні вислано 16 квітня

1245 р., тобто задовго до відкриття I Ліонського собору 26 червня 1245 р.

³² Пашуто В. О политике... – С. 61; Его же. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – Москва, 1950. – С. 250–254.

³³ Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV веках. – Москва; Ленинград, 1959. – С. 151.

була та ж – “навернення” Русі чи, вірніше, підпорядкування її папі римському”³⁴. Далі стверджено, що для виконання плану Інокентій IV вислав на Русь і в Монголію легата Д. дель Плано Карпіні, який під час зустрічей з галицько-волинськими князями Васильком і Данилом передав їм пропозицію церковної унії та обіцянки допомогти в боротьбі з татарами. Тяжке становище, в якому опинилася “Південно-Західна Русь, стиснута в кліщі ворожих сил, – татарської орди, з одного боку, угорсько-польських католицьких агресорів – з іншого, змусило Данила Галицького скористатися з пропозиції папської курії, переданої через Плано Карпіні”³⁵.

Сучасний російський історик Александр Майоров вважає, що ініціатива русько-римського зближення виходила від Данила, а “перший контакт між папою та галицько-волинським князем мав відбутися ще до від’їзду останнього в Орду”, тобто осені 1245 р.³⁶

Однак канonom російської історіографії, – як радянської, так і сучасної, – все ж, стала позиція В. Пашуто та Б. Рамма. Прийняли її й українські радянські історики, а навіть дехто з сучасних українських дослідників.

II. Українська історіографія

Найдавніша українська писемна пам’ятка, у якій даються русько-римські взаємини середини XIII ст., – повідомлення Галицько-Волинського літопису про коронацію Данила Романовича³⁷. За словами літописця, папа відіслав до Данила легата – “єпископа веронського і кремонського” з пропозицією про коронацію. Тоді князь відмовився від корони – з огляду на татар, які не стерпіли б такого виклику. Проте папа вислав послів на чолі з легатом Опізо, які принесли корону і папське благословення, коли Данило після успішного походу на Чехію й Австрію тріумфально повертався на батьківщину через Польщу. Їх шляхи перетнулися у Кракові, але тут князь показав свій гонор – мав заявити: “Не подобає мені бачитися з вами на чужій землі, хай потім”. Посли виявилися упертими й незабаром зустріли князя уже на його батьківщині. Данило продовжував відмовлятися, однак після умовлянь матері і польських князів згодився на коронацію. Виклад виразно показує русько-римське зближення як ініціативу папи*.

Українські історики пізнішої доби, зокрема XVII–XVIII ст., по-різному трактували події середини XIII ст., пов’язані з русько-римськими відносинами, головню церковною унією та коронацією Данила Романовича. Представники католицького напрямку наголошували на мудрості й далекоглядності

³⁴ Там же. – С. 154.

³⁵ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavico-rum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 685.

³⁶ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 827. Пор.: Літопис Руський / За Іпатським

списком переклав Леонід Махновець. – Київ, 1989. – С. 412–413.

* Літопис не подає докладних дат цих подій. Щодо самої коронації, то пізніші історики на основі інших писемних джерел XIII ст., зокрема іноземних, переконливо довели, що коронація відбулася у містечку Дорогичині пізньої осені 1253 р. Дати посольства “єпископа веронського і кремонського” досі не встановлено (див. далі).

князя, який коронувався з благословення папи та прийняв корону з рук його легата. Так, зокрема, трактовано події, наприклад, у латиномовній поемі "Смоленae Borysthenides" ("Дніпрові Камени")³⁸. Автор, наймовірніше Іван Домбровський, головним героєм коронації бачить не папу, а князя, якому королівський вінець вручив легат. Як з'ясували дослідники, змальовуючи історію Русі та її прадавньої столиці Києва, автор користувався різними джерелами, зокрема літописом Нестора, а також працями польських істориків Я. Длугоша, М. Меховського, М. Кромера, М. Стрийковського³⁹.

Впадає, однак, у вічі суттєва різниця між польськими католицькими істориками і київськими католиками у трактуванні вчинку князя Данила. Якщо Я. Длугош, М. Меховський, М. Кромер, а почасти і М. Стрийковський, як пригадуємо, подавали альянс з папою хитрою й підступною акцією князя, то І. Домбровський зображав Данила мудрим і відважним політиком, якому коронація допомогла здобути великий авторитет у Європі, розширити володіння "до узбережжя Борею".

Хвалили Данила Романовича за мудрий акт коронації українські католицькі історики XVIII ст. Вони твердили, що першим до Риму звернувся князь. Зокрема, василіянин Ігнатій Кульчинський у першому в українській науці нарисі історії Київської Церкви писав, що після страшного татарського погрому "натхненний Богом Данило, володар усієї Русі, відрядив послів на Вселенський собор Ліонський перший, віддаючи Інокентієві IV послушення"⁴⁰.

Ігнатій Стебельський твердив: "Залишившись самоврядним володарем майже усієї Південної Русі, Данило, щоб зміцнити свою силу, славу і загальну опінію, задумав відновити королівство руське, але не тільки з титулом галицько-володимирського короля, що його колись уживав Коломан-утрин, а й усієї Русі. З цією метою 1245 р. він вислав послів на І Ліонський вселенський собор до папи Інокентія IV, прохаючи надати йому королівську корону та обіцяючи скласти послух папі разом зі своїми підданими та всім руським народом. Водночас просив допомоги для захисту від татар"⁴¹. І. Кульчинський та І. Стебельський відомості про зносини Данила з Інокентієм IV почерпнули, без сумніву, від М. Стрийковського. Про це свідчить хоча б те, що тільки в нього є інформація про посольство на Ліонський собор 1245 р. Однак звинувачення польського історика у невірності та зрадливості князя щодо Риму уніатські історики, зрозуміло, оминули.

По-своєму трактували зносини Данила Романовича з Римською курією українські православні автори XVII ст. Так, київський церковний діяч

³⁷ Див.: Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія. – Київ, 1988. – С. 108.

³⁸ Див.: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Автор. пер. з англ. – Львів, 2001. – С. 134–136; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, 2002. – С. 270–295.

³⁹ Kulczynski I. Specimen Ecclesiae Ruthenicae. – Romae, 1733. – P. 202.

⁴⁰ Stebelski I. Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim. Wyd. 2-e. – Lwów, 1867. – Т. 3. – С. 17–18.

⁴¹ Копистенський З. Палинодия // Памятники полемической литературы в Западной России. – Санктпетербург, 1878. – Кн. 1 (Русская Историческая Библиотека. – Т. 4). – Стб. 1109.

та історик Захарія Копистенський, високо оцінюючи сам факт коронації, становчо наголосив на тому, що папа прислав до князя послів і королівську корону, коли довідався про його могутність і военні подвиги. При цьому З. Копистенський твердив, що ні про яку унію не йшлося, і що “през приняте той коруны Даниїл не отступовал віры, ено за почестъ ко болшей своей славі принял оную”⁴². Після такої заяви зрозуміло, чому і словом не згадано про посольство на І Ліонський собор. На думку деяких дослідників, З. Копистенський був причетний до Густинського літопису, укладеного в 20-х роках XVII ст.⁴³ Принаймні повідомлення літопису про коронацію відчутно перегукується з тим, що писав про неї З. Копистенський. Ось відповідний текст Густинського літопису: “В літо 6755. Данило Романовичъ, по сей славной побѣді в Чехахъ, начать повсюду славенъ быти, яко і папа Римский величаше его, і присла ему свое благословеніе и знаменія королевская, си есть, корону, скипетро и проч., и моли его, да помагает христіаномъ на Татаръ, онъ же обѣщася; и коронова его на королевство Руское легат папежа Инокентія четвертого во градѣ Дорогичинѣ”⁴⁴.

Отже, за літописом, папа зі своєї ініціативи прислав легата, щоб коронувати князя за його военні успіхи і власне з уваги на них просив Данила захищати християн від татар. Зважаючи на термінологію пам’ятки (“легат”, “королевство Руское”, “в Чехахъ”), інформацію про коронацію автор почерпнув із польських хронік. Проте згадку про послів на І Ліонський собор та церковну унію з Римом літописець, як і в “Палінодії”, теж випустив.

Феодосій Софонович подав: “Року от Рождества Христова 1246, ведлут Стрийковского... Приїхали к князю Даниилу, продку князей Острозских, присланы значныи послы от папѣжа римского Инокентія Четвертого: Опиж, опат мезенский, и бискуп маденский, на Лугдунскомъ соборѣ назначеныи. Принесли ему корону королевскую и скипетръ за его славныи дѣла рицерскыи и за звитязтва над многими панствами значныи, особливе над Поляками, над Венграми, над Чехами, над Литвою и над Ятвѣгами, которыхъ завше, наїзжаючи, бил и пустошил крѣпко, и руских князей себѣ в послушенство привел”⁴⁵.

Хоч Ф. Софонович й відкликався до М. Стрийковського, однак, на відміну від нього, твердив, що папа першим відрядив послів до Данила Романовича, які привезли корону. Саме цим можна пояснити замовчування повідомлення польського історика про посольство князя на І Ліонський собор. Оминув Ф. Софонович і звістку М. Стрийковського, що Опізо коронував Данила за участю польських єпископів на чолі з краківським єпископом Прандотою. Натомість, ідучи за Галицько-Волинським літописом, він ствердив, що коронацію здійснили православні владики⁴⁶.

⁴² Див.: Єршов А. Коли й хто написав Густинський літопис? // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1930. – Т. 100. – С. 205–211.

⁴³ Густинская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. 2, ч. 3. – Стб. 341.

⁴⁴ Софонович Ф. Хроніка з літописців

стародавніх. – Київ, 1992. – С. 151.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Ми переглянули найважливіші праці цього періоду, зокрема літописи Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб’янки, анонімну “Історію Русов”, “Летописное повествование о Малой

Наскільки відомо, Ф. Софонович – останній з українських православних історіописців XVII ст., які повідомляли про коронацію князя й оцінювали її позитивно. Пізніша українська православна історіографія, починаючи від “Синопису” (1674), не цікавиться історією Галицько-Волинської держави. Сповідуючи москвоцентричні ідеали на службі “их царских величеств”, вона взагалі не згадує про королівську корону Данила Романовича. Ця важлива подія в історії української державності залишилася поза увагою і козацької історіографії другої половини XVII–XVIII – початку XIX ст.⁴⁷

Українські історики Нового часу теж по-різному трактували початок русько-римського зближення середини XIII ст.

Денис Зубрицький чи не вперше поставив двосторонні відносини за Романовичів у широкий геополітичний контекст⁴⁸. Він, зокрема, привернув увагу до того, що після 1240 р. держава Романовичів опинилася між двома гігантськими імперіальними утвореннями – католицьким Заходом на чолі з папою та Ордою: “Хоча Данило, з уваги на свої незначні володіння порівняно з цими гігантами, не був небезпечним сусідом ні ханові, ні папі, і не міг самостійно мірятися силами з могутністю одного й другого, але схилиючись на ту чи іншу сторону, міг дати суттєву перевагу одному або іншому головному супернику за володіння світом; з уваги на це інтересом обох державців було, силою чи хитрістю, залучити на свою сторону або нейтралізувати володарів Галицько-Володимирської держави. Першим здається папа римський за посередництвом таємних агентів-монахів, керованих легатом – архієпископом пруським, запропонував Данилові свій союз, своє покровительство, вимагаючи взамін підкоритись його владі”⁴⁹. Отже, відзначмо важливу для нашого дослідження думку, що “першим папа римський запропонував Данилові свій союз і покровительство”.

Ісидор Шараневич вважав, що легат Опізо прибув з короною “в слідство предидущих переговоров”, які тривали “еще від року 1247”. Коли зважимо на зміщення хронології вперед на два роки, то виходить, що І. Шараневич датував початок переговорів 1245 р. Хто був ініціатором він не подав⁵⁰.

Професор Київського університету Микола Дашкевич назвав хибним повідомлення М. Стрийковського про посольство на І Ліонський собор. Натомість київський історик твердив, що до проїзду папського легата Д. дель Плано Карпіні через Русь-Україну Данило “не заводил сношений с Римом. Папа первый вызвал его на это”⁵¹ й далі розвинув

России” Олександра Рігельмана, “Историю Малороссии” Миколи Маркевича та “Историю Малой России” Дмитра Бантыш-Каменського і тільки в останнього знайшли коротке повідомлення під 1253 р. про коронацію Данила Романовича на “короля галицкого”. Див.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – Санктпетербург, 1830. – Ч. 1. – С. 22.

⁴⁷ Зубрицкий Д. История древняго Галичско-Русского княжества. – Львов, 1855. – Ч. 3.

⁴⁸ Там само. – С. 151–155.

⁴⁹ Див.: Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси: от найдавших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С. 97.

⁵⁰ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – Киев, 1873. – С. 139, прим. 2.

⁵¹ Его же. Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Юго-Западной Руси с католичеством (Первая уния Юго-Западной Руси с католичеством) //

цю думку⁵². Професор Київської духовної академії Костянтин Мурковський схильний був віддати ініціативу зближення князеві, називаючи її сміливою, але недалекоглядною⁵³.

Новий крок у дослідженні проблеми зробив Микола Костомаров, який розглянув стосунки з Римом у широкому контексті зовнішньої політики Романовичів, особливо в їхньому протистоянні з Угорщиною, Польщею, Чехією і Литвою, де, на думку історика, князі мали значні досягнення. Однак, усі вони – “недостатні для цілей Данила. Йому потрібно було здобути вагу і силу в Європі, заручитися надією на допомогу Заходу в той час, коли він відкрито вирішив діяти проти татар. Для цього йому необхідно було зблизитися з такою центральною силою, яка рухала цілим західним світом. Такою центральною силою видавався йому папа. Постійні й тривалі зносини із західними католицькими володарями неминуче повинні були сформувані в нього високу думку про могутність духовного римського престолу, хоча в той час ця могутність по-суті не могла здійснити того, що здійснила б на століття раніше. Зносини з папою почалися ще з 1246 р. Данило виявив бажання віддати себе під покров святого Петра, щоб іти під благословенням римського престолу разом із західним християнством на монголів”⁵⁴.

Як бачимо, позицію сформульовано досить чітко: для успішного протистояння татарам Данило Романович вирішив шукати допомоги на Заході, зокрема в його духовному центрі – Римі. Тому князь звернувся з пропозицією визнати римську зверхність, якщо західний християнський світ виступить разом із ним проти азійських полчищ.

Галицькі історики другої половини XIX ст. Юліан Пелеш та Антон Петрушевич також вважали ініціатором зближення Данила Романовича. Ю. Пелеш, зокрема, писав, що “князь близько 1245 р. звернувся до папи Інокентія IV з проханням про допомогу проти татар і надання йому королівської корони, за що обіцяв зі своїми єпископами визнати примат папи”⁵⁵. А. Петрушевич висунув цікавий здогад, що місія Д. дель П'яно Карпіні на Русь і до Монголії була не приводом для започаткування контактів галицько-волинського двору з Римською курією, а результатом якогось невідомого посольства князя до Риму з-перед 16 квітня 1245 р., коли папський легат вирушив на Схід⁵⁶.

На зламі XIX–XX ст. до генезису русько-римських відносин середини XIII ст. звернувся Михайло Грушевський. Він нагадав, що готуючись до боротьби з татарами, князь Данило нав'язав дружні відносини з Угорщиною.

Университетские известия. – Киев, 1884. – № 8. – С. 150–154.

⁵² Мурковский К. Т. Даниил Романович Галицкий в сношении с Римом. – Киев, 1873. – С. 3–4.

⁵³ Костомаров Н. Князь Данило Романович Галицкий // *Его же*. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Санктпетербург, 1873. – Вып. первый: X–XIV ст. – С. 146–147.

⁵⁴ Pelesz J. Geschichte der Union der

Ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Wien, 1878. – Bd. 1. – S. 277.

⁵⁵ Петрушевич А. С. Тайные переговоры Даниила Романовича с римским престолом и коронация того же на Галицком короля // *Его же*. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича. – Львов, 1881. – С. 53.

⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1992. – Т. 3. – С. 69.

У цьому контексті історик відзначив: "...незмірно ширші перспективи відкривали перед ним тоді ж розпочаті зносини з папою"⁵⁷. На думку М. Грушевського, "...першу гадку про них піддали Романовичам папські последи до татар – Плато Карпін з товаришами, що їдучи до татар, стріли Василька в Ленчиці у Конрада Мазовецького, потім на запрошення Василька гостили у нього десь в перших днях 1246 р. і при тім намовляли самого Василька і руських єпископів до унії, читаючи їм якусь папську буллу про злуку церков"⁵⁸. Історик писав, що Романовичі не перейнялися справою церковної унії, їх більше зацікавило повідомлення про намір організувати союз європейських народів проти татар і скликання для цього собору в Ліоні. "Прилучитися до цього європейського союзу проти татар, дістати собі в Заході поміч за ціну унії було дуже привабно, а признати над собою церковне старшинство римського папи не було страшно при тім близькій пожиттю з католицькими народами, при тім браку всякої релігійної виключності, [...] особливо характерної для наших західних земель"⁵⁹. Отож, оригінальних думок М. Грушевський не висловив, солідаризуючись з міркуваннями тих іноземних та українських істориків, які вважали, що почин вийшов від Риму, а контакти встановив папський легат Д. дель Плато Карпін.

Можливо, саме тому пізніші українські дослідники загалом підтримали концепцію М. Костомарова – А. Петрушевича, за якою русько-римські контакти ініціював Данило Романович. Тут насамперед назвемо галицьких істориків першої половини ХХ ст., зокрема Миколу Чубатого, Степана Томашівського, Андрія Іщак, Теофіля Кострубу, Івана Крип'якевича⁶⁰, а також українських істориків повоєнного періоду, переважно, з галицького середовища, сформованих в українських наукових і навчальних центрах на Заході⁶¹. Були й винятки. Наприклад, Павло Грицак твердив, що контакти Данила і Василька з Римом нав'язано щойно в 1247–1248 рр. з ініціативи Д. дель Плато Карпін⁶². Натомість Дмитро Дорошенко вважав, що зносини з папою Інокентієм IV розпочав Данило Романович, "...сподіваючись, що той зможе викликати хрестовий похід проти татар"⁶³.

⁵⁷ Грушевський М. Історія... – С. 69

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Чубатий М. Західна Україна і Рим у ХІІІ віці у своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. – 1917. – Т. 123–124. – С. 38; Томашівський С. Українська історія. І. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – С. 103; Іщак А. Уніонні і автокефальні змагання на українських землях від Данила до Ісидора // Богословія. – Львів, 1923. – Т. І, кн. 1. – С. 23; Коструба Т. Характер Данилової унії // Його ж. Нариси з церковної історії України Х–ХІ ст. 2-е доповн. вид. – Торонто, 1955. – С. 99–100; Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 79.

⁶⁰ Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії

Української церкви. – Філадельфія, 1954. – С. 124; Великий А. Г. З літопису християнської України. – Рим, 1968. – Т. 2. – С. 131, 142, 153–154; Стахів М. Христова Церква в Україні: 988–1596. – Львів, 1993. – С. 126; Хома І. Східноєвропейська політика папи Інокентія IV // ЗНТШ. – 1955. – Т. 164: Корона Данила Романовича (1253–1953). – С. 44.

⁶¹ Грицак П. Галицько-Волинська держава (Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Бібліотека українознавства. – Ч. 5). – Нью-Йорк, 1958. – С. 103.

⁶² Дорошенко Д. Нарис історії України. Вид. 3-є. – Львів, 1991. – С. 92–93.

⁶³ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Вид. 3-є. – Київ, 1995. – Т. 1. – С. 199.

Для Наталії Полонської-Василенко початок стосунків "...залишається неясним"⁶⁴.

Позиція українських радянських істориків не була оригінальною: вони послухно йшли за російськими колегами, зокрема В. Пашуто та Б. Раммом, які не тільки твердили, що ініціатором контактів виступив папа Інокентій IV, а й видавали цей крок свідченням "...одвічного прагнення Риму до політичного і духовного поневолення східнослов'янських народів"⁶⁵.

У публікаціях часів незалежності України помітна спроба "вільніше" оцінювати генезу і характер русько-римських взаємин епохи Романовичів. Наприклад, Олександр Головка задекларував прагнення уникнути "не дуже коректних або спрощених оцінок політики римської курії, яка представляється заздалегідь ворожою, підступною тощо"⁶⁶. Початок контактів галицько-волинських князів з Римом автор виводить від їхніх зустрічей та переговорів з Д. дель Пано Карпіні 1246 р.⁶⁷ Віталій Нагірний обстоює погляд, що ініціаторами встановлення зв'язків з Римською курією були Данило і Василько Романовичі⁶⁸. До цього дійшло, на його думку, в кінці 1245 – на початку 1246 р.⁶⁹ Князів мав прихилити папський посланець Д. дель Пано Карпіні, діючи з власної волі, тобто без відома папи⁷⁰. А безпосередній контакт із папою, твердить В. Нагірний, Романовичі нав'язали через домініканських монахів⁷¹.

Отже, ні українські історики, ні іноземні дослідники не дали прийнятної для всіх відповіді на питання, хто був ініціатором контактів між галицько-волинським княжим двором і Римською курією: одні вважають, що почин зробив папа Інокентій IV через легата Д. дель Пано Карпіні, інші, – князь Данило Романович.

III. Пропозиція відповіді на поставлене питання

У недавно опублікованій монографії ми стали на бік тих істориків, які ініціатором зближення між галицько-волинським княжим двором і Римською курією вважали Данила Романовича⁷². Вихідним аргументом послужило переконання, що європейська історіографія XIII–XVII ст.

⁶⁴ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Київ, 1979. – Т. 1, кн. 2. – С. 206–207; Котляр М. Ф. Данило Галицький. – Київ, 1979. – С. 167–169; Його ж: Галицько-Волинська Русь. – Київ, 1998. – С. 206–207; Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – Київ, 1983. – С. 100–107; Стависький В. І. Відомості про Русь з "Історії монголів" Пано Карпіні // Український історичний журнал. – 1988. – № 6. – С. 32–40. Правда, Вадим Стависький, все ж, вважав, що ініціатива русько-римських переговорів 1246 р. виходила від Данила Романовича: там само. – С. 40.

⁶⁵ Головка О. Держава Романовичів у східноєвропейській політиці Римської курії 40–50-х років XIII ст. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 69.

⁶⁶ Там само. – С. 74.

⁶⁷ Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. – Kraków, 2011 (Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU. – T. 12). – S. 246–262.

⁶⁸ Ibidem. – S. 255.

⁶⁹ Ibidem. – S. 251.

⁷⁰ Ibidem. – S. 253–254.

⁷¹ Паславський І. Український епізод... – С. 50–82.

одностайно віддавала першість “королеві Русі Данилу”. Середньовічні автори, без сумніву, володіли джерельними матеріалами, пізніше втраченими. Крім того, як додатковий аргумент наведено свідчення Д. дель Плано Карпіні. Оскільки вони мають важливе значення для даного дослідження, розглянемо їх докладніше.

Як відомо, в 1245–1247 рр. по дорозі до Монголії і при поверненні папський легат переїздив через Русь і двічі бачився з князями Данилом і Васильком, про що залишив звіт. Спершу наприкінці 1245 р. у Кракові посланець зустрівся з володимирським князем Васильком, який там гостював, а відтак на запрошення князя прибув із ним до Володимира, де розмовляв з політичними і церковними достойниками. У середині березня 1246 р. десь у придонських степах легат бачив Данила Романовича, який повертався з Орди. Вдруге він спілкувався з Романовичами на початку липня 1247 р., повертаючись із Монголії.

Власне ці факти, задокументовані в подорожніх записках легата, дали підставу багатьом дослідникам стверджувати, що саме Д. дель Плано Карпіні за дорученням Інокентія IV започаткував дипломатичні контакти з галицько-волинським двором. Однак історики чомусь ігнорували або ж хибно інтерпретували одне надзвичайно важливе повідомлення посланця, зафіксоване в розповіді про прийняття, яке організували на його честь Данило з Васильком 1247 р. у Володимирі. Отож, говорячи про нього, Д. дель Плано Карпіні писав: “Данило і його брат Василько влаштували нам пишне прийняття і затримали нас у себе на добрих вісім днів, хоч ми й противились. Тим часом вони радилися між собою, а також з єпископами та іншими поважними мужами про те, про що ми говорили з ними, коли їхали до татар; вони одностайно відповіли нам, що прагнуть мати папу своїм отцем і зверхником, а святу Римську Церкву – владаркою і вчителькою. При цьому підтвердили все те, про що вже давніше повідомляли в цій справі через свого ігумена, а також послали з нами стосовно цього до кир папи свої листи і послів”⁷².

Фраза “вже давніше повідомляли в цій справі через свого ігумена” спростовує твердження, що зачинателем русько-римського зближення був щойно Д. дель Плано Карпіні. Деякі дослідники, відчувачи слабкість своєї аргументації, висунули й обстоювали тезу, нібито ігумена, який “вже давніше” побував у Ліоні, тодішній резиденції Інокентія IV, князь Данило вислав відразу після зустрічі в придонських степах та повернення додому. Однак інші історики переконливо спростували це твердження, виходячи з того, що за тодішніх можливостей подорожування поїздка з Володимира чи Холма до Ліона тривала щонайменше 6 (шість) тижнів. Коли взяти до уваги, що Данило Романович міг повернутися додому не раніше кінця березня 1246 р. (Д. дель Плано Карпіні занотував зустріч із князем у середині березня), та врахувати, що вже 3 травня 1246 р.

⁷² *Iohannes de Plano Carpini. Recueil Voyages et de Mémoires publié par le Société de Géographie / Ed. A. d’Avezac. – Paris, 1839. – Т. 4. – Р. 769.*

⁷³ Див.: Паславський І. Галицький єпис-

коп Петро – номінат і дипломат Данила Романовича // Митрополит Михайло Левицький і його доба. – Львів, 2010. – С. 53–69.

Інокентій IV написав листи до “найяснішого короля Русі” у відповідь на різні його “прохання” і “благання”, цілком очевидно, що “посольство Данила до папи”, вислане гіпотетично наприкінці березня – в початках квітня, ніяк не могло прибути перед кінцем квітня. На це, до речі, звернули увагу Б. Альтанер і А. Амманн. Вони логічно зробили висновок, що навіть коли й справді було посольство до папи, споряджене одразу після повернення князя Данила з Орди, то мусіло бути ще одне, раніше, з “пропозиціями і проханнями” галицько-волинського двору, на які папа відгукнувся посланнями від 3 травня 1246 р.

Ми погоджуємося з німецькими дослідниками і вважаємо, що “ще одне раніше посольство” відбуло до Італії не після, а до поїздки в Орду, тобто не пізніше осені 1245 р. Оскільки західні джерела виразно говорять, що наприкінці 1244 р. і під час роботи I Ліонського собору влітку 1245 р. папа приймав “руського архієпископа Петра”, це дало підставу ототожнити дипломатичну місію представника Руської Церкви на Ліонському соборі з “давнішим посольством” Романовичів, про яке згадав Д. дель П'яно Карпіні. Найімовірніше, “руський архієпископ Петро” західних джерел був галицьким єпископом-номінатом і дипломатом Данила Романовича⁷⁴.

Інтерпретацію повідомлення про “давніше посольство” Данила Романовича до Інокентія IV вже опубліковано⁷⁵. Розглянемо ще два важливі свідчення, які досі не бралися до уваги.

Перше з них – інформація, “Життя Інокентія IV”, автор якого – сповідник і біограф папи Микола де Курб'ю (Нікколо да Кальві). Описуючи заслуги папи в наведенні мостів між Римом і молодими європейськими націями, близький співробітник Інокентія IV писав, зокрема, що папська кореспонденція від 3 травня 1246 р. в руських справах була наслідком посольства князя Данила, а не результатом якихось інших чинників. Це свідчення надзвичайно важливе, тому наведемо його в оригіналі: “At Rutenos quoque, qui ad Romanam curiam suos solemnes nuntios destinarunt, ut eis Legatum mitteret, per quem instruerentur et informarentur in fide catholica, cum more Graecorum et ritu viverent, missus est Dominus Albertus Archiepiscopus Livoniae et Prussiae”⁷⁶. У відповідь на це посольство “згодом до короля Русі Апостольський престол відіслав легата кир абата Мазарського, який його коронував” (“ad Regem subsequenter ab Apostolica Sede Legatus missus est Dominus Abbas de Mazario, qui coronavit eum”)⁷⁷. Уточнення папського біографа не залишає сумніву, що йдеться про Данила Романовича, а не про якогось іншого руського чи заліського князя.

⁷⁴ Паславський І. Український епізод... – С. 55–73.

⁷⁵ “Також до Русинів, які зверталися через своїх надзвичайних послів до Римської курії, щоб вислала їм легата, який би навчив їх і просвітив у католицькій вірі, бо ж жили за звичаєм і обрядом Греків, був відряджений кир Альберт, архієпископ Лівонії і Пруссії”: Nicolaus

de Curbio. Vita Innocentii Papae IV // *Memoriae L. A. Scriptores Rerum Italicarum*. – Mediolani, 1723. – Т. 3, Pars 1, Cap. XVII. – Р. 592 е.

⁷⁶ Nicolaus de Curbio. Vita... – Р. 592 е.

⁷⁷ Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953) / Ed. A.-G. Welykyj. – Romae, 1953. – Vol. 1. – N 5. – Р. 19–20.

Ще одна важлива деталь: Микола де Курбіо називає послів “solemnes nuntios”, тобто надзвичайними, урочистими. А це можна пояснити тільки їхньою причетністю до такої події, як XIII Вселенський собор у Ліоні влітку 1245 р.

Отже, вкотре переконуємося, що “давніше посольство”, про яке згадав Д. дель Пано Карпіні, має стосунок до ліонської місії руського архієпископа і що папські послання від 3 травня 1246 р. були відповіддю на його інформацію про наміри та плани Романовичів.

Друге свідчення – лист папи Григорія IX від 18 липня 1231 р., адресований “Найяснішому королеві Русі”⁷⁸. Хоч у ньому не названо імені адресата, немає сумніву, що ним був Данило Романович. Найпереконливішим аргументом на користь такого твердження є повідомлення самого Григорія IX, згідно з яким про свого адресата він довідався від “...улюбленого брата нашого єпископа Пруссії”⁷⁹, як з’ясували дослідники, – пруського єпископа Християна⁸⁰. З інших джерел відомо, що Данило Романович був добре знайомий з ним, перебував у дружніх стосунках, і навіть допомагав йому військово⁸¹. Тому цілком можливим видається посвячення єпископа у плани Романовичів.

Отож, у згаданому листі Григорій IX, відкликаючись до інформації єпископа Християна, виразно говорить про Данила Романовича: “...будучи натхненний Божою ласкою, виявляє бажання приступити до вірності й послуху Апостольському престолові й нам...”⁸².

Про те, що на початку 30-х років XIII ст. Романовичі справді шукали зближення з Римом, свідчить відомий лист константинопольського патріарха Германа II до папи Григорія IX, датований 1232 р. Патріарх, виступаючи з ініціативою укладення унії між Східною і Західною Церквами, запевняв, що народи, підлеглі його духовній владі, як от “греки, іберійці, лази, алани, готи, волохи...”, а також численні русини, готові відновити давню церковну єдність⁸³. Немає сумніву, що під русинами патріарх розумів насамперед своїх духовних чад – корінних жителів питомої Русі, тобто Подніпров’я, Сіверщини, Галичини й Волині.

Намагання Романовичів шукати підтримку Римської курії зумовила політично-церковна кон’юнктура того часу. Данило Романович, готуючись до неминучої сутички з Арпадами за галицький престіл, прагнув послабити Угорщину, вибивши з-під її ніг головну політичну і моральну опору – підтримку Римської курії. Сигнал папі з Володимира міг істотно вплинути на угорські позиції при папському дворі.

Зближення з Римом оправдувала церковна політика на осі Рим–Нікея в 30-х роках XIII ст. Нагадаймо, що 1232 р. константинопольський патріарх Герман II за дорученням імператора Іоана Ватациса виступив з ініціативою

⁷⁸ Documenta... – Р. 19.

⁷⁹ Abraham W. Powstanie organizacji... – S. 106–107.

⁸⁰ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Нью Йорк, 1965. – Т. 1 (до р. 1353). – С. 586, 597 (прим. 56).

⁸¹ Documenta... – N 5. – Р. 20.

⁸² Цит. за: Нагаєвський І. Історія римських вселенських архієреїв. – Мюнхен, 1964. – Ч. 1. – С. 305.

⁸³ Norden W. Das Papsttum und Byzanz. – Berlin, 1903. – S. 348–358.

провести переговори й дискусії щодо можливості укладення унії між Східною і Західною Церквами⁸⁴. Григорій IX відгукнувся на цю пропозицію нікейського двору та константинопольського патріарха, утворивши спеціальну комісію для опрацювання умов церковної унії. Такі умови були вироблені і папська делегація у складі двох вчених францисканців і двох домініканських проповідників у січні 1234 р. прибула до Нікеї, де відбулися дискусії з грецькими богословами⁸⁵.

Отож, не дивно, що за активного діалогу між християнським Заходом Сходом галицько-волинські володарі, керуючись насамперед власними політичними інтересами (ослаблення позицій Угорщини в Римі), закономірно звернули погляд до Апостольської столиці.

Лист Григорія IX до "найяснішого короля Русі" від 18 липня 1231 р. переконливо засвідчує, що саме Данило Романович через давнього приятеля – єпископа Християна першим послав сигнал про готовність визнати зверхність папи. І хоча унійні переговори між Римом і Нікеєю, а також короткотривалий контакт з Григорієм IX з його вини завершилися безрезультатно⁸⁶, створено прецедент для майбутнього: в першій половині 40-х років Романовичі відновили стосунки з Курією. Як і десять років тому, загальна політична і церковна ситуація знову сприяла цьому. У червні 1243 р. на апостольський престол зійшов Інокентій IV, який відразу оголосив нову політику щодо Східних Церков. Справді, якщо Григорій IX неодмінною умовою церковної унії ставив латинізацію обрядів і звичаїв східних християн, то Інокентій IV вважав східний і західний обряди рівноцінними і рівноправними. Для укладення церковної унії він вимагав одного – визнання зверхності Апостольського престолу святого Петра⁸⁷. Ця нова політика стосовно Східних Церков дала змогу візантійському імператорові Іоану Ватацису і патріархові Мануїлу II у першій половині 40-х років знову розпочати унійні переговори з Римом⁸⁸.

За таких обставин князі Данило та Василько Романовичі вирішили використати візантійсько-римський діалог у своїх церковних і політичних інтересах. Смертельна загроза монголо-татар змушувала шукати союзу й опори на Заході, зокрема, в його тодішньому духовному центрі – Римі. Зближення православної Нікеї з католицьким Римом давало Романовичам моральне право навіязати тісніші контакти з Курією. З цією метою Данило Романович наприкінці 1244 р. вислав галицького єпископа Петра з дипломатичною місією на Захід, щоб дати інформацію про татар та їхню загрозу для Європи. Очевидно, Петро був уповноважений передати певні пропозиції галицько-волинського двору, зокрема про необхідність

⁸⁴ Ibidem. – Р. 351.

⁸⁵ Чубатий М. Історія християнства... – С. 586–589.

⁸⁶ Див.: Паславський І. Політика Римської курії щодо Галицько-Волинської держави за понтифікатів Інокентія IV та Олександра IV. Порівняльний аналіз // Апологет. Богословський збірник

Львівської Духовної Академії УПЦ КП. – Львів, 2010. – № 1–4(20–23): Матеріали II Міжнародної конференції "Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво" (Львів, 24–25 листопада 2010 року). – С. 21–22.

⁸⁸ Norden W. Das Papsttum und Byzanz. – S. 359 seq.

загальноєвропейського хрестового походу проти монголо-татар, а також укладення церковної унії і, можливо, – перспективу коронації князя Данила. Отже, в середині 40-х років саме Данило Романович дав почин новому зближенню Галицько-Волинської держави з Римом, а дипломатична місія єпископа Петра була першим безпосереднім контактом Романовичів з папою Інокентієм IV.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Олександр МАЙОРОВ

**ЛИСТ РИМСЬКОГО ПАПИ ІНОКЕНТІЯ IV
ЗОЛОТООРДИНСЬКОМУ ХАНОВІ САРТАКУ:
текст, переклад, коментар**

Послання папи Інокентія IV (1243–1254) до сина і спадкоємця хана Батия (1239–1255), майбутнього правителя Золотої Орди Сартака (1255–1256), поіменоване у ватиканських Регестах “*Gratias et laudes*”, складене в Ананії і датоване 29 серпня 1254 р.¹

Текст булли зберігся у копії початку XVII ст. в 23-му томі папських Регестів Секретного архіву Ватикану (Archivio Segreto Vaticano. Reg. Vat. Vol. XXIII. Fol. 209v–210r = *Ex litteris secretis reg. Vat. ep. 10. Gen. 2. Nr. 7*). Вперше документ опублікував Одоріко Райнальдї в 1648 р. у 14-му томі “Продовження Церковної історії” Цезаря Баронія (Raynaldus Odoricus. *Annales ecclesiastici* [Anno 1254. – Nr. 2–4])².

Текст документа відтворено за новітнім критичним виданням: Lupprian K.-E. *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels.* – Città del Vaticano, 1981. – Nr. 39. – S. 209–212.

Текст

SATTACH ILLISTRI REGI TARTARORUM

Gratias et laudes agimus Deo Patri omnium rerum visibilium et invisibilium creatori, et unico Filio ejus coaeterno sibi Domino Jesu Christo, Redemptori, et Salvatori hominum. Tanto mentis nostrae gaudia exultamus, quia sicut jam in universo mundo incipit praedicari, ipse Deus Pater in faciem cordis tui vitae spiraculum inspiravit, revelans tibi lumen claritatis suae, ut de speculo fidei, quo ad cognitionem invisibilis gloriae intellectus humani oculos illustrator, radium summae veritatis accipias, quo ad veram et praesentem divinae scientiae

¹ Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum 1198 ad anno 1304 / Ed. A. Potthast. – Berolini, 1875. – T. 2. – Nr. 15501. – P. 1274; Les registres d’Innocent IV (1243–1254) / Publ. par E. Berger. – Paris, 1897. – T. 3. – Nr. 8315.

² Бібліографію публікацій документа див.: Thomson W. R. Checklist of papal letters relating to the order of St. Francis: Innocent III – Alexander IV // Archivum Franciscanum Historicum... – Rome, 1971. – T. 64. – Nr. 1805.

certitudinem perducaris, immortalitatis et incorruptionis desiderabili munere fruiturus. Nec mirum si super tuae illuminationis beneficio, quo de tenebris ignorantiae, in quibus alieni a Dei vivi notitia homines evanescent, ad lumen verae cognitionis adduceris, applaudens tibi exultat humanitas, et fidelium Christi universitas collaetatur, cum non fit dubium in caelesti curia, incrementum exinde receptura, non modicum de tua et tuorum conversione crevisse gaudium Angelorum, quibus, sicut Dominus Jesus Christus Rex eorum homo factus nunciavit, hominibus de reconciliatione paenitentium nascitur in caelo laetitia principalis. Propterea cum per dilectum filium Iohannem presbyterum capellanum tuum, latorem presentium, quem ad nostram misisti presentiam, nobis innotuit, quod tu cum nonnullis de populo tuo, relicto infidelitatis errore, veterem gentilitatis hominem in sacro Christiani baptismatis lavacro exuisti; et per fidem et confessionem domini Ihesu Christi filii dei novum induisti hominem, qui secundum deum in iustitia et sinceritate creatus ad immortalitatis et incorruptionis beatitudinem iugiter innovatur. Repletum est os nostrum dei laude festiva, et in spiritu nostro pro modulo imbecillitatis humane ineffabilem cum angelis gaudii dulcedinem sensimus, quia coram deo in libro vite scriptum legitur nomen tuum, et per libertatem glorie filiorum regni dei heres et coheres Christi filii eius effici meruisti.

Gaude igitur karissime fili, et non fatigeris assiduis laudibus divinae pietatis rememorari clementiam, quae tantam benignitatis misericordiam tecum fecit, ut te ad lucem suam mirabilis inspirationis electione vocarit, ne per antiquos cecitatis errores in eternas spiritualis mortis tenebras traheris. Gaude, inquam, incessanter, et lauda, quod ex tumultu mortuorum, qui de tuba evangelii Christi non hauserunt audiendo et credendo vite spiritum, suscitatus irrationabilem sensuum motum, quo in sanctam resurrectionem viventium procedere valeas, recepisti. Ergo nos, quos licet immeritos idem dominus Ihesus post beatum Petrum apostolorum principem, cui quidem in summo apostolatu tempore nostro successimus, tenere voluit super homines vices suas, collata nobis in eodem apostolorum principe potestate super terram in celo quodcumque ligandi pariter et solvendi, de omnipotentis dei auctoritate confisi super te, tamquam carissimum filium nostrum, thesauros paterne ac apostolice benedictionis effundimus, ut sis a deo et nobis in secula benedictus, et in presenti tempore augearis spiritualium et temporalium bonorum gratia et in futuro seculo felicitatis eterne premio sublimeris.

Proficiat quoque tibi, nobis pro te dominum exorantibus, susceptum Christianae fidei sacramentum ad huberem meritorum gratiam promerendam quod procul dubio tibi profuit ad plenam omnium tuorum indulgentiam peccatorum; et per quod tibi patuit aditus ad regnum eternum, per illud invenias perventionis introitum ad salutem. Eum siquidem erga te concepimus dilectionis affectum, quo afficitur in filio suo pater: immo tanto maiorem, quanto potentior et affectuosior est spiritualis patris caritas, qua tibi vice dei coniugimur, quam carnalis, qua quis ad tempus diligit filios carnis suae. Ideoque fili amantissime nobis, in domine tuam celsitudinem obsecramus, quatinus in fide, spe ac dilectione creatoris et salvatoris nostril, qui te vocavit in gratiam suam, susceperit ad misericordiam, elegit ad gloriam, per meditationem legis ipsius assiduam

et voluntariam disciplinam mandatorum eius, studeas exerceri. Illa quesumus scrutare sollicitus, in illis versare cotidie, et in ipsis viarum dei semitas investiga, ut per hec qualiter te deo placere oporteat eruditus, in potentias dei, cum te de infirmitate mortalis corporis educi contigerit, inducaris.

Verum quia, sicut docuit ex conscientia dei divinus apostolus Paulus, corde creditur ad iustitiam, ore autem confessio fit ad salutem, oportet, excellentissime princeps, ut susceptam Christi fidem claro confessionis preconio declarare studeas, et pie actionis testimonio dilatare. Sumat igitur ex te rationabilis creature multitudo, quam contines, Christiane institutionis exemplar: et quia salvator omnium dedit omnibus hominibus potestatem filios die fieri, credendo in nomine ipsius, qui neminem vult perire, largiendi ac recipiendi adoptionem filiorum huiusmodi per verbum evangelii omnes, te protegente, securam habeant libertatem; ita quod ad summam tibi copiose retributionis accrescat salutaris conversio plurimorum.

Sane prefati capellani tui mora prolixior excusationis legitime apud regalem clementiam debet esse tuta presidio, quia dudum cum ad nos accederat, procurantibus, ut dicitur, quibusdam malivolis a quondam Conrado, nato quondam Friderici olim Romanorum imperatoris, in regno Sicilie captus fuit, et non nisi post mortem eiusdem .C. libertati prosequendi itineris, suis tamen rebus et litteris quas afferebat perditis, restitutus.

Dat. Anagnie IIII kl. septembris anno XII.

Переклад

САТТАХОВІ, ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ КОРОЛЕВІ ТАРТАР

Дякуємо і вихваляємо Бога Отця, Творця всього сущого, видимого і невидимого, і Сина Його єдинородного і єдиносущного Йому, Господа Ісуса Христа, Спасителя і рятівника людей. Ми відчуваємо глибоку радість у нашому серці від того, що шанований вже в усьому світі Бог Отець вдихнув дихання життя і в твоє серце, явивши тобі світ свого саява, і що ти в дзеркалі віри, через яке людське око отримує світло до пізнання невидимої для розуму слави, сприйняв промінь найвищої істини. Завдяки цьому ти можеш зі справжньою і повною впевненістю бути допущений до Божественної науки, [щоб] скористатися бажаним даром безсмертя і вічного життя. Немає нічого дивного в тому, що заради твого просвітлення були звернені до світла істинного пізнання [також] інші люди, які перебували в темряві невігластва і не знали Бога Живого. Нехай аплодує тобі людство і зрадіють всі віруючі в Христа, оскільки немає ніяких сумнівів у тому, що Царство Небесне візьме людей понад усяку міру, і немало [твое] звернення і звернення твого народу сприятиме радості ангелів, яким, як і людям, Господь Ісус Христос, їх цар, втілившись у людину, сказав, що від примирення тих, що покалися, на небесах народиться велика радість. Тому [ти] до нас надсилаєш коханого сина Іоана пресвітера, твого капелана, [щоб він] нас сповістив, що разом з деякими з твого народу, подолавши помилки невіри, [ти]

позбувся колишньої людини-язичника у святій купелі християнського хрещення і через віру і визнання Господа Ісуса Христа, Сина Божого, втілює у нового чоловіка, створеного Богом у справедливості й щирості, назавжди оновлений на щастя вічного і нескінченного [життя]. Сповнені уста наші радісної хвали Богу і в душі відчуваємо ми замість звичайної людської безпорадності невимовну насолоду радості разом з ангелами, оскільки у Божественній книзі життя читаємо вписане ім'я твоє, а свобода і слава синів царських заслуговують того, щоб [ім] бути спадкоємцями Бога і співспадкоємцями Христа, Сина Його.

Отже, втішайся, найдорожчий сину, і не втомлюйся поминати стараними похвалами Богу милість, яка так багато милосердя і доброти зробила тобі, що обрала тебе для свого світла і гідного захоплення та натхнення, і що ти через давню помилку засліплення не залишився жити у вічній темряві духовної смерті. Втішайся, говоримо, невинно і прославляй те, що, не взявши нічого з могили померлих, які не могли чути голосу Євангелія Христового, ти довірився духовному життю [...], пробудженому ірраціональним сплеском думки, завдяки чому зможеш бути причетним до святого воскресіння живих. Нас, хоча і недостойних, що після святого Петра, князя апостолів, взяли вищу апостольську владу в наш час, Господь Ісус тим самим вирішив поставити своїм намісником над людьми. Оскільки на нас, як і на того ж князя апостолів, покладено владу над землею і в небесах, і над усім, що з ними пов'язано, так само як і розв'язане, ми беремо тебе під владу Всемогутнього Бога, наділяємо тебе, як найдорожчого сина, скарбами батьківського й апостольського благословення, щоб ти був Богом і нами благословенний навіки, щоб зараз ти міг примножити благодаті духовні і мирські, а в майбутньому житті удостоївся нагороди вічного блаженства.

Зважаючи на це, ми молимо за тебе Господа, нехай він також допоможе тобі сприйняти таїнства християнської віри для отримання рясної і заслуженої благодаті, що, безсумнівно, сприяло б повному прощенню усіх гріхів твоїх і відкрило б для тебе доступ до вічного царства, завдяки чому ти б зміг увійти до нього і отримати спасіння. І оскільки ми відчуваємо до тебе те почуття любові, яке плекає батько до свого сина, то насправді воно тим більше, чим сильніша і чутливіша духовна любов батька, якою пов'язані ми з тобою для Бога, [більша] ніж та природна [любов], якою будь-хто в скороминущому житті любить дітей, від себе народжених. Тому, мій найулюбленіший сину, я сподіваюсь, що ти, гідний пане, у вірі, надії і любові Творця і Спасителя нашого, який покрити тебе благодаттю своєю, виявив милосердя, обрав для слави, зумієш шляхом тривалого і старанного опанування засад Його збагнути вчення і заповіді Його. Ми бажаємо, щоб ти старанно це осягав і займався цим кожен день, і вивчав дороги і шляхи Бога, щоб навчитися того, як стати милим Богові й долучитися до влади Бога, як випадає на долю тих, хто зміг вирватися зі слабкості смертної природи.

Воістину, оскільки, як вчить через одкровення Боже апостол Господній Павло, "серцем прийнята віра веде до праведності, а сповідання її вустами – до спасіння", потрібно, високоповажний княже, щоб прийняття віри Христової ти намагався сповістити ясним публічним визнанням і

поширював [її] доводами благочестивої діяльності. Так нехай же приклад з твоєї християнської науки бере безліч розумних створінь, про яких ти говориш. Оскільки наш Спаситель, що дав усім людям можливість стати синами Божими через віру в ім'я Його, не хоче нікого втратити, то нехай усі, хто був наділений і винагороджений таким усиновленням через слово Євангелія, завдяки твоїй опіці мають безпеку і свободу, і нехай навернення великої кількості людей принесе тобі найвищі та рясні винагороди.

Звичайно, тривале затримання з поважних причин вищезгаданого твого капелана має бути виправдане королівською милістю, бо надто довго він шукав нас, як каже, з вини деяких людей злої волі, [служителів] покійного Конрада, сина покійного Фрідріха, колись римського імператора, що утримували його під вартою в королівстві Сицилії. Тільки після смерті цього Конрада він був випущений на свободу, щоб продовжити шлях, втративши, однак, свої речі і лист, який віз із собою.

Дано в Ананії в четверті календи вересня дванадцятого року [понтифікату] [29.VIII.1254].

Коментар

Ймовірно, ще в 1253 р. до Риму надіслано посольство хана Сартака на чолі з його особистим капеланом Іоаном, який сповістив папу про прийняття ханом християнства. Послів Сартака на кілька місяців затримано в Південній Італії за наказом противника папи, німецького і сицилійського короля Конрада IV (1250–1254), сина німецького імператора Фрідріха II (1220–1250). При цьому від послів відібрано все майно й серед нього адресована папі грамота хана. Продовжити свій шлях до Риму посланці змогли лише після смерті Конрада (21 травня 1254 р.)³.

Інокентій IV прийняв ханських послів у своїй резиденції в Ананії і 29 серпня 1254 р. звернувся до Сартака з посланням у відповідь. Не шкодуючи слів, папа висловлював свою радість з хрещення хана, безмірно вихваляючи і звеличуючи його за цей вчинок: "Нехай аплодує тобі людство і зрадіють всі віруючі в Христа ... Сповнені уста наші радісною хвалою Богу, і в душі відчуваємо ми замість звичайної людської безпорадності невимовну насолоду радості разом з ангелами...".

З наступних слів зрозуміло, що папі були відомі деякі обставини хрещення Сартака, зокрема, що християнство він сприйняв від несторіан, вчення яких Римська Церква не визнавала. Звідси сподівання понтифіка, що Сартак надалі шляхом довгих і старанних вправ зможе глибше осягнути справжній зміст християнського вчення і Божих заповітів.

Очевидно, Інокентій IV отримав від посла якісь запевнення щодо готовності хана відмовитися від догматів несторіанства на користь віровчення Католицької Церкви, тому називає його своїм "улюбленим сином". Про це можна здогадуватися зі слів понтифіка, адресованих ханові: "Втішайся,

³ Lupprian K.-E. Die Beziehungen der Päpste... – S. 60–61.

говоримо, невинно і прославляй те, що, не взявши нічого з могили померлих, які не могли чути голосу Євангелія Христового, ти довірився духовного життя, пробудженого ірраціональним сплеском думки, завдяки чому зможеш бути причетним до святого воскресіння живих”.

Інокентій IV вважав Сартака своїм духовним сином і висловлював упевненість, що хан відтепер перебуває під духовною владою римського понтифіка як намісника Ісуса Христа: “...ми беремо тебе під владу Всемогутнього Бога, наділяємо тебе, як найдорожчого сина, скарбами батьківського й апостольського благословення, щоб ти був Богом і нами благословенний навіки, щоб зараз ти міг примножити благодаті духовні і мирські, а в майбутньому житті удостоївся нагороди вічного блаженства”. Наприкінці листа папа закликав хана публічно оголосити про прийняття християнства і сприяти подальшому поширенню християнського віровчення серед своїх підданих.

Прибуття до Інокентія IV і переговори з ним послів хана Сартака підтверджує біограф папи Ніколо да Кальві, відомий також як Микола де Курбіо, згодом єпископ ассизький. У складеному незабаром після кончини понтифіка його офіційному життєписі автор відзначив посольство “короля тартар” як найважливішу подію усього понтифікату, відводячи йому цілий розділ (Cap. XXXIX: De nuntiis Regis Tartarorum).

Н. да Кальві повідомляє, зокрема, що ханським послом до папи був “якийсь вірменський клірик” (*quidem Armenus clericus, nuntius Regis Tartarorum*), якого по дорозі до Риму “затримав [король] Конрад у королівстві Апулії” (*per Conradum in regno Apuliae fuit tentus*).

Далі в життєписі наведена розповідь посла про обставини хрещення “короля тартар”: “Син короля захворів тяжкою недугою і лікарі взагалі були безсилі, [і тоді король] закликав до себе [нашу] паству та інших християн, сказавши, що, якщо їх Бог не зцілить його сина, то вони мусять заплатити за це своїм здоров’ям і майном, якщо ж, однак, [дитина] видужає, то [король] охоче відразу ж сам навернеться до їх віри. Тому християни оголосили між собою триденний піст, і перехрестили хворого, і закликали ім’я Христа, який раптово звернув своє зцілююче обличчя до хворого і позбавив його страждань, після цього [король] мусив прийняти хрещення, а [за ним] і весь дім його, і ось уже понад п’ятдесят тисяч тартар хрестилися [...]”.

Інокентій IV з великою повагою поставився до ханського посла: “Цього вірменина, посла короля, з пошаною прийняв верховний понтифік, – продовжив папський біограф. – На весь час [перебування] йому були надані необхідні одяг і припаси. Лист у відповідь від пана нашого папи він мав доставити туди, звідкіля прийшов, до свого пана”⁴.

⁴ “Filius namque ipsius Regis infirmabatur aegritudine valida, et omnino incuramen iudicio medicorum, et vocatis ad se Armenitis, et aliis Christianis, eos est taliter allocutus, quod nisi Deus ipsorum precibus illocum iorum ejus filium redderet pristinae sanirari, omnes capitali iudicio subjacerent, quod si vero restitueretur sanitati optatae, ad fidem

ipsorum continuo se transferret. Indicto igitur inter ipsos Christianos triduo jejuniis, et signo crucis facto super infirmo, ac invocato Christi nomine, subito ab eo, qui sanat languidos, et allegat contritiones eorum, extitit liberatus; propter quod baptizarus est ipse, et domus ejus tota, ac ultraquingenta millia Tartarorum. Ipsum vero Armenum nuntium

Навернення хана Сартака до християнської віри підтверджують багато інших джерел – не тільки західноєвропейських, а й вірменських, сирійських і перських.

1252 р. чутки про хрещення Сартака поширилися у Святій землі серед учасників Сьомого хрестового походу. У відповідь проводир хрестоносців, французький король Людовік IX Святий (1226–1270) відіслав до двору Сартака Вільгельма (Гійома) де Рубрука (пом. бл. 1293), монаха-францисканця родом із французької Фландрії, що супроводжував короля під час походу. Через Крим та Приазов'я легат і його супутники добралися до нижньої течії Волги, їх прийняли Сартак, потім Батий, після чого вони вирушили до великого хана Менгу (1251–1259)⁵.

Вільгельма де Рубрука вельми розчарував візит до Сартака. Ханський придворний на ім'я Койяк (Caiaç, Coiat, Coiaç) сказав йому на прощання: "Не кажіть, що наш пан – християнин, він не християнин, а Моал (монгол – О. М.)". Таке пояснення віднесено до надмірної гордині монголів: "Вони звеличилися до такої великої гордості, що хоча, можливо, й вірують у Христа, проте не бажають іменуватися християнами, прагнучи себе, тобто моал, звеличити понад усяке ім'я"⁶.

Однак Вільгельм де Рубрук відзначив численні докази вшанування Христа в найближчому оточенні Сартака й інтерес самого хана до християнства. Християнами виявилися багато високопоставлених придворних на чолі зі згаданим Койяком, що вважався "одним зі старших при дворі"⁷. Він навіть виклопотав благословення легата для себе і Сартака. Виконуючи це прохання, посол та його супутники увійшли до намету хана зі співами "Salve, Regina" ("Радуйся, Царице"). Під час аудієнції Сартакові подаровано Псалтир та Біблію і він сам запитав, чи є в цій Біблії Євангеліє⁸.

При дворі хана Вільгельм де Рубрук також зустрів вірменських священників-несторіан, один з яких відібрав від нього священні книги і одяг. Неприязне ставлення до несторіан пронизує усю подальшу розповідь – аж до звинувачення їх у навмисному поширенні перебільшених чуток про християнство монголів, корисливому прагненні видати бажане за дійсне⁹.

Regis dicti fati summus Pontifex honoravit. Cui fecit in cunctis ejus opportunitatibus, in vestimentis, et alimoniis provideri. Qui reportans literas a Domino Papa, regressus est unde venerat ad dominum suum" (Vita Innocentii Papae IV. Scripta a Fratre Nicolao de Curbio Ordinis Minorum, postmodum Episcopo Asisinarensi [Ex Stephano Baluzio] // *Rerum Italicarum Scriptores* / Ed. L. A. Muratori. – Mediolani, 1723. – Т. 3, parte 1. – Р. 592μ–592ν). Новітнє видання див.: Niccolo di Calvi. Vita Innocentii IV // Melloni A. Innocenzo IV. La concezione e l'esperienza della cristianità come "regimen unius personae". – Genoa, 1990. – Appendice. – Р. 288–289.

⁵ Докладніше про місію Вільгельма де Рубрука див.: The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Mongke, 1253–1255 / Transl. by P. Jackson, D. Morgan. – London, 1990.

⁶ The Mission of Friar William of Rubruck... – Р. 205 (XVI. 5). Російський переклад див.: Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Пер. с лат. А. И. Малеина // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Вступ. ст. и прим. Н. П. Шастиной. – Москва, 1957. – С. 114–115.

⁷ Гильом де Рубрук. Путешествие... – С. 111.

⁸ Там же. – С. 113–114.

Скептичне ставлення Вільгельма де Рубрука до християнства Сартака контрастує зі свідченнями інших авторів XIII ст., передусім вірменських. Видатний історик середньовічної Вірменії Кіракос Гандзакеци, який побував у монгольському полоні і добре знав ситуацію в улусі Джучі, присвятив Сартакові спеціальний розділ своєї "Історії Вірменії", де повідомляє, що хана виховала годувальниця-християнка, "вступивши у вік, він увірував у Христа і його охрестили сирійці, які його виростили" (1271).

У своїй політиці щодо християн і християнської Церкви Сартак спирався на підтримку батька, хана Батия: "Він (Сартак – О. М.) багато в чому полегшив становище Церкви і християн, за згодою батька свого видав наказ про звільнення [від податей] священників і Церкви, розіслав його в усі кінці, погрожуючи смертю тим, хто стягне податки із Церкви або духовенства [...] З цього часу, осмілівши, стали звертатися до нього вардапети, єпископи і єреї. Він люб'язно приймав усіх і виконував усі їхні прохання. Сам він жив у постійному страху Божому і благочесті – возив із собою в наметі вівтар, завжди виконуючи священні обряди"¹⁰.

Сучасник Кіракоса Вардан Аревелци повідомляє, що смерть Сартака стала "великим горем для християн, бо він був доконаний християнин і часто спричинився до порятунку багатьох, навертаючи до християнської віри і своїх, і чужих"¹¹.

Християнське віросповідання Сартака підтверджує сирійський церковний діяч, письменник і вчений-енциклопедист Абу-ль-Фарадж ібн Гарун, відомий також як Григорій Іоанн Бар-Ебрей (†1286). За його відомостями, Сартак не тільки прийняв християнство і протегував Церкві, а навіть, "як кажуть, був посвячений у диякони"¹².

Відомості вірменських та сирійських християнських письменників про навернення Сартака можна було б поставити під сумнів з огляду на їхню конфесійну зацікавленість. Однак про перехід Сартака до християнства повідомляють і мусульманські автори, висловлюючи з цього приводу гіркий жаль.

Про те, що Сартак "був прихильником християнської віри" говорить у своїй "Історії завойовника світу" Ала-ад-Дін Ата-Мелік Джувейні (†1283), призначений монголами правителем Багдаду, Іраку і Хузистану¹³. Інший перський автор середини XIII ст. Абу Омар аль-Джуджані, який втік до індійського султана і обіймав посаду головного каді в Делі, відкликаючись до своїх інформаторів, повідомляє, що Сартак, навернувшись до християнства,

⁹ Гильом де Рубрук. Путешествие... – С. 114–116.

¹⁰ Кіракос Гандзакеци. История Армении / Пер., предисл. и комм. Л. А. Ханларян. – Москва, 1976. – С. 219.

¹¹ Всеобщая история Вардана Великого / Предисл., пер., комм. М. Эмина. – Москва, 1861. – С. 183.

¹² The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj Bar Hebraeus' Political History of the World / Transl. by E. A. Wallis Budge. –

London, 1932. – Vol. I. – P. 398.

¹³ 'Alā at-Dīn 'Atā Malik Juvaynī. Genghis Khan. The History of the World Conqueror / Transl. from text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, introduction and bibliography by O. O. Morgan. – Manchester, 1997. – P. 268. Російський переклад див.: Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувейни / Пер. Е. Е. Харитоновой. – Москва, 2004. – С. 96.

виявив себе як правитель, “що надзвичайно жорстоко і несправедливо поводився з мусульманами”¹⁴.

Як слушно зауважив Петер Джексон, мусульманські письменники середини XIII ст. не мали жодних причин вигадувати подібні факти¹⁵. Виходячи з відомостей Вільгельма де Рубрука й інших свідчень, більшість дослідників схиляються до висновку, що Сартак дійсно прийняв християнство несторіанського відгалуження¹⁶.

Несторіанство поширилося серед деяких монгольських племен із VII ст.¹⁷ У першій половині XIII ст. внаслідок віротерпимості Чингісхана та його нащадків християни набули значного впливу при дворі великого хана. Тоді в Чингізидів увійшло в правило брати шлюб із християнськими принцесами з підлеглого монголам племінного союзу керейтів¹⁸.

Головною покровителькою християн у Монгольській імперії була Сорхахтані-бекі (Соркуктані-бегі) (†1252), племінниця верховного правителя керейтів Тогріла (Ван-хана). Вийшовши заміж за молодшого сина Чингісхана Толуя, вона стала матір'ю ханів Менгу, Хубілая, претендента на престол Аріг-Бугі та ільхана Хулагу¹⁹.

Сорхахтані підтримувала тісні стосунки з ханом Золотої Орди Батием у його протистоянні з великим ханом Гуюком (1246–1248). Навесні 1248 р., коли Гуюк вирушив з великим військом на захід під приводом пошуку кориснішого для свого здоров'я клімату, Сорхахтані, запідозривши його в намірі напасти на Батия, таємно попередила про це останнього²⁰. Батий негайно вжив заходів та рушив назустріч Гуюкові з численним ескортом, який більше нагадував армію, і під час цього походу Батий отримав звістку про раптову смерть свого противника²¹. Батия і Сорхахтані, мабуть, не без підстав підозрювали в причетності до отруєння великого хана²².

¹⁴ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. – С. 18.

¹⁵ Jackson P. The Mongols and the West, 1221–1410. – London; New York, etc., 2005. – P. 100.

¹⁶ Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223–1502. – Wiesbaden, 1965. – S. 211 f.; Армянские источники о монголах: извлечения из рукописей XIII–XIV вв. / Пер., предисл. и прим. А. Г. Галстяна. – Москва, 1962. – С. 110, прим. 35 (подано також літературу питання); Lupprian K.-E. Die Beziehungen der Päpste... – S. 61.

¹⁷ Foltz R. Religions of the Silk Road: pre-modern patterns of globalization. – New

York, 2010. – P. 90–150.

¹⁸ Weatherford J. Genghis Khan and the Making of the Modern World. – New York, 2004. – P. 28 sq.

¹⁹ Див.: Li T. Sorkaktani Beki: A prominent Nestorian woman at the Mongol Court // Jingjiao: the Church of the East in China and Central Asia / Ed. by R. Malek and P. Hofrichter. – Sankt Augustin, 2006.

²⁰ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Москва; Ленинград, 1960. – Т. 2 / Пер. с перс. Ю. П. Верховского, примеч. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова, ред. И. П. Петрушевского. – С. 121.

²¹ 'Alā at-Dīn 'Atā Malik Juvaynī. Genghis Khan. – P. 262.

²² Marshall R. Storm from the East. From Genghis Khan to Khubilai Khan. Berkeley; – Los Angeles, 1993. – P. 160; Lane G. Daily life in the Mongol empire. – Westport, 2006. – P. 241.

Після смерті Гуюка до Батия за порадою Сорхахтані відбув її старший син Менгу. У результаті переговорів Батий, хоча й найстарший серед Чингізидів, відмовився від престолу великого хана на користь Менгу²³. Батий і Сорхахтані спільно боролися за відсторонення від влади в імперії Угедеїдів і Чагатаїдів, домагаючись скликання загальномонгольського курултаю, на якому перевагу голосів здобув Менгу²⁴. У цій боротьбі активну участь брав Сартак. Разом з іншими представниками улусу Джучі батько відіслав його до Монголії з трьома туменами війська. Менгу став новим великим ханом, а його противники були повалені²⁵.

Ще одна кереїтська принцеса-несторіанка Докуз-хатун (†1265) була дружиною ілхана Хулагу. Вона "постійно підтримувала християн, і ці люди за її часів стали могутніми, – повідомляє перський історик і державний діяч Рашид ад-Дін (†1318). – Хулагу-хан поважав її волю і захищав таких людей, чинив благовоління, що у всіх володіннях побудував церкви, а при ставці Докуз-хатун постійно розбивав [похідну] церкву, і [в ній] били в било"²⁶. Після здобуття у 1258 р. Багдаду, коли монголи знищили десятки тисяч його жителів, за клопотанням Докуз врятовано християн. На прохання Докуз Хулагу навіть заборонив грабувати майно християн, а несторіанському патріархові подарував палац халіфа²⁷.

В очах європейських дипломатів і місіонерів Сорхахтані-бекі та Докуз-хатун перетворилися на доньок легендарного царя-пресвітера Іоанна, образ якого став асоціюватися з правителем кереїтів Тогрілом (Ван-ханом)²⁸.

Християнами також були дружина монгольського намісника Кавказу і Персії нойона Джурмагуна (Чармагуна) Елтіна-хатун та її брати Садек-ага і Горгоз²⁹. За повідомленням Григора Акнерци, Елтіна раніше була дружиною Чингісхана, який на знак особливої прихильності відступив її Джурмагунові³⁰. Після того, як близько 1242 р. Джурмагуна розбив параліч, Елтіна деякий час навіть правила замість нього³¹.

Незважаючи на загальну антипатію до монголів, Киракос Гандзакеці зазначив, що "зовсім не всі воїни татарські були ворогами хреста і Церкви, навпаки, [чимало з них] їх дуже шанували, підносили подарунки, оскільки не мали до них ані ненависті, ані відрази". На доказ історик навів такий випадок. Один з монгольських воєначальників – Анагурак-ноін наказав

²³ Рашид ад-Дін. Сборник летописей. – С. 129–130.

²⁴ 'Alā at-Dīn 'Atā Malik Juvaynī. Genghis Khan. – Р. 265–266.

²⁵ Рашид ад-Дін. Сборник летописей. – С. 80. Див. також: 'Alā at-Dīn 'Atā Malik Juvaynī. Genghis Khan. – Р. 563.

²⁶ Рашид ад-Дін. Сборник летописей. – Москва; Ленинград, 1946. – Т. 3. – С. 18.

²⁷ Киракос Гандзакеці. История Армении. – С. 230. Див. також: Grousset R. L'Empire des steppes. – Paris, 1939. – Р. 430.

²⁸ Jackson P. The Mongols and the West... – Р. 175.

²⁹ Киракос Гандзакеці. История Армении. – С. 182.

³⁰ История монголов инок Магакии. XIII в. / Пер. и объясн. К. П. Патканова. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 11.

³¹ Див.: Jackson P. Čormāgūn // Encyclopædia Iranica / Ed. by Ehsan Yarshater. – London; New York, 1997. – Vol. 6, Fasc. 3. – Р. 274. Див. також: May T. Chormaqan Noyan: The First Mongol Military Governor in the Middle East. 1996 (http://faculty.northgeorgia.edu/TMMay/Chormaqan_thesis.pdf).

впорядкувати та освятити церкву біля могили апостола Тадея, поруч з якою був заснований монастир. Анагурак “проклав дорогу на всі сторони, щоб богомольці могли без страху проходити через його стан, суворо наказав не турбувати і не утискати нікого з тих, хто побажає приходити сюди [на прощу], і сам охоче схилявся до них. Багато хто з татар приходили туди і хрестили синів і доньок своїх...”³².

Є відомості про те, що не тільки Сартак, а й його батько Батий був прихильним до християнства і навіть сам міг бути християнином, хоча уникав відкрито визнавати це. Перський автор Вассаф, сучасник Рашид ад-Діна, з незадоволенням повідомляє, що Батий “був віри християнської, а християнство це огидно здоровому глузду, але [в нього] не було прихильності до жодного з релігійних віросповідань і вчень, і він був противником нетерпимості та хвастощів”³³. За відгуком Джувейні, Батий “був царем, що не схилявся ні до якої віри або релігії: він визнавав лише віру в Бога і не був сліпо відданий якій-небудь секті або вченню”³⁴.

Чутки про схиляння монголів до християнства поширювалися не тільки на християнському Сході. Від часів П'ятого хрестового походу вони стали проникати на Захід і досягли Апостольського престолу. Ці чутки ширилися разом з легендою про царя-пресвітера Іоана, з чією донькою одружився один із монгольських правителів, після чого монголи самі почали сповідувати Христа³⁵.

Гадане християнство монголів породило надію, що в особі цих грізних кочівників європейські хрестоносці можуть сподіватися на союзника у звільненні Святої землі від мусульман. Можливість такого союзу стала особливо актуальною після того, як 15 липня 1244 р. упав Єрусалим, загарбаний і зруйнований залишками військ розбитого монголами хорезмшаха Джелал ад-Діна Манкбурни, покликаними султаном Єгипту ас-Саліхом Айюбом. Втрата Єрусалима поставила католицький Захід перед необхідністю нового хрестового походу до Святої землі³⁶.

Ліонський церковний собор, скликаний з ініціативи Інокентія IV у червні–липні 1245 р., з приводу монгольської небезпеки для Європи прийняв вельми неоднозначну ухвалу. У декреті “Про тартар” визнавалося, що останні становлять загрозу для всього християнського світу, проте щодо боротьби з ними собор пропонував лише попереджувальні заходи:

³² Киракос Гандзакеці. История Армении. – С. 193.

³³ Сборник материалов... – С. 84. Васілій Бартольд вважав, що в цьому повідомленні об'єднано образи Батия й Сартака: Бартольд В. В. Батый (из “Энциклопедии ислама”) // Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Москва, 2002. – С. 499.

³⁴ ‘Alā at-Dīn ‘Atā Malik Juvaynī. Genghis Khan. – P. 267.

³⁵ Див.: Beckingham Ch. Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes. – Aldershot, 1996; Baum W. Die Verwandlungen des Mythos vom Reich des Priesterkönigs Johannes. – Klagenfurt, 1999.

³⁶ Див.: Purcell M. Papal Crusading Policy. The Chief Instruments of Papal Crusading Policy and Crusade to the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre 1244–1291. – Leiden, 1975. – P. 88–92; Jackson P. The Crusade Against the Mongols (1241) // Journal of Ecclesiastical History. – 1991. – Nr. 42. – P. 1–18.

“Тому, за рішенням святого собору ми радимо, просимо, наказуємо і щиро повеліваємо всім вам, наскільки можливо, уважно стежити за маршрутом і шляхами, якими цей народ (татари – О. М.) може увійти у ваші землі, зводячи рови, стіни й інші укріплення, щоб тримати їх (татар – О. М.) у страху і щоб їх похід до вас не був легким. Відомості про їх прибуття мають бути попередньо надані Апостольському престолу. Так ми зможемо надати допомогу всім вірним нам, а ви зможете отримати захист від набігів цього народу”. Від імені собору папа закликав робити грошові внески “пропорційно усіма християнськими країнами”, обіцяючи натомість “відсилати подібні листи всім християнам, через землі яких цей народ (татари – О. М.) може здійснити свій набіг”³⁷.

Головну ставку у відносинах з монголами Папська курія зробила на встановлення безпосередніх дипломатичних контактів, а також проведення місіонерської діяльності. З цією метою у березні 1245 р., ще до відкриття Ліонського собору, Інокентій IV відрядив на Схід чотирьох емісарів: домініканців Андре з Лонжюмо і Асцеліна, а також францисканців Лоренцо Португальського і Джованні дель Плано Карпіні. Шлях останнього лежав через руські землі, де він мав заодно обговорити питання про возз'єднання Церков³⁸.

До таких рішучих дій Інокентія IV, ймовірно, спонукали також чутки про те, що його головний супротивник у Європі німецький імператор Фрідріх II уже веде якісь переговори з монголами. За свідченням цистерціанського хроніста Альбріка з монастиря Трьох Джерел (†близько 1252), ще напередодні монгольського вторгнення до Європи, влітку 1237 р. імператор отримав листа від якогось “короля тартар” з вимогою покірності. У відповідь Фрідріх з іронією казав, що, як добрий знавець птахів, готовий стати його сокольнічим³⁹.

Мабуть, німецький імператор мав контакти з монголами та, можливо, навіть уклав з ними таємну угоду. Чутки про це ширилися по всій Європі і досягли Англії, вони турбували папу, про що під 1241 р. повідомляє у Великій хроніці Матвій Паризький⁴⁰. Після того, як Ліонський собор на вимогу Інокентія IV оголосив про позбавлення Фрідріха влади, небезпека його альянсу з татарами ще більше зросла. Під 1247 р. Матвій Паризький записав, що “багато розсудливих мужів” всерйоз побоювалися,

³⁷ First Council of Lyons (1245). On the Tartars // Decrees of the Ecumenical Councils. – Washington, 1990. – Vol. I (Nicaea I – Lateran V) / Ed. N. P. Tanner. – P. 581 (<http://www.piar.hu/councils/ecum13.htm>).

³⁸ Див.: Klopffrogge A. Ursprung und Ausprägung des abendlandischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert. Ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters. – Wiesbaden, 1993. – S. 195–198.

³⁹ “Rex Tartarorum imperatori Frederico scripsit mandans, ut sibi in hoc consuleret, quatinus officium aliquod in sua curia eligeret et de se terram teneret. Ad

quod imperator respondisse fertur, quod satis scit de avibus et bene erit falconarius”: Chronica Alberici monachi Trium fontium / Ed. P. Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (дазі – MGHS). – Hannoverae, 1874. – T. 23. – P. 943.

⁴⁰ *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani. Chronica majora* / Ed. by H. R. Luard, 7 vols. – London, 1878. – Vol. 4: 1240–1247. – P. 119. Див. також: *Ex Chronicis Maioribus Mathei Parisiensis* / Ed. R. Paillet et F. Liebermann // MGHS. – Hannoverae, 1888. – T. 28. – P. 213, 292.

як би “засмучений і надмірно розгніваний імператор не зрікся істинної віри, або не закликав часом на допомогу татар з Русі чи султана Вавилонії, з яким мав дружбу”⁴¹.

Пік дипломатичної активності Римської курії у відносинах з монголами припадає на 1253–1254 рр., чому, безсумнівно, сприяли звістки про на повернення хана Сартака, що досягли Заходу.

У відповідь на повідомлення короля Людовика IX про поширення християнства серед татар, 20 лютого 1253 р. Інокентій IV видав буллу “*Athleta Christi precipuus*”, у якій надав своєму легатові на Сході Одо з Шатору право висвячувати на єпископів деяких домініканців і францисканців, скерованих до татар для місіонерської діяльності. Папа також дозволяв зняти церковні обмеження на кількість шлюбів і відмовитися від дотримання постів доти, поки новонавернені не утвердяться належно у вірі⁴².

Крім того, Інокентій IV кілька разів безпосередньо звертався до відісланих на схід місіонерів. 23 липня 1253 р. датовано дві булли “*Cum hora undecima*”, адресовані монахам орденів францисканців і домініканців, “що відправилися в землі сарацинів язичників, греків, куманів, угорців Великої Угорщини, до християн, захоплених тартарами чи інших невірних народів Сходу” із закликом проповідувати слово Боже “в тих землях, де ще немає проводу Апостольського престолу”⁴³.

У середині – другій половині XIII ст. подібні послання папи неодноразово розсилали з відрядженням на Схід католицькими місіонерами, які виконували також різні дипломатичні доручення Риму⁴⁴. Назва булл “*Cum hora undecima*” (“Об одинадцятій годині”) відсилає до євангельської притчі: місіонери порівнюються з працівниками, запрошеними обробляти виноградник (Богом для Церкви) найпізніше, в одинадцятій годині, проте винагородженими сповна, нарівні з іншими⁴⁵.

⁴¹ *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani. Chronica Majora.* – P. 635. Див. також: *Strakosch-Grassmann G. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242.* – Innsbruck, 1893. – S. 115 f.

⁴² *Regesta Pontificum Romanorum...* – T. 2. – P. 1225. – Nr. 14886. Повний текст документа див.: *Bullarium ordinis fratrum Praedicatorum* / Ed. T.-B. A. Ripoll. – Romae, 1729. – T. 1. – P. 226. – Nr. 291; *Bullarium Franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas ac diplomata continens...* / Ed. J. H. Sbaralea. – Romae, 1759. – T. 1. – P. 651. – Nr. 468.

⁴³ “*Fratribus de ordine Minorum in terras Sarracenorum paganorum, Graecorum, Cumanorum, ... Ungarorum maioris Ungariae, christianorum captivorum apud Tartaros aliarumque infidelium nationum Orientis proficiscentibus concedit, ut in ter-*

ris quae adhuc sedis apostolicae magisterio non intendunt, proponere verbum Dei et constitutis ibidem in verbis, officio et cibo ac in aliis secure communicare et ipsos ad unitatem christianae fidei cupientes recipere, baptizare et aggregare filiis ecclesiae valeant etc.”: *Regesta Pontificum Romanorum...* – P. 1240. – Nr. 15065–15066.

⁴⁴ *Richard J. La papauté et les missions d’Orient au Moyen Age (XIII–XV siècles).* – Rome, 1977. – P. 139; *Münckler M. Erfahrung des Fremden: Die Beschreibung Ostasiens in den Augenzeugenberichten des 13. und 14. Jahrhunderts.* – Berlin, 2000. – S. 71–72.

⁴⁵ Див.: *Jotischky A. The Mendicants as missionaries and travellers in the Near East in the thirteenth and fourteenth centuries // Eastward Bound: Travel and Travellers, 1050–1550* / Ed. by R. Allen. – Manchester, 2004. – P. 88–106.

Місіонери, відіслані на Схід у 1253–1254 рр., підтримували зв'язок з Апостольським престолом. Про це свідчать булли від 16 і 26 лютого 1254 р. У першій папа закликає турецького султана до прийняття істинної віри і рекомендує йому домініканців, висланих проповідувати слово Боже в турецьких та інших землях⁴⁶. У другій папа звертається до архієпископів, єпископів і абатів Грузії, аби вони надавали всіляку допомогу братам, що вирушили до татар, і, якщо буде потрібно, перепроводили їх до місця призначення⁴⁷.

Більшу кількість папських посольств підтверджує Вільгельм де Рубрук. Він зустрів одного з посланців, домініканця Бернарда з Каталонії, взимку 1254–1255 рр. у Нахічевані на зворотному шляху з Монголії. До того часу Бернард уже “навчився дещо по-татарськи і їхав з одним братом із Угорщини в Тавріс до Аргона, бажаючи домогтися проїзду до Сартака”⁴⁸. Далі, у вірменському місті Айні в день Стрітєння (2 лютого 1255 р.) Вільгельм зустрів ще п'ятьох домініканців, що мали папські грамоти до ханів Сартака, Менгу і Бурі⁴⁹.

Безпосереднім результатом дипломатичних зусиль Риму в 1253–1254 рр. було посольство Сартака до папи Інокентія IV із сенсаційним повідомленням про навернення хана до християнства та його згоду визнати духовну зверхність римського понтифіка, наслідком чого стало наведене привітальне послання папи золотоординському ханові, текст якого зберігся у ватиканському архіві.

Санкт-Петербурзький державний університет

⁴⁶ Les registres d'Innocent IV (1243–1254). – Т. 3. – Nr. 7780.

⁴⁷ Ibidem. – Nr. 7781.

⁴⁸ Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. – С. 189–190.

⁴⁹ Там же. – С. 191.

УЧАСТЬ ЛЕВА ДАНИЛОВИЧА У БИТВІ ПРИ ДЮРНКРУТІ 1278 РОКУ (на підставі латиномовних джерел XV століття)

Історія галицько-волинських земель другої половини XIII ст. й досі не-рідко виявляється справжнім полем таємниць та загадок. Джерельна база цього періоду достатньо обмежена, до того ж, навіть ті матеріали, які збереглися і дійшли до нас, потребують ґрунтовнішого дослідження, адже несуть чимало суб'єктивних оцінок і не завжди викладають реальний перебіг подій.

Зважаючи на це, мабуть, однією з найбільше недооцінених постатей княжого середовища останньої третини XIII ст. є Лев Данилович (1225–1228–1299–1301). Визначний політик та полководець, він з незнаних нам причин не подбав про власного літописця, тому усі літописні відомості про нього збереглися тільки у викладі волинських редакторів, налаштованих відверто вороже щодо князя. Тому історикам варто, зокрема, звернути увагу до свідчень зарубіжних латиномовних хронік, які дають змогу поповнити певними важливими штрихами його портрет.

Діяльність Лева Даниловича досліджена лише фрагментарно¹, до того ж, чимало з порушених проблем і досі залишаються дискусійними.

¹ Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Лева? // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1902. – Т. 45. – С. 1–22; Линниченко И. А. Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторического источника // Известия Отделения русского языка и словесности. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. 9, кн. 1. – С. 80–102; Генсьорський А. І. З коментарів до Галицько-волинського літопису (волинсько-галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Т. 4. – С. 171–184; Маркевич О. Невідома грамота князя Льва Даниловича // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 23–29; Купчинський О. А. Дослідження та публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII ст. // Київська Русь: Культура, традиції. – Київ, 1982. – С. 129–149; Войто-

вич Л. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 89–97; Його ж. Де була столиця Лева Даниловича (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ, Львів, 2004. – Т. 1. – С. 712–720; Його ж. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2004. – № 502: Держава та армія. – С. 13–18; Його ж. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (до кінця XVIII ст.). – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 143–156 (передрук: Його ж. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 289–300); Мицько І. Де ж могила князя Лева? // Старосамбірщина. – Старий Самбір, 2002. – Т. 2. –

Особливо ж докладного висвітлення потребуватимуть ті питання, які тривалий час залишалися поза увагою істориків.

Однією з таких найважливіших проблем, на нашу думку, є можлива участь князя Лева у битві при Дюрнкруті 1278 року (чеська назва – битва на Моравському полі), у якій імператор Священної Римської імперії Рудольф I Габсбург (1218–1291) розгромив війська чеського короля Пшемисла-Оттокара II (1233–1278) та оволодів Австрією², майбутнім центром великої східно-європейської імперії. Безперечно, така важлива подія отримала належне відображення в історіографії³. Зауважимо, що численні згадки про князя Лева в європейських хроніках не пройшли повз увагу дослідників⁴. Однак ця тема потребує подальшого докладного вивчення, втім і ґрунтовного аналізу джерельної бази.

На участь князя Лева у битві вказують одразу декілька латиномовних хронік XV ст. Пізній час написання, однак, не свідчить про малу поінформованість – їх автори скористалися викладами попередніх хроністів, тексти яких до нас не дійшли, тому їхні праці можна вважати цінними та важливими свідченнями.

Одне з таких джерел – “Хроніка Австрії” Томаса Ебendorфера (1388–1464), яку впровадив до наукового обігу Єронім Пеж ще в 1725 р.⁵ (перевидана в XX ст. за редакцією австрійського джерелознавця Альфонса Лотскі⁶). На сторінках цієї книги зберігся наступний опис війська Пшемисла-Оттокара II:

“Quibus sic ordinatis rumores personuerunt regem Otthakarum iam Tyam fluvium vadasse cum suis auxiliariis, qui fuere rex [Bohemiae] Wentzeslaus avunculus eius et rex Apulie, duces Glogovie, Hainricus Wratislaviensis,

C. 46–48; *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 101–114; *Idem.* О згоні Daniela Romanowicza i jego następstwach dla Rusi Halicko-Wołyńskiej // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testamentibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Відпов. редактор Микола Литвин. – С. 289–305.

² Воцелка К. История Австрии. Культура, общество, политика / Пер. с нем. В. А. Брун-Цеховского, О. И. Величко, В. Н. Ковалева. – Москва, 2007. – С. 75.

³ Šusta J. České dějiny. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví. – Praha, 1935. – Vol. 2, P. 1; Žemlička J. Století posledních Přemyslovců. – Praha, 1998; Dopsch H., Brunner K., Welfin M. Österreichische Geschichte 1122–1278. Die Länder und das Reich: der Ostalpenraum im Hochmittelalter. – Wien, 1999; Kofránková V. 26. 8. 1278. Moravské pole. Poslední boj zlatého krále. – Praha, 2006.

⁴ Див.: *Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1263–1299–1300* // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2001. – Т. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – С. 42–69; Mika N. Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. – Racibórz, 2008; Войтович Л. Лев Данилович и загадки “австрийского узла” (1272–1278) // *Rossica Antiqua.* – 2011. – № 2. – С. 120–139.

⁵ *Thomae Ebendorfferi de Haselbach. Chronicon Austriacarum Libris V comprehensum ab ejusdem gentis origine ad annum usque MCCCCLXIII / R. D. P. Hieronymus Pez* // *Scriptores Rerum Austriacarum veteres ac genuine.* – Lipsiae, 1725. – T. 2. – Col. 682–987.

⁶ *Ebendorfer T. Chronica Austriae* / Ed. A. Lhotsky // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series* (далі – MGH. SS rer. Germ. N.S.). – Berlin; Zürich, 1967. – T. 13.

Casimirus de Polonia, dux de Caleis, de Syras, de Pomerania, Theodoricus comes de Missna, rex Leo de Russia ipsius cognatus”⁷.

Попри деякі недокладності у відтворенні подій, констатуємо, однак, що звістку про участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкруті залишила одна з найосвіченіших постатей XV ст.

Томас Ебендорфер народився 10 серпня 1388 року у Гасельбаху. Дитинство та юні роки майбутнього хроніста малодосліджені, однак відомо, що в 1408 р. він вступив до Віденського університету, де після чотирьох років навчання отримав ступінь магістра вільних мистецтв й залишився на викладацькій посаді, читаючи лекції з філософії та латини. Паралельно з викладанням, у 1419 р. Т. Ебендорфер був зарахований на богословський факультет. Через два роки навчання він прийняв сан священника, а ще через сім здобув ступінь доктора теології, невдовзі обійнявши посаду професора богословського факультету. Його обирали ректором, він також репрезентував свій навчальний заклад на церковному соборі у Базелі (1432–1435). Цивільна кар’єра Т. Ебендорфера на початках теж була вельми успішною. Як парламентар імператора Фрідріха III (1415–1493) він побував у численних поїздках, проте через деякий час втратив прихильність монарха й потрапив в опалу⁸.

Не викликає сумнівів, що Т. Ебендорфер мав доступ до архівних та бібліотечних матеріалів, тому повідомлення про події навколо битви 1278 р. та участі в ній князя Лева є цілком достовірною звісткою, можливо, запозиченою з раніших хронік. Аналіз джерельної бази “Хроніки Австрії” показав, що використано⁹ майже всі відомі нам твори, де у військах чеського короля згадують князя Лева¹⁰.

На особливу увагу заслуговує також інше джерело XV ст. – “Всесвітня хроніка” монаха Альберта¹¹. Як і в Т. Ебендорфера, тут теж зустрічається згадка про Лева Даниловича, “короля Русі” в армії Пшемисла-Оттокара II:

“Ottakarus procedit contra Austriam in manu forti. Cui auxilio fuerunt rex Wenceslaus, avunculus suus, et duces Oppullensis et Glogaw, Slesie

⁷ Ibidem. – Р. 146. “Отже, цими криками в один голос вітали короля Оттокара, що вже річку Тію вброд перейшов із союзниками своїми, якими були король [Богемії] Вацлав, його дядько, та король Апулії, князі Глоговії, Генріх Вроцлавський, Казимир з Польщі, князь з Калішу, з Серадза, з Померанії, Теодоріх, що прибув з Майсена, король Лев з Русі – найрідніший” (переклад – І. П.). Цей текст потребує декількох коментарів. Під Тією, правдоподібно, мається на увазі річка Тая, притока Морави. На думку редакторів тексту, згадка про “короля Вацлава” є неправдивою (див.: *Ebendorfer T. Chronica...* – Р. 146.) й насправді йдеться про Болеслава II (1220–1225–1278), князя легніцького (міста Легніца, тепер на те-

риторії Польщі). Можливо, юний принц і майбутній король Вацлав II (1271–1305) під час походу теж був при батькові. Під “королем Апулії” варто розуміти опольського князя Владислава (†1281). Маркграфа майсенського звали Дитріхом (†1285).

⁸ *Lhotsky A. Leben und werke // Ebendorfer T. Chronica...* – С. 1–23.

⁹ *Ejusdem. Die quellen der “Chronica Austriacae” // MGH. SS rer. Germ. N. S. – Т. 13. – С. 24–59.*

¹⁰ Докладніше див.: *Войтович Л. В. Лев Данилович...* – С. 133–134.

¹¹ *Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273–1277–1454–1456 / Ed. R. Sprandel // MGH. SS rer. Germ. N. S. – München, 1994. – Т. 17.*

et Wratislavie, de Palan, de Kaleys, de Syras, de Pomerania, omnes duces, comes Didericus de Myssna, Leo rex Ruscie, dux Saxonie, Magdeburgensis, Mersburgensis episcopi¹².

Автором цієї хроніки, написаної упродовж 1426–1454 рр., вважають нотаря Альберта Штутена, відомості про якого дуже обмежені. Збереглися свідчення, що він навчався у Кельнському університеті, опановуючи римське право. Через деякий час, очевидно, отримавши богословську освіту, Альберт став ченцем-цистерціанцем у монастирі в Здар-над-Сазавою, що у сучасній Чехії. Як віднотував Кельнський пом'яник, він помер у 1456 р.¹³, хоча в монастирі зберігся запис, згідно з яким “брат Альберт” покинув цей світ у 1458 р.¹⁴

Джерельна база хроніки А. Штутена ґрунтовна¹⁵. Відзначимо, що цитований фрагмент майже дослівно співпадає зі свідченнями німецькомовної хроніки Леопольда Штайнрейтера, яка прямо вказує на участь князя Лева у битві при Дюрнкрюті¹⁶. Можливо, саме з цього джерела й почерпнув відомості Альберт, хоча є і деякі розбіжності. Зокрема, в німецькомовній хроніці не згадується про присутність саксонського князя. Як відзначив у коментарі Рудольф Шпрандель, згадка про нього може доповнити існуючі уявлення про битву при Дюрнкрюті¹⁷.

Важливі свідчення подає також баварський історик Вейт Арнпек (1430–1440–1496) у своїй “Хроніка Австрії”, яку вперше опублікував Ж. Пеж¹⁸. На сторінках цього джерела про битву 1278 р. сказано:

“Accersitis autem Regni Primoribus, collectisque novis copiis deterris suis, scilicet Bohemia et Moravia, et etiam de aliis terries, Polonia, Pomerania, Slesia, Lusatia, Saxonia et Missna, cum Duce de Glokau, Duce Bransianiae, Duce Poloniae, Duce de Kaleis, de Syras, et de Pomerania, Comite Missnae, Rege Rusiae et c.”¹⁹.

¹² Die Weltchronik... – P. 179. “Оттокар просувається вперед проти Австрії у силі великій. Його союзниками були король Вацлав, дядько, князі опольський та глогівський, сілезький та вроцлавський, з Польщі, з Каліша, з Серадзу, з Померанії, всі князі, граф Дитріх з Майсена, Лев, король Русі, князь Саксонії, єпископи магдебурзький та мерзебурзький” (переклад – І. П.). Згадка про “короля Вацлава” свідчить на користь того, що хроніст користувався тими ж джерелами, що й Т. Ебendorfer.

¹³ Engels O. Albert von Siegburg oder Albert Stuten? Beobachtungen zu einer Weltchronik des 15. Jahrhunderts // Studien zum 15. Jahrhundert: Festschrift für Erich Meuten / Hrsg. von J. Helmrath und H. Müller in Zusammenarbeit mit H. Wolff. – München, 1994. – Bd. 1. – S. 763–780.

¹⁴ Sprandel R. Einleitung // MGH. SS rer.

Germ. N. S. – T. 17. – P. 13.

¹⁵ Ibidem. – P. 18–24.

¹⁶ Österreichische chronik von den 95 Herrschaften / Ed. J. Seemüller // Monumenta Germaniae Historica. – Hannoverae et Lipsae, 1909. – T. 6. – P. 133.

¹⁷ Див.: Die Weltchronik... – P. 179.

¹⁸ Viti Arnpeccii Chronicon Austriacarum / R. D. P. Hieronymus Pez // Scriptores Rerum Austriacarum veteres ac genuine. – Lipsiae, 1721. – T. 1. – Col. 1174–1295.

¹⁹ Ibidem. – Col. 1226–1227. “Скликали ж кращих людей королівства і зібрали нові війська своїх земель, а саме Богемії та Моравії, та навіть із земель чужинських: Польщі, Померанії, Сілезії, Лузатії, Саксонії та Майсену з князем з Глогова, князем Брансіанії (Bransianiae), князем Польщі, князем з Каліша, з Серадзу та з Померанії, графом Майсену, королем Русі та іншими” (переклад – І. П.). Під

Одразу привертає увагу, що з невідомих причин баварський хроніст не назвав "короля Русі" за іменем, хоча сумніватися, що йдеться про Лева Даниловича, не доводиться. Зауважимо: автор взагалі не вказав імені жодного союзника чеського короля.

Життя та діяльність В. Арнпека малодосліджені, а більшість подробиць його біографії відомі на основі його ж власних свідчень, збережених у творах. Хроніст народився у 1430-х роках. Після початкової освіти, здобутої в Амберзі, Вент з 1454 до 1457 р. навчався у Віденському університеті. Через декілька років він отримав посаду капелана, тому міг навчатися на богословському факультеті. Додаткових даних про його освіту не виявлено; не більше відомо й про суспільну діяльність, хоча є свідчення, що хроніст працював у Бамберзі та Регенсбурзі. Згідно з некрологом, він помер у 1496 р.²⁰

Пишучи свою хроніку, В. Арнпек користав з праць попередників²¹. Як і в брата Альберта, важливе місце серед них посідає згаданий історичний твір Л. Штайнрейтера, з якого могли бути почерпнуті відомості про склад війська Пшемисла-Оттокара II. Проте цілком вірогідно, що інформація взята і з інших джерел. Адже згадки про участь лужичан у битві, наскільки відомо, в доступних нині хроніках немає.

Отже, хроністи XV ст. засвідчили участь Лева Даниловича в битві при Дюрнкруті. У їх повідомленнях є чимало спільного. Зокрема, те, що князь згадується винятково в переліку союзників чеського монарха. Немає жодних відомостей про руські війська на полі бою²², що неминуче породжує дискусію, чи справді Лев міг брати участь у битві.

Так, Антоній Флоровський, а слідом за ним і Володимир Пашуто заперечили можливість підтримки чеського короля галицьким князем, вважаючи що той виступив на боці імператора²³. Їх твердження, однак, спростовані²⁴.

Докази зближення галицького та чеського дворів навів Даріуш Домбровський. На думку польського дослідника, князь Лев приєднався до союзу Пшемисла-Оттокара II і краківського князя Болеслава Сором'язливого (1226–1279). Чеський монарх був зацікавлений у союзі з Даниловичами – адже саме через землі Галичини можна було встановити дипломатичні контакти з монголами²⁵. Водночас історик вважає малоімовірною безпосередню участь Лева у самій битві, принаймні, на його думку, це твердження

Лузатією мається на увазі область розселення лужичських сербів, що нині входить до складу Саксонії. Branslania – очевидно, утворення від німецького Breslau (лат.: Wratislavia), тобто йдеться про правителя нинішнього міста Вроцлав у Польщі.

²⁰ Dicker S. Landesbewusstsein und zeitgeschehen. Studien zur bayerischen Chronistik des 15 Jahrhunderts. – Köln; Weimar; Wien, 2009. – S. 134.

²¹ Ibidem. – S. 150–152.

²² Viti Arnpeccii Chronicon... – Col. 1225–

1228; Ebendorfer T. Chronica... – P. 146–150; Die Weltchronik... – P. 178–183.

²³ Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XIII вв.). – Praha, 1935. – Т. 1. – С. 252–255; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 300–301.

²⁴ Див.: Войтович Л. В. Лев Данилович... – С. 135.

²⁵ Dąbrowski D. Stosunki polityczne... – S. 44–50.

потребує подальшого дослідження²⁶. Схожу позицію з цього питання займають й інші польські автори²⁷.

Леонтій Войтович, дослідивши перебіг дипломатичної боротьби за австрійську спадщину в 1270-х роках, відзначив, що хроністам не було потреби вигадувати союз чеського короля і руського князя, до того ж, називаючи останнього на ім'я²⁸. Отже, князь дійсно перейшов на сторону Пшемисла-Оттокара II у його війні з імператором Священної Римської імперії.

На нашу думку, Лев Данилович, враховуючи численні свідчення латиномовних хронік, дійсно став на бік чеського короля, особливо з огляду на особисті стосунки з угорським монархом Ласло Куном (1262–1290), головним союзником Рудольфа I. Однак безапеляційно стверджувати, що князь особисто брав участь у битві при Дюрнкруті 1278 р., мабуть, передчасно. Подальші дискусії із залученням нових джерельних свідчень, безперечно, наблизять істориків до вирішення цього питання.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

²⁶ Ibidem. – S. 49–50, 62.

²⁷ Włodarski B. Polska i Ruś. – Warszawa, 1966. – S. 157; Mika N. Walka... – S. 91–93.

²⁸ Войтович Л. В. Лев Данилович... – С. 120–139.

“ПАРЕНЕСИС” СВЯТОГО ЄФРЕМА СИРИНА СЕРЕД ЦЕРКОВНО-РУКОПИСНИХ ПАМ’ЯТОК КНЯЖОЇ ВОЛИНИ

Корпус церковно-писемних пам’яток Галицько-Волинської Русі XII–XIV ст. чи не найменше досліджений у палеославістиці. Деякі рукописи викликають сталий науковий інтерес, насамперед ті, локалізація яких загально визнана. Більшість кодексів, що дійшли до нас у неповному обсязі, або ж зберігаються у європейських книгозбірнях, або родовід яких усе ще дискутується, залишаються поза увагою. Немає також узагальненого опису цього рукописного надбання, з урахуванням зібраного на початок XXI ст. історичного, палеографічного, лексичного, мистецького матеріалу¹. Однак і ті пам’ятки, яким “пощастило більше”, вивчають, переважно, філологи чи історики мистецтва. Історичні та культурні фактори, що спричинились до появи тієї чи іншої книги у певному регіоні, її зміст і вплив на ці процеси, можливо навіть особливе концептуальне і контекстуальне значення усе ще потребують докладнішого аналізу.

Це стосується й нібито краще дослідженого кодексу – “Паренесису” Єфрема Сирина, переписаного у другій половині XIII ст. на Волині. Його походження доводять насамперед лексичні прикмети, тому кодекс певною мірою сприймається визначальним для вивчення галицько-волинської рукописної спадщини, а, отже, особливо цікавий для мовознавців. Водночас він не менш важливий і при розгляді культурно-церковного життя княжої Волині.

Однак спершу познайомимося з рукописом. Йдеться про збірник морально-повчальних слів сирійського богослова, письменника і поета, отця Церкви святого Єфрема (власне Мар Афрем; близько 306, Нисибія, нині Нусайбін, – 373, Едесса, сучасна Шанлиурфа, Туреччина). Рукопис, відомий у новішій історіографії за назвою останнього зібрання як Погодінський список², має 329 аркушів, переписаний уставом у два стовпці на пергамені церковнослов’янською мовою давньоруської редакції з середньоболгарського протографу³. На думку Ізмаїла Срезневського, яку

¹ Перелік пам’яток, що можуть увійти до цього опису, див.: Любашенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 65–99; Львів, 2012. – Вип. 5. – С. 73–116.

² Санкт-Петербург, Российская национальная библиотека (далі – РНБ). – Погод. 71а.

³ Публікація пам’ятки: Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка. – Киев, 1884. – С. 50–58, 240–241 (урывки); Paraenesis. Die altbulgarische

поділяє більшість дослідників, список випадає датувати 1270–1288 рр.⁴ Це чи не найповніший архаїчний текст “Паренесису”, перекладений ще в епоху старослов'янської писемності⁵, а водночас також найраніший список давньоруської редакції. У кодексі збереглася одинока цілосторінкова мініатюра із зображенням святих Єфрема Сирина і Василя Великого (арк. 1 зв.), виконана в мистецькій манері XIII ст.⁶ На аркуші 2 намальовані заставки та ініціали тератологічного орнаменту, контурні, чорнилами і кіновар'ю із заповненням синьою, червоною, жовтою фарбами, з елементами старовізантійського стилю. На аркушах 65, 101, 136, 136 зв., 325 зв. – грифонаж: малюнки пером людських фігур, обличчя, руки, що тримає гілку, плетінки, церковної бані з хрестом, аркуші 25 – благословляючої руки. Палітурка пізнішого часу: дошки у тисненій шкірі, застібки втрачені. На аркуші 105, 109, 110, 113, 127 та інших відрізане нижнє поле. Яким Запаско вважав, що застосована тератологічна орнаментика традиційна для півдня і заходу Русі XIII ст., її використовували майстри володимирського книжного осередку⁷. На аркушах 293 зв.–295 вміщено лист “Отъ грѣшнаго Гевурьгиа черноризца Зарубьскыа пещеры повѣщънъ къ дѣховному чаду...” з настановами у християнських чеснотах⁸. Ім'я адресата написано нерозбірливо, автор

Übersetzung von Werken Ephraims des Syrsers / Hrsg. von R. Aitzetmüller, G. Bojkovsky. – Freiburg im Breisgau, 1984–1990. – Bd. 1–4 (Погодінський список у порівнянні з грецьким текстом і середньоболгарським Лесновським списком 1353 р.; відзначені різночитання з давньоруським Фроловським списком XIV ст. і двома сербськими кодексами XIV ст.). Електронна версія: http://mns.udsu.ru/mns/main?p_text=87272654.

⁴Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение. – Санкт-Петербург, 1882 (репринт: Лейпциг, 1973; Москва, 2011). – Стб. 149; Его же. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. – Санкт-Петербург, 1867. – Т. 1, вып. 1. – С. 39, 46.

⁵Факт підтверджений: Thomson F. J. The Old Bulgarian Translation of the Homilies of Ephraem Syrus // Palaeobulgarica. – Sofia, 1985. – No 9(1). – Р. 124; Огрен И. Паренесис Ефрема Сирина. К истории славянского перевода. – Uppsala, 1989. – Р. 14; Voss Ch. Zum lexikalischen Bestand des Textes der altbulgarischen Paränesis von Ephraim dem Syrer // Palaeobulgarica. – 1994. – No 18(2). – S. 50–51; Новак М. О. О синтаксических вариациях в древне-

русских списках Паренесиса Ефрема Сирина XIII–XIV вв. // Русский язык: исторические судьбы и современность. III Межд. конгресс исследоват. русского языка: Труды и материалы. – Москва, 2007. – С. 79–80. Докладне вивчення лексики “Паренесису” на основі Погодінського рукопису та у порівнянні з іншими слов'янськими списками XIV ст. див.: Voss Ch. Die Paränesis Ephraims des Syrsers in südslavischen Handschriften des 14.–16. Jahrhunderts. Zur Lexik der altbulgarischen Erstübersetzung und ihrer Überlieferung. – Freiburg im Breisgau, 1997.

⁶Запаско Я. П. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 190.

⁷Там само.

⁸У “Повісті временних літ” під 1096 р. і Київському літописі (XII ст.) під 1168 р. є згадка про “Зарубъ” поблизу Трахтемирова (нині селище Канівського р-ну Черкаської обл.). У Зарубі був монастир, заснований, найімовірніше, наприкінці XI – на початку XII ст. Див.: Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 221, 531;

листа – чернець Зарубського монастиря Георгій (XII – перша половина XIII ст.)⁹.

У колофоні (арк. 329–329 зв.) зберігся покрайній запис переписувача(?) Ієва про створення рукопису на замовлення тивуна (тіуна) Петра “в лѣто семоѹ. тысящѣ написаша сѧ книги сиѧ при цр(с)твѣ блговѣрнаго ц(с)ра Володимѣра сѧна Василкова оунука Романова”. Далі згадані також Петрів син Лаврентій і донька Варвара¹⁰. Є й пізніші покрайні записи, зокрема: на аркуші 1 півуставом і скорописом – звернення до Господа; аркуші 3 зв. – тим же почерком: “Господи, помози рабу своему Михъ... Лексанъдровиче навѣчити писа...”; аркуші 9 – “Jan Podgorcky Pan z[a]lhrestyian”; аркуші 257 скорописом XVIII ст. – “Гдѣи, да будетъ благословение на мѣстѣ семѣ сѣтыѧ гори Афонскѧ”; аркуші 329 зв. скорописом – про те, що у 1739 р. рукопису виповнилося 247 років¹¹.

В історіографії тривалий час домінувала думка Олексія Соболевського, що запис Ієва “в лѣто семоѹ. тысящѣ” слід сприймати “у літо семитисячне”. Відтак, попри згадку у ньому про волинського князя Володимира Васильковича, який правив у 1269–1289 рр., та його дружину Ольгу, О. Соболевський визнав список копією 1492 р. Копііст (ним, можливо, був Ієв¹²) відтворив не лише текст, а й мініатюру та орнаментику оригіналу. Цю інтерпретацію підтримали інші дослідники¹³ і, фактично, упорядники зведеного каталогу рукописів XI–XIII ст., які не врахували список¹⁴. Олег Жолобов

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 18. – Т. 14. – С. 423–424; *Раппопорт П. А.* Зодчество Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С. 34, 39, 56.

⁹ Про Георгія див.: *Срезневский И. И.* Сведения... – С. 51–53; *Владимиров П. В.* Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII столетия // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1890. – Кн. 4, отд. 2. – С. 135; *Смирнов С.* Древнерусский духовник. Исследование с приложением: материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины. – Москва, 1913. – С. 51, 146–147; *Печников М. В.* Георгий // Православная энциклопедия (далі – ПЭ). – Москва, 2006. – Т. 11. – С. 27–28.

¹⁰ Відтворення запису: *Срезневский И. И.* Сведения... – С. 37–39; *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – Москва, 2000. – С. 119–120; *Жолобов О. Ф.* Корпус древнерусских списков Паренесиса Ефрема Сирина. II: РНБ, Погод. 71a // Russian Linguistics. – Dordrecht,

2009. – Vol. 33, No 1. – S. 38–40. Сучасною російською мовою: Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог. – Ленинград, 1988. – Вып. 1. – С. 60–61.

¹¹ Див.: *Погодин М. П.* Образцы славяно-русского древлеписания. – Москва, 1849. – Тетр. 1, № 12, 13; *Paraenesis...* – Bd. 1. – S. VI–IX; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век / Отв. ред. А. А. Турилов. – Москва, 2002. – Вып. 1. – С. 644–646.

¹² *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 50–58.

¹³ Зокрема: *Thomson F. J.* The Old Bulgarian Translation... – S. 124–126; *Запаско Я. П.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 301–303; *Столярова Л. В.* Древнерусские надписи XI–XIV в. на пергаменных кодексах. – Москва, 1998. – С. 92, 229, 302–205; *Ее же.* Свод... – С. 119–120.

¹⁴ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI–XIII вв.) / Редкол. Л. П. Жуковская (отв. ред.), Н. Б. Тихомиров, Н. Б. Шеломанова (далі – Сводный каталог. 1984). – Москва, 1984.

запропонував читати запис дослівно – “у лѣто семоѣ. тысящѣ”, але, з огляду на інші слова Ієва – зокрема, “причти ихъ нѣосужнымъ прѣдъ тобою стати, оу конечномъ родѣ”, розуміти його образно-символічно, в контексті актуальних есхатологічних настроїв¹⁵. Хоча Сергій Кистерев не побачив у даті Ієва протиріччя: адже життя князя Володимира Васильковича також припадало на сьоме тисячоліття¹⁶.

Натомість Анатолій Турилов і Людмила Мошкова відкинули версію про пізніше походження кодексу. На їхню думку, введення нової дати в оригінальний запис протографу не має підтверджень у середньовічній слов'янсько-кириличній традиції; відомі лише протилежні приклади. Викликає сумнів використання копійстом пергамену та письма великого формату, на зразок давнього, відтворення ілюстрацій княжої доби. Подібні копії з'явилися переважно вже у XIX ст. Мало спільного між півуставом західноруських пам'яток XV ст. й уставом галицько-волинського списку, зробленим не зовсім каліграфічним почерком. Водночас він цілком співвідноситься з галицько-волинськими рукописами другої половини XIII – початку XIV ст. Суперечить даті 1492 р. і сам пергамен, який у третій чверті XV ст. виходить з ужитку навіть у Новгороді та Пскові. Відтак, кодекс “безумовно є оригіналом, написаним між 1269 і 1288 рр.”¹⁷.

Одним із перших локалізував пам'ятку Ігнатій-Ватрослав Ягич: Волинська земля, між 1271 і 1288 рр.¹⁸ Цю інтерпретацію підтвердили Агафангел Кримський (переписано у Володимирі¹⁹) і Микола Дурново²⁰. У своїх оцінках вони взяли до уваги насамперед мовні та палеографічні особливості кодексу. О. Соболевський, прийнявши волинський родовід рукопису, водночас визнав вплив білоруського наріччя (хоча і незначний²¹). Білоруські елементи завбачив також Євфимій Карський²², та, як і інші автори²³, водночас відзначив у мові очевидні галицько-волинські риси. Ольга Попова

¹⁵ Жолобов О. Ф. Летосчислительные обозначения и датировка рукописей // Древняя Русь. Вопросы медиевистики (далі – ДР). – Москва, 2005. – № 3(21). – С. 32–32; *Его же*. Корпус... – С. 37–64.

¹⁶ Кистерев С. И. О “Своде” записей на древнейших русских манускриптах // Очерки феодальной России. – Москва, 2001. – Вып. 5. – С. 210–211.

¹⁷ Мошкова Л. В., Турилов А. А. “Плоды ливанского кедра”. – [Б. м.], 2003. – С. 48–51. Див. також: Турилов А. А. О времени и месте создания пергаменного Евангелия “Мемнона книгописца” // Информационный бюллетень МАИРСК. – Москва, 1992. – Вып. 26. – С. 39–40.

¹⁸ Ягич И. В. Четыре критико-палеографические статьи. Приложение к Отчету о присуждении 18-й Ломоносовской премии за 1883 г. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 86.

¹⁹ Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднестровья. – Москва, 1907. – Т. 1, вып. 1. – С. 209.

²⁰ Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. – Брно, 1927 (репринт: Москва, 1969). – С. 67.

²¹ Соболевский А. И. Очерки... – С. 50–58, 68, 85. “Текст переписаний з галицько-волинського взірця XIII ст.; автор копії переписав його у тому вигляді, в якому знайшов...”: *Его же*. Славяно-русская палеография – Санкт-Петербург, 1908 (репринт: Лейпциг, 1970; Москва, 2007, 2010). – С. 90.

²² Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. – Ленинград, 1928. – С. 47.

²³ Цієї думки також дотримувався: *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 301.

підтвердила галицько-волинський тип орнаментики²⁴. До ілюстрованих рукописів галицько-волинського походження відніс “Паренесис” Володимир Александрович²⁵. Цю ж локалізацію за графіко-стилістичними і мовними ознаками прийняли Олег Жолобов і Лада Москальова²⁶.

Зберігся ще один місцевий список “Паренесису”, який, щоправда, через невеликий обсяг досліджений мало. Це уривок – 4 аркуші²⁷, писаний на пергамені уставом двома почерками²⁸ і датований кінцем XIII – першою чвертю XIV ст. Він зберігається у Державному архіві в Перемишлі, куди надійшов зі збіркою рукописів Перемишльської греко-католицької капітули, де аркуші виявлені в палітурці. Це фрагмент двох Слів “До брата занепаляго і про покаяння” та “Про покаяння і майбутній суд”. Відомості про нього подав Ярослав Гординський, який вважав аркуші частинами не одного, а двох рукописів, переписаних у Галицько-Волинській Русі з давньоболгарського кодексу²⁹. Юрій Шевельов відніс уривок до 1300–1325 рр., вважаючи, що текст спершу переписано в Києві або, найвірогідніше, на Волині й пізніше скопійовано в Перемишлі³⁰. Фрагмент описав також Ярослав Щапов³¹.

Без сумніву, “Паренесис”³² часто копіювали у Волинській землі. До нас дійшло ще кілька пізніших списків, насамперед, два рукописи XVI ст.

²⁴ Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры раннего XIII в. (к вопросу о взаимоотношении русского и византийского искусства) // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – Москва, 1972. – С. 313.

²⁵ Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 43–44, 47; Його ж. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIV – першої половини XVII століть. – С. 292.

²⁶ Жолобов О. Ф. Корпус... – С. 37–64; Его же. Древнейшие списки славянского Паренесиса Ефрема Сирина: новые данные по орфографии, фонетике и грамматике // Rozprawy Komisji Językowej. – Łódź, 2007. – Т. 52. – С. 297–306; Москалева Л. А. Графико-орфографические и фонетические особенности Паренесиса Ефрема Сирина по рукописи РНБ, Погод. 71 а ок. 1289. Автореф... канд. филол. наук. – Казань, 2007.

²⁷ Публікація пам’ятки: Гординський Я. Слова св. Ефрема Сирина в перемиських пергаментових листках поч. XIV в. // ЗНТШ. – Львів, 1918. – Т. 126–127. – С. 185–190 (два аркуші).

²⁸ Державний архів у Перемишлі. – Fragm. 1.

²⁹ Гординський Я. Слова... – С. 208–209.

³⁰ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 295.

³¹ Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. – Москва, 1976. – Ч. 2. – С. 65–67.

³² Усі його списки княжої доби виводяться від давньоболгарського протографу. Збереглося три більш-менш повних кодекси давньоруської редакції (кількість Слів у них – від 99 до 105), датованих кінцем XII (?) – початком XIV ст. Кількість пам’яток, у яких використані окремі Слова з “Паренесису”, чимала. З XIV ст. дійшло не менше п’яти повних кодексів. З XV ст. лише у книгосховищах колишнього РСР відомо не менше 32 списків (кількість Слів доходить 112). Підрахунок пізніших списків відсутній, та відомо, що їх десятки. Бібліотеки великих монастирів іноді мали по декілька рукописів. У другій чверті XVI ст. “Паренесис” внесено до читань на 28 січня у Великі Четві Мінеї митрополита московського і всієї Русі Макарія. Див.: Архимандрит Иосиф (Левицкий). Подробное оглавление Великих Четвиных Миней Всероссийского Митрополита Макария, хранящихся в Московской Патриаршей (ныне Синодальной) библиотеке. – Москва, 1892 (репринт: Санкт-Петербург,

з Милецького монастиря³³ (описав Микола Петров³⁴, згадала Наталя Понырко³⁵). Перший (333 арк., 102 слова) має запис (арк. 106–107) про попередню належність Зимненському монастиреві, на арк. 248–250 зберігся лист Георгія-чорноризця. Другий кодекс (237 арк., 96 слів) є неповною копією першого з листом Георгія і додатком двох слів (“Про майбутній суд”, “Похвала спільножителній братії”), взятих, очевидно, з іншого списку. До відомих в історіографії волинських пам’яток³⁶, у яких, до того ж, збережено лист Георгія, слід віднести кодекс кінця XVI – початку XVII ст.³⁷ Можна також припустити галицько-волинське походження списку середини XIV ст. (246 арк.) з Троїце-Сергієвої лаври³⁸. Деякі палеографічні риси кодексу вказують на московську школу; проте низка мовних прикмет ріднить його із західноруськими пам’ятками³⁹. Втім, локалізація списку ще потребує спеціального дослідження.

Отже, “Паренесис” справді був надзвичайно популярним на галицько-волинських теренах. Де випадає дошукуватися причин? Насамперед, привертає увагу постать Єфрема Сирина. Отець Церкви, блаженний Єронім Стридонський у “Книзі про знаменитих мужів” назвав його автором, який написав багато творів⁴⁰ і нажив такої слави, що їх “всенародно читають у

2009). – Стб. 423–436; *Черторицкая Т. В.* Четъи сборники в составе Великих Миней Четых митрополита Макария // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРА). – Санкт-Петербург, 1993. – Т. 46. – С. 98–108. Опис більших і менших рукописів “Паренесису” княжої доби (зокрема, Погодинського, Типографського, Троїцького, Академічного, Фроловського) див. також: *Архангельский А. С.* Творения отцов церкви в древнерусской письменности. Извлечения из рукописей и опыты историко-литературных изучений. – Казань, 1890. – Вып. 3: Паренесис Ефрема Сирина. – С. 1–76; Сводный каталог. 1984. – С. 152–153, 178–182, 182–185, 270, 360–361 (№ 128, 163, 165, 289, 466); *Жолобов О. Ф.* Древнеславянские списки Паренесиса Ефрема Сирина: новые данные и новые аспекты исследования // Письменность, литература и фольклор славянских народов. XIV Международный съезд славистов. Охрид, 10–16 сентября 2008 г. Доклады российской делегации. – Москва, 2008. – С. 51–75; *Турилов А. А.* Ефрем Сирин. Славянские переводы, рукописная и старопечатная традиция до XIX в. // ПЭ. – 2010. – Т. 19. – С. 96–98.

³³ Київ, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського – Збір. Милецького монастиря, II 110; II 111.

³⁴ *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Москва, 1891. – Вып. 1: Собрание рукописей московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной семинарии. – С. 177–184, 185.

³⁵ *Понырко Н. В.* Эпистолярное наследие Древней Руси XI–XIII века. Исследования, тексты, переводы. – Санкт-Петербург, 1992. – С. 151.

³⁶ Там же. – С. 151.

³⁷ РНБ – Q. 1. № 144.

³⁸ Москва, Российская государственная библиотека. – Ф. 304. – Тр. № 7. Электронна версія: http://mns.udsu.ru/mns/main?p_text=88512667.

³⁹ *Вздорнов Г. И.* Искусство книги в Древней Руси. – Москва, 1980. – С. 77; *Жолобов О. Ф.* Древнеславянские списки... – С. 66–67; *Его же.* Галицко-волинские и псковско-новгородские диалектизмы в рукописных источниках XIII века // Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2010. – № 22, Т. 1. – С. 31.

⁴⁰ Найповніша публікація творчої спадщини Єфрема Сирина: *Patris nostri Ephraem Syri opera omnia quae exstant Graece, Syriace, Latine, in sex tomes dis-*

деяких церквах після книг Письма⁴¹. Авторитет християнського письменника, народженого у давній Месопотамії – колись сирійського чернецтва, підтверджено багатьма церковними легендами і житіями, іконографічною традицією. За величезний внесок у християнську писемність його називали “пророком і сонцем сиріян”, “арфою Святого Духа”, “стовпом Церкви”⁴². Його доробок – це, насамперед, екзегетичні (найповніше – коментарі до П’ятикнижжя), полемічні (відомий боротьбою з юдейськими ересями, гностицизмом та аріанством, обґрунтував догмат про Святу Трійцю), поетичні (мадраші – гимни) і риторичні (мимри – проповіді) твори. Він збагатив церковне богослужіння багатьма піснями і молитвами, з останніх найвідоміші: до Пресвятої Трійці, Сина Божого, Пресвятої Богородиці та покайного молитва “Господи і Владико життя мого”, яку читають під час Великого посту. Не меншу цінність для духовної традиції Східної Церкви мають містико-аскетичні праці святого Єфрема, пов’язані з раннім сирійським ісихазмом (тема усамітнення, безмовності, безперервної молитви)⁴³. Не випадково сирійця малюють типовим аскетом, часто з сувоєм, у супроводі засновника палестинського чернецтва Феодосія Великого та/або візантійського аскета і письменника Феодора Студита, який перетворив Студитський монастир у Константинополі на новий, після Афону, центр православного чернецтва. На іконах Єфрем зображений подекуди в оточенні інших видатних постатей Східної Церкви та на тлі сцен чернечих трудів. Популярність образу сирійського мислителя зумовили не лише його літературні таланти, а й участь в освітньому процесі⁴⁴, філантропії

tributa (Opera graeca) / Ed. J. S. Assemani. – Romae, 1732, 1743, 1746. – Т. 1–3; Sancti Patris nostri Ephraem Syri opera omnia quae exstant Graece, Syriace, Latine, in sex tomes distributa. (Opera syriaca) / Ed. J. S. Assemani. – Romae, 1737, 1740, 1743. – Т. 1–3. Перше повне видання російською мовою: *Ефрем Сирин. Сочинения*: 8 тт. – Москва, 1848–1853 (репринт: *Ефрем Сирин, св. Творения*: 8 тт. – Москва, 1993–1995).

⁴¹ *Иероним Стридонский. Книга о знаменитых мужах* / Пер. и комм. М. Ф. Высокого // *Церковные историки IV–V веков*. – Москва, 2007. – С. 53.

⁴² *Аверинцев С. С. Между “изъяснением” и “прикровенным”*: ситуация образа в поэзии Ефрема Сирина // *Его же. Другой Рим. Избранные статьи*. – Москва, 2005. – С. 152.

⁴³ Дореволюційна патрологія приділяла особливу увагу богословському і літературному внеску Єфрема Сирина. Див. зокрема: *Соколов А. К. Некоторые черты из учения св. Ефрема Сирина* //

Прибавления к Творениям св. Отцов. – Москва, 1849 – Ч. 8, кн. 1. – С. 67–141; *Сольский С. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики* // *Труды Киевской духовной академии*. – 1866. – № 11. – С. 309–311; *Смирнов П. Проповеди св. Ефрема Сирина* // Там же. – 1895. – № 5. – С. 3–10; *Барсов Н. И. Св. Ефрем Сирин как проповедник* // *Христианское чтение*. – Санкт-Петербург, 1886. – № 5–6. – С. 732–770; *Суворов Н. Поучение Ефрема Сирина о покаянии* // *Его же. К вопросу о тайной исповеди и о духовниках в восточной церкви*. – Ярославль, 1886. – С. 76–78 та ін.

⁴⁴ Упродовж 38 років святий Єфрем викладав у школі в Нисибіні. Після його смерті, в кінці V ст., її було піднесено до рівня академії, якій надавали перевагу вихідці з Палестини, Єгипту, Візантії. Розроблений у Нисибіні за античними взірцями статут увійшов до анналів ранньої християнської писемності як пам’ятка, що відобразила високий рівень культури Близького Сходу раннього

та місіонерстві⁴⁵. Єфрем Сирин відтворює тип ченця, який цінує ізоляваність від світу та постійне спілкування із Всевишнім – а саме таким є ідеал східного аскета, водночас своїми духовними чеснотами і подвигами служить людям і Церкві. Переймаючи від Візантії православну духовну традицію, Русь виявила неабияку чутливість до писемності отців Східної Церкви, які, здебільшого, вийшли з чернецтва. Особливу пошану мали ті, що репрезентували містично-подвижницький дух християнства.

Назва збірника Єфрема Сирина, в основу якого покладено його “Благальні слова до єгипетських монахів”, розкрита у заголовку – “Книгы ст(г) Оефрѣмъ глемыа гречьскымъ языкомъ паренесисъ. сказаетъ же са паренеси притча оутѣшеные мольные повчѣные наказаныя потреба...”⁴⁶ (грецьк.

середньовіччя. Переїхавши до Едесси, Єфрем Сирин заснував там нову школу, яка мала значний вплив на піднесення східного аскетичного чернецтва, ставши одним із перших не лише освітніх, а й наукових центрів Сирії (відома як школа персів). Див.: *Пигулевская Н. В.* Ближний Восток. Византия. Славяне. – Ленинград, 1976. – С. 67–68; *Ее же.* Культура сирийцев в средние века. – Москва, 1979. – С. 28–35; *Иларион (Алфеев).* Духовное образование на христианском Востоке (I–VI вв.). // Вестник русского христианского движения (далі – ВРХД). – Париж; Нью-Йорк; Москва, 1998. – № 177. – С. 39–82; *Соколов А. К.* Жизнь... – С. 11, 13. Діяльність Едесської школи у другій половині IV – першій половині V ст. “надала величезний потенціал взаємного збагачення грецького і сирийського світів і відіграла вирішальну роль у збереженні єдності між цими традиціями”: *Мейендорф И.* Единство империи и разделения христиан. Церковь в 450–680 гг. после Р. Х. – Москва, 2000. – С. 173.

⁴⁵ Сирийський аскет здійснив тривалу подорож Месопотамією і Візантією, проповідував і навертав до Господа, доглядав хворих, даруючи багатьом свої книги. Учнями Єфрема були вихідці з різних земель, а його твори, відомі у багатьох країнах завдяки поширенню духовної традиції сирийського чернецтва на Близькому Сході, Кавказі, у Північній Африці, Індокитаї, їх переклали на потреби Церков орієнтального християнства – Асирійської, Вірменської, Грузинської, Коптської, Маронітської, Ефіопської, Маланкарської. Про визначний вплив

сирійської духовної традиції на християнство Південної і Східної Європи та усього Азійського континенту див.: *Мейендорф И.* Единство империи... – С. 161–199; *Его же.* История Церкви и восточно-христианская мистика. – Москва, 2003. “Сирийське чернецтво... було надзвичай місіонерським. Сурові аскети сирійської пустелі... вели активне проповідництво”. Цит. за: *Иосиф (Павлинчук).* Сирийское монашество как неотъемлемая часть раннехристианского аскетического наследия (IV–VII века) // <http://chersonese.org/#http://www.chersonese.org/pages/news.html#Vstrecha14032010>. – С. 13–14.

⁴⁶ Щоправда, його авторство в сучасній християнській орієнтації дискутується з огляду на складність ідентифікації багатьох церковних текстів православно-го Сходу. Ранні твори, що дійшли з VI–VII ст. і які церковна традиція приписує Єфрему, визнані автентичними, пізніші мають численні доповнення та викликають застереження. Огляд літературного внеску Єфрема Сирина, видань його творів, історіографію проблеми авторства див.: *Филарет, арх.* (Гумилевский). Исторический обзор песнопевцев и песнопений греческой церкви. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 83–91; *Beck E.* Die Mariologie der echten Schriften Ephraems // *Oriens Christianus*. – Wiesbaden, 1956. – Bd. 40. – S. 22–39; *Brock S. P.* A Brief Guide to the Main Editions and Translations of the Works of St. Ephrem // *The Harp. A Review of Syriac and Oriental Studies*. – Kerala, 1990. – Vol. 3, No 1–2. – P. 7–29; *Соколов А. К.* Жизнь и труды преподобного Ефрема Сирина // Творения преподо-

παράινεσις – благання). Книга належить до писемно-ораторського жанру, одним із підвидів якого є дидактичні, або учительні твори. Водночас “Паренесис” – збірник повчальних Слів, що набув популярності не лише у чернечому (головний адресат – “х(с)толюбивая братье”), а й мирянському середовищі. Текст присвячено темі християнського аскетизму і чернечого подвижництва, поданий у контексті етичних настанов Святого Письма і Церкви та глибоко просякнутій есхатологічними мотивами. Кількість Слів в окремих збірниках неоднакова, У Погодінському, що має їх 99, відсутні 7 Слів, які є в інших давньоруських редакціях XIII–XIV ст., водночас присутні 2 інші, відомі тільки в цьому списку, – “Наставлення про користь чернечого життя” і “Святого Єфрема слово про суд”.

Не всі частини книги написав сам Єфрем. Окремі з них є пізнішою компіляцією з інших його творів або церковних пам’яток, створених під впливом “Паренесису”. Як вступні статті вміщені також фрагмент “Життя Єфрема Сирина”⁴⁷, Слово “Про страх душі” (що розкриває збавленню роль покаючих сліз), після повчань, як заключні статті, – “Повість про святого Авраамія і племінницю його Марію” (Авраама Затворника, з яким був близький Єфрем Сирин), “Слово про Страшний суд” (що його можна уникнути, якщо жити згідно з повчаннями автора). Крім зазначених частин, у Погодінському списку є також похвальні слова Василю Великому невідомого автора (що, мабуть, пояснює зображення святого у кодексі: Василій, за Житієм Єфрема, висвятив його на диякона) та самому Єфрему Сирину, приписуване іконійському єпископу, святому Амфілохію⁴⁸. А ще галицько-волинський збірник доповнено повчаннями на дні тріодного (зокрема, словами “Про другий прихід Христа” і “Про антихриста”) та мінейного (Повість про прекрасного Йосифа) циклів річного богослужіння.

“Паренесис” неодноразово перекладали слов’янськими мовами з грецької, що стала своєрідним посередником між сирійським оригіналом

бного Єфрема Сирина. Полное собрание. – Барнаул, 2005. – Т. 1. – С. 22–25; Брок С. Єфрем Сирин // ПЭ. – 2010. – Т. 19. – С. 79–94; Архим. Ефрем (Лэш). Ефрем Сирин. “Греческий” Ефрем // Там же. – С. 93–96; Турилов А. А. Ефрем Сирин... – С. 96–98; Кессель Г. М. Библиографический указатель сочинений преп. Ефрема Сирина, переведенных с сирийского языка в серии ТСО // Богословский вестник. – Сергиев Посад, 2010. – № 11–12. – С. 1023–1061, 1056–1057.

⁴⁷ Публікація пам’ятки: *Ephraem. Hymni et sermones* / Ed. Th. J. Lamy. – Mechliniae, 1884. – Т. 2. – Col. 3–89. Російською мовою: Житие преподобного отца нашего Ефрема Сирина // *Димитрий Ростовский, свт. Жития святых. Январь*. – Москва, 2004. – С. 490–495. Житіє імовірно автобіографічне, хоча автобіографічних тек-

стів, які безперечно належать Єфрему, не збереглося. Сумнівними визнано також інші “автобіографічні” твори, що їх іноді приписують святому Єфремові. Див.: Брок С. Єфрем Сирин. Жизнь... – С. 79–84. Критичний аналіз життійного корпусу, присвяченого сирійському мислителю, див.: *Garitte G. Vies géorgiennes de St. Simeon Stylite l'ancien et de St. Ephrem traduction // Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores iberia*. – Louvain, 1967. – Т. 8. – Р. 54–81. Натомість у визначних автентичніших пам’ятках (спогади святого Василя Великого, “Прославляння Єфрема” Григорія Назіянського, твори давніх церковних істориків) свідомість про його життя небагато. Див.: *Пигулевская Н. В. Культура...* – С. 65–70.

⁴⁸ *Архангельский А. С. Творения...* – С. 1.

і церковнослов'янським перекладом. Протографом останнього визнано кодекс, створений в Болгарії часів царя Симеона (кінець IX–X ст.), повний грецький оригінал якого не знайдено⁴⁹. Чимала кількість слов'янських списків "Паренесису", окремих частин або цитат доводить неабияку його популярність не лише на християнському Сході, а й серед православних слов'ян, що фіксує уже глаголична спадщина. Фрагментом "Паренесису" є один з найдавніших слов'янських текстів – Македонський глаголичний листок⁵⁰, у якому, за атрибуцією І. Срезневського, відтворено Слова Єфрема "Про суд, про любов і покаєння" та "Про повернення назад" (до язичництва). Іван Гошев виявив вплив "Паренесису" на віршований "Проглас" до Євангелія учня святого Мефодія – Костянтина Преславського.

"Паренесис та окремі Слова з нього відомі на Русі від XI ст. Чимало повчань в оригінальному чи переробленому варіантах увійшли до "Прологу" і "Тлумачної Палей"⁵¹. Слово "Про злих жінок" відтворено в "Ізборнику Святослава" 1073 р., Житіє Авраамія Затворника переписано в Успенському збірнику XII ст.⁵² Очевидні композиційні, граматичні й лексичні паралелі з "Паренесисом" має "Повість про прекрасного Йосифа" з давньоруського "Сказання про Бориса і Гліба". З "Паренесисом" був знайомий також автор "Житія" святого Феодосія Печерського (кінець XI ст.); вплив святого Єфрема простежується у київського митрополита Іларіона і Кирила Туровського⁵³. Надзвичайно популярними як окремі твори були уривки "книги,

⁴⁹ Vaillant A. Le saint Éphrem slave // Byzantinoslavica. – Prague 1958. – Vol. 19. – P. 279–286; Thomson F. J. The Old Bulgarian Translation... – S. 124–130; Voss Ch. Zum lexikalischen Bestand... – S. 50–65.

⁵⁰ 8 пергаментних аркушів і 3 уривки, написані глаголицею, – частина втраченого, датованого XI ст. кодексу літургійного характеру (сповідальна молитва) і "Паренесису". Перший подвійний аркуш віднайшов 1845 р. у Рильському монастирі філолог-славіст Віктор Григорович (Санкт-Петербург, Бібліотека Російської академії наук. – Фонд І. Срезневського. – № 24.4.15). Про нього див.: Срезневский И. И. Древние глаголические памятники, сравнительно с памятниками кириллицы. – Санкт-Петербург, 1866. – С. 220–234; Его же. Сведения... – С. 27–36; Погорелов В. К вопросу о Македонском глаголическом листке // Сборник статей, посвященных учениками и почитателями академику и заслуженному профессору Ф. Ф. Фортунатову. – Варшава, 1902. – С. 492–499; Ильинский Г. А. Македонский глаголический листок: Отрывок глаголического текста Ефрема Сирина XI в. С приложением двух фо-

тотипических снимков // Памятники старославянского языка. – Санкт-Петербург, 1909. – Т. 1, вып. 6. – С. 1–32; Гошев И. Рилски глаголически листове. – София, 1956; Смядовски С. Към въпроса за състава на Рилските глаголически листове // Български език. – София, 1980. – Ч. 30, кн. 6. – С. 500–501.

⁵¹ Успенский В. М. Толковая Палей // Православный собеседник. – Казань, 1876. – Июль. – С. 75–77; Апокрифи і легенди з українських рукописів / Збір., упорядк. і поясн. др. Іван Франко. – Львів, 1910 (репринт: 2006). – Т. 1. – С. 124–144.

⁵² Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. – Москва, 1971. – С. 474–490.

⁵³ Архангельский А. С. Творения... – С. 81–83, 116; Буланін Д. М. "Паренесис" Єфрема Сирина // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1. – С. 296–230; Горський В. С. Філософські ідеї в культурі стародавнього Києва // Київ в історії філософії України / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз, М. А. Ткачук. – Київ, 2000. – С. 34; Жолобов О. Ф. Поучения... – С. 7–13; Водолазкин Е. Г. Слово Ефрема Сирина

глаголемы Ефрем” есхатологічного змісту – Слова “Про загальне воскресіння і друге пришестя Господа”, “Про чесний хрест і друге пришестя”, “Про друге пришестя Господа, кінець світу та антихриста”, що вплинули на низку оригінальних давньоруських віршованих текстів⁵⁴. Деякі повчання святого Єфрема, визнаного за передбачення майбутнього пророком, стали важливим джерелом оригінальної апокрифічної літератури⁵⁵. Отже, “Паренесис” на Русі швидко здобув славу однієї з книг, які читали найчастіше.

Втім, основна читацька аудиторія, закономірно, перебувала насамперед у монастирях. В XI–XIV ст. православний Схід переживав чернечий ренесанс; на Русі перед серединою XIII ст. активно розвивалась мережа монастирів, які потребували не лише освічених ченців, а й церковних книг, передусім богослужбових, житійних і повчальних, потрібних для релігійного служіння і духовного наставництва. Обителі Київської митрополії до кінця XIV ст. дотримувались богослужіння за Студитським уставом (власне Типіконом Успенського монастиря, який заснував у 1034 р. константинопольський патріарх Олексій Студит⁵⁶). Прийнятий у Києво-Печерському монастирі ще в 60-х роках XI ст., цей Устав вказував на читання “Паренесису” упродовж

об Иосифе Прекрасном в древнерусских палейных текстах // *Hyperboreus. Studia classica*. – Санкт-Петербург, 2010–2011. – № 16–17: Variante loquella. Сборник статей к семидесятилетию Александра Константиновича Гаврилова. – С. 444–452; Москалева Л. А. О поучениях Ефрема Сирина в древнерусской книжности // *Православный собеседник*. – 2006. – № 1(11), ч. 1. – С. 142–150.

⁵⁴ Русь прийняла хрещення під кінець першої тисячі років після Різдва Христового. З огляду на передбачення в “Одкровенні” Іоана Богослова, цей час сприймався передвістям Другого пришестя Господа. Населення Візантії та інших православних держав було схвилюване “питанням про близьку смерть світу”: Сахаров В. Эсхатологические сочинения и сказания в древнерусской письменности и влияние их на народные духовные стихи. – Тула, 1879. – С. 59. Див. також: Истрин В. М. Откровение Мефодия Патарского и апокрифическое видение Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследование и тексты. – Москва, 1897; Карпов А. Ю. Об эсхатологических ожиданиях в Киевской Руси в конце XI – начале XII века // *Отечественная история*. – Москва, 2002. – № 2. – С. 3–15. Цікава паралель: за життя святого Єфрема на Сході сталося кілька руйнівних

землетрусів, про які згадує “Паренесис” (Слова 51–58, 106). Це явище особливо вражало уяву середньовічної людини, яка пов’язувала його з прикметами кінця світу, тому ретельно занотовувала дані про землетруси не лише в літописах (маємо чимало свідчень), а й церковних пам’ятках. Мабуть, не випадковими є записи про землетруси в рукописних кодексах, створених у Галицько-Волинській Русі, яка за раннього середньовіччя також пережила землетруси. Згадки про них є, наприклад, у місцесловах Холмського другої половини – кінця XIII ст., Полікарпового 1307 р., Лавришівського кінця XIII – початку XIV ст. та деяких інших Євангелій. Про есхато-хіліастичні мотиви у творах сирійського письменника див.: Муравьев А. Учение о христианском царстве у преподобного Ефрема Сирина // *Regnum Aeternum*. – Москва, 1996. – № 1. – С. 69–86.

⁵⁵ Яцимирский А. И. К истории апокрифов и легенд в южнославянской письменности // *Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук* (далі – ИОРЯС). – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 15, кн. 1. – С. 1–17.

⁵⁶ Кодекс у найдавнішому давньоруському списку XII ст. зберігається у: Москва, Державний історичний музей. – Син. № 330.

М'ясопусного тижня та Великого посту⁵⁷. Відсилення до повчання Єфрема Сирина вміщено також у "Киево-Печерському патерику" (Слово 23)⁵⁸. Подібні читання практикували й у руських монастирях Афону. Це засвідчує опис (1143) його найстаршої руської обителі Успіння Богородиці Ксилургу (нині – скит, що належить руському Пантелеймоновому монастирю), у якому серед інших монастирських книг зазначено твори Єфрема Сирина⁵⁹. За княжої доби існували тісні зв'язки монастирів Київської Русі з Афоном, які, хоч і менш інтенсивно, продовжувались і після татарської навали. А Студитського уставу руські монастирі дотримувалися і після введення Єрусалимського⁶⁰.

На думку О. Жолобова, який тривалий час досліджує граматичні, стилістичні, фонетичні, діалектичні особливості давньоруського "Паренесису", галицько-волинський список – безцінне джерело історично-лінгвістичної інформації⁶¹. Однак не менш цікавий він і для дослідників книги, істориків Церкви і духовної культури.

Безумовну історично-культурну цінність має, зокрема, запис писаря Ієва. Він перекоонує, що замовником книги була світська особа – тивун Петро, вірогідно, управитель волинського князя Володимира Васильковича. Замовник поважний: за вбивство княжого тивуна у "Руській Правді" встановлено

⁵⁷ Упродовж седмиць Чотиридесятниці "чтється святыи Ефрем до вторника цветнаго". Див.: *Виноградов В. П.* Уставные чтения (проповедь книги): Историко-гомилетическое исследование. – Сергиев Посад, 1914. – Вып. 1. – С. 44. Вказівки на читання з Єфрема у Студитсько-Алексіївському уставі за давньоруським списком XII ст. див.: *Лисицын М.* Первоначальный славяно-русский типикон. Историко-археологическое исследование. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 204, 214, 244, 283, 326; *Пентковский А. М.* Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси. – Москва, 2001. – С. 238.

⁵⁸ Киево-Печерский патерик // Библиотека литературы Древней Руси (далі – БЛДР). – Санкт-Петербург, 1997. – Т. 4. – С. 742.

⁵⁹ Краткая историческая записка о монастыре русском св. великомученика Пантелеймона, находящемся на св. Афонской горе // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1846. – Кн. 4. – С. 12; *Мошин В. А.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // Из истории русской культуры. – Москва, 2002. – Т. 2, кн. 1: Киевская и Московская Русь. – С. 337. За церковним переданням, у цьому монастирі

приймав постриг русин Антипа з Любеча – майбутній засновник Києво-Печерського монастиря Антоній. Див.: *Киево-Печерский патерик (слово 7)...* – С. 637; *Маевский В. А.* Афон и его судьба. – Москва, 2009 (<http://www.russian-inok.org/books/maevskiy.html>).

⁶⁰ Як довів А. Турилов, у східних слов'ян історична зміна уставів (від Константинопольського до Студитського та Єрусалимського) не призвела до витіснення попередніх богослужбових текстів – вони залишались актуальними: *Турилов А. А.* *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья.* – Москва, 2010. – С. 31–33.

⁶¹ *Жолобов О. Ф.* Поучения... – С. 7. За твердженням автора, звернення до рукописних збірників "Паренесису" дало змогу виявити десятки лексем, яких не зафіксували академічні словники давньоруської мови XI–XIV ст., нові дані з історії орфографії, фонетики, граматики, словосполучення і давньоруських діалектів. Аналіз історичної динаміки діалектних форм на прикладі "Паренесису" див.: *Его же.* Древнерусский имперфект в корпусе учительных сборников // ДР. – 2010. – № 4(42). – С. 5–11.

найвищий грошовий штраф – виру – у 80 гривень⁶². Петро замовив книгу синові для його навчання і християнського виховання. Тому переписувач вмістив до рукопису лист-повчання зарубського ченця Георгія, що увійшов до більшості волинських списків “Паренесису”. Автор переконує “духовное чадо” у важливості наслідування християнських заповідей, вищих за мирські веселощі та честолюбство, шукання божественної мудрості, яка не у земній філософії, а в животворних книгах, що оповідають про святих мужів, їхні учення, діла і подвиги⁶³. Пісням скоморохів Георгій протиставляє “Псалтир” – “крестьяньскы гусли”, а навчання порівнює з бджолою, яка приносить до вулика розумне слово. Отже, чорноризець звернувся до популярного в середньовічній літературі образу, запозиченого у “Пчолі” – давньоруському перекладному збірнику повчальних висловів із Святого Письма і творів Отців Церкви, який у XIII ст. був уже відомий на Русі.

Схожі мотиви звучать у записі Ієва. Писар називає тивуна Петра боголюбивим “будівничим книги”, порівнюючи його з апостолом Петром, пророками Мойсеєм і Давидом, що заклали духовні підвалини віри. Тобто, княжий управитель мав пошану до християнського слова та Божих заповідей і хотів передати її дітям. У записі сказано, що Петро віддав сина навчатися святим книгам і сам допомагав у створенні рукопису многотрешньому “худолу”⁶⁴ Ієву: “на вса часы самъ же сы(и) строашеть сиа книги с(ъ) многомъ тщаньемъ на вса дни милуа мастера”⁶⁵. Відтак, просвітницька мета Петрового замовлення очевидна. Не випадково Михайло Грушевський назвав запис Ієва культурним документом⁶⁶. А з огляду на цікаві повідомлення, він також є важливим історичним джерелом. Адже, наприклад, це єдине свідчення про княжого тивуна Петра та ще один можливий доказ існування школи у давньому Володимирі⁶⁷ (вона могла діяти і при резиденції

⁶² Русская Правда. Тексты / Под ред. Б. Д. Грекова. – Москва, 1940. – Т. 1. – С. 71; Русская Правда // БЛДР. – С. 1025 (Краткая редакция), 1044 (Пространная редакция).

⁶³ Текст пам’ятки див.: Срезневский И. И. Сведения... – С. 54–57. Владимир П. В. Обзор... – С. 140–142; Бычков И. Новый список поучения Зарубского черноризца Георгия // Библиографическая летопись. – Петроград, 1917. – Т. 3. – С. 101–105. Текст у давньоруській редакції та сучасному перекладі, а також коментарі до нього: Понирко Н. В. Эпистолярное наследие... – С. 152–154.

⁶⁴ На думку історика, тут мало би бути слово “худог”, що означає митець: Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 106. У слов’яно-руській мові слово “худогъ” означало також того, хто знає, відає. Див.: Фасмер М. Этимологический сло-

варь русского языка. – Москва, 1987. – Т. 4. – С. 282.

⁶⁵ Цит. за: Срезневский И. И. Сведения... – С. 38.

⁶⁶ Грушевський М. Історія... – С. 106.

⁶⁷ Її існування припускають, наприклад: Кралука П. М. Володимир Василькович: модель князя-філософа // <http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/Kraluk02.htm>; Боянівська М. Б. Освіта, книгописання, книгозбірні // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 2: XIII – перша половина XVII ст. – С. 242. На думку Петра Кралука, ця школа “готувала кваліфікованих книжників. Її навіть можна вважати школою вищого типу. Адже з її стін виходили люди, що добре знали християнську доктрину, порядок православного богослужіння, вміли працювати з церковними книгами, переписувати їх і здатні були створювати оригінальні тексти”. Свій висновок автор ґрунтує

місцевого владики) та залучення до домашнього читання або ж і навчання не лише юнаків, а й дівчат з боярських родин; мабуть, не випадковою є згадка про Петрову доньку Варвару.

Зрештою, попри постійні звернення Єфрема Сирина до чернечої братії і тлумачення важливих для аскетичного життя понять і правил, книга, безсумнівно, призначена для ширшої аудиторії. Вона далека від теоретичного богословствування й водночас розкриває елементи християнського вчення й біблійні сюжети, утверджує принципи благочестя, служіння ближньому, відповідності християнському етичному ідеалу. У багатьох сентенціях святий Єфрем звертається до тих, хто прагне пізнати Христа і втілювати Його заповіді “в миру”. Настанови стосуються різних аспектів буденного життя, духовно-етичного виховання (добročесності та милості до нужденних, терпеливості й незлобивості, любові і фізичної чистоти, спротиву спокусі лінивством і гріхом язичництва). Сирійський письменник часто проводить паралелі між чернечим і мирським життям, насамперед у зверненні до читачів, які прагнуть опанувати книжну мудрість⁶⁸. Морально-дидактичне спрямування “Паренесису”, написаного, до того ж, простою, художньо-образною мовою, що, власне, і зробило його таким привабливим для мирян⁶⁹, зумовило використання пам’ятки при укладанні давньоруського

саме на прикладі “Паренесису” і запису Ієва, які, щоправда, навряд чи є достатнім аргументом на користь “школи вищого типу”. Чимало освічених людей у Волинській землі – не лише з церковного, а й світського середовища – факт очевидний. Його доводять віднайдені тут археологічні артефакти княжої доби: епіграфічні пам’ятки на храмових елементах, кириличні написи на іконках, княжих і боярських печатах, печатах-перснях, гривнях, предметах побутового вжитку, а також стилоси-писала. Див.: Терський С. Про писемність в містах Західної Волині X–XIV ст. // Львівський історичний музей. Наукові записки. – Львів, 1996. – Вип. 5. – С. 74–95; Кучинко М. Пам’ятки писемності середньовічної Волині // Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008. – С. 159–198; Петегирич В. Писемна культура еліти та “мовчазної більшості” у містах Надбужанщини княжої доби // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 135–150.

⁶⁸ Наприклад, Єфрем Сирин наставляє у правилах розумного читання: важливо оволодівати змістом книги послідовно,

аби цей процес був подібний до в’язі, зітканої із золота (слово 34). Належалося піклуватися про те, щоб читанням принести користь собі і слухачам. Придбавши книгу, треба її берегти, а в читанні бути наполегливим: “прилжно требують чтьньа соущаа мудрости. то кольма паче подобаєть учитися и увѣдѣти словеса на сп҃сньє дшѣ нашихъ” (слово 14). Цит. за: Архангельский А. С. Творения... – С. 40–43. У багатьох частинах йдеться “о ползах книжных”: “Не дай душі померти, але напучувай її... читанням божественних Писань”, які є “їжа і життя для душі” (слово 95), “Якщо хтось не працелюбний у набутті користі з читання Писань і не читає їх з любов’ю, то він – безплідне дерево” (слово 83) та ін. Цит. за: Творения преподобного Ефрема... – С. 174, 143.

⁶⁹ В історіографії виразно підкреслено: “Зміст збірника... призначався... і для світських читачів; не слід забувати, що у весь період Давньої Русі ідеали мирянина майже повністю співпадали з ідеалами інока”: Архангельский А. С. Творения... – С. 38. Порівн.: “У культурі, з якою було пов’язане дане джерело, не було різниці між духовним наставництвом чернецтва і релігійним вихованням пастви, яка живе

повчального збірника “Ізмарagd” (найдавніший відомий список другої половини XIV ст.). Останній, сповнений етичної проблематики, також призначався як для келійного, так і домашнього читання. Отже, популярність “Паренесису”, застосування у богослужбовій і просвітницькій практиці, вплив на інші літературні твори засвідчують неабияке його значення для розвитку не лише церковної книжності, а й духовної культури.

Цікаву інформацію про пам’ятку можуть надати також особи переписувачів. Ієв не згадує про свій зв’язок з якимось монастирем чи церквою, тому, найімовірніше, він був писарем скрипторію князя Володимира Васильковича. І. Срезневський, дослідивши графічні особливості рукопису, численні помилки у тексті (часті перекичування слів, пропущення букв і словосполучень, заміна їх крапками, – мабуть, для наступного уточнення і вписування слів)⁷⁰, припустив участь кількох переписувачів і їхню недостатню обізнаність переписувачів з релігійним текстом опосередковано підтвердила Марта Боянівська: “Серед копіїстів відомі й світські особи переважно з князівського оточення. Очевидно, деяких з них можна вважати професіоналами, які заробляли на прожиток переписуванням і яких називали “майстрами”. Одним з них міг бути “майстер”, “худол” Ієв...”⁷¹. Л. Москальова, проаналізувавши графіко-орфографічну систему рукопису, дійшла висновку про роботу над найстарішим галицько-волинським списком групи переписувачів (учителя з учнями, причому, як мінімум чотирьох осіб)⁷². Зазначений факт – ще одне підтвердження того, що скрипторій волинського князя був неабиякою, як на той час, майстернею. На продовження духовної традиції Київської Русі він перебрав естафету писемності у період, коли культурно-освітня діяльність Києва вже була обмежена.

Володимирський скрипторій звичайно пов’язують із постаттю самого князя Володимира: його освіченістю (літопис оповідає про замовлення богослужбових книг і, можливо, безпосередню участь князя у переписуванні деяких із них), любов’ю до божественної мудрості, шануванням наук (“Володимѣръ же бѣ разоумѣа приатѣтъ и темно слово и повѣстивъ со епѣпмъ много ѿ книгъ. зане быс книжникъ великъ и филофъ... со епѣпы и игоумены снимаася часто со многимъ смиреніемъ много бѣсѣдоваше

у миру”: Жолобов О. Ф. Поучение Ефрема Сирина в итертекстуальных и композиционных отзвуках оригинальной древнерусской письменности // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Филология. – Москва, 2007. – Вып. 3(9). – С. 12.

⁷⁰ Перелік помилок доповнив О. Жолобов, зробивши висновок, що переписувачі недостатньо володіли професійними навик письма. Але цей недолік виявляється надзвичайно цінним матеріалом для історичної лінгвістики: саме він чи не найбільше відображає місцеві

діалектизми. Див.: Жолобов О. Галицько-волинские и псковско-новгородские диалектизмы... – С. 35–36.

⁷¹ Срезневский И. И. Сведения... – С. 47, 80. Я. Запаско, підтримуючи версію про виконання списку 1492 р., висловив думку, що саме копіїст виконав роботу не досить майстерно: Запаско Я. П. Скрипторій... – С. 189, 190).

⁷² Боянівська М. Б. Освіта... – С. 250.

⁷³ Найочевидніше, що запис і початок рукопису належать саме Ієву. Див.: Москалева Л. А. Графико-орфографические и фонетические особенности... – С. 19–21;

ї книгъ. в житїи свѣта сего тлѣннаго⁷⁴), ініціативами у будівництві церков, їх мистецькому оздобленні і забезпеченні богослужбовими книгами⁷⁵. Духовно-просвітницька діяльність князя також дає уявлення про княжий скрипторій: у ньому працювали писарі, малярі, знавці мов, палітурники⁷⁶, особи, які вели дипломатичне листування, готуючи грамоти, листи, актові документи⁷⁷. У другій половині XIII ст. у Володимирі працювали над літописом. Вважається, що роботу літописців Василька Романовича (у 1231–1269 рр. волинський князь) і Шварна Даниловича (з 1264 р. князь холмський, у 1267–1269 рр. великий князь литовський) продовжив володимирський єпископ Євстигній (Євѣсѣгнѣи), якому належить укладання Галицько-Волинського літопису за 1272–1289 рр.⁷⁸ За іншими версіями, автором Володимирського зведення міг бути туrowsький владика Марко⁷⁹ або писар князя Володимира Васильковича Федорець (редактор зведення 1289 р.)⁸⁰. Дослідники особливо підкреслюють звернення укладачів Галицько-Волинського літопису до багатьох книжних джерел⁸¹, значну кількість перерахованих у літописі церковних, світських і змішаного характеру пам'яток. Мабуть, Володимир Василькович мав бібліотеку⁸², з якої також брали книги для переписувачів.

Доданий до волинських списків "Паренесису" лист Георгія-чорноризця підштовхнув Герхарда Подскальського до думки: "...можливо, Георгій також був переписувачем Єфрема, працюючи при князі Володимирі Васильковичі Волинському"⁸³. Дослідник не аргументував свою гіпотезу. Тому припускаємо, що її спричинила тематична подібність "Паренесису" і Георгієвого листа: заклики до навчання Христовій мудрості, відвернення від земних спокус, нагадування про Страшний суд. Однак участь зарубського

Ее же. Древнерусские синтаксические инновации: генитив vs. датив // ДР. – 2010. – № 4(42). – С. 12–19.

⁷⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 925, 914, 916.

⁷⁵ Там же. – Стб. 922–923, 925.

⁷⁶ Запаско Я. П. Скрипторій... – С. 186–187.

⁷⁷ Наприклад, у літописі під 1287 р. згадується писар Федорець, якому князь Володимир Василькович наказав списати грамоту для своєї дружини Ольги: "Володимеръ же повелѣ писцю своему Федорцю писать грамоты...": Ипатьевская летопись. – Стб. 903.

⁷⁸ Пащито В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 109–130.

⁷⁹ Еремин И. П. Волинская летопись 1289–1290 г. как памятник литературы Древней Руси // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград, 1957. – Т. 13. – С. 164–184; *Его же. Литература Древней Руси. Этюды и характеристики.* – Москва; Ленинград,

1966. – С. 98–131.

⁸⁰ Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (пропес складання, редакції і редактори). – Київ, 1958. – С. 153–154; *Його ж.* З коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1969. – Вип. 4. – С. 171–184.

⁸¹ Лихачева О. П. Летопись Ипатьевская // Словарь... – С. 239.

⁸² Спробу відтворення її книжкового фонду див.: Синюк С. Бібліотека волинського князя Володимира Васильковича // Вісник Книжкової палати. – Київ, 2009. – № 1. – С. 35–37; *Його ж.* Літописний список книг князя Володимира Васильковича як один з перших в Україні бібліографічних документів // Там само. – 2010. – № 1. – С. 36–38.

⁸³ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Древней Руси (988–1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996. – С. 178.

чення в діяльності княжого скрипторію сумнівна: Георгій міг переїхати на Волинь після захоплення Київської землі татарами, та навряд чи дожив до зрілих літ Володимира Васильовича. А ось – з огляду на можливі шляхи поширення “Паренесису” – обізнаність чорноризця з ним цілком імовірна.

Очевидно, знайомство з “Паренесисом” у Галицько-Волинській землі відбулося раніше, ще перед другою половиною XIII ст. Найвірогідніше, книгу привезли з київських монастирів, насамперед Печерського, і, мабуть, ще наприкінці XI ст., імовірно між 1086 і 1094 рр.⁸⁴ Володимирську єпархію очолював тоді преподобний Стефан – domestik, згодом ігумен Києво-Печерського монастиря (прийняв у ченці, потім висвятив на диякона літописця Нестора⁸⁵). Церковне передання вважає Стефана засновником єпархіальної школи при замиській резиденції володимирських владик – Зимненському Успенському монастирі. На думку Олексія Пентковського, саме за безпосередньої участі ігумена Стефана у Києво-Печерському монастирі впроваджено Студитський устав⁸⁶, що його в кінці XI ст. прийняли також на Волині. А може її знайомство з “Паренесисом” відбулось ще раніше? Адже й перед серединою XIII ст. руські монахи відвідували Афон і християнський Схід, звідки могли привозити книги. Маємо свідчення 1060 р. про паломництво до Єрусалима і Константинополя ігумена Києво-Печерського монастиря Варлаама, який привіз із подорожі чимало “корисного для ченців”. Повертаючись, він впав у “недуг лют” і помер у Зимненському монастирі (“в монастире, нарицаемом Святая гора, сущи близ града Володимира”)⁸⁷. На початку XIII ст. ігумен Києво-Печерського монастиря Досифей приніс з Афону на Русь чин співу Псалмів на монастирському богослужінні та Ісусову молитву⁸⁸, що засвідчує ранню обізнаність

⁸⁴ Роки єпископства Стефана дискутуються. Про це див.: *Андріяшев А. М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – Киев, 1887. – С. 64–65; *Porpe A.* Państwo i kościoł na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968. – S. 175–179; *Артамонов Ю. А.* Житие Феодосия Печерского: Проблемы источниковедения // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования (далі – ДГВЕ). 2001 год. – Москва, 2003. – С. 173–277; *Назаренко А. В.* Владимиро-Волынская епархия // ПЭ. – 2004. – Т. 8. – С. 726–728.

⁸⁵ *Абрамович Д. И.* Исследование о Киево-Печерском Патерике, как историко-литературном памятнике // ИОРЯС. – 1901. – Т. 7, кн. 3. – С. 208, 224–225.

⁸⁶ *Пентковский А. М.* Типикон... – С. 203. Щоправда у “Житії” Феодосія Печерського за Успенським збірником XII ст. (в якому збережено найдавніший список) вказано, що саме Феодосій наказав ченцю Печерського монастиря Єфре-

мові Скопцю списати у Константинополі Студитський устав. А в “Киево-Печерському патерику” записано про знайомство Феодосія зі списком “Уставу”, який привіз зі Студитського монастиря чернець Михаїл, прибувши з київським митрополитом Георгієм (Слово 7). Узгодження різних списків “Житія” і “Патерика” висунуло в історіографії версію, нібито Михаїл привіз лише частину тексту, що спонукало Феодосія вислати Єфрема за повним списком. Див.: *Киево-Печерський патерик...* – С. 894–897; *Щанов Я. Н.* Монашество на Руси в XI–XIII веках // Монашество и монастыри в России XI–XX века. Исторические очерки. – Москва, 2002. – С. 15–16.

⁸⁷ *Житие Феодосия Печерского* // Памятники литературы Древней Руси. XI–XII вв. – Москва, 1978. – С. 310, 340; *Киево-Печерский патерик...* – С. 895.

⁸⁸ *Казанский П.* История православного русского монашества от основания Печерской обители преп. Антонием до

руських ченців з ісихастською практикою⁸⁹. Досифей залишив опис чернечого життя на Афоні, з якого зберігся невеликий уривок⁹⁰.

Використання на Волині Студитського уставу з читанням “Паренесису” зумовило появу місцевих списків. За княжої доби у Володимирі та його околицях уже були Зимненський Успенський монастир і кілька храмів – Успення⁹¹ Богородиці (кафедральний), Михайлівський та великомученика Дмитрія, розписаний повелінням Володимира Васильковича⁹². Ймовірно, князь заснував ктиторський монастир (перша згадка в літописі за 1287 р.) святих Апостолів у Володимирі, заповівши його дружині Олені, а може й інші обителі – “монастыра многи созда”. Не випадково він знаний з опіки над чернецтвом та монастирями: “...монастыра набда черныцъ оутѣшаа и вси игоуменѣ любью приимаа... на всѣ цркъвныи чинѣ, и на църковники ѿверзлѣ емоу башеть Бѣ срдѣце и вчи. иже не помрачи своего оума пѣаньствомѣ. кормитель бо башеть черныцемъ”⁹³. Можна здогадуватись, що “Паренесис” переписано насамперед для монастирів. А список Ієва та його учнів для світської особи був лише одним з них, позначеним спеціальним записом на прохання замовника.

Деякі автори, з огляду на присутність у записі імені князя Володимира Васильковича, пов’язують вибір тивуна Петра з церковно-книжними уподобаннями самого князя. Такий погляд підважує літописний образ філософа, книжника, знавця Святого Письма. Історики доповнюють портрет міркуваннями про не вельми виразну участь князя у державних справах⁹⁴.

основания лавры Св. Троицы преп. Сергием. – Москва, 1855. – С. 122; *Макарий (Булгаков)*. История Русской Церкви. – Москва, 1994. – Кн. 2, т. 3. – С. 16.

⁸⁹ У цьому переконанні: *Лепяхин В. В.* Умно́е делание: (о содержании и границах понятия “исихазм”) // ВРХД. – 1992. – № 164. – С. 25; *Концевич И. М.* Стяжание Духа Святаго в путях Древней Руси. – Париж, 1953 (репринт: Москва, 1993). – С. 109–125; *Видмарович Н.* Священнобесмолвие в древнерусской литературе. – Zagreb, 2003. – С. 41–51.

⁹⁰ *Казанский П.* История... – С. 122; *Макарий (Булгаков)*. История... – С. 16. Зміст уривка: *Казанский П.* История... – С. 122; *Горский А. В.* О сношениях Русской Церкви со святогорскими обителями до XVIII столетия // Прибавления... – Москва, 1848. – Ч. 6, кн. 1. – С. 134–135; *Концевич И. М.* Стяжание... – С. 44.

⁹¹ За великого київського князя Мстислава Ізяславовича завершено його будову, що підтверджує запис за 1160 р. у компілятивному (від XVI ст.) літописі. Див.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою лето-*

писью // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9. – С. 229. Як показано останнім часом, ця інформація збереглася і в раніших московських літописних зведеннях – починаючи від другої половини XV ст.: *Мельник В.* Писемні джерела до історії монументального малярства Галицько-Волинського князівства // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 141–143.

⁹² *Казанский П.* История... – С. 138; *Макарий (Булгаков)*. История... – С. 30–32; *Андріяшев А. М.* Очерк... – С. 64–65; *Иванов П. А.* Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV века. – Одесса, 1895. – С. 4–11; *Присёлков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси XI–XII вв. – Санкт-Петербург, 1913 (репринт: 2003). – С. 90–92; *Porre A.* Państwo... – S. 175–179; *Щанов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С. 39–42, 52–54, 127, 211.

⁹³ *Итапьевская летопись*. – Стб. 921.

⁹⁴ “...Володимир Василькович військовими доблестями не вирізнявся” (*Пашуто В.* Очерки... – С. 112), “був більш спо-

П. Кралюк, відкликаючись до літописних записів про увірування князя в пророцтво перед закладанням Каменця, богословську дискусію з перемисьльським єпископом Мемноном і зміст княжої передсмертної молитви, ствердив, що “філософські погляди Володимира Васильковича... знаходилися в руслі християнського неоплатонізму”⁹⁵. За Іваном Паславським, Володимир Василькович намагався дотримуватися ідейних засад філософії Єфрема Сирина⁹⁶, сповідував християнські етичні принципи, про що свідчить відмова наприкінці життя від багатства⁹⁷.

Олександр Майоров звернув увагу на інше місце літопису – згадку в описі смерті князя Володимира про святого Даниїла Стовпника⁹⁸. Пов’язавши цей запис з іншими фактами, зокрема спорудженням за наказом князя кам’яних веж у Каменці⁹⁹ і Бересті, історик запропонував версію про його особливе пошанування сирийського святого і навіть самого стовпництва¹⁰⁰. Можливе сакральне значення волинських веж, звісно, потребує дальшого вивчення. Важко поки сказати також, чи поширився у Галицько-Волинській Русі культ стовпників. Водночас, увага до цього вияву християнської аскези деяких представників роду Романовичів, яка, на думку О. Майорова, виводиться від відповідного аспекту традиції двору візантійського імператора Ісаака II Ангела¹⁰¹, цілком укладається до старокиївського духовного контексту.

кійний і зрівноважений”, контрастуючи з войовничим типом середньовічного князя (*Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 107; *Його ж.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 82). Князь “займав у політиці переважно пасивну роль”, натомість із “замилуванням віддавав свій вільний час копіюванню богослужбових книг, так і двір його, очевидно, був повний таких “філософів” і любителів книжного списання” (*Грушевський М.* Історія... – С. 104, 183).

⁹⁵ Кралюк П. М. Володимир Василькович...: <http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/Kraluk02.htm>.

⁹⁶ Паславський І. В. Наукові знання та філософські уявлення // Історія... – С. 344.

⁹⁷ Справді, перед смертю князь “розда оубогым имѣние свое все золото и серебро и камене дорогое и поясы золотыи шѣа своеѣ и серебрѣнье. и свое иже баше по шѣи своемъ сѣжалъ. все розда”: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 914. Літописець дуже ретельно перерахував усе князеве майно, прикраси батька, матері й бабусі, віддані бідним, сиротам, хворим, удовам задля вимолення прощення у Бога й особливої милості. У православ’ї безкорисливість, безсрібність вважа-

ється духовним подвигом. Безсрібники відмовлялися від багатства заради віри і служінню Церкві: *Живов В.* Святость: краткий словарь агнографических терминов. – Москва, 1994. – С. 19.

⁹⁸ “...тѣло его вложиша и во гробъ мѣца декабра. во а҃г днѣ на памагъ с҃го Данила Столпника”: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 919.

⁹⁹ “...столѣтъ камень выотою з҃г сажнеи пшдобенъ оудивленію всѣ”: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 925.

¹⁰⁰ Майоров А. В. Даниил Галицкий и начало формирования культа св. Даниила Столпника у Рюриковичей // *ДР*. – 2011. – № 4(46). – С. 32–51; *Его же.* О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 2011. – Вип. 20: *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 453–478.

¹⁰¹ Його старша донька Анна (у хрещенні Єфросинія), вихована в атмосфері особливої пошани до чернецтва, була матір’ю галицько-волинського князя Данила Романовича. Автор також вважає, що Данило першим серед Рюриковичів отримав ім’я саме на честь Даниїла

Стовпництво (грец. στυλῖτης – стилітизм) як одна із форм релігійного аскетизму виникло у V ст., можливо й раніше, саме в Сирії¹⁰², де чернече життя тяжіло до усамітнення з поєднанням різних практик умертвлення плоті¹⁰³. Церковні історики вважають, що принаймні до середини V ст. у цьому регіоні не було великих кіновійних монастирів, натомість він прославився багатьма пустельниками. З “Житія” святий Єфрем також постає палким прихильником усамітнення. “У безмовності працюючи для

Стовпника. *Майоров А. В. Даниил Галицкий...* – С. 44–45.

¹⁰² Аскети спершу обирали місцем стояння пагорби чи каміння, пізніше самі (або з учнями) мурували стовпи-колони, іноді з просторою платформою зверху. Про типи і розміри колон див.: *Грисюк А. Исторический очерк сирийского монашества до половины VI века* // Андреевский вестник. – Одесса, 2002. – № 1(5) // http://krotov.info/history/06/2/anat_mon.html. Їх споруджували в пустелях (Данііл Стовпник у Фракійській пустелі), на скелях (Симеон Стовпник, Симеон Молодший на Дивній горі, Лука Новий Стовпник на Олімпі), закинутих кладовищах чи язичницьких капищах (Аліпій Стовпник неподалік Адріанополя), біля монастирів (Антоній Марткопський). Подвиг стовпництва передбачав, насамперед, духовне усамітнення, безмовність, за яких досягалося “удостоєння споглядання Господа у сянні божественного світла” та “сходження на висоту самовдосконалення”. Церковне передання називає Симеона Стовпника ангелом на землі, “у плоті мешканця Вишнього Єрусалиму”, який, “перебуваючи посередині неба і землі, розмовляв із Богом”: *Евагрий Схоластик. Церковная история*. – Москва, 1997. – С. 12. З часом біля або навколо стовпів будували монастирі, місця подвижництва ставали об’єктами паломництва. Стовпники мали неабиякий авторитет і вплив не лише на церковну, а й світську владу, яка шукала у них духовного зцілення і пророчих настанов. Від X ст. цей тип аскетизму майже повністю перейшов до Візантії, де зберігався ще в XVI ст. Див.: *Успенский Ф. И. Археологические памятники Сирии* // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1902. – Т. 7, вып. 2–3. – С. 165–174; *Алексий (Кузнецов). Юродство и столпничество*.

Религиозно-психологическое, моральное и социальное исследование. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 265–390; *Holl K. Der Anteil der Styliten am Aufkommen der Bilderverehrung* // *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. – Tübingen, 1928. – Т. 2: *Der Osten*. – С. 388–398; *Miller D. The Emperor and the Stylite: a Note on the Imperial Office* // *The Greek Orthodox Theological Review*. – Brookline, 1970. – Vol. 15. – P. 207–212; *Andresen C. Die Kirchen der alten Christenheit*. – Stuttgart, 1971. – С. 430–433, 506–511; *Brock S. Early Syriac Asceticism* // *Numen*. – Leiden, 1973. – Vol. 20. – С. 1–19; *Столпники и отшельники*. – Рязань, 2009. – С. 3–40, 84–90.

¹⁰³ *Флоровский Г. В. Восточные отцы V–VIII века (из чтений в Православном Богословском институте в Париже)*. – Париж, 1933 (репринт: Минск, 2006). – С. 91. “Це індивідуальні аскети крайніх форм, що вражали уяву народних низів. Вони носили залізні ланцюги, харчувалися лише травами (їх називали – такі, що пасуться), приковували себе ланцюгами до скель... Ці сирські герої самотності... всі сили витрачали на максимальні одноосібні здобутки. Звідси їх надмірні крайнощі”: *Карташев А. В. Вселенские соборы*. – Москва, 1994. – С. 98. До ранньосирійської чернечої традиції відносять також пустельництво, затворництво, мовчальництво, пісництво, неспання, “блаженство від сліз” тощо. Див.: *Brock S. P. The Syriac Fathers on Prayer and the Spiritual Life*. – Kalamazoo (Mich.), 1987; *Beggiani S. An Introduction to Eastern Christian Spirituality. The Syriac tradition*. – London; Toronto, 1991; *Segal J. B. Edessa: The Blessed City Piscataway*. – New York, 2001; *Иосиф (Павлинчук). Сирийское монашество...* // www.chersonese.org/pages/telecharger.php.

Господа”, сирійський чернець навіть відкинув пропозицію святого Василя Великого про висвячення на священника. Цікаво, що у житійному образі справді проглядаються риси, відтворені в літописному передсмертному портреті князя Володимира Васильовича. “У молитві Святий перебував невпинно... Володіючи даром розчулення., плакав., поминаючи день суду, про який він багато писав і говорив. Він мало спав, мало їв., був абсолютним некористолюбцем., сповнений глибокого смирення., уникав земної слави”¹⁰⁴. Заховавшись від світу у гірській печері, Єфрем мріяв присвятити життя книгам. Однак Господня воля змусила його відмовитися від анахоретства і наставила на інший шлях. “Житіє” змальовує святого активним проповідником, учителем, місіонером. У цьому Єфрем і волинський князь, який розуміє християнський ідеал святості як служіння не лише Богові, а й ближньому, також подібні¹⁰⁵.

Популярність на Русі твору святого Єфрема мала, насамперед, глибоку духовну основу: традиції старокиївського чернецтва, які заклали преподобні Антоній і Феодосій, були особливо близькими східному подвижництву¹⁰⁶. У повчаннях до братії Феодосій відкликається до видатних засновників палестинського чернецтва Антонія Великого, преподобного Євфимія Великого і святого Сави Освяченого. Їх житія у викладі грецького агіографа Кирила Скифопольського відомі у слов’янській редакції на Русі вже з XI ст., їх переписували і перекладали в Києво-Печерському монастирі. Найдавніший список “Житія” святого Сави у давньоруській редакції був переписаний, можливо, у Галицько-Волинській Русі¹⁰⁷. У “Житії” преподобного Феодосія поряд із Савою згадані також видатні східні містики Іоан Синайський (Ліствичник) і Євагрій Понтійський¹⁰⁸. У “Посланні до чорноризця Полікарпа”

¹⁰⁴ Житие преподобного отца... – С. 493–495.

¹⁰⁵ А може “Житіє” Єфрема, вміщене в “Паренесиси”, вплинуло на літописців у їхньому змалюванні пошанованих на Русі осіб? Адже цілком очевидними є паралелі між “Житіями” Авраамія Завторника з “Паренесису” та преподобного Авраамія Смоленського (написав його учень Єфрем у XIII ст.). Текстуальна подібність пам’яток відзначена у багатьох наукових студіях: Федотов Г. Преп. Авраамий Смоленский // *Его же. Святыя Древней Руси.* – Москва, 1991. – С. 81–90; Топоров В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре. – Москва, 1995. – Т. 2: Три века христианства на Руси (XII–XIV вв.). – С. 73–76, 129, 125–126, 129–133; Конявская Е. А. К вопросу об особенностях “Жития Авраамия Смоленского” // *ДР.* – 2001. – № 1(3). – С. 111–113 та ін.

¹⁰⁶ Чернецтво Єгипту, Палестини і Сирії стало “нашою школою спасіння,

тією гілкою східного чернечого древа, з якого відокремилась руська галузка”: Федотов Г. П. *Святыя Древней Руси // Его же. Собрание сочинений: в 12 Т.* – Москва, 2000. – Т. 8. – С. 30. Див. також: Смолич И. *Русское монашество: 988–1917. Приложение к “Истории Русской Церкви”. Жизнь и учение старцев.* – Москва, 1997. – С. 48–57.

¹⁰⁷ Про це див.: Любашенко В. *Церковні рукописи...* – Вип. 5. – С. 76–78.

¹⁰⁸ Очевидним є вплив східної чернечої літератури на Русі на прикладі “Азбучно-Єрусалимського патерика” (стислі оповідання про єгипетських анахоретів та їхні вислови, подані в алфавітному порядку), що його використав укладач “Ізборника Святослава” 1073 р., “Синайського патерика” (зберігся у давньоруській редакції XI–XII ст.) з розповідями про подвижництво синайських і палестинських ченців (укладений з “Луту Духовного” Іоана Мосха, уривки з “Лавсаїка”

владими́ро-суздальського єпископа Симона – вихідця з Києво-Печерського монастиря, який перед смертю прийняв у ньому схиму, очевидні сліди знайомства з “Ліствицею”, “Синайським Патериком”, “Словами” Єваґрія та – найбільше – “Паренесисом”, цитованим подекуди майже дослівно.

Чимало оповідань “Києво-Печерського патерика” про духовні подвиги ченців відтворюють різні практики східного аскетизму, зокрема, відлюдництво (Антоній), мовчальництво (Марко Печерник), пісництво (Прохор Лебедник, Пимен Пісник), юродство (Ісаакій), затворництво (Никита, Лаврентій). “Патерик” засвідчує й звернення ченців до Ісусової молитви: безперестанно промовляв її під час щоденної праці Микола Святоша, який носив власняницю, що, за легендою, зцілила великого київського князя Ізяслава Мстиславовича¹⁰⁹. Такі оповіді про життя Києво-Печерської обителі виявляють її глибинний духовний зв’язок з палестинською та афонською чернечими традиціями. Використання вериг, власняниць, боротьбу з тілесними (Феодосій, Іоан Многостраждальний, Пимен Многоболісний) і духовними (вигнання бісів з Микити Затворника) спокусами – духовно очищувальні подвиги, що засвідчують здатність протистояти демонам, – виявляють очевидний вплив сирійського аскетизму.

Східний аскетичний ідеал водночас – це показує уже життя святого Єфрема – далекий від самоізоляції та суспільного відчуження. Монаше життя Русі пов’язане також з постійним просуванням ченців на нові місця, їх місіонерською наснагою, а також служінням ближньому (громадська діяльність, філантропія) та культурною місією (книголюбство, духовне просвітництво). На думку Георгія Федотова, киево-руське чернецтво акумулювало два духовні потоки: печерний, аскетично-героїчний та “наземний”, соціально-харитативний, виявлені вже у ранньому житті Печерського

Палладія Еленопольського, “Історії єгипетських монахів” та ін.), що став одним із джерел давньоруського “Прологу”. Мабуть, уже з XI–XII ст. на Русі відомі “Єгипетський Патерик” (сказання про єгипетських чорноризців) і “Скитський Патерик” (оповіді про головні чернечі добродієвості), збережені в слов’янській редакції у пізніших списках. Див.: *Казанский П. С. История православного монашества на Востоке.* – Санкт-Петербург, 1854 (репринт: 2002). – Ч. 1. – С. 53–55; *Абрамович Д. И. Исследование...* – 1902. – Т. 7, кн. 2. – С. 223–231; *Еремий И. П. К истории древнерусской переводной повести* // ТОДРЛ. – 1936. – Т. 3. – С. 52–58; *Николаев Н. И. Патерик Азбучно-Иерусалимский, Патерик Египетский, Патерик Римский, Патерик Синайский, Патерик Скитский* // *Словарь...* – С. 299–308, 316–325. Структурно-текстуальне порівняння “Житія” преподобного Феодосія з ві-

зантійською агіографічною літературою єгипетського, палестинського чи сирійського походження, а також “Києво-Печерського патерика” – з іншими східними Патериками виявляє їх очевидну подібність. Див.: *Абрамович Д. И. Исследование...* – 1902. – Т. 7, кн. 3. – С. 34–76.

¹⁰⁹ *Толстой М. В. Книга глаголемая описание о российских святых где и в котором граде или области или монастыре и пустыни пожиле и чудеса сотвори, всякого чина святых.* – Москва, 1887. – С. 6–17; *Києво-Печерський патерик.* – С. 607–1019; *Життя і подвиги святих Києво-Печерської лаври.* – Минск, 2003; *Водарский Я. Е., Истомина Э. Г. Православные монастыри России и их роль в развитии культуры (XI – начало XX в.).* – Москва, 2009; *Русские святые и подвижники Православия. Историческая энциклопедия* / Сост. и отв. ред. О. А. Платонов. – Москва, 2010.

монастиря та інших обителей старокиївської традиції. За цим постає ментальне розмаїття грецького Сходу, в якому виразно виявилися палестиностудійська та єгипетсько-сирійсько-афонська традиції. У чернечій ментальності київської доби їх не завжди вдається розмежувати¹¹⁰.

Однак, попри зазначене, стовпництво в руських землях, як і інші форми крайньої фізичної аскези (наприклад, скопство), визнані у церковному житті сумнівними і недоцільними¹¹¹, не набули такого поширення, як на християнському Сході. Джерела зберегли інформацію лише про кількох руських стовпників: преподобного Антонія Римлянина (прийшов до Новгороду із Заходу), що долучився до стояння на камені під час паломництва в Єгипті чи Палестині; переяславського преподобного Микиту Стовпника, який поєднував кілька аскетичних практик – тривале стояння, ношення вериг, тримання на голові важкого каменя. Усамітнювався (“заховувався у стовп”¹¹²), хоча й не надовго, Кирило Туровський, віддаючись у своєму “затворі” письменству. Руським стовпникам¹¹³ не вдалося започаткувати глибшу традицію. У Київській Церкві аскетичний ідеал у його фізичній максимі вже за княжої доби замінили інші духовні форми, також пов’язані зі східною чернечею культурою: блаженництво або юродство у Христі, яке “під видимим безумством приховує духовну красу”, поневіряння або “странництво” (і странноприймання – надавання притулку убогим і сиротам), феномен старців і “божих людей” – “духоносців і боговидців”, які підштовхнули богошукання у його різних виявах, зокрема й аскетичних. Це багатоліке середовище, в якому поширилося заперечення реального світу і водночас “піднесений дух християнства”¹¹⁴ та поєдналось чернече подвижництво і народний релігійний ентузіазм, жваво всмоктувало етично-містичні настанови та пророчо-есхатологічні фантазії у душі святого Єфрема. Тому “Паренесис” ніколи не тратив привабливості й нині актуальний для ченця, богослова і кожного віруючого.

¹¹⁰ Федотов Г. Святые... – С. 50–51.

¹¹¹ Алексей (Кузнецов). Юродство... – С. 272. Порівн.: “Найспірнішими рисами сирійського християнства були крайнощі в аскетизмі...”; Мейендорф И. Единство... – С. 172.

¹¹² Це подвижництво у давньоруських легендах і церковному переданні не обов’язково пов’язане з будівництвом стовпів чи веж, а відзначене передусім тривалим стоянням. Микита Стовпник, наприклад, стояв у глибокому колодязі. Див.: Русские святые... – С. 559–560.

¹¹³ Є ще кілька постатей, але пізнішого часу. Сава Вишерський із Тверської землі поблизу монастиря, який сам заснував, поставив стовп і сходив з нього лише на суботні та недільні богослужіння. Свя-

тий Серафим Саровський з Курська, як твердять церковні оповідання, вдався до духовного подвигу мовчальництва, а ще три роки простояв на колінах на камені. Див.: Левитский Н. Житие и подвиги преподобного Серафима. – Москва, 1905. – С. 34–36; Серафим (Чичагов). Житие преподобного Серафима, Саровского чудотворца. – Дивеево, 1903. – С. 17–18; Алмазов Б. Любимый народом: Житие Преподобного Серафима Саровского, чудотворца // Православные святые. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 347–360.

¹¹⁴ Ковалевский И. Христа ради юродивые восточной и русской церкви. Исторический очерк и жития сих подвижников благочестия. – Москва, 1902. – С. 23. Див. також: Иванов С. А. Византийское юродство. – Москва, 1994. – С. 137–156.

Не менш виразною, якщо не визначальною, містично-аскетичною традицією руського чернечого життя вже від кінця XI ст.¹¹⁵ був ісихазм (грец. ησυχία – спокій, безмовність). Зароджений на християнському Сході у період розквіту чернецтва¹¹⁶, цей духовний досвід, насамперед у його практично-молитовному аспекті, швидко опанував православні Візантію і Балкани, посівши центральне місце в житті афонських монастирів. На Русі рідко використовували термін “ісихазм” – у текстах він трапляється тільки в поодиноких випадках¹¹⁷. Проте прийняття ісихастської практики, насамперед як безперервної Ісусової молитви, досягнення стану безмовності (молитовного мовчання) та безпосереднього богоспілкування, за якого людина здатна бачити божественне сяяння, у монастирському житті очевидне¹¹⁸. Це засвідчують писемні пам’ятки. Крім “Киево-Печерського патерика”, в якому присутні практики духовної (“розумної”) молитви, сердечного покаяння, містичного досвіду в

¹¹⁵ “Якщо ісихазм – це практика безперестанної розумно-сердечної Ісусової молитви, то, поза сумнівом, він прийшов на Русь разом із християнством і чернецтвом, насамперед афонським...”. Див.: *Лепяхин В. В.* Умное делание: (о содержании и границах понятия “исихазм”) // ВРХД. – 1992. – № 164. – С. 24. Ісусову молитву промовляли не лише в чернечому середовищі. “Повчання” великого київського князя Володимира Всеволодовича (Мономаха) вказує: “Аще и на кони ѣздяче не будет не с кым орудья, аще инѣх молитвъ не умеете молвити, а “Господи, помилуй!” зовѣте в тайне: та бо ѣсть молитва всѣх лѣпши, нежели мыслити безлѣпцю, ездя”. Цит. за: *Изборник. Сборник произведений литературы Древней Руси.* – Москва, 1969. – С. 152.

¹¹⁶ Текст Ісусової молитви існував у Палестині принаймні в VI ст., а може раніше. Див.: *Василий (Кривошеин), архиеп.* Дата традиционного текста Иисусовой молитвы // Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата. – Париж, 1951. – № 10. – С. 35–38. Практика Ісусової молитви, зокрема, як визнаний духовний шлях сформувалась на християнському Сході між V і VIII ст. Див.: *Kallistos (Ware). metr.* The Power of the Name: The Jesus Prayer in Orthodox Spirituality // The Study of Spirituality. – Cambridge, 1980. – P. 183.

¹¹⁷ *Шумило С. М.* Исихастское учение в культуре Киевской Руси. Переводные

произведения Ефрема Сирина и особенности их восприятия // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Філософські науки. – 2009. – Вип. 66. – С. 136–142; *Ее же.* Произведения преподобного Ефрема Сирина в Киевской Руси // Церковные ведомости Русской Истинно-Православной Церкви; <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=1840>; *Ее же.* К вопросу о русском восприятии идей исихазма и их отражении в древнерусских литературных памятниках // ДР. – 2011. – № 3(45). – С. 139–140.

¹¹⁸ Сучасне історичне богослов’я розглядає низку етапів у розвитку ісихазму. Найдавніший – це, власне, чернече анахоретство в різних формах, стан безмовності та зосередженості на спілкуванні з Богом. Наступний етап – конкретизація цього містичного досвіду у техніці Ісусової молитви (“розумного ділання”) – виник у Палестині, а найбільшого розквіту досягнув на Афоні в XII–XIV ст. Концептуальне осмислення (третій етап) здійснив святий Григорій Палама, який заклав основи ісихастського богослов’я (концепція нетварних божественних енергій, що діють у світі і людині). Див.: *Meyendorff J.* Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems. Collected Studies. – London, 1974; *Хоружий С. С.* К феноменологии аскезы. – Москва, 1998; *Его же.* Православная аскеза – ключ к новому видению человека. Сборник статей. – Москва, 2000.

дусі ісихазму, Ісусову молитву згадують також оригінальні літературні пам'ятки¹¹⁹ – “Життя” Миколи Святоші та Авраамія Смоленського, “Повчання” Володимира Мономаха, “Ходіння Ігумена Даниїла”, “Слова” Кирила Туровського.

“Ісихазм знайшов другу батьківщину на Русі”¹²⁰ – це твердження справедливе, але більшою мірою для пізнішої історії Київської Церкви. За княжих часів лише закладались підвалини цього духовно-містичного феномена, зокрема і завдяки текстам “Паренесису”, присвяченим усамітненню, спогляданню Господа, духовному “дівству”, безмовності, особливому акцентуванню безперервної молитви. “Не тільки входячи у церкву, а й в інші години не залишай про це піклуватися... чи працюєш, чи спиш, чи перебуваєш у дорозі, або їси, або п'єш, або лежиш – не переривай молитви” (“Про молитву”)¹²¹; “Якщо ж хтось із вас, випробувавши це... під час старанної молитви підносився над землею, в цей час перебував він десь поза тілом своїм... і вже не на землі. Так із Богом розмовляє, у Христі просвічується” (“Про суд і про зворушення”)¹²². Треба розчинитися у молитві, рішуче відкинути все, що відволікає від неї, бо у молитві незримо присутній Господь. Не менш важлива й тема серця, сердечних переживань, очищення серця у покайнні, смиренні, зосередженості усіх думок і бажань на спогляданні Бога. “...зворушене і смиренне серце Бог не знищить”¹²³, тому “зламавши серця свої, будемо день і ніч плакати перед Господом... і праведники просвітляться як сонце...” (“Зворушливе слово друге”)¹²⁴. У “Слові” про терпіння акцентовано вправність у безмовності, яка потребує тиші і постійного самовдосконалення. Очевидно, що в уявленнях про особливу молитовну медитацію¹²⁵, яка розчиняє людину в містичному досвіді, “Паренесис” виклав елементи раннього ісихазму, які в Іоана Ліввичника, Филипа Пустельника, Ісаака Сирина, Григорія Синаїта, Авви Доротея, ще більше – Григорія Палами та інших містиків VI–XIV ст. розвинулися у богословську думку і цілісне вчення. Однак твори цих отців-ісихастів церковнослов'янською мовою найбільше перекладалися вже у XIV–XV ст. Сирійський ісихазм,

¹¹⁹ Цю тему досліджує: Ісіченко І., *архiep.* Молитовний дискурс у літературі Київської Русі // Слово і час. – Київ, 2005. – № 2. – С. 12–22; Його ж. Аскетична література Київської Русі. – Харків, 2007.

¹²⁰ Хоружий С. С. Русский исихазм: черты облика и проблемы изучения // Исихазм: аннотированная библиография / Под общ. и науч. ред. С. С. Хоружего. – Москва, 2004. – С. 550.

¹²¹ Творения преподобного Ефрема... – Т. 2. – С. 6–7.

¹²² Там же. – Т. 1. – С. 223.

¹²³ Слово “Про те, що не слід блукати туди і сюди очима, а дивитися додолу,

душею ж прагнути нагору, до Бога” // Творения преподобного Ефрема... – Т. 2. – С. 262.

¹²⁴ Творения преподобного Ефрема... – Т. 2. – С. 122.

¹²⁵ Навіть його гімни і вірші, які потребують речитативного промовляння, подібні до медитації: Аверинцев С. С. Между “изъяснением”... – С. 156, 195–196. Див. також: Brock S. The Luminous Eye: The Spiritual World Vision of Saint Ephrem (Cistercian Studies). – Kalamazoo, 1985 – P. 61–69; Botha H. A poetic analysis of Ephrem the Syrian's Hymn De Azymis XIII // Acta Patristica et Byzantina. – Pretoria, 2003. – Т. 14. – P. 21–38.

на думку Олексія Муравйова, є унікальним явищем християнської культури¹²⁶, й залишається малодослідженим¹²⁷.

Отже, "Паренесис" можна вважати одним із найдавніших викладів ідей ісихазму на Русі з настановами щодо особливої молитовної практики, духовної саморефлексії, етичного осмислення буття, що збагатили православну культуру. Тому звернення книжників з кола волинського князя до "Паренесису" цілком вписується не лише до світоглядних уподобань князя Володимира Васильковича, а й загального релігійно-культурного розвитку східно-християнського світу. На Русі у другій половині XIII ст. ця тенденція набула собивого імпульсу в регіонах, які менше постраждали від татарської експансії. Не випадково більшість списків "Паренесису" княжого часу дійшли до нас саме з Волині. Їх поява доводить глибинний зв'язок тодішнього церковно-літературного процесу на її теренах з духовними потребами епохи.

Український Католицький Університет

¹²⁶ "Взагалі, в сирійській аскетичній літературі важко (подекуди і неможливо) вказати чернечу літературну продукцію, яка би не була ісихастською": Муравьев А. В.

Сирийский исихазм как духовный феномен // Исихазм... – С. 268–275.

¹²⁷ Муравьев А. В. Сирийский исихазм... – С. 268.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

НОВИЙ ПРИКЛАД МАЛЯРСТВА МОНУМЕНТАЛЬНОГО РАННЬОПАЛЕОЛОГІВСЬКОГО ЗРАЗКА В ІКОНІ БОГОРОДИЦІ З ЦЕРКВИ АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА В ІСАЯХ

Від пам'ятного віднайдення ікони Богородиці Одигітрії з Успенської церкви в Дорогобужі на Рівненщині (Рівненський обласний краєзнавчий музей)¹, яке започаткувало новітнє відкриття малярської спадщини Галицько-Волинської держави², минуло вже понад чверть століття³. За цей час фонд найдавніших ікон з її історичних теренів істотно поповнився не тільки автентичними об'єктами, а й новішими репліками давно втрачених оригіналів. Нині його розпочинає невелика група зразків своєрідного "мініатюрного стилю" середини – другої половини XIII ст.⁴, заснованих на вихідному візантійському досвіді як місцеве послідовне відображення взірцевої традиції, Зіставлення цього скромного кількісно найстаршого малярського доробку західноукраїнських земель в іконах переконує, що, подібно до візантійської практики, в останніх десятиліттях століття на зміну "мініатюрному стилеві" тут також прийшла утверджена у Візантії із відновленням імперії підкреслено монументальна за виразом нова малярська система ранньопалеологівського зразка⁵. Саме з нею й

¹Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII – початку XIV століття // *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). Львів, 1995. – С. 7–76. Численні фрагменти, які, однак, дуже поверхово відтворюють унікальні колористичні особливості оригіналу, див.: *Богородиця-Одигітрія другої половини XIII століття з церкви Успіння Пресвятої Богородиці з Дорогобужа / Тексти до альбома: З. Лильо-Откович, В. Откович, Т. Откович.* – Львів, 2007. – С. 7–24.

²Див.: *Александрович В.* Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 154–179.

³Ікону вивіз у 1984 р. науковий праців-

ник Рівненського краєзнавчого музею (тепер Рівненський обласний краєзнавчий музей) Віктор Луць й наступного року вона надійшла на реставрацію до Львівської філії Державної науково-дослідної реставраційної майстерні Міністерства культури України. Див.: *Луць В.* Збірка волинських ікон рівненського краєзнавчого музею // *Родовід. Наукові записки до історії культури України.* – Київ, 1994. – Ч. 8. – С. 46. Див. також: *Скрентович Н.* Реставрація дорогобузької ікони // *Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація".* – Львів, 1997. – Вип. 6. – С. 126–129.

⁴*Александрович В.* Західноукраїнські ікони "мініатюрного стилю" – невідомий аспект мистецької культури XIII століття // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 163–188.

⁵Про цю зміну традиції див.: *Александрович В.* Відкриття... – С. 169.

співвідносяться найважливіші позиції доробку завершального періоду княжої доби в регіоні.

На західноукраїнському ґрунті само існування цього винятково важливого в контексті еволюції усієї національної традиції⁶ місцевого відгалуження взірцевого візантійського досвіду вдалося відкрити щойно з віднайденням та осмисленням Дорогобузької ікони. За минулі відтоді чверть віку малярський напрям, який вона “започаткувала”, пошастило поповнити декількома дещо молодшими позиціями виняткового значення не тільки для західноукраїнських земель. Досі вони все ще не сприйняті і не визнані навіть у своєму власному “вузькому” контексті в самій Україні⁷, Про об’єктивний ширший розголос явища як окремого самостійного, помітного й, безперечно, вартого уваги на тлі всієї східнохристиянської традиції унікального відгалуження взірцевого візантійського досвіду, говорити не доводиться взагалі. У світі українські ікони тієї доби поки фактично не існують зовсім⁸.

⁶ До такого його значення увагу привернуто: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія.* – Київ, 2010. – С. 1031.

⁷ Свідченням цього сприймається, зокрема, зовсім незрозуміла несподівана відсутність відповідного кола пам’яток в огляді, написаному для найновішого багатотомного видання “Історії українського мистецтва”: *Пуцко В.* Іконопис // *Історія українського мистецтва: У 5 т.* – Київ, 2010. – Т. 2: *Мистецтво середніх віків.* – С. 577–656. З цього приводу див.: *Александрович В.* Ікони княжої доби на сторінках нового видання “Історії українського мистецтва” // *Княжа доба: історія і культура.* – Вип. 5. – С. 239–241; *Його ж.* Середньовічне мистецтво Перемишльської єпархії на сторінках нового видання “Історії українського мистецтва” // *Церковний календар 2012. Видання Перемисько-Новосанцівської єпархії.* – [Сянок, 2011]. – С. 138–162. Уже доводилося відзначити, що автор не міг їх не знати, свого часу навіть схилився до прийняття запропонованої інтерпретації: *Його ж.* Ікони княжої доби... – С. 241. Пор.: *Пуцко В.* Про церковне малярство України XIV ст. // *Істрія релігій в Україні.* Науковий щорічник 2004 рік. – Львів,

2004. – Кн. 2. – С. 514. Отже, опущення цих виняткових для свого часу об’єктів мистецького доробку західноукраїнських земель ніяк не випадковість, а вияв очевидної свідомої позиції. Безперечного позанаукового забарвлення такої постави не випадає наголошувати окремо.

⁸ Під цим оглядом показовою є дотеперішня відсутність українських ікон у виданнях, які на вибраних прикладах показують історичну еволюцію іконопису східнохристиянського культурного кола. Один з небагатьох винятків: *Tymo S.* La pittura d’icone in Ukraina occidentale e Bielorussia XV–XVI secolo // *Felmy R. Ch., Lory B., Tymo S., Velmans T., Vocotopoulos P. L.* Le icone. Il viaggio da Bisanzio al’900 / A cura di T. Velmans. – Milano, 2005. – Р. 199–225. Проте запропонований відбір пам’яток достатньо випадковий та мало репрезентативний, доробок національної традиції з-перед XV ст. у ньому не відображено зовсім. Українську мистецьку спадщину найдавнішого періоду вперше на міжнародному рівні ширше показано щойно на виставці візантійського мистецтва в нью-йоркському музеї Метрополітен 1997 р.: *Pevny O.* Kievan Rus’ // *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843–1261. Exhibitions Catalogue / Edited by Helen C. Ewans and William D. Wixom.* New York, Metropolitan Museum of Art, Marsch 11 – July 6, 1997. – New York, 1997. – Р. 281–319.

Найважливіше місце серед досі віднайдених пам'яток, природно, посідають автентичні зразки – на чолі з усе ще не сприйнятими у стійкому і виразному комплексі їх прикметних особливостей такими класичними зразками напряму, як “Архангел Михаїл” та “Архангел Гавриїл” (залишок унікального для тогочасної мистецької практики східнохристиянського світу монументального цілофігурного молитовного ряду*) з церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві поблизу Яслиськ, тепер на території Польщі (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького, далі – НМЛ)⁹. Їх істотно доповнює того ж призначення скромніший за розмірами (висота 117 см) “Святий Георгій” з церкви святого Миколая у Тур’ї поблизу Старого Самбора на Львівщині (НМЛ)¹⁰. Вони належать уже до XIV ст. й відображають активний розвиток зазначеного малярського напряму на місцевому ґрунті в перших десятиліттях нового століття¹¹.

Поряд із Дорогобузькою іконою, його початки засвідчують також втрачені зразки, які, судячи з доступних переказів про них, покликані були посідати помітне місце в культурній традиції епохи. Дослідження іконографії Богородиці в малярстві перемишльського кола другої половини XV – першої половини XVI ст. привело до переконання, що перед серединою XVI ст. аналогічна дорогобузькій ікона мала бути в перемишльському соборі Різдва святого Іоана Предтечі¹² (до пожежі 1530-х років?). Реплікою вірогідного дару князя Лева Даниловича для монастиря у Спасі виявилася

Однак ікон на ній не було, зрештою, переважна більшість доступних нині зразків у відповідному контексті на той час ще не були відкриті, створені вони поза часовими межами експозиції. На наступну виставку пізньовізантійського мистецтва, яка відбулася у 2004 р., український матеріал не потрапив. Див.: *Byzantium: Faith and Power* (1261–1557) / Edited by Helen C. Evans. – New Haven; London, 2004.

* Розрахунок пропорцій обрізаних знизу дощок переконує, що вони повинні були сягати півтораметрової висоти.

⁹ *Александрович В.* Ікони першої половини XIV століття “Архангел Михаїл” та “Архангел Гавриїл” з церкви святої Параскеви у Даляві // *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. – 1998. – Т. 236: *Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва*. – С. 41–75.

¹⁰ *Його ж.* Тур’ївська ікона святого великомученика Георгія з “Моління” // *Київська Церква*. – 2001. – Ч. 2–3(13–14). – С. 212–221.

¹¹ *Огляд відповідних пам’яток див.: Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 20–

30; *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури: У 5 т.* – Київ, 2001. – Т. 2: *Українська культура XIII – першої половини XVII століття*. – С. 286, 288; *Ejusdem.* *Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku* // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna*. – Łańcut, 2004. – Cz. 2: *Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku*. – S. 275–277; *Його ж.* Відкриття... – С. 169–176. Зазначені видання разом з декількома дослідженнями поодиноких зразків в окремих статтях (див. далі) власне й започаткували відкриття цього не зауваженого донедавна виняткового явища мистецької культури української окраїни візантійського світу.

¹² *Александрович В.* Дорогобузька ікона... – С. 64–67. Пор.: *Ejusdem.* *Przemyski ośrodek...* – S. 275; *Його ж.* Пам’ятки малярства Перемиської єпархії найдавнішого періоду // *Церковний календар 2007. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії*. – [Сянок, 2006]. – С. 10; *Його ж.* Відкриття... – С. 158.

Жидачівська чудотворна ікона Богородиці (“Воплочення”) так само середини XVI ст. (Жидачів, церква Воскресіння Христового) також з виразними ознаками “дорогобузької” стилістики¹³.

Оскільки обидві зазначені ікони з найстаршого місцевого доробку відповідного малярського напрямку до нас не дійшли, досі уявлення про перемишльську спадщину такого зразка давали винятково молодші оригінальні пам’ятки, уже першої половини XIV ст. – названі й ще молодші. До них належать “Архангел Михаїл з діяннями” з церкви святого Миколая у Стороні на Дрогобиччині (НМЛ)¹⁴ та того ж майстра* цілофігурний “Спас” з церкви святих Кузьми і Дем’яна у Війському поблизу Сянока (Історичний музей у Сяноку, далі – ІМС)¹⁵. Власне тільки ці пізніші перекази зберегли докази побутування описаної стилістики на перемишльському ґрунті ще перед кінцем попереднього століття, за умов практично не засвідченого процесу утвердження та початкового етапу поширення відповідного малярського напрямку на західноукраїнських землях.

На такому тлі виняткового значення насамперед для перемишльського контексту, звичайно, ним не обмежуючись, прибирає відкриття ікони Богородиці з Емануїлом¹⁶ з церкви архангела Михаїла в Ісяях

¹³ Александрович В. Чудотворна ікона Богородиці (“Воплочення”) з Жидачева // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 116–135.

¹⁴ Репродукції див.: Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – Іл. 4; Світ очима народних митців. Українське народне малярство XIII–XX століть. Альбом / Автори-упорядники В. І. Свенціцька, В. П. Откович. – Київ, 1991. – № 2; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона XI–XVIII століть. – Київ 2007. – С. 116. – Іл. 34. Найдокладніше про нього див.: Свенцицкая В. И. Мастер иконы “Архангел Михаил с деяниями” второй половины XIV в. из села Сторонна на Бойковщине // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1988. – Москва, 1989. – С. 192–209. До контексту пізнього українського малярства монументального ранньопалеологічного зразка ікону віднесено: Александрович В. Мистецтво... – С. 29. Пор.: Його ж. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288; *Ejusdem*. Przemycki ośrodek... – С. 276.

*Висновок автора на основі візуальних спостережень, підтверджений результатами спеціального фотографування ма-

лярської поверхні з великим збільшенням, яке провели реставратори Павло Петрушак та Анастасія Чабан.

¹⁵ Репродукований: *Kłosińska J.* Icons from Poland. – Warsaw, 1989. – II. 4; *Biskupski R.* Ikony w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku. – Warszawa, 1991. – II. 3; *Ejusdem*. Ikony w zbiorach polskich. – Warszawa, 1991. – II. 21; Ikony. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich. – Olszanica, 2001. – S. 27; *Janoha M., ks.* Ikony w Polsce od Średniowiecza do współczesności. – Warszawa, 2008. – S. 84. – Nr 63. Найдокладніше про нього див.: *Biskupski R.* Spas Pantokrator z Wujskiego. Ikona z drugiej połowy XV wieku. – Sanok, 1998. До доробку українського малярства монументального ранньопалеологічного зразка образ віднесено: Александрович В. Мистецтво... – С. 29–30. Пор.: Його ж. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288; *Ejusdem*. Przemycki ośrodek... – S. 277.

¹⁶ Церковна традиція не пропонує терміну з адекватним описом зображення і в стосованих визначеннях сюжетів здебільшого вказує винятково на Богородицю, тоді як в іконографії виступає також Христос. Очевидно неприйнятною є поширена в найновішій українській літературі – насамперед за польським зразком (прийнятий і в західній, англо-



Богородиця з Емануїлом. З церкви архангела Михаїла в Ісаях

Турківського р-у Львівської обл. (НМЛ)¹⁷. 1 Як переконає проведене дослідження, вона здатна істотно поповнити скромний фонд найдавнішої малярської спадщини перемишльського кола¹⁸. Не зауважений у перших публікаціях її конкретний історично-мистецький родовід послідовно відсилає до доробку періоду побутування монументального ранньопалеологівського зразка¹⁹. Сама ікона пропонує досить яскравий, хоча, на тлі відомої дотепер місцевої спадщини цього малярського напрямку, – немало своєрідний приклад відповідної стилістики.

Ісаївська “Богородиця” надійшла до музею Духовної семінарії – Богословської Академії у Львові в 1930-х роках²⁰. Проте на той час вона була перемальована, тому не привернула більшої уваги, хоча давнє малярство на ній відкрили уже тоді (Михайло Драган). При бомбардуванні Львова 22 червня 1941 р., коли німецька бомба частково зруйнувала будинок, у якому знаходилася збірка, дошка зазнала нових немалих ушкоджень. Найбільше знищено лик Богородиці, менші й не так дошкульні випадки ґрунту з авторським малярством є практично на всій поверхні. Ікону відреставрували в 1980-х роках (Павло Петрушак), але через відсутність значної частини авторської малярської поверхні повернули до фондів й знову “забули”. Щойно 2008 р. її заново “віднайшли” й на короткий час навіть вмістили до постійної виставки музею (після того як численні втрати затоновано, що повинно було надати так званого “експозиційного” вигляду²¹), проте в ній ісаївська знахідка не втрималася...

Наукове відкриття ісаївської “Богородиці” співпало з останньою реставрацією*: вона впроваджена до літератури 2008 р. і є “наймолодшою”

мовній науковій традиції) “Matka Boska z Dzieciątkiem” – калька “Богородиця з Дитям”. Оскільки “Дитя” – волочений Бог наголошувати на “дитячий” природі тут, радше, не випадало б. Не доводиться обговорювати також впровадженого до літератури останнім часом словосполучення “малий Спас(!). Тому видається найприйнятнішим застосоване в цій публікації поняття Богородиці з Емануїлом – вочленим Богом як “Путевідниці на шляхах до Христа”. Воно відповідає й теологічному та тематичному наповненню намісного ряду, для якого найчастіше призначалася така ікона, у зіставленні з парним “Спасом” з текстом логосу на Євангелії: “Я є світло світу: хто ходить по мені, той не має ходити у тьмі” (Іо. 8,12). Цілком своєрідним винаходом “мистецтвознавчої науки”, як і “сучасної української мови”, є також зроджене не так давно у львівському середовищі ново-модерне іменування Богородиці “Дороговказиця”, вперше застосоване у ви-

данні: Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал. Бюлетень № 9. – Львів, 2007. – С. 91–92, 127–129, 135–138.

¹⁷ KB 43395, I-3138, дерево, темпера, 82,5x61,5 (знизу обрізана).

¹⁸ У такому контексті до ікони увагу привернуто: *Александрович В.* Відкриття... – С. 174–176.

¹⁹ Вперше з відповідним малярським напрямом ікону співвіднесено: *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 110.

²⁰ Коротко про історію ікони див.: *Гелитович М.* “Богородиця Одігітрія” з Ісаїв // Літопис Національного музею у Львові. – Львів, 2008. – № 6(11). – С. 138, 140.

²¹ *Гелитович М.* “Богородиця Одігітрія” з Ісаїв. – С. 141.

* Необхідність реставраційного втручання викликало насамперед знамените перенесення музейної колекції з Вірмен-

серед групи новоідентифікованих найдавніших західноукраїнських ікон²². Однак перші згадки в літературі короткі й обмежені загальними відомостями про новітню історію та стислим описом, пропагують “модне” останнім часом у музеї визначення часу створення на підставі датування деревини методом радіо-вуглецевого аналізу²³. При цьому стверджено відсутність близьких іконографічних відповідників²⁴, а дату – широкую, XIV ст., – подано винятково в заголовках статей²⁵. Водночас запропоноване “уточнення” аналізу деревини нібито мало вказувати щойно на час після 1370 р. Зрештою, новіше висловлювання з відповідного приводу, як уже зазначено, на тих же підставах пропонує... третю чверть століття.

Прийняте без найменшої аргументації й фактично нічим не обумовлене датування видає насамперед знану з української літератури, достатньо давно вже незрозумілу боязнь перед рубежем XIV–XV ст., що тривалий час не дозволяла відносити найдавніші українські ікони поза кінець XIV ст. Відкриття останніх десятиліть здатні применшити цей “страх”, проте засвоєний “обов’язковий” – виявляється – бар’єр тільки... пересунувся на другу половину XIV ст. Запропоноване датування ісаївського образу засвідчує це послідовно й виразно. Показово, однак, що пропозицію не супроводив пошук можливих аналогів. Скромним винятком стало побіжно відзначене зелене тло²⁶. Підставою для поданого датування виявився винятково “улюблений”

ського собору, де вона перебувала пів століття: через катастрофічне в наслідках різке порушення багаторічних умов зберігання немала частина збірки опинилася в аварійному стані.

²² Гелитович М. “Богородиця Одигітрія” з Ісаїв. – С. 138–141; Її ж. “Богородиця Одигітрія” з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї – рідкісна пам’ятка українського іконопису XIV століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Науковий збірник. – Луцьк, 2008. – Вип. 15: Матеріали XV Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2008 року. – С. 44–46. Див. також: Богородиця Одигітрія з Ісаїв (Бойківщина) XIV ст. – Львів, [б. р.].

²³ Відповідний виклад не позбавлений цілком своєрідного забарвлення – щиро визнається “вік деревини – 1370 р.” (Гелитович М. “Богородиця Одигітрія” з Ісаїв. – С. 44), а іншого разу – “вік деревини – 1370–1410 рр.” (Її ж. “Богородиця Одигітрія” з церкви... – С. 140). В останній публікації навіть подано “арифметично” виведену конкретну річну (!) дату – 1395 р.: там само. – С. 44, 45. Як видається, це найпереконливіший вказівка на “серйозність” практикованого підходу до проблеми.

“Докладне” датування з власним... коригуванням “на потребу”, звичайно, не підлягає коментуванню. Воно надто вже очевидно покликане вуалювати рівнозначне неспроможності небажання вивчати об’єкти загальноприйнятими “традиційними” методами історично-мистецького дослідження. Не кажучи про очевидну схильність сумнівної “пристрасті до дошки” ігнорувати малярство, значення якого не випадало б обстоювати... Втім, у новішій публікації як час створення ікони – так само без аргументів – вказано на третю чверть століття: Її ж. “Богородиця Одигітрія” з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї // Богородиця Одигітрія... – Не номерована сторінка № 3.

²⁴ Гелитович М. “Богородиця Одигітрія” з Ісаїв. – С. 46; Її ж. “Богородиця Одигітрія” з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї... – С. 140.

²⁵ Її ж. “Богородиця Одигітрія” з Ісаїв. – С. 44; Її ж. “Богородиця Одигітрія” з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї... – С. 138.

²⁶ Її ж. “Богородиця Одигітрія” з Ісаїв. – С. 140; Її ж. “Богородиця Одигітрія” з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї... – С. 46.

у музеї аналіз деревини. Відсилання до найдавніших західноукраїнських ікон Богородиці – Дорогобузької та дещо молодшої з Покровської церкви в Луцьку (Київ, Національний художній музей України)²⁷ – так само залишилося жестом без конкретного наповнення. Про невідмінний ширший, позаукраїнський контекст пам'ятки не йшлося взагалі. Щойно в лаконічному описі відзначено окремі своєрідні особливості стилістики²⁸, проте досить побіжно, без найменшої спроби їх пояснення чи інтерпретації.

Однак запропоноване датування XIV ст. – як зазначено, малася на увазі друга його половина – не може бути прийняте ніяк. Серед спадщини малярства перемишльського кола завдяки відкриттям останніх десятиліть склалася виразно окреслена, зі сталим комплексом стійких особливостей група ікон, аргументовано віднесених до другої половини століття²⁹. З якими ісаївська “Богородиця” не має рішуче нічого спільного. Вона ніяк не відкликається до знаного невеликого кількісно центрального комплексу тогочасних пам'яток, виконаних під впливом учення ісихастів, або принаймні із залученням елементів відповідної стилістики³⁰. Так само немає у ній нічого, здатного нагадати й дещо молодшу групу ікон зламу століть з церков святої Параскеви Тирновської у Радружі та святого Георгія у Вільшаниці (усі – НМЛ), співвіднесених з діяльністю українських майстрів при дворі польського короля литовського походження Владислава II Ягайла³¹.

²⁷ Репродукції див.: Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. – Київ, 1976. – Табл. XVII; Шедеври українського іконопису XII–XIX ст. – Київ, 1999. – С. 22. – № 3; Александрович В. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 289; Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ. Альбом. – Київ, 2005. – С. 37. – № 3; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 109. – Іл. 23; Пуцко В. Іконопис. – С. 929. Зіставлення літератури з-перед 2002 р. див.: Александрович В. “Готичний епізод” історії волинського малярства початку XVI століття // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2002. – Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – С. 22, приміт. 2 (публікації останнього десятиліття досі не зібрані й не систематизовані).

²⁸ Гелитович М. “Богородиця Одигітрія” з Ісаїв. – С. 140.

²⁹ Новіший їх короткий огляд див.: Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини... – С. 1029–1049.

³⁰ Про них див.: Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини... –

С. 1040–1042. Пор. також: Його ж. “Музейне відкриття” іконопису Волині другої половини XIV століття // Волинський музейний вісник. Науковий збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 3. – С. 10, 12. В останній статті привернуто увагу до своєрідного “паралельного” зазначеним іконам, посталим під впливом вчення ісихастів, явища в тогочасному західноукраїнському малярстві, свідченнями якого виступають класичне “Преображення” з церкви Собору Богородиці в Бусовиськах (НМЛ) та знаний нині тільки на підставі голови Христа із “Зішестя до аду” (Луцьк, Державний історико-архітектурний заповідник; про значення фрагменту для історії тогочасного малярства докладніше див.: там само. – С. 10–12) ансамбль фресок луцького собору святого Іоана Богослова.

³¹ Зазначені ікони – окреме самостійне своєрідне явище західноукраїнської мистецької спадщини, засноване на одному з менше знаних відгалужень візантійської традиції другої половини XIV ст. Разом вони згруповані: Александрович В. Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла – і перемишльське малярство XIV–XV століть // Його ж. Українське малярство... – С. 168–178. Пор.: Його ж.

За таких обставин не випадає вдаватися до пошуку паралелей і серед тогочасної взірцевої візантійської спадщини. Отож, навіть цілком поверхове побіжне зіставлення переконує, що запропоноване без будь-якої аргументації датування XIV ст., під яким – випадає здогадуватися – розумівся його кінець, неприйнятне. Сама ікона не тільки не вписується до знаної з більшої кількості автентичних і достовірних зразків чималої уже тепер спадщини тодішнього релігійного малярства перемишльського кола, а й не виказує ніяких, навіть віддалених пов'язань із нею. З огляду на стилістику та численність західноукраїнських ікон XV ст. (здебільшого, однак, уже другої половини століття), про пізніше походження твердити так само не випадає. Тому, попри намагання побачити в ісаївській “Богородиці” оригінал щойно останніх десятиліть XIV ст., її, все ж, належить визнати давнішою.

Окрім уже відзначеної відсутності ширшої аргументації та бодай намагання поставити “нововідкритий” об’єкт до чітко окресленого історичного контексту, головним недоліком запропонованого датування виявляється очевидне ігнорування актуальної ситуації в осмисленні спадщини західноукраїнського малярства княжої доби, яка склалася від часу відкриття Дорогобузької ікони. Проведені відтоді дослідження як поодиноких пам’яток, так і ширшого контексту еволюції традиції за період від середини XIII ст. до зламу XIV–XV ст. підвели до декількох принципових висновків, здатних не тільки докорінно змінити дотеперішні уявлення про малярство регіону пізньої княжої доби. Водночас вони пропонують цілком конкретне розуміння традиції регіону на тогочасному історичному етапі, засноване на автентичних пам’ятках та підкріплене їх зіставленням із класикою тодішнього релігійного малярства візантійського культурного кола, залученням широкого контексту східнохристиянського світу.

Найважливіший підсумковий умовивід полягає у винятковому для історичної ситуації Центрально-Східної Європи³² якнайтіснішому прямому

Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 292; *Ejusdem*. *Przemyski ośrodek...* – S. 279–280; *Його ж.* Західноукраїнські ікони другої половини... – С. 1042. Пор. також: *Його ж.* Монументальне малярство // *Історія українського мистецтва...* – С. 910. Новіші дослідження показали, що стилістично вони виводяться від того напрямку візантійського малярства другої половини – кінця XIV ст., який репрезентують, зокрема, ікона святої Єрусаліми з дітьми з однієї з церков Верії (Афіни, Візантійський музей, далі – ВМ, репродукована: *Acheimastou-Potamianou M.* *Icons of the Byzantine Museum of Athens.* – Athens, 1998. – II. 16) та архангел Гавриїл з “Благовіщення” на звороті “Богородиці” з церкви Богородиці Перивлепти в Охриді (Белград, Національний музей; репродуковане: *Byzantium...* – No 152; *Ba-*

kalova E., Petković C. *Ikonografia bizantina // Bakalova E., Passarelli G., Petković S., Vasiliev A., Velmans T., Vocotopoulos P. L.* *Il viaggio dell'icona. Dalle origini alla caduta di Bisanzio / A cura di T. Velmans.* – Milano, 2008. – P. 156. – II. 128). До цього візантійського контексту зазначеної групи пам’яток перемишльського кола увагу привернуто: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони другої половини... – С. 1042.

³² Принагідно випадає наголосити на цілковитій відмінності цієї ситуації від тієї картини, яка спостерігається у спадщині окремих шкіл російського малярства, де в так званий “післямонгольський період” домінувало послідовне відмежування від візантійської традиції й повторення давніших взірців, що вказує на відсутність контактів з актуальним

й безпосередньому зв'язку і якнайпослідовнішій залежності тогочасної галицько-волинської малярської культури від "взірцевого" візантійського досвіду. Такий стосунок підказує насамперед аналіз найстарших доступних зразків малярської спадщини регіону – мініатюр Архирейського Службника першого перемишльського єпископа Антонія з 1220–1225-х років (Москва, Державний історичний музей, далі – ДІМ)³³ та Євангелія (Москва, Державна Третьяковська галерея)³⁴. Найдавніші збережені на місцевому ґрунті щойно від середини століття ікони, зі свого боку, тільки продовжили цей стверджений двома випереджуваними зразками зі спадщини книжкового малярства, випрацюваний та утверджений, як випадає здогадуватися, від початків поширення тут християнської традиції³⁵ визначальний історичний напрям орієнтації³⁶. Яскраво відображена послідовна візантійська залежність залишалася стійким фактором мистецького процесу в регіоні ще навіть за поступової глибокої зміни історичних умов від середини XIV ст.³⁷ Вона виявляється тією визначальною особливістю, яка поставила мистецьке життя "нової" української окраїни візантійського світу на цілком виняткові позиції у тогочасній Східній Європі, оскільки комплекс явищ подібної орієнтації досі спостерігався хіба що в сусідніх із Візантією країнах Балканського півострова. З огляду на географічну близькість та задане нею тяжіння, там вона, закономірно, природно обумовлена і зрозуміла. Зовсім інакше виглядає така залежність на немало віддалених від центру традиції галицько-волинських теренах, де вона об'єктивно була прищеплена, розвинулася та функціонувала як на зовсім іншому історичному ґрунті, так і в зовсім іншому живому контексті.

Нововідкрита ісаївська "Богородиця", звичайно, не може бути сприйнята й осмислена поза найзагальнішим візантійським тлом та все ще

візантійським досвідом. Див., наприклад: *Смирнова Э. С. Живопись Великого Новгорода. Середина XIII – начало XV века. – Москва, 1976. – С. 22–61; Лифшиц Л. И. Заметки о стиле житийной иконы "Илья пророк" из села Выбуты близ Пскова первой половины – середины XIII в. // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – С.-Петербург, 1997. – С. 327.*

³³ Найдокладніше по них див.: *Попова О. С. Миниатюры Хутынского Службника раннего XIII в. // Древнерусское искусство. Русь... – С. 274–289. Передрук див.: Её же. Византийская и древнерусская миниатюра. – Москва, 2003. – С. 107–122.*

³⁴ *Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры раннего XIII века (к вопросу о взаимоотношении русского и византийского искусства) // Древнерусское искусство. Художественная культура Домонгольской Руси. – Москва, 1972. –*

С. 315. Передрук див.: Её же. Миниатюры Галицко-Волынского Евангелия-апракос первой трети XIII в. // Её же. Византийская и древнерусская миниатюра. – С. 107–122.

³⁵ Доступне коло джерел не дає змоги на конкретних прикладах докладніше проаналізувати відповідну орієнтацію місцевої традиції давнішого часу. Найстаршим мистецьким свідченням такої зорієнтованості виступають мініатюри Добролюбова Євангелія 1164 р. (ДІМ). Їх єдина репродукція у комплекті: *Ганзенко Л. Ілюмінування рукописної книги // Історія українського мистецтва... – С. 734–737.*

³⁶ Див.: *Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини... – С. 1029–1049; Його ж. Західноукраїнські ікони "мініатюрного стилю" ... – С. 163–188; Його ж. "Музейне відкриття" ... – С. 9–10.*

³⁷ *Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини... – С. 1029–1049.*



Богородиця Одигітрія. З Успенської церкви в Дорогобужі

недооціненою у західноукраїнському аспекті її власної вимови широкою і різномірною відповідною зорієнтованістю тодішньої української мистецької культури. Проте запропоноване у перших публікаціях визначення нововпровадженої до наукового обігу ікони, засноване на поки за всіма ознаками надто непевних результатах аналізу деревини, нехтує не тільки обов'язковим і незмінним з історичного огляду тлом. Воно насамперед ігнорує ту нову ситуацію з вивченням спадщини найдавнішого західноукраїнського іконопису, яка поступово складається упродовж останніх десятиліть із утвердженням у їх природному взаємовідношенні згаданих поодиноких зразків малярства, створених від середини XIII до зламу XIV–XV ст. Завдяки відкриттю нових та переосмисленню окремих уже віддавна відомих позицій найстаршої західноукраїнської спадщини з мозаїки розпорошених фактів складається цілісна картина найдавнішого відображеного в конкретних пам'ятках етапу еволюції традиції ще від середини XIII ст. Внаслідок природної візантійської прив'язаності характер тогочасної творчості закономірно визначили насамперед відповідні процеси у взірцевій візантійській культурі. Проте не тільки вони. Зафіксований у надто скромному кількісно доборі автентичних зразків та їх пізніших переказів місцевий мистецький процес водночас не позбавлений яскравих елементів самотності. У цьому новому дослідницькому сприйнятті знаходить своє конкретне, не побачене в перших публікаціях, місце й “нововіднайдена” ісаївська “Богородиця”.

Нинішній стан збереженої в церкві карпатського села ікони, коли вже не існують більша частина лику Богородиці й немало інших істотних елементів зображення, природно, немало ускладнює сприйняття та окремі аспекти дослідження. Проте водночас збережене й доступне авторське малярство пропонує для докладнішого всебічного розгляду достатньо широкий спектр визначальних особливостей пошкодженого оригіналу. Їх систематичний аналіз дає змогу виробити уявлення про всю сукупність його найістотніших складових. Попри дошкульні втрати, за умови цілеспрямованого скрупульозного вивчення збережене в змозі виявитися надійною основою всебічної аргументованої історично-мистецької інтерпретації.

На тлі найдавнішої малярської спадщини західноукраїнських земель ісаївський образ насамперед сприймається об'єктом з-поза кола класичної традиції. Для цього досить співставити його із взірцевою за стійкою сукупністю ознак для усього східнохристиянського доробку дорогобузькою “Одигітрією”. У цьому переконує найперше композиція, загальний уклад обох постатей, трактування та співвідношення поодиноких елементів зображення. Обрізана знизу дошка відзначена видовженими пропорціями й вузькими боковими полями при широкому верхньому (аналогічним, очевидно, було також нині відсутнє нижнє). Таке зіставлення розмірів обрамлення не належить до практикованих частіше. В українській спадщині воно засвідчене тільки в поодиноких випадках. З них у богородичній іконографії подібні широкі горизонтальні поля має ще тільки згадана ікона

з Покровської церкви в Луцьку (бокові обрізані)³⁸. Рідкісність самого підходу здатна підказати вірогідну певну близькість у часі, а навіть ймовірний якийсь дальший взаємозв'язок між ними.

Прикметною особливістю композиції є також велика незаповнена площа тла над головою Богородиці. Уже була нагода відзначити присутність подібного чималого вільного тла у поодиноких українських (і не тільки українських) іконах з-поміж найстаршої спадщини XIII–XIV ст., починаючи від найдавнішого західноукраїнського “Покрову Богородиці” з церкви святої великомучениці Параскеви в Малнові поблизу Мостиськ на Львівщині³⁹ (НХМ)⁴⁰. Стилістично вони нічим не пов'язані: їх зближує тільки відзначене співвідношення. В обох знаних досі українських прикладах воно стало наслідком пристосування композиції до іншого формату основи. Особливості ісаївської ікони вказують на прийнятність аналогічного пояснення і для неї.

В іконах реалізованого зразка головний акцент звично робився на Богородиці. Як уже відзначалося, її півфігуру характеризують виразно наголошені підкреслено антикласичні тенденції, сукупність яких сприймається найважливішим елементом стилевого наповнення. Найяскравіше їх виявлено в самій Богородиці. Постаті притаманний високий зріз, хоча через своєрідні пропорції та втрату нижньої частини дошки конкретизувати його в деталях складніше. Привертають увагу перебільшено широке праве плече й далеко опущена донизу непропорційно применшена права рука з водночас виразно вкороченим передпліччям. Права сторона фігури загалом сприймається підкреслено розбудованою поряд із послідовно меншою лівою, перед якою знаходиться Емануїл. У зіставленні з постаттю невеликою сприймається голова Богородиці, водночас наділена яскраво вираженими монументальними формами. Особливістю постави є притаманне їй фігурі загалом чітке звернення праворуч. Внаслідок цього в голові виєкспонувано розбудовану праву щоку⁴¹, а ліва відтворена в підкреслено різкому скороченні (малярство тут втрачено майже повністю). Застосований ракурс особливо виразно сприймається через зіставлення з двома згаданими найстаршими західноукраїнськими іконами Богородиці. У Дорогобузькій з її величною, чітко витриманою фронтальністю лик тільки незначно звернутий праворуч, тому скорочення лівої щоки мінімальне. Луцька, натомість, з прикметним глибоким нахилом повернутої до Емануїла голови, пропонує

³⁸ Репродукції див.: Шедеври... – С. 23; Український іконопис... – С. 37. – № 3; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 109. – Іл. 23. У молодшій спадщині широким верхнім полем вирізняється також монументальне храмово “Преображення” середини – другої половини XVI ст. з церкви в Белзі на Львівщині (НМА): там само. – С. 196. – Іл. 144.

³⁹ Конкретне походження ікони встановила: Ходак І. Ікона “Покрова Бого-

родиці” з колекції Національного художнього музею України: проблема походження // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – Ч. 4. – С. 53–54.

⁴⁰ Александрович В. Покров Богородиці. – С. 114–115.

⁴¹ Своєю масою вона здатна пригадати лик Богородиці зі званої візантійської мозаїкової ікони кінця XIII ст., де її супроводжує епітет “Еπίσκοπική” (BM): Acheimastou-Potamianou M. Icons... – II. 7.

ліву щоку в значно різкішому ракурсі. Відмінність ісаївської ікони визначає послідовна фронтальна постава голови. За цією ознакою вона загалом не мало наближена до дорогобузького зразка.

У лику виявляються виразно побільшеними підборіддя та права щока. В очевидному контрасті з геометризованими, не позбавленими сухості гострими складками одягу, відзначеними домінуванням довгих прямих ліній, форми голови та поодинокі прокреслені в ній лінійні елементи послідовно заокруглені. Судячи з незначних залишків авторського малярства, вуста, як і в обох найстарших волинських “Богородиць”, теж були невеликими. Вцілілі рештки підказують, що губи на загал намальовано так само, як і краще збережені у Христа. Від них вцілів фрагмент лівого краю короткої нижньої губи та ліва гостра сторона залишеної в підмальовку характерної тіні під нею. Вище проглядає також невеликий червоний фрагмент центральної частини верхньої губи та її обведення білилом, як і ліва сторона відтінення білилом нижньої губи. Доступні елементи носа вказують, що він був дуже тонким і прямим, такого ж рисунку, як і в Емануїла, з невеликою лівою ніздрею у вигляді кульки (на місці правої суцільна втрата). Рисунок носа так само здатний зблизити образ із луцьким. Тільки білилом досить широкою лінією поверх підмальовки виконана видна з-під очіпка нижня частина правого вуха.

Цілком своєрідно побудоване праве око (ліве втрачене). Впадина невелика за розмірами, сягає тільки до половини надбрівної дуги, скруглена і, як можна здогадуватися, максимально наближена до перенісся (втрачене). Райдужна оболонка не природно кругла, а легко видовжена. Зовні вона обведена широкою чорною лінією, підкресленою тонкою лінією біло-голубих білил з невеликою їх плямою від носа (збережена фрагментарно). Таке вирішення нагадує трактування ока дорогобузької “Богородиці”. Яблуко теж залишилося у підмальовку. Воно применшене, вузьке. Від низу його підкреслює невеликий розширений мішок, відтінений здолу мало акцентованим притемненням, а зверху, при повіці – тонкою лінією білил. Око прикрите довгою верхньою повікою з тонкою чорною вією, яка ліворуч заходить аж на вилицю. Над вією повіка продубльована двома тонкими лініями білил. Впадина прикрита розбудованою, так само довгою надбрівною дугою. Відтворюючи рисунок повіки, вона теж продовжується до вилиці й на кінці опускається донизу. Брова з надбрівною дугою відтворені трьома тонкими лініями чорної фарби й знизу від лівої сторони ока підсилені розбіленням, а зверху, над бровою – суцільною лінією білил. Чоло під очіпком низьке, практично позбавлене моделювання, тільки над надбрівною дугою виділене широкою слугою білила, яка на вилиці за рухом надбрівної дуги опускається донизу. Лик зі скромно зазначеним делікатним підрум'яненням модельований узагальнено, без деталей, з послідовним накладенням відтінків від світлого коричневого підмальовку до інтенсивного висвітлення біля ока, найактивнішого при лівому куті. Розбілення не потрактоване суцільною плямою – його утворює густа сітка тонких дрібних ліній.

Описаний спосіб моделювання очей віддалено нагадує особливості класичних для стилістики монументального ранньопалеолітичного



Лик Богородиці

взірця останньої чверті століття виконаних у 1260-х роках намісних “Богородиць” афонських монастирів Хіландар⁴² та Ватопед⁴³. Проте зауважену подібність визначає загальний контекст епохи й ближчого безпосереднього взаємозв'язку між ними немає. Індивідуальний почерк “ісаївського” майстра досить далекий від носіїв відповідного напрямку візантійської традиції. Маляр виходив також від іншого конкретного зразка, на що вказує зовсім інше співвідношення постатей з тлом та поодинокі деталі. Серед аналогій з епохи можна казати також лик виконаної близько 1290 р. намісної “Богородиці” роботи Мануїла Панселиноса в соборному храмі монастиря Протатон на Афоні⁴⁴. Очевидних формальних аналогій не позбавлений і парний намісний Спас⁴⁵. Від цієї традиції у лику Богородиці, безперечно, виходив також автор виконаної близько 1316–1321 рр. мозаїки “Богородиця Заступниця у молінні перед Христом з імператором Ісааком Комніном та монахиною Меланією” (Стамбул, церква монастиря Хора)⁴⁶. Віддалено нагадує вона й образ знаменитого мозаїкового “Моління” другої чверті XII ст. (Стамбул, Софійський собор)⁴⁷. Наведені паралелі послідовно вміщують аналізований образ поміж класикою візантійського малярства пізньої стадії традиції монументального ранньопалеологівського зразка та перед ранньою спадщиною початкової версії стилю зрілих Палеологів.

Однією з показових особливостей моделювання лику ісаївської “Богородиці” є відсутність графічних ліній, окрім як при відтворенні ока та зовнішньої контурної. Натомість їх активно використано при моделюванні досить масивної шії, де форму (окрім контуру) “конструюють” три впевнено прокладені виразно скруглені по поверхні тонкі довгі розбілені висвітлення при щоді, проведені від потилиці допереду. Ще активніше масивну шию моделюють три інші лінії знизу від мафорію. Верхня з них, покликана передати перехід до грудей, додатково підсилена тонкою коричневою лінією.

Лик Богородиці обрамляє досить широке яскраве червоно-оранжеве облямування зовнішнього краю плаща. На голові мафорій розбудований мало, його маса дещо зміщена ліворуч, а складки і зовнішній контур окреслені чорними лініями. Світліші елементи показані суцільними неширокими штрихами, прокладеними по формі на всій поверхні. Застосованих на грудях інтенсивніших висвітлень, досягнутих через додавання до основного кольору білих, на голові немає. На грудях коричнева пляма мафорію

⁴² Treasures of Mount Athos. – Thessaloniki, 1997. – No 2.8.

⁴³ Ibidem. – No 2.10.

⁴⁴ Αχειμαστόν-Ποταμιανών Μ. Βυζαντινὸς τοῦ ὁμορφιεῖς. – Αθήναι, 1993–1995. – Πιν. 96–97.

⁴⁵ Ibidem. – Πιν. 100.

⁴⁶ Ibidem. – Πιν. 102. У літературі композиція традиційно подається як “Деїсус”, що, однак, є помилковим з огляду на відсутність невідмінної за такої умови навіть у найкоротшому варіанті укладу постаті Іоана Предтечі. Коротко про історичну

традицію та зміст цієї композиції див.: Александрович В. Фреска нартексу київської Кирилівської церкви “Богородиця Заступниця у молінні перед Христом” та її константинопольський прототип // Софійські читання. – Київ, 2010. – Вип. 5: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції “Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва” (Київ, 28–29 травня 2009 р.). – С. 15–21.

⁴⁷ Лазарев В. Н. История византийской живописи. – Москва, 1985. – Таблицы. – Ил. 295.



Постать Емануїла

графічно розроблена системою складок з прокресленими чорним заламами та мало розбіленими лініями вздовж них і незалежно від них, значна частина яких прокладена в одному напрямі. Поодинокі висвітлення утворюють невеликі за розмірами нечисленні заглиблення і заломы, іноді достатньо глибоко “вирізані” в поверхні.

Декоративно потрактована й традиційно спрямована до Христа права рука Богородиці. Тут з-під тканини виглядає фрагмент сіро-зеленого вузького рукава туніки з широким подвійним оранжевим манжетом як скромною паралеллю маєстатичної кольорової плями вбрання Емануїла. Кисть руки видовжена з підкреслено довгими, тонкими пальцями, передана суцільною масою, мало нюансованою відтінками кольору. Ліва рука, яка підтримує Христа, – з-під мафорію видно тільки пальці та фрагмент кисті при них – відтворена єдиною узагальненою формою з видовженими пальцями й відставленим коротким неприродно тонким великим пальцем. Тут теж переважає колір підмальовку, розбілення використано економно: окремі невеликі штрихи зверху прокладено на пальцях й густіше – на кисті.

Відзначене при описі фігури Богородиці зміщення ліворуч служить також для наголошення постаті Емануїла, поданої перед непропорційно вкороченою лівою стороною грудей Богородиці. Підкреслено видовжені пропорції делікатного високого, ефектно виділеного яскравим кольором тонкого, “пломеніючої” форми силуету контрастно зіставлено з приглушеною темною масою мафорію, вони нагадують Емануїла Дорогобузької ікони. Проте спорідненість між ними виразніше вловлюється хіба на рівні пропорцій. Того аристократичного їх модулю та співвідношення, яким відзначений волинський шедевр, тут немає зовсім. Постать набагато тонша, позбавлена підкреслення форм, деталізації, послідовно дематеріалізована. Хітон і плащ одного глибокого оранжево-червоного відтінку відтворені суцільною плямою з мінімальним нюансуванням кольору. Деталі промодельовано мало зазначеними складками, утвореними незначним притемненням основного відтінку. Їх доповнюють також скупі темніші лінії та твердо прорисовані чорні різної інтенсивності лінії, вжиті насамперед в окресленні вирізу хітону біля ший і значно меншої нустоти – в закінченні широкого рукава.

Своєрідним є також положення рук Емануїла. Ліва зі значно рідкіснішим в іконографії темного кольору (в українській спадщині він більше не відзначений) сувоєм не опущена, як звично, на коліно, а мовби зігнута в лікті й дещо піднята, знаходиться ніби при поясі, через чималу втрату деталі моделювання тут не сприймаються. Права рука відставлена ліворуч, проте положення далеко від прикметного широкого жесту дорогобузького Емануїла. Як і ліва, вона вкорочена, хоча й менше, ніж у Луцькій іконі. У благословляючому жесті піднята тільки видовжена кисть з двома відставленими дотори пальцями, третім як би горизонтально покладеним у їх основу та двома іншими, притиснутими до долоні. Як і долоня, пальці відтворені досить об'ємно й за залученими засобами загалом пригадують моделювання носа Емануїла. Цим трактування руки принципово відрізняються від обох рук Богородиці, позбавлених виразнішого наголошення елементів третього



Лик Емануїла

виміру й градації кольорів. Як і в Дорогобузькій іконі, це додатково наголошує на відмінності конкретних залучених засобів малювання обох постатей.

Лик Емануїла теж зберігся не без істотних втрат, проте вони не суцільні, переважно дрібніші й здебільшого знаходяться поза найважливішими елементами структури та моделювання (окрім правого ока, знищення якого компенсує загалом добре вціліле ліве). Тому Його лик не тільки доступний набагато повніше, а й завдяки нинішньому станowi здатний стати найважливішим і найістотнішим джерелом аналізу усього комплексу історично-мистецьких особливостей поруйнованої пам'ятки. Врешті, саме він зберіг найважливіші конкретні відсилання до чітко окресленого репертуару стилістичних норм, які виявляються визначальним матеріалом для розробленої у процесі дослідження образу пропонованої інтерпретації.

Як і в дорогобузькій та луцькій “Богородицях”, голову Емануїла відзначає підкреслено високе чоло (майже половини усієї її висоти). У кольоровому моделюванні послідовно домінує світлий охристий санкір. Висвітлення застосовано скупю – для підкреслення надбрівних дуг, широкої, з піднятими догори кінцями лінії над ними та невеликої плями відтінення вузьких темніших коротких космиків чубчика над чолом. При видовжених, а навіть підкреслено видовжених пропорціях лику, які загалом відповідають ликові Богородиці, голова Емануїла сприймається досить округлою. Обличчя відзначають розбудовані круглі щоки, невеликі очі під вкороченими круглими бровами, знаними з дорогобузької “Богородиці” та ікон відповідного взірця, короткий тонкий ніс з реалістично відтвореним на зразок підкреслено об'ємної висячої грушовидної перлини круглим кінцем і ледь зазначеними обома ніздрями. Це рідкісне для іконографії моделювання має очевидну аналогію у фресках кінця XIII ст. церкви Панагії Олімпіотісси в Елассоні⁴⁸, як і – дальшу – в згаданій фресковій намісній “Богородиці” монастиря Протатон⁴⁹. Показовим є моделювання очей (аналіз зроблено насамперед на підставі лівого, оскільки праве, як зазначалося, майже втрачене), на відміну від лику Богородиці, позбавлене деталізації. Поверх коричневого підмальовка відтворено тільки неправильної форми зіницю з райдужною оболонкою і в лівому кутку – невелику пляму білил. Вище проведена чорна лінія брови, згори відділена розбіленням тілесного кольору.

Прикметний також рисунок уст, загалом у репертуарі засобів та стилістики дорогобузького майстра. Так само широка верхня губа посередині має виступ догори, тільки тут вона, як і коротка, трапецієподібно розширена донизу нижня губа, яскравого червоного кольору. Горизонтальні бокові частини верхньої губи натомість залишені в підмальовку. Від носа верхня губа обведена тонкою лінією білил. Як і в Богородиці, лик Емануїла промодельований аналогічно прокладеними розбіленнями, найінтенсивнішими під очима. Так само ледь зазначено рум'янець. Водночас, на відміну від Богородиці, темна лінія обводить не тільки зовнішній контур голови, а й відмежовує підборіддя від шиї. Фіксуючи контур шиї, на грудях вона

⁴⁸ *Αχειραστου-Ποταμιανου* Μ. Βυζαντινὸς τοῦ ὁμορφιεῖς. – Πιν. 116.

⁴⁹ *Ibidem*. – Πιν. 96–97.

переходить в обрамлення вирізу хітону, а праворуч, на плечі опускається далеко донизу, немало заходячи на поверхню плаща (!). Це вказує на цілком декоративне трактування залученого темного контуру, що пропонує одну з показових особливостей стилю та індивідуального почерку анонімного майстра, як і, зрештою, їх історично-мистецького родоvodu (див. далі).

Відмінним від застосованого в постаті Богородиці виявляється і моделювання шії Емануїла. Ліворуч висвітлення відтворене суцільною плямою, розтягнутою праворуч й завершеною неширокою лінією. Інтенсивність висвітлення поступово зменшується донизу. Спереду при переході до грудей розбілення обводить характерну різко окреслену прямокутно завершену форму, нагадуючи кадик, присутню також в обох згаданих найстарших волинських “Богородицях”. Ліворуч відтворено вміщену під кутом ще одну аналогічну вужчу фігуру, яка нагадує відповідні елементи трактування шії у знаній синайській іконі архангела Михаїла XIII ст.⁵⁰ та сучасній їй парній до “Михаїла” іконі архангела Гавриїла⁵¹, а також тогочасній же поясній іконі Христа⁵² (усі – Синай, монастир святої Катерини Александрійської). У найближчій українській спадщині щось подібне пропонує тільки “Свята великомучениця Параскева зі сценами історії” з придорожньої каплиці в Кульчицях на Самбірщині (Львівська національна галерея мистецтв, далі – ЛНГМ)⁵³. Зазначені форми обрамляє, так само акцентуючи на декоративному началі, утворене досить хаотично накресленими лініями широке розбілення.

Волосся Емануїла передане суцільною світлою масою у підмалювку й відділене від чола відзначеною темною лінією. Поодинокі пасма та локони виявлені мало, на правій стороні делікатним натяком на моделювання поверхні прокладено декілька тонких темніших ліній. Прикметою зачіски є відзначених підкреслених розбіленням шість тонких коротких пасм над чолом. Вони належать до рідкісних елементів іконографії. З молодших й безперечно віддалених аналогів можна вказати цілофігурну ікону Богородиці з Емануїлом першої половини XIV ст. (Афон, монастир Ватопед)⁵⁴ чи згадану ікону третьої чверті століття (з Благовіщенням на звороті) з церкви Богородиці Перивлєпти в Охриді. Проте подібне трактування волосся над чолом, очевидно, виводиться від давніших зразків, на що вказує присутність його ремінісценцій уже, наприклад, у знаній мозаїковій іконі Богородиці останньої чверті XIII ст. (Синай, монастир святої Катерини Александрійської)⁵⁵. Пізніший і яскравіший приклад пропонує ікона першої половини XV ст. (Санкт-Петербург, Державний Ермітаж)⁵⁶. Серед української спадщини віднайдено ще тільки два виразно пізніші аналоги – в Емануїла Ігорівської Богородиці з

⁵⁰ Byzantium. – No 240.

⁵¹ Σωτηριου Γ. και Μ. Εικονεζ της Μονης Σινα. – Αθηναι, 1956. – Т. 1. – Пів. 73; Βοκοποπουλος Π. Α. Βυζαντινες εικονες. – Αφινον, 1995. – Пів. 81.

⁵² Σωτηριου Γ. και Μ. Εικονεζ... – Пів. 68.

⁵³ Найкращу репродукцію див.: Львівська галерея мистецтв. – Львів, 2006. – С. 45. Докладніше про її зв'язки з ісаїв-

ською “Богородицею” див. далі.

⁵⁴ The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. – No 23.

⁵⁵ Ibidem. – No 207.

⁵⁶ Sinai Byzantium Russia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century / Ed. Y. Piatnitsky, O. Baddeley, E. Brunner, M. Mundell Mango. – London, 2000. – Кат. No B. 135.

Успенського собору Києво-Печерської лаври (втрачена)⁵⁷ та в “Спасі нерукотворному” з церкви святої Параскеви Тирновської в Радружі (НМЛ)⁵⁸ зі згаданої групи ікон, співвіднесених з монументальним малярством, посталим на замовлення польського короля Владислава II Ягайла. Останній з них заснований, очевидно, насамперед на спільності засобів, виведених з традиції монументального малярства. Показова також виразна перевага в радрузькій іконі графічного начала, поєднаного з графічною сухістю.

Відомості, отримані з аналізу особливостей трактування постатей, вдається доповнити шляхом вивчення інших складових композиції. Серед них насамперед привертають увагу німби, колір яких збігається з основним кольором тла, що для ікон з кольоровим тлом видається винятковим. Німби виконано із застосуванням граф’ї, яка в іконі більше не простежується. Єдиним засобом відмежування від тла слугує червона лінія, в німбі Емануїла використана також для перехрестя з характерними розширеними назовні кінцями.

На бокових раменах хреста прочитуються залишки елементів літер – ліворуч вони незначні, проте добре збереглася хвиляста титла, а взаємне розташування та співвідношення решток червоної фарби підказує тут “W”. Праворуч знаходяться різної висоти вгорі взаємно прихилені вертикальні елементи, в яких, відповідно до іконографічної традиції, випадає вбачати “H” зі своєрідно прихиленими вертикалями. Однак написи на німбі Христа не обмежуються цим загальноприйнятим традиційним скороченням. Ліворуч над перехрестям, попри втрати, виразно прочитується монограма “IC” під оригінального рисунку круглою титлою. “I” збереглося практично тільки від половини донизу, причому внизу воно помітно довше за сусідню літеру. Зате “C” вціліло майже повністю. Його прикметами є мало розвинута верхня частина, тонка вертикальна сторона та помітно розбудована праворуч широка товста нижня горизонтальна лінія, яка робить враження засохлого згустка фарби, що ніби сюди стекла. Праворуч на німбі вціліли тільки зовсім незначні сліди літер. У рештках нахиленої вертикальної лінії та залишку іншої, яка під прямим кутом відходить від неї праворуч, вгадується “X”. Чималу червону цятку праворуч за аналогією з описаною літерою лівої сторони монограми належить прийняти за одинокий скромний решток нижньої горизонтальної частини “C”, званої з набагато краще збереженою лівою половиною монограми. Виразніші сліди літери “O” на вертикальному рамені перехрестя над головою не проглядаються.

Вміщення монограми Христа на німбі є очевидною іконографічною рідкістю. Одиноким аналогом з тогочасного малярства вдається вказати “Попцілунок Юди” в ансамблі фресок 1298 р. церкви святого Миколи в Прилепі у Сербії⁵⁹, однак тут немає монограми на перехресті⁶⁰. В іконі з ісаївської

⁵⁷ Репродукцію фрагмента з докладним відтворенням цієї деталі див.: *Полушко Г. Ігорівська ікона Божої Матері. Історія і доля святині*. – Київ, 2012. – С. 19.

⁵⁸ Репродукцію див.: *Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона...* – С. 114. – Іл. 31.

⁵⁹ Ђурић В. Ј. Византијске фреске у Југославију. – Београд, 1974. – Іл. 16.

⁶⁰ Українська спадщина пропонує щонайменше ще один приклад такого вміщення монограми Христа хоча й значно новіший, – у гравюрі “Тайна вечеря” анонімного львівського майстра 30-х років

церкви таке вміщення монограми Христа сприймається тим несподіванішим, що монограма Богородиці (ліва половина, на місці правої – суцільна втрата) традиційно знаходиться в тлі ліворуч від голови. Хоч ліва сторона монограми Богородиці “МР” так само збереглися з численними дрібними ушкодженнями, літери та їх рисунок не тільки прочитуються цілком виразно. Вони виявляються єдиним краще збереженим в іконі написом і через те здатні запропонувати важливий матеріал для аналізу як незначних залишків інших, набагато більше ушкоджених скорочень, так і особливостей палеографічного репертуару анонімного майстра загалом. Як нерідко трапляється у богородичних іконах, в аналізованій монограмі обидві літери об’єднані. Внаслідок цього “Р” виступає скромним додатком до правої вертикальної сторони “М”, підкреслено широкого, в накресленні близького до квадрату. Усі три його вертикалі відтворені з відзначеним притаманним почеркові анонімного майстра легким нахилом праворуч. Показово також, що знизу вони теж не завершуються на одній горизонтальній лінії, а виразно порушують відповідний принцип. Найбільше піднято праву сторону. Прикметною особливістю накреслення бокових вертикальних складових є помітне потовщення кінців як вгорі, так і знизу. Аналогічне розширення – через стан збереження саме воно проглядається найкраще – має й центральний вкорочений елемент, об’єднаний з боковинами тонкими лініями пружного впевненого рисунку. Над монограмою суцільним нешироким розчерком виписана фігурна титла з невеликим заломом, який припадає, очевидно, на місце втрати над правим вертикальним елементом літери “М”. Загалом накреслення монограми відповідає палеографії написів з української спадщини монументального ранньопалеологівського зразка (у Дорогобузькій іконі вони втрачені разом з тлом), насамперед найяскравіших під цим оглядом ікон архангелів Михаїла та Гавриїла з церкви в Даляві⁶¹. Монограма ісаївської “Богородиці” видається ранішою й здатною випереджувати їх аристократичну каліграфію. Вона так само може сприйматися вказівкою на очевидне давніше походження образу ісаївської церкви.

Підходячи до проблеми датування, природно, не можна не визнати її залежності насамперед від ширшого контексту традиції, окремі відкриття до якого виявлено й показано при описі ікони. Найважливішим підсумком сприймаються численні відсилання до стилістики, яка в українській спадщині послідовно асоціюється насамперед зі взірцевим об’єктом відповідного кола в Дорогобузькій іконі. Через втрати в лику Богородиці, комплекс таких ознак актуально найпослідовніше сприймається у лику Емануїла. Він, безперечно, репрезентує саме такий історичний родовід. Проте визнання цієї очевидної залежності зобов’язує акцентувати насамперед на

XVII ст.: Євангеліє. – Львів, 1636. – Арк. 356 (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. перша: 1574–1700. – № 253). Повторно використана неодноразово, один з пізніх

прикладів: Тріодь цвітна. – Львів, 1701. – Арк. 65 (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам’ятки книжкового мистецтва. – Львів, 1984. – Кн. друга, ч. перша: 1701–1764. – № 768).

⁶¹ Про особливості палеографії їхніх написів див.: Александрович В. Ікони першої половини XIV століття... – С. 67–71.

принциповій відмінності обох близьких за часом ікон. Ісаївська “Богородиця з Емануїлом”, загалом відтворюючи історичний спектр ознак зазначеної традиції, далека від високої аристократичної культури своєї сучасниці, її елітарного наповнення й стійкого комплексу яскравих особливостей. Водночас у ній немає й притаманної дорогобузькій “Одигітрії” тієї своєрідної дещо здрібненої графічної стилізації, яка дозволяє запропонувати можливе уточнення датування волинського шедевру*. Виразне відкликання до визначальної для візантійської практики останньої третини XIII ст. мистецької системи в ісаївській іконі видається цілком очевидним. Проте у зіставленні з відкритими досі українськими пам’ятками відповідного напрямку кінця XIII – першої половини XIV ст. сам конкретний результат зовсім інакший.

Внаслідок цього сукупність стилістичних особливостей ісаївської “Богородиці” вказує на її досить своєрідне місце серед тогочасного доробку перемишльського кола. Найперше, як уже відзначено, на тлі незмінно домінуючих серед місцевої спадщини об’єктів аристократичної культури вона – при очевидній найвиразнішій відмінності конкретних форм – репрезентує інший і за всіма ознаками скромніший пласт професійної практики, самотнім зразком якого досі сприймався найстарший західноукраїнський “Покров”⁶². Разом вони виявляються важливим доказом більшого поширення відповідного стилістичного напрямку в тогочасній культурі західноукраїнських земель. Дотеперішні відкриття акцентували увагу насамперед на закономірно домінуючих у мистецькій практиці епохи елітарних зразках аристократичного кола. На відміну від них, найстарший західноукраїнський “Покров”, як і аналізована ікона Богородиці, наголошують на мало знаному, донедавна практично навіть не зауваженому ширшому контексті, тому скромнішому рівневі побутування, який у найдавнішій історії малярства західноукраїнського регіону дотепер практично не привертав уваги і внаслідок цього в науковій свідомості фактично не існував. Вивчення “Покрову” на конкретному яскравому прикладі показало не тільки само побутування цієї течії. Проведене дослідження переконливо підтвердило очевидну якнайтіснішу залежність такого малярства від взірцевої аристократичної культури як його найголовнішу особливість, відтворення у ньому зразкових моделей високого професійного мистецтва⁶³.

Не меншою мірою це стосується й ісаївської “Богородиці”. Загальнопрактикований у колі традиції метод наслідування й відтворення конкретного зразка підказує у ній спрощену – відповідно до особливостей індивідуального почерку анонімного майстра – репліку давнішого оригіналу. Сам протограф, як випадає здогадуватися, не належить до найважливіших поширених у тогочасній візантійській практиці варіантів зображення

* Відповідні міркування буде викладено в окремому дослідженні.

⁶² Про “провінційні” елементи його стилістики див.: *Александрович В. Покров Богородиці*. – С. 169–170. Правда, вони не несуть нічого специфічно так званого “примітивного”, поверхово приписано-

го найдавнішому західноукраїнському “Покрову” ще від часів його реставрації. Докладніше з цього приводу див.: там само. – С. 108–110.

⁶³ *Александрович В. Покров Богородиці*. – С. 111–112.

Богородиці з Емануїлом. Візантійський канон, засвідчений ще перед кінцем XI ст. на полі знаної ікони зі сценами чудес та страстей Христа (Синай, монастир святої Катерини Александрійської)⁶⁴, закріпив відповідне співвідношення постатей Христа та Богородиці насамперед в іконі Богородиці Одігітрії. Проте образ церкви в Ісаях здатний пригадати зафіксований у синайській пам'ятці зразковий уклад тільки в найзагальніших рисах. Він виводиться від істотно відмінного в деталях, іншого конкретного, водночас, очевидно, – також безперечно молодшого з походження протографу.

Дотеперішні студії над українською богородичною іконографією у широкому східнохристиянському контексті з нагоди відкриття поодиноких українських середньовічних ікон Богородиці показали очевидну цілковиту нерозбірливість поширеної досі практики відповідного напрямку історично-мистецьких досліджень. Незмінно поверхове сприйняття, без належного заглиблення у реалії поодиноких, нерідко достатньо відмінних за стійким комплексом особливостей залучених об'єктів, практично в кожній іконі відповідного укладу схильне бачити “Богородицю Одігітрію”. Проте досить цілком побіжного погляду на найдавніше знане нині зображення цієї реліквії Константинополя – однієї конкретної ікони з притаманним їй стійким набором індивідуальних особливостей – на полі згаданого синайського образу кінця XI ст., аби визнати її єдиним віддаленим наслідуванням в українській спадщині винятково одинокую згадану репліку з Покровської церкви в Луцьку. Водночас Одігітрією є також немало відмінна від неї Дорогобузька ікона, яка передає зовсім інший, інакший у сукупності численних прикметних деталей зразок⁶⁵. На українському матеріалі це підтверджують, зокрема, пізніші відтворення з вказівкою на копіювання саме цієї ікони, як, наприклад, “Похвала Богородиці” з церков святого Дмитрія у Підгородцях біля Скольного на Львівщині (НМЛ)⁶⁶ та святої Параскеви Тирновської в Панишах південніше Перемишля (нині на території Польщі)⁶⁷, намісна з церкви Покрову Богородиці в Долині поблизу Сянока⁶⁸ (обидві – ІМС). Пізньовізантійська мистецька практика пропонує немало прикладів того, що в останній період існування імперії та після її падіння у середині XV ст. саме цей

⁶⁴ Репродукована: Σωτηριον Γ. και Μ. Εικονες... – Πιν. 146–147. Пор.: Baltoyan-ni C. The Mother of God in Portable Icons // Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art / Edited by Maria Vas-silaki. – Milan 2000. – Il. 81. – P. 144; Il. 88. – P. 145.

⁶⁵ Їх докладніший аналіз див.: Алексан-дрович В. Дорогобузька ікона... – С. 51–56.

⁶⁶ Репродукована, зокрема: Логвин Г., Міляева Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. – Табл. LXII (фрагмент без похвали); Овсійчук В. А. Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору. – Львів, 1996. – С. 222;

Міляева Л. за участю М. Гелитович. Укра-їнська ікона... – С. 124. – Іл. 45.

⁶⁷ Biskupski R. Ikony w zbiorach Muzeum... – Il. 35; Ejusdem. Ikony w zbiorach polskich. – Il. 41; Ikonen uit Polen. Oekraïense ikonen uit de verzameling van het Museum Historyczne te Sanok. 30 november 1991 t/m 1 maart 1992. Museum voor Religieuze Kunst, Uden. – Uden, 1991. – Kat. Nr 13. – Afb. V; Овсійчук В. А. Українське маляр-ство... – С. 236; Ikony. – S. 49.

⁶⁸ Biskupski R. Ikony w zbiorach Muzeum... – Il. 17; Ejusdem. Ikony w zbiorach polskich. – Il. 19; Ikonen uit Polen. – Kat. Nr 5; Овсійчук В. А. Україн-ське малярство... – С. 212; Ikony. – S. 44.

прототип сприймався константинопольською “Одигітрією святого Луки”, що, як і в Україні, так само підтверджують написи на поодиноких іконах⁶⁹. З конкретних найяскравіших прикладів можна, зокрема, вказати ікони зламу XV–XVI ст. з Успінням знизу (Хора, Кімонос, церква святого Іоана Златоуста)⁷⁰, роботи Феофана з Криту (між 1535–1545) (Афон, монастир Івірон)⁷¹, другої половини XVI ст. роботи Андреа Павія (Ватикан, Camposanto Teutonico)⁷², Михаїла Дамаскіноса⁷³ та анонімного майстра⁷⁴ (обидві – ВМ), Михаїла Дамаскіноса (Корфу, митрополичий палац)⁷⁵, другої половини XVII ст. з Акафістом (Іоаніна, каплиця архієпископського палацу)⁷⁶.

Зіставлення численних ікон Богородиці з Емануїлом переконує, що поряд з докладними репліками обох зазначених історичних версій* Одигітрії, у мистецькій практиці східнохристиянського світу, об’єктивно відображаючись і в українській спадщині, набули поширення численні інші варіанти відповідного укладу. Вони виводилися здебільшого від немало відмінних оригіналів та пропонували достатньо різноманітні не тільки в поодиноких деталях, а нерідко й за загальною схемою, версії композиції та співвідношення постатей. Проте “нерозбірлива традиція”, яку для науки на початку XX ст. канонізував знаменитий російський систематизатор Никодим Кондаков⁷⁷, без будь яких на те підстав досі, не задумуючись над незгідністю деталей, сприймала їх за відтворення нібито єдиного зразка. Цей поверховий, як правило немало віддалений від реалій окремих пам’яток законсервований погляд вступного етапу опрацювання релігійної мистецької спадщини побутує й надалі якнайзагальнішою нормою канону сприйняття та осмислення широкої практики всього східнохристиянського релігійно-культурного кола. Проте з поглибленням студій стає усе очевиднішим, що звично іменовані “Одигітрією” численні позірні “близькі” ікони Богородиці з Емануїлом насправді виводяться від різних конкретних взірців й репрезентують цілком відмінні позиції та самостійні напрями розвитку мистецької творчості. Цей висновок відображає насамперед мало вже нині відоме у його конкретних виявах якнайширше побутування богородичної іконографії класичної візантійської доби. За ним виявляється багаточисельність самих “взірцевих” ікон як зразків для винятково розбудованого в його

⁶⁹ Їх побутування потребує окремого дослідження. З новішої літератури до цієї теми див.: *Tatić-Djurić M. L'icône de l'Odigitria et son culte au XVI siècle // Byzantine East, Latin West. Art-historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann.* – Princeton, 1995. – P. 557–564.

⁷⁰ *Byzantine and Post-byzantine Art.* Athens. Old University July 26th 1885 – January 6th 1986. – Athens 1985. – No 120.

⁷¹ *Treasures...* – No 2.40.

⁷² *Vocotopoulos P. L. Iconografia e stile nel Bacino Mediterraneo e nei Balcani // Le Icone...* – II. 13.

⁷³ *Acheimastou-Potamianou M. Icons...* –

II. 52.

⁷⁴ *Ibidem.* – II. 58.

⁷⁵ *Icons itinerant Corfu, 14th–18th century.* June – September 1994, Church of George in the Old Fortresse, Corfu. – [S. l.], 1994. – P. 84. – No 11.

⁷⁶ *Byzantine and Post-byzantine Art.* – No 164.

* Їх співвідношення та взаємозв’язок повинні стати темою окремого дослідження, яке готується до друку.

⁷⁷ Див.: *Кондаков Н. П. Иконография Богородицы.* – Петроград, 1914–1915. – Т. 1–2.

конкретних виявах відтворення⁷⁸ та все ще не сприйнятий і недооцінений у його історичній вимові якнайширший спектр таких похідних реплік.

Ісаївська “Богородиця”, найочевидніше, нічим не нагадує того протографу Одигітрії, який відтворено на полі згаданої синайської ікони. Вона видається ближчою до дорогобузького оригіналу, проте, все ж, не може бути визнана докладною реплікою того ж зразка. При близькому нібито укладі, їм притаманні зовсім інакші деталі та їх співвідношення. Тому ісаївська версія відтворює відмінний конкретний взірєць, який тільки в найзагальніших рисах та при цілком поверховому погляді можна сприйняти за основу константинопольської класики монументального ранньопалологівського зразка у її дорогобузькому відтворенні. За відсутності інших докладних реплік ісаївського першовзірця не випадає пропонувати висновки щодо взаємозв'язку оригіналів обох близьких за часом українських “Богородиць”. Видається тільки, що опрацювання зауваженої проблеми здатне провадити до походження родоvodu не тільки самої дорогобузької “Одигітрії”, а й джерел відповідної стилістичної течії візантійської традиції. З чималого репертуару відмінностей, не вдаючись до їх докладного перерахування, досить вказати тільки на дві випадково поєднані в композиції деталі. У Богородиці в ісаївській версії за давнішою традицією мафорій прикриває груди до самої ший, тоді як у дорогобузькій уже за новішою схемою зверху на грудях він розхилений і відкриває туніку з облямуванням вирізу при ший. Власне на тлі мафорію, який закриває груди при ший, вміщено долоню благословляючої піднятої у кисті правиці Христа, тоді як у дорогобузькій репліці рука в широкому жесті відставлена ліворуч і долоня, продовжуючи її рух, теж подана майже горизонтально. Навіть цих двох елементів досить аби визнати за ісаївською “Богородицею” певний незалежний прототип, пошуки якого випадає віднести до завдань для майбутнього. Докладніше зіставлення їх обох переконує, що йдеться не про змінений у деталях⁷⁹

⁷⁸ Див., наприклад, численні богородичні ікони, які Добриня Ядрейкович зафіксував у Софійському соборі в Константинополі: Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа новгородского, в 1200 г. // Православный Палестинский сборник. – 1899. – Вып. 51 (Т. 15, вып. 3). – С. 2, 4, 5, 7, 9, 16, 17. Пор. також новіші висновки про одразу декілька шанованих ікон Богородиці у Влахернах (*Zervou-Tognazzi I. L'Iconografia e la "Vita" delle miracolose icone della Theotokos Brefokratousa: Blachernitissa e Odighitria // Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata. Nova seria. – Grottaferrata, 1986. – Vol. 40. – P. 215–287*), що, природно, передбачає неодмінну наявність й інших, не виокремлених окремою розбудованою традицією вшановування. Аналіз скупих літописних пе-

реказів про ікони часів князів Данила Романовича та Володимира Васильковича переконує в істотній ролі таких об'єктів індивідуального поклоніння, природно, – не тільки богородичних, у храмах княжої Волині: *Александрович В. Малярство княжої Волині: джерельні перекази, пам'ятки, традиція // Студії і матеріали з історії Волині 2012. – Кременець, 2012. – С. 50–51*. Зрештою, це норма традиції, у дотеперішніх студіях, схильних відносити поодинокі ікони насамперед до ансамблів передвітарної огорожі, усе ще не тільки недооцінена, а й навіть мало зауважена.

⁷⁹ Про практикування таких “змін” на прикладі волинської іконографії намісного образу Спаси твердив: *Пуцко В. Волинські ікони Спаси в силах // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий*

єдиний першовзір. Таку можливість найвиразніше заперечують найперше визначальні елементи, насамперед цілком інакша постава голови Богородиці, вимова якої посилена й іншими, скромнішого значення деталями, зокрема, жестом правиці Емануїла. Настільки істотні відмінності не властиві середньовічній творчій практиці, заснованій на послідовному відтворенні канонізованого прообразу з мінімальними відхиленнями (ця норма поступово втрачала силу, проте сам процес виразніше зазначався пізніше за умов загального об'єднання відчуття канону). Причому, такий підхід ніяк не "накинута" зовні – він склався як результат внутрішньої еволюції традиції й виступає невід'ємною складовою елементом якнайширшого творчого процесу східнохристиянського культурно-історичного кола. Тому різниця між обома найдавнішими західноукраїнськими "Богородицями" – дорогобузькою і, як тепер виявляється, – ісаївською, насправді значно глибша, ніж може видатися при поверховому побіжному їх сприйнятті.

Хоча сама ісаївська ікона виглядає досить рідкісною і навіть сприймається самотньою на тлі не тільки української мистецької спадщини, все ж, погодитися з проголошеною відсутністю близьких іконографічних відповідників (М. Гелитович) не випадає. Проведений докладніший аналіз стилю та іконографії показав цілий ряд очевидних паралелей з двома знайомими досі найстарішими західноукраїнськими "Богородицями" – дорогобузькою та луцькою. Проте ними зв'язки в національній іконографії не обмежуються. Є очевидною також віддалена подібність видовженого передпліччя з тим, як його вирішено в іконі Богородиці страсної з церкви апостола Луки в Доросині неподалік від Луцька (ЛНГМ – Музей-заповідник "Одеський замок")⁸⁰. Вона належить тільки до XVI ст., проте відтворює константинопольський оригінал третьої чверті XIV ст.⁸¹ Зіставлення з колом її протографів переконує, що ця особливість виводиться власне від них і є безперечним елементом тогочасної традиції (з очевидним відкликанням до давнішого

збірник. – Луцьк, 2001. – Вип. 8: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. – С. 17; *Його ж.* З історії волинського іконопису першої половини XVII ст. // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – Луцьк, 2004. – С. 72. Однак докладніше опрацювання відповідних зразків переконує, що погляд російського автора тільки відтворює відзначену на прикладі богородичної іконографії знану історичну "нерозбірливість традиції", втім, і щодо особливостей функціонування іконографічної норми, та засвідчує насамперед вкрай поверхове сприйняття малярської спадщини: *Александрович В.* Волинська іконографія Спаса у славі //

Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. – Луцьк, 2010. – Вип. 17: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. – С. 15.

⁸⁰ Репродукції див.: *Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. – Табл. LXXVIII; *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... – С. 176. – Іл. 116.

⁸¹ Най докладніше про неї у відзначеному контексті див.: *Александрович В.* Ікона Богородиці Страсної з церкви апостола Луки в Доросині // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. – С. 27–35.



*Свята великомучениця Параскева зі сценами історії.
З каплиці в Кульчицях*

досвіду), який вимагає окремого дослідження. Окрім передпліччя, ісаївську “Богородицю” в ній нагадують також підкреслено видовжені пропорції своєрідної, так само тонкої, як видається, постаті Емануїла. Відзначені аналоги в доросинській іконі, безперечно, достатньо віддалені, проте на тлі ствердженої відсутності “близьких іконографічних відповідників” вони, все ж, виявляються певною можливістю розширити конкретне історичне тло унікальної пам’ятки та показати її не зауважені досі безперечні ширші взаємозв’язки у східнохристиянській мистецькій практиці.

З мистецької спадщини заключного періоду княжої доби та найближчих наступних десятиліть з нею варто зіставити також згадану ікону святої великомучениці Параскеви з однієї із церков Кульчиць (знане “шляхетське” село мало чотири церкви; з котрої з них походить виявлена в придорожній каплиці ікона – гадати не випадає). Кульчицька ікона святої великомучениці досі не привернула належної уваги⁸², хоча за всіма ознаками повинна бути визнана однією з найсвоєрідніших серед найдавніших українських ікон. Дотепер щодо неї наголошено тільки очевидне певне зближення зі стилістикою обох найдавніших українських версій іконографії кінного святого Георгія – з церкви Собору святих Йоакима і Анни у Станілі (НМЛ) та перенесення мощів святого Миколая у Старому Кропивнику (Львів, збірка “Студіон”)⁸³. З ісаївською “Богородицею” її співвідносить насамперед трактування лику. Водночас варте уваги не відзначне досі оригінальне поєднання аристократичного зразка, не позбавленого очевидних відкликань до малярської практики монументального родоvodu (кремезна постать)⁸⁴, з елементами аристократичної традиції (використання золота, чіткий класичний рисунок контуру та складок лівого краю мафорію). Хоча за індивідуальними ознаками кульчицька ікона немало відмінна й стилістично виразно пізніша, притаманні їй наголошення графічного начала (найяскравіше виражені в трактуванні складок туніки й відзначеного краю мафорію)

⁸² На це, зокрема, вказує послідовне віднесення її у літературі щойно до XV ст. не дивлячись на очевидну істотну відмінність на тлі тогочасної української іконографії. Огляд давніших українських ікон святої див.: Жишківнич В. Іконографія образу “Св. Параскеви П’ятниці” в українській іконі XIV – початку XVI століть // Українська Греко-Католицька Церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності). Науковий збірник. – Львів; Рудно, 2005. – Вип. 3: Матеріали III Міжнародної наукової конференції, м. Львів–Рудно, 25–26 травня 2005 р. – С. 46–53. Пор. також: Цимбаліста М. До питання іконографії святої Параскеви в українському іконописі кінця XIV – початку XVI століть (на прикладі пам’яток

зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького) // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2011. – № 8(13). – С. 94–106.

⁸³ Александрович В. Мистецтво... – С. 40; Його ж. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288, 290; Його ж. Західноукраїнські ікони... – С. 1040–1042.

⁸⁴ Серед української спадщини ця особливість зближує її з одинокою, як видавалося донедавна, під відповідним оглядом згаданою іконою архангела Михаїла з церкви святого Миколая у Стороні. Кольорові репродукції див., зокрема: Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. – Іл. 2; Світ... – Іл. 2; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 116. – Іл. 34.



*Свята великомучениця Параскева зі сценами історії.
З церкви архангела Михаїла в Ісяях*

та лінійна стилізація відкликаються до ісаївської “Богородиці” як єдиної ідентифікованої досі прямої попередниці під відповідним оглядом серед малярської спадщини перемишльського кола. Хоча як виразний “класичний слід”, так і відсутність – окрім лику – очевидних деформацій форми, вказують на перевагу в молодшій пам’ятці орієнтації, виведеної від аристократичної лінії східнохристиянської малярської традиції. Кульчицька “Свята великомучениця Параскева” – ще один не зауважений досі приклад (віддалений, у цьому сенсі самотній і через те винятково цікавий) чималого і, як виявляється, різноманітнішого, ніж досі уявлялося, впливу візантійської малярської культури монументального ранньопалеологічного зразка на українську мистецьку традицію. Водночас, як і ісаївська “Богородиця”, вона яскраво засвідчує глибокий творчий підхід місцевих майстрів до взірцевого візантійського досвіду та й очевидні самостійні результати такої постави. Разом вони так само наголошують на ширшому контексті розвитку національної малярської культури, природно, не обмеженої найперше досі сприйнятим аристократичним напрямом⁸⁵.

Попри виразну спорідненість із кульчицькою іконою, аналізована пам’ятка має навіть значно ближчий об’єкт серед української спадщини, на який у такому сенсі досі не звернуто уваги, хоча у них єдине походження й окремі виразні спільні риси. Ще перед відкриттям ісаївської “Богородиці” до наукового обігу впроваджено “Святу великомученицю Параскеву зі сценами історії” з того ж храму (НМЛ)⁸⁶. Вона так само не отримала докладнішого опрацювання й опинилася у канонізованому розряді “ікон XIV ст.”⁸⁷. З “Богородицею” її не зіставлено, очевидно, через... природну іконографічну відмінність, а до ширших пластів традиції авторка скромних публікацій про неї не сягала. Проте стилістика, позначена послідовним своєрідним дематеріалізуванням форми, та однокольоровою червоною плямою мафорію святої на зеленому тлі здатна виразно зблизити обидві ікони. Водночас зображення святої великомучениці за багатьма прикметами вирізняється істотно відмінними рисами (вузький розріз очей, мініатюризація та стилізація форм рук, їх рисунок та “готичний” (з огляду на час створення ікони, випадало б говорити про “передготичний”) уклад складок мафорію, які звисають з рук, його закінчення знизу обох біч постаті й рисунок білилом складок туніки). Тільки в поодиноких деталях (вуста та їх обведення білилом, малювання світлих частин лику) подібність сприймається ближчою. Проте,

⁸⁵ Цей не зауважений донедавна “паралельний” пласт традиції з усією очевидністю постав щойно з новітнім “відкриттям” найдавнішого західноукраїнського “Покрову Богородиці”. Див.: *Александрович В. Покров Богородиці*. – С. 83–181.

⁸⁶ Св. Параскева з житієм XIV ст. (?) з Ісаїв. – [Львів, 2005]; *Гелитович М. Нововідкриті з-під пізніших перемалювань пам’ятки іконопису із збірки Національного музею у Львові імені Андрея*

Шептицького // *Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. – Львів, 2006. – № 4(9). – С. 91–93.

⁸⁷ Новіша публікація відносить її уже безпосередньо до кінця століття: *Цимбаліста М. До питання іконографії...* – С. 95 (водночас подано також дату XIV ст.: там само. – С. 96). Стаття укладена як огляд іконографії на основі музейної збірки, до аргументації датування авторка при цьому не вдавалася.

попри спільне походження, на тлі перелічених принципових відмінностей індивідуального почерку єдине авторство, все ж, не видається вірогідним⁸⁸.

Через малочисельність найдавнішої спадщини та достатньо широкий спектр стилістичних пропозицій поодиноких її зразків, до того ж, не позбавлених виразної присутності візантійського елементу, пошуки аналогів виявляються складнішим завданням. Проте докладний аналіз з усією очевидністю показав окремі безперечні її особливості, притаманні для малярського напрямку, заново відкритого в Україні з віднайденням Дорогобузької ікони. Причому, спільність виявляється насамперед на рівні ранньої стилістики, а не її молодших прикладів – зрілих виявів традиції з-поміж спадщини уже першої половини XIV ст. Відповідний комплекс аргументів виявляється найважливішим доказом належності ісаївської знахідки до доробку майстрів “перехідної” версії малярства монументального ранньопалеолітичного зразка. З такою інтерпретацією вона мала б бути загалом синхронною дорогобузькій “Богородиці” чи тому малярству, яке та репрезентує.

Збережена в сільській церкві “Богородиця” відображає відповідну традицію через її спрощення поза сферою побутування аристократичної культури, взірцевим прикладом якої серед мистецької спадщини східнохристиянського кола виступає образ дорогобузького храму. Як уже зазначалося, цією особливістю аналізована ікона принципово вирізняється серед більшості ідентифікованих досі ранніх західноукраїнських зразків малярства, послідовно “приділених” до аристократичної культури. Втім, навіть один унікальний для свого часу малнівський “Покров Богородиці” здатний переконати в непоодинокості таких прикладів. Проте походження ікони як явища за часів його утвердження в Україні насамперед культури еліт та активніше поширення низового напрямку місцевої мистецької практики щойно від другої половини XV ст.⁸⁹ у поєднанні з нинішньою

⁸⁸ Ісаївська “Свята великомучениця Параскева” виразно співвідноситься зі згрупованими щойно останнім часом найдавнішими західноукраїнськими іконами “мініатюрного стилю” середини – другої половини XIII ст.: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... – С. 179–181. Пор.: *Його ж.* Західноукраїнські ікони другої половини... – С. 1038–1040. Проте водночас за особливостями індивідуальної манери анонімного автора вона виявляється немало відмінною, що, зрештою, зі свого боку, показало й зіставлення з ісаївською “Богородицею”. На тлі доступної нині малярської спадщини регіону ікона святої великомучениці сприймається досить відособленою й потребує дальшого всебічного ретельного дослідження. Безперечною видається присутність у ній еле-

ментів західної іконографічної традиції, що надає їй зовсім виняткового значення на тлі відомої досі малярської спадщини галицько-волинської доби.

⁸⁹ Цей важливий аспект національної мистецької традиції усе ще очікує докладнішого вивчення. До найраніших представників відповідного напрямку малярства належить анонімний автор групи ікон другої половини XV ст., об’єднаних навколо храмового “Різдва Богородиці” з церкви у Новій Всі (НМЛ). Його доробок згруповано: *Александрович В.* Священник Гайль... – С. 169, приміт. 1; *Ejusdem.* Ze studiów nad geografią malarstwa ikonowego. Środowisko przemyskie do początku XVI wieku // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku.* – Łańcut, 2003. – S. 61–62.

малочисельністю ранньої малярської спадщини визначили нинішню законодавірну рідкісність виявів відповідного пласту традиції.

Зрештою, щодо цього українська ситуація не оригінальна, а знову ж таки простує за історичною візрцевою моделлю, на визначальному напрямі розвитку якої аристократичний пласт так само панував неподільно. Проте в студіях над візантійською спадщиною останнім часом теж активніше привернуто увагу до малярства з-поза елітарного кола та периферійних відгалужень традиції. Одне з показових щодо цього відкриттів – не зафіксованого походження ікона Богородиці з Емануїлом початку XIII ст., відзначена унікальним для східнохристиянського культурного кола не тільки тієї доби образом юної Марії⁹⁰. Зазначену в ній лінію еволюції відображає також “Богородиця Гликофілуса” з Північної Греції⁹¹ (обидві – ВМ). Цей же напрям репрезентує й “Богородиця” з однієї із церков Верії (Верія, Археологічний музей)⁹². Їх визначальною спільною прикметою сприймається очевидна залежність від зразків аристократичного родоvodu, поєднана з відтворенням їх засад на зовсім іншому рівні. В ісаївській “Богородиці” такий підхід так само безперечний, проте водночас його показано в ще дальшому від класичної традиції відтворенні. Аналізована ікона видається якщо не ближчою до пізніших візантійських пам’яток аналогічного напрямку, то принаймні створеною у тому ж руслі завдяки активному використанню геометризації. Одним з можливих таких віддалених аналогів, наділених яскраво вираженим графічним началом, може бути наближена до ісаївського образу за характером стилізації та окремими кольоровими акцентами “Богородиця страсна” другої половини XIV ст. із однієї з церков Верії (ВМ)⁹³. Стилiстично вона, правда, значно молодша й безпосередньо випереджує згадані перемишльські ікони малярів короля Владислава II Ягайла кінця XIV – початку XV ст. Проте застосоване спрощення образної характеристики, формальної сторони високої професійної культури та співвіднесене з ними посилення графічного начала й очевидне обмеження кольорової гами тут також засвідчені цілком виразно.

Особливості зазначеного напрямку візантійського малярства, немало задані насамперед певним геометризуюванню форм, їх лінійно-площинним трактуванням не належали, звичайно, до явищ винятково провінційного кола чи – тим більше – не були його винаходом, а так само засновані на повторенні практики високої традиції. У цьому переконує хоча б згадана візантійська “Богородиця” XIII ст. Відповідна течія малярства класичної доби виявляється досить розбудованою, причому насамперед акурат в елітарному його відгалуженні. Зокрема, очевидним “укороченням” лівої сторони постаті при послідовній розбудові правої відзначена згадана ікона Богородиці останньої чверті XIII ст. з афонського монастиря Ватопед. Тими ж

⁹⁰ Acheimastou-Potamianou M. Icons... – II. 4. Докладніше про неї див.: Mouriki D. A Thirteenth-Century Icon with a Variant of the Hodegetria in the Byzantine Museum of Athens // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1987. – Vol. 41. – P. 403–414.

⁹¹ Acheimastou-Potamianou M. Icons... – II. 3.

⁹² Βοκοποπουλος Π. Α. Βυζαντινές εικόνες. – Πιν. 17.

⁹³ Acheimastou-Potamianou M. Icons... – II. 17.

рисами наділений і парний до неї “Спас”⁹⁴. Аналогічними особливостями позначена й намальована близько 1300 р. того ж походження ікона святого Дмитрія⁹⁵. Серед пізнішої спадщини елементи такого підходу видають парні намісні “Спас” та “Богородиця” соборної церкви монастиря Хіландар на Афоні⁹⁶. Не так давно опубліковані нові пам’ятки збірки Ватопеду пропонують ще більше матеріалу до цієї теми. З них до перелічених можуть бути додані намісна ікона Спаса другої половини XIII ст.⁹⁷, того ж часу чудотворна ікона Богородиці Портайіссі⁹⁸, близький до відзначеного “Святого Дмитрія” “Святий Георгій”⁹⁹. Своєрідне деформування постатей закономірно отримало в них зовсім інше вираження, проте загальну тенденцію та ширший контекст явища вони засвідчують цілком виразно й однозначно.

Наведені візантійські приклади підтверджують складення ісаївської ікони в загальному руслі головного напрямку еволюції східнохристиянської мистецької традиції, наголошуючи водночас на окремих своєрідних особливостях з-поза кола як класичної візантійської культури, так і місцевого її відображення. У них випадало би вбачати насамперед вірогідний саме місцевий внесок, до якого з усією очевидністю відіслало новітнє відкриття найдавнішого західноукраїнського “Покрову Богородиці” та найперше спосіб його залежності від опрацьованого в Холмі за часів князя Данила Романовича першовзірця¹⁰⁰. Цей “позавізантійський” і внаслідок цього наділений найяскравіше виявленим автохтонним началом напрям мистецької культури перемишльського кола підтримує також збережена в численних відтвореннях XV–XVI ст. оригінальна для східнохристиянського культурного кола іконографія житійного циклу святого Миколая, здогадно заснована на відтворенні втраченого храмового образу XIII ст. з посвяченої мірлікійському святителю перемишльської ротонди¹⁰¹. Молодший приклад самостійних

⁹⁴ Treasures... – No 2.11.

⁹⁵ Ibidem. – No 2.13.

⁹⁶ Ibidem. – No 2.16, 2.17.

⁹⁷ The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. – No 13.

⁹⁸ Ibidem. – No 15.

⁹⁹ Ibidem. – No 22.

¹⁰⁰ Про холмський родовід іконографії найдавнішого західноукраїнського “Покрову” див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 139–149, 173–178. Обґрунтовану тут холмську версію застосованого укладу підтвердила не так давно введена до наукового обігу храмова ікона Покрову (Мінськ, Національний мистецький музей Білорусі) з церкви в Андронові (нині в межах міста Кобрин) на Берестейщині: *Його ж.* Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андронові поблизу Кобрин // *Україна: культурна спадщина, на-*

ціональна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 55–71. Ще один близький образ (перемальований) походить з церкви в недалеких Хабовичах Кам’янецького р-ну (Мінськ, Музей стародавньої білоруської культури Інституту мистецтвознавства, етнології і фольклористики імені Кондрата Крапіві НАН Білорусі). Висловлюю щире подяку науковому працівникові музею, кандидатові мистецтвознавства Миколі Мельникову, який привернув мою увагу до цієї ікони у відповідному контексті. Коротко про нього без зазначення зв’язку з описаним аспектом української традиції див.: *Карелін У., Мельнікаў М.* Асабліваці ізоваў Пакроў і Апёка на Брэстчыне // *Волинська ікона: дослідження та реставрація.* – Вип. 10. – С. 65.

¹⁰¹ Про неї див.: *Александрович В.* Найдавніша перемишльська житійна ікона

аспектів традиції випадає вбачати також в унікальних для релігійної мистецької культури світу східного християнства згаданих монументальних цілофігурних далявських архангелах, призначених для молитовного ряду. Одиноким їх попередником – винятковим прикладом цілофігурної ікони з молитовного ряду для усього культурного кола візантійської орієнтації є “Євангеліст Матвей” кінця XIII ст. (Охрид, Галерея ікон церкви святого Климента – Богородиці Перивлєпти)¹⁰². Ісаївська “Богородиця”, зі свого боку, здатна підтримати цю на тлі малочисельності оригінальних зразків тогочасної спадщини поки достатньо скромно зазначену тенденцію релігійної мистецької практики західноукраїнських земель пізньої княжої доби. Вона виявляється наступною пам’яткою епохи, за якою і завдяки якій виразно вирисовується значно менше досі підтверджений автентичним матеріалом скромніший напрям малярської культури. Він виступає свідченням глибшого закорінення східнохристиянського малярського досвіду на місцевому ґрунті та не відомих уже нам успіхів, внаслідок яких його місцеве відгалуження сприймається ширшим, уже певним чином розбудованим на другу половину XIII ст. явищем із достатньо різномірним, судячи з обох найстарших оригінальних його зразків, набором конкретних виявів.

Доволі обмежений репертуар віднайденого дотепер у регіоні й доступного нині в різномірних виявах малярства останнього століття княжої доби виразно вказує на декілька відмінних, а нерідко водночас і немало віддалених поміж собою аспектів його побутування. Таке співвідношення поодиноких зразків та їх співіснування в одному достатньо вузькому середовищі здатні підвести до висновку про явище як окремий, досить розбудований самостійний аспект традиції. На першому плані, закономірно для все ще доволі раннього етапу еволюції, виділяється візантійський імпорт. Показовою особливістю спадщини західноукраїнських земель княжої доби виявляється щойно останнім часом стверджена його послідовна зорієнтованість насамперед на доробок столичних константинопольських майстрів, що, звичайно, не заперечує можливості пов’язань і на інших напрямках. У цьому виявляється одна зі щойно останнім часом встановлених прикметних історичних особливостей малярської культури Галицько-Волинської держави. Така орієнтація виступає саме сталою ознакою, закономірно властивою не тільки часам найбільшого піднесення. Відповідний контекст притаманний і для періоду сходження традиції за умов другої половини XIV ст., що найяскравіше доводить насамперед взірцевий у цьому його наповненні переказ константинопольського протографу доросинської ікони.

Відповідно до структури візантійсько-українських мистецьких взаємозв’язків¹⁰³, наступний рівень визначили репліки візантійських оригіналів. У найновіших дослідженнях ця проблема постала навіть на матеріалі, який зберіг відкликання до візантійських зразків, синхронних першому

святого Миколая та її репліки XV–XVI століть // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 156–181.

¹⁰² Velmans T. Lo stile dell’icona e la regola

constantinopolitana i Balkani e la Russia (VI–XV secolo) // Bakalova E., Passarelli G., Petković S., Vasiliu A., Velmans T., Vocotopoulos P. L. Il viaggio... – P. 56. – Il. 34.



*Богородиця з Емануїлом, Моління та апостоли.
Афон, монастир Пантократора*

століттю українського християнства¹⁰⁴ (що дає змогу хоч якось вдатися до досвіду зовсім “темного” дотепер періоду еволюції іконопису в Україні). Серед найдавнішої малярської спадщини Галицько-Волинської держави власне таким об’єктом за всіма прикметами сприймається Дорогобузька ікона, винятково висока аристократична культура якої немислима поза якнайглибшим візантійським контекстом¹⁰⁵. Перелік прикладів відповідного малярського напрямку розширює того ж кола згаданий втрачений оригінал кінця XIII ст. Жидачівської чудотворної ікони Богородиці (“Воплочення”) з прототипом у мармуровому рельєфі константинопольського Влахернського монастиря¹⁰⁶. З дещо молодшої спадщини не менш яскравим підтвердженням виявляються виняткові для власне позавізантійської традиції нечисленні українські ікони, створені під впливом напрямку, заснованого на вченні ісихастів¹⁰⁷.

Аналізована “Богородиця”, безперечно, теж зберігає переказ візантійського першовзірця. На це вказують пізніші наслідування близького до неї зразка, зокрема, в постаті Емануїла (пропорції, положення благословляючої руки) в іконі початку XV ст., де Богородицю з Емануїлом оточують Моління та апостоли (на повний зріст) на полях (Афон, монастир Пантократора)¹⁰⁸. Нині репліки відповідного протографу нечисленні, що вказує на, радше, скромний розголос самого прототипу. Проте, на відміну від переважної більшості актуально доступних пам’яток княжої доби, ісаївська ікона за усім складом ознак відтворює не аристократичний зразок, а об’єкт скромнішого рівня, позначений іншими ідеалами. Вона репрезентує той напрям професійної творчості, який, закономірно виходячи від канону високого мистецтва, інтерпретував його поза контекстом визнаних вершин професійної культури. Винятково яскравим прикладом цієї тенденції виявився малнівський “Покров”.

Аналізований образ, хоча й, безперечно, виводиться від малярства монументального ранньопалеологічного зразка, не продовжує, як і, зрештою, Дорогобузька “Богородиця”, досвіду майстрів його ранньої візантійської класики на зразок згаданої намісної ікони соборної церкви монастиря Ватопед чи старшої від неї, виконаної ще, очевидно, в 60-х роках XIII ст. – з монастиря Хіландар¹⁰⁹. Так само тільки на рівні загальніших

¹⁰³ Див.: *Александрович В.* Візантія і мистецька культура княжої України: моделі взаємовідносин // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 55–72.

¹⁰⁴ *Александрович В.* Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть // *Студії мистецтвознавчі.* – 2006. – Ч. 1(13): Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 38–49.

¹⁰⁵ Відзначене намагання В. Пуцка відшукати в ній неодмінне “спрощення” високого візантійського зразка засноване не лише на послідовному “недобачуванні” винятково яскравого комплексу

послідовно виражених аристократичних елементів стилю реліквії Дорогобужа, а й водночас, їх, як випадає визнати, цілеспрямованому свідомому не тільки применшенні, а й навіть ігноруванні. З цього приводу див.: *Александрович В.* Ікони княжої доби... – С. 234–240.

¹⁰⁶ *Александрович В.* Чудотворна ікона... – С. 128.

¹⁰⁷ Їх короткий огляд див.: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони другої половини... – С. 1040–1042.

¹⁰⁸ The Holy Monastery of Pantocrator. – No 039.

¹⁰⁹ Treasures... – No 2.8.

закономірностей стилістичної еволюції випадало б співвідносити її з Дорогобузькою іконою та малярством відповідного напрямку, причому, вона виразно попереджує виведену на українському матеріалі від дорогобузького протографу, як найяскравішого зразка відповідного кола, лінію еволюції. Саме ці моменти переконують у ранішому від неї походженні ісаївської “Богородиці”, принаймні, вона відображає попередній щодо стилістики своєї одинокій ближчій оригінальної паралелі серед місцевої богородичної іконографії етап еволюції традиції на західноукраїнському ґрунті.

Віднайдення цієї нової позиції малярської спадщини галицько-волинської доби з усією очевидністю диктує необхідність глибшого, ніж це вдалося зробити при відкритті самого явища, дослідження особливостей Дорогобузької ікони та пов'язаного з нею напрямку західноукраїнського малярства завершальної стадії княжої доби. Є очевидною потреба уточнення співвідношення укладеного досі комплексу ікон зі стилістикою класики раннього малярського доробку монументального ранньопалеологівського зразка та уточнення й конкретизації місцевих пов'язань серед взірцевої традиції. Першим кроком у цій роботі сприймається встановлене випередження ликом дорогобузької “Богородиці” ликів дів супроводу Марії з хіландарського “Введення”¹¹⁰. Вони, безперечно, не тільки відображають спільний контекст, а й належать до близьких етапів його внутрішнього розвитку. Проте лики дів образу Хіландарського монастиря послідовно засвідчують наростання графічної стилізації, що вказує на стосовно молодше походження відповідного відгалуження стилістики. Як переконують новіші дослідження, коло таких аналогів у візантійській спадщині може бути розширене й іншими, до того ж, докладно датованими об'єктами – з доробку монументального малярства. Одним з таких прикладів здатні стати лики дів згаданого “Введення” Троїцької церкви в Сопочанах та малярство відповідного кола (див. вище).

Звідкіля виводиться своєрідна стилістика аналізованого образу? Зіставлення як з українськими зразками княжої доби, так і значно чисельнішими візантійського походження підводить до висновку про перевагу в ісаївській “Богородиці” не іконного начала, винятково яскравим прикладом якого є її дорогобузька паралель, а методів, притаманних техніці монументального малярства. Найвиразніше це виявилось насамперед у трактуванні лику Богородиці. Якщо в дорогобузькій та луцькій іконах застосовано – не без очевидних чималих індивідуальних відмінностей у кожній з них – традиційну техніку висвітлення поверх санкірю, то в моделюванні ликів ісаївської підмальовок відіграє цілком інакшу роль. У Богородиці він, як відзначалося, майже суцільно перекритий верхнім шаром рожевої фарби з білилами, які слугують також для підкреслення найінтенсивніше освітлених місць та обведення поодиноких деталей. У лику Христа верхній шар прокладений не так густо. На щоках і шиї під ним проглядається чимало підмальовку, а

¹¹⁰ До цієї аналогії увагу привернуто: *Александрович В.* Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби // *Волинська ікона:*

питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – С. 20.

чоло здебільшого залишене в ньому, розбілену ж рожеву фарбу вжито винятково для окремих ліній, покликаних завершити моделювання. Більшою плямою вона використана тільки для підкреслення коротких пасм волосся над чолом. Таким способом викінчення лику наділена ще тільки згадана ісаївська ікона святої великомучениці Параскеви. Тому аналізований образ, безперечно, належить до рідкісних об'єктів малярського доробку регіону. Прикметні для нього відсилання до канонів монументальної традиції засвідчують як окремі елементи стилістики, так і наведені аналогії у візантійському культурному колі. Це надає йому зовсім своєрідної винятковості на західноукраїнському тлі, оскільки традиція монументального малярства на місцевому ґрунті за тогочасних умов скромно відображена джерельними переказами для середовища володимирського князя Володимира Васильковича¹¹¹ та надто незначними археологічно віднайденими рештками монументальних ансамблів¹¹². Співвідносячись із досвідом монументального малярства, ісаївська “Богородиця” здатна хоч якось розширити уявлення як про цей скромніший свого часу й маловідомий уже нині аспект творчості, так і мистецьку культуру західноукраїнського регіону загалом. Само по собі таке виразне виявлення традицій монументального малярства для епохи не дивина – саме цим виділяються на ціле століття молодші згадані “радрузькі” ікони малярів короля Владислава II Ягайла. Зрештою, це загальновідома особливість релігійної мистецької практики східнохристиянського культурного кола й на західноукраїнському ґрунті новоідентифікований приклад – тільки найраніший дотепер встановлений.

Очевидно, на актуальному етапі студій над мистецькою спадщиною Галицько-Волинської держави й при безперечній оригінальності ікони на місцевому тлі непросто докладніше виявити увесь комплекс її своєрідних особливостей. Не підлягає, однак, сумніву, що в зіставленні як з поодинокими ранішими, так і численнішими пізнішими позиціями малярського доробку вона – разом зі ще своєріднішою за стилістикою “Святою великомученицею Параскевою зі сценами історії” – помітно розширює загальний образ тогочасної культури. Як і малнівський “Покров”, хоча на зовсім іншому рівні, вона теж пропонує поповнення репертуару практикованих форм і засобів з-поза найпоширенішого й через те ніби “звичного” кола. Це не тільки збагачує скромний відображений в автентичних пам'ятках досвід усе ще мало відомого важливого періоду історії мистецької культури західноукраїнських земель додатковим, не відзначеним досі істотним аспектом. Ісаївське відкриття додає до нього принципово новий, навіть дещо несподіваний на тлі дотеперішніх уявлень, струмінь, показує не просто ширший контекст самої традиції. Йдеться водночас і про очевидний тісніший взаємозв'язок зі взірцевою візантійською практикою. Завдяки відкриттю

¹¹¹ Найновіший аналіз відповідних матеріалів див.: Мельник В. Писемні джерела до історії монументального малярства Галицько-Волинського князівства // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 148–150. Пор. також:

Александрович В. Малярство княжої Волині... – С. 47–99.

¹¹² Найновіший короткий огляд відповідного аспекту тогочасної традиції див.: Александрович В. Монументальне малярство. – С. 905.

ісаївської “Богородиці” візантійська присутність та внесок в утвердження українського відгалуження сукупного досвіду східнохристиянського світу виявляється зафіксованим у ще одній, оригінальній для місцевої спадщини іконі. Вона, зі свого боку, так само вимовно показує виразне відкликання до візантійського взірця як прикметну якнайширшу основу традиції, невід’ємний історичний компонент її власного внутрішнього складу.

На тлі відсутності серед спадщини перемишльського кола оригінальних зразків періоду переходу від засвідченого щойно останнім часом ідентифікованою групою найстарших об’єктів місцевої традиції давнішого малярства “мініатюрного стилю” до панівної на заключному етапі галицько-волинської доби хронологічно наступної молодшої версії монументального ранньопалеолігівського взірця нововідкрита ісаївська “Богородиця” зайняла досить своєрідну й водночас вельми показову позицію. Вона виявляється самотньою на місцевому ґрунті автентичною позицією, здатною поєднати найстарші збережені в регіоні ікони середини – другої половини XIII ст. з наступною немало відмінною за сталим комплексом ознак їх групою, уже першої половини XIV ст., створеною за умов останніх десятиліть існування Галицько-Волинської держави. У ширшому, загальному східнохристиянському, контексті це ще одна пам’ятка, яка на яскравому прикладі підтверджує щойно останнім часом не тільки зауважені, а й показані через вимовний підбір конкретних показних зразків якнайтісніші пов’язання галицько-волинського малярства середини – другої половини XIII та XIV ст. у взірцевій візантійській традиції. Вона не тільки розширює уявлення про візантійську орієнтацію західноукраїнської мистецької практики на відповідному напрямі. Пропонуючи досить своєрідну на місцевому тлі її версію, ісаївська знахідка істотно розширює контекст побутування взірцевого досвіду, переконує, що він не обмежувався винятково сферою класики аристократичної орієнтації. Вона вказує на той мало відомий широкий контекст малярської культури, який на тлі доступного фонду малярської спадщини щойно останнім часом починає відкриватися й осмислюватися як невід’ємна складова частина широкої творчої практики західноукраїнських земель княжої доби.

Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України

НЕВІДОМИЙ КИЇВСЬКИЙ КНЯЗЬ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIV СТОЛІТТЯ

В історії Києва та Київської землі одним із найменше вивчених є період від здобуття міста військами хана Батия до литовського завоювання. З цього часу дослідники мають у своєму розпорядженні розрізнені та нерідко суперечливі відомості, які дають змогу тільки поверхово реконструювати цю епоху, хоча тогочасні процеси виявилися доленосними для подальшої історії України.

Напередодні облоги Києва військами хана Батия князь Данило Романович організував похід та взяв у полон Ростислава Мстиславовича, який короткотривало князував на Київщині. Але сам Данило Романович не затримався у місті, а призначив посадником тисяцького Дмитра¹. Незабаром Романовичі вирішили віддати Київ Михайлові Всеволодовичу, однак той не відважився князувати тут з огляду на татарську загрозу². Через декілька місяців після того, як монголо-татари здобули столицю Русі, Михайло Всеволодович повернувся до Середньої Наддніпрянщини, однак недовго перебував поблизу Києва й згодом подався до Угорщини³.

У 1243 р. Київ, яким до того володів Данило Романович, хан Батий передав князеві Ярославові Всеволодовичу⁴. Проте він залишився у Володимирі, посадивши у “придбаній” давній столиці намісника – боярина Дмитра Єйковича⁵. Після смерті боярина у 1246 р., на думку Анджея

¹ Староруські київські і галицько-волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодинський) // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. – Гарвард, 1990. – Т. 8. – С. 332 (671); Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 782. Галицько-Волинський літопис цитуємо за Хлебніковським списком, який, на нашу думку, докладніше передає архетип Києво-Галицько-Волинського літописного зводу, ніж Іпатіївський. У дужках подано поклики на третю, найпізнішу посторінкову пагінацію

Хлебніковського кодексу, яка найкраще відчитується у цьому виданні. Щоб полегшити орієнтацію у літописному тексті наведено також поклики на Іпатіївський список.

² Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 332 (672); Ипатьевская летопись. – Стб. 783.

³ Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 335 (676), 337 (680); Ипатьевская летопись. – Стб. 789, 795.

⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 470.

⁵ Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 341 (688); Ипатьевская летопись. – Стб. 806.

Поппе, Київ належав Данилові Романовичу, а з 1249 р.⁶ – Олександрові Ярославовичу⁷. Останній, як і його батько, повернувся до Новгороду, а в 1252 р. зайняв владимирський стіл. Після цього суздальські князі перестали цікавитися Києвом. Хоча в Густинському літописі (укладеному в 20-х роках XVII ст.⁸) у повідомленні про смерть князя Ярослава Ярославовича сказано, що він був “великий князь Московский и Киевский”⁹, цю інформацію вважають недостовірною¹⁰.

У середині 50-х років Данило Романович організував похід на Київ¹¹. Він зібрав підпорядковані йому військові сили (з дружинами пішли його брат Василько Романович і сини Шварно та Лев), а й звернувся за допомогою до литовського короля Міндовга. Той пообіцяв: “пришлю к тебѣ Романа и новгородци абы пошел кѣ Възвєглю от туда и кѣ Киевоу”¹². Однак, здобуття Возвєглю до приходу литовців спричинило конфлікт між учасниками.

Отже, без литовської допомоги Данило Романович не мав відваги боротися за Київ, мабуть, усвідомлював серйозність противника. Вважається, що упродовж другої половини XIII ст. у Києві князів не було¹³, а перебували посадники, які управляли містом за дорученням якогось із Рюриковичів, найімовірніше, когось з Ольговичів. Про чернігівських князів другої половини XIII ст. відомо небагато. Наймогутнішим серед них був Роман Михайлович Старий, згаданий у літописах упродовж 1263–1276 рр. Перша звітка вказує на успішно відбитий литовський напад. Тоді ж його донька Ольга вийшла заміж за волинського князя Володимира Васильковича¹⁴. Відзначимо, що за декілька років до цього, у листопаді 1259 р. Василько Романович віддав

⁶ *Poppe A. Biskupstwa na Rusi 988–1300 // States Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004. – S. 858.*

⁷ *Лаврентьевская летопись. – Стб. 472.*

⁸ *Єршов А. Коли й хто написав Густинський літопис? // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1930. – Т. 100, ч. 2. – С. 205–211; Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 13.*

⁹ *Густинская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 40. – С. 126.*

¹⁰ *Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ, 1991. – С. 445–446; Клепатський П. Г. Очерки по истории земли Киевской. Литовский период. – Біла Церква, 2007. – С. 51; Русина О. Україна під татарами та Литвою (Україна крізь віки. – Т. 3). – Київ, 1998. – С. 29. Дослідники використовують цю звітку як вірогідну. Див. напр.: Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Киев,*

1885. – Т. 1. – С. 226; Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1873. – Кн. 4. – С. 222; Івакін Г. Ю. Київ у другій половині XIII ст. // Старожитності Русі-України. – Київ, 1994. – С. 239.

¹¹ Михайло Грушевський датував похід осінню 1255 р. (*Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 7. – С. 360–361*), Леонід Махновець – літом–осінню 1256 р. (*Літопис руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – Київ, 1989. – С. 417*).

¹² *Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 335 (712); Ипатьевская летопись. – Стб. 838.*

¹³ *Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 170–172; Русина О. Україна... – С. 30.*

¹⁴ *Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 363 (728–729); Ипатьевская летопись. – Стб. 861–862.*

доньку Ольгу за чернігівського князя Андрія Всеволодовича¹⁵ і відтоді до 90-х років XIII ст. Романовичі не намагалися поширити свою владу на Київ.

Своєрідна позиція Романа Михайловича виявилася під час зимового походу 1275–1276 рр. проти литовців, який золотоординський хан Менгу-Тимур організував на вимогу Лева Даниловича. Дослідники зауважили, що монголо-татари ніяк не хотіли розпочинати штурм Новгородка без сильно-го і войовничого брянського князя¹⁶. Галицько-Волинський літопис наголо-шує, що Роман Михайлович і Гліб Ростиславович смоленський прийшли “съ великою силою”¹⁷. Найімовірніше, Роман Михайлович володів Києвом у 60–70-х роках XIII ст., управляючи і прилеглою територією через намісника.

Його сина Олега згадано тільки у зв'язку із зимовим походом 1275–1276 рр. Мабуть, після батька саме йому належав Київ в останній чверті XIII ст. Про нього є відомості у Любецькому пом'янику: “князя Олга Ро-мановича; вел. князя чер. Леонтія, оставившаго дванадесять темъ людей и приємшаго ангельакій образ; во иноцех Василия”¹⁸. Проте докладніший запис вміщено у Введенському пом'янику: “Кнз: Олга Романовича. Велик: Князя Черниговского оставившему дванадесят тем людей и приємшему ангелскій образ Инока Леонтія”¹⁹. Отже, чернече ім'я Олега – Леонтій. У наступному рядку згадано й іншого Рюриковича: “Инок: Князя Василия”²⁰.

Уявлення про Київ з-перед литовського періоду розширює покрай-ній запис: “В 6825 (1317)/ си / Патариць / при великомъ/ князе / списано / быста / книга / Иване Даниловиче / и митрополите / Петре / Киевскихъ”²¹. Він написаний півуставом на нижніх полях від першого до тринадцятого аркушів рукопису, в якому вміщено список Києво-Печерського патери-ка, що його дослідники датують кінцем XV ст.²², кінцем XV – початком

¹⁵ Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 358 (719); Ипатьевская летопись. – Стб. 848. Походження Андрія Всеволодовича дискусійне. Його вважають сином Всеволода Святославовича Чермного (Ратов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – Москва, 1977. – С. 124; Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 408), чи Всеволода Лаврентія Ярополковича (Зотов Р. Вл. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Санкт-Петербург, 1892. – С. 80, 114, 195, 287; Баумгартен Н. А. Вторая ветвь князей галицких. Потомство Романа Мстиславича // Летопись историко-родословного общества. – Москва, 1909. – Год. 5. – Вып. 1(17). – С. 30; Літопис... – С. 421).

¹⁶ Грушевський М. Історія... – С. 179; Бобрухин В. М. Українська державність удільної доби. – Луганськ, 2002. – С. 216.

¹⁷ Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 367 (737); Ипатьевская летопись. – Стб. 873.

¹⁸ Див.: Зотов Р. Вл. О черниговских князьях... – С. 26.

¹⁹ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / Упор. О. Кузьмук // Лаврський альманах. – Київ, 2007. – Вип. 18 (Спецвыпуск 7). – С. 17.

²⁰ Там само.

²¹ Санкт-Петербург, Российская национальная библиотека. – Отдел рукописей. – Ф. 893 (Собрания Ю. А. Яворского). – № 9. – Л. 1–13. Висловую вдячність докторові мистецтвознавства, провідному науковому співробітникові бібліотеки Наталії Василівні Рамазановій за скопіювання тексту покрайнього запису.

²² Краткий отчет Рукописного отдела ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина за 1914–1938 гг. – Ленинград, 1940. – С. 60.

XVI ст.²³, першою третиною XVI ст.²⁴ Це відпис “Патерика”, переписаного у Києві в 1317 р. Його придбав професор Київського університету Юліан Яворський (1873–1937) у Києві в червні 1905 р. і згодом передав до Відділу рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, де він і зберігається. Описуючи рукопис, Лідія Ольшевська проаналізувала зміст маргіналій²⁵.

У покрайньому записі згадано київського князя Івана Даниловича, інших відомостей про якого не віднайдено. Для ідентифікації особи важливим є ім'я його батька. Першим серед Рюриковичів сина назвав Данилом князь Роман Мстиславович. Окрім Романовичів, у XIII ст. це ім'я відоме тільки серед нащадків згаданого Ярослава Всеволодовича. Один із його синів, можливо, п'ятий за старшинством, називався Данило. Писемні джерела подають небагато інформації про нього. Уперше він вказаний 1238 р. серед шести синів князя, які залишилися живими після монголо-татарської навали на Володимиро-Суздальську Русь²⁶. Під 1256 р. літописи повідомляють, що “преставися князь Даниль Ярославич”²⁷. Мабуть, він помер бездітним, адже нічого не знаємо про його нащадків. Олександр Ярославович (Невський) мав сина Данила (1261–1303), батька Івана Даниловича Калита (+1340). Проте на 1317 р. він уже давно помер.

Натомість єдиного сина Данила мав князь Мстислав Данилович. Галицько-Волинський літопис згадує його двічі під час походу Романовичів разом з татарами на Польщу в лютому 1280 р.: “Левъ рад и поиде с татары... а Мстиславъ и Володимир и сынъ Мъстиславъ Данило...”, “и пришедшее къ Судомирю... переидоша рѣкою по ледови... первее переиде Левъ съ своим полком и сыном своим Юрієм и по нем Мстислав и сынъ емоу Данило”²⁸. З огляду на цю звістку, Данило Мстиславович народився не пізніше першої половини 60-х років XIII ст. Погоджуємося з Даріушем Домбровським, який вважає, що князь помер до 1288 р., оскільки князь Володимир Василькович не згадав про нього серед родичів і можливих спадкоємців²⁹. На нашу думку, саме його сина вказано в наведеному покрайньому записі.

Дослідники не звертали уваги на звістку Густинського літопису під 1305 р.: “В то лѣто начат в Києвъ княжити Иоаннь Даниловичъ Калита вѣнчукъ Ярослава”³⁰. Вірогідність³¹ переказу заперечували, хоча й намагалися

²³ Ольшевская Л. А. Типолого-текстологический анализ списков редакций Киево-Печерского патерика // Древнерусские патерики: Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик / Издание подготовили Ольшевская Л. А. и Травников С. Н. – Москва, 1999. – С. 260, 309–310.

²⁴ Там же. – С. 310.

²⁵ Там же. – С. 309. Фрагмент запису опубліковано: Еє же. “Киево-Печерский патерик” (Текстология, литературная история, жанровое своеобразие). Авт. дис. канд. филол. наук. – Москва, 1979. – С. 5.

²⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб. 469; Летопись по Воскресенскому списку //

ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. 7. – С. 143.

²⁷ Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 4, ч. 1. – С. 232; Рогожский летописец // ПСРЛ. – Петроград, 1922. – Т. 15, вып. 1. – Стб. 32.

²⁸ Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 370 (742–743); Ипатьевская летопись. – Стб. 881.

²⁹ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich (Biblioteka genealogiczna. – Т. 6). – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 232.

³⁰ Густинская летопись. – С. 128.

³¹ Грушевський М. Історія... – С. 167; Клепатський П. Г. Очерки... – С. 51;

якось його пояснити. Зокрема, Вадим Стависький зазначає: “Густинський літопис містить звістку про те, що одночасно з захопленням Києва Гедиміном “киевское княжения” отримав московський князь Іван Калита... Цей запис зроблено під 1305 р., передає реальний факт організації влади над Києвом за угодою 1324 р... Стаття про отримання Іваном Калитою “киевского княжения” сягає “Літописця” 1389–1392 рр. митрополита Кипріяна, куди потрапила з київського літопису 1385 р. Володимира Ольгердовича, де вміщена під 1324 р. Причина її переставлення у “Літописці” під 1305 р. – намагання пояснити проживання поза Києвом митрополита Петра”³².

Дмитрій Александров припускає, що звістка Густинського літопису в “цілому правдоподібна”. Беручи до уваги інформацію Симеонівського літопису, він вважав, що московський князь Юрій Данилович, передбачаючи можливість захоплення Києва військами тверського князя Михайла Ярославовича, послав Івана Даниловича з дружиною гарантувати безпечно прибуття митрополита Петра до столиці митрополії. Але датування цієї події потрібно скоригувати з 1305 на 1307 р.³³

Густинський літопис повідомляє про Івана Калиту ще раз: “В лѣто 6830.1322. Прийде из Орды Иванъ Даниловичъ вѣнукъ Александровъ, упросивъ себѣ у царя Турецкого великое княжение”³⁴. Зіставлення двох записів переконує у тому, що в датованій 1305 р. звістці Івана Калиту помилково названо внуком Ярослава Всеволодовича – він доводився йому правнуком, а от у другій, під 1322 р., вже правильно названо внуком. Привертають увагу відмінності у написанні його імені: “Иоаннь” (1305) і “Ивань” (1322). На нашу думку, в авторському тексті Густинського літопису була тільки звістка про Івана Калиту 1322 р. Згодом у якомусь джерелі знайдено запис (можливо, це був покрайній запис), що в 1305 р. у Києві почав князувати Іоан Данилович. Інтелектуал XVII ст., який його відшукав, зробив спробу ідентифікувати князя. Після певних пошуків він дійшов висновку, що це був син Данила Ярославовича – Іван, тому поряд з іменем дописав прізвисько Калита. Мабуть, він досить поверхово ознайомився із Густинським літописом й помилився у визначенні осіб. Отже, згадка про початок князювання у 1305 р. в Києві Івана Даниловича Калити є пізньою вставкою, зробленою до авторського тексту літопису або одного з його ранніх списків. Насправді у 1305 р. в Києві почав князувати син Мстислава Даниловича Данило.

У 1305 р. державою Романовичів управляв король Юрій Львович, про що свідчить титул на його печатці – “Король Русі. Князь Володимирії”³⁵. У

Русина О. Контрверзи історії київської княжої традиції XIII–XIV ст. // *Ї ж. Студії з історії Києва та Київської землі*. – Київ, 2005. – С. 78–79.

³² Стависький В. И. “Киевское княжение” в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // *Внешняя политика Древней Руси*. – Москва, 1988. – С. 98–99; *Його ж.* Київ та київське літописання в XIII

столітті. – Київ, 2005. – С. 96–97.

³³ Александров Д. Н. Южная, юго-западная и центральная Русь в XII–XIV вв. и образование Литовского государства. – Москва, 1994. – С. 163–165.

³⁴ Густинская летопись. – С. 128.

³⁵ Лапто-Данилевский А. Печати последних галицко-володимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь

цей час йому підкорилися Луцьке і Володимирське князівства, якими на зламі 80–90-х років XIII ст. володів Мстислав Данилович. Дата його смерті не відома, дослідники зазначають, що він помер між 1290–1315 рр.³⁶ Д. Домбровський, зокрема, вказав на 1289 р. і 1308 р. та навів аргументи на користь часу між 1300–1305 рр. Першу дату він обґрунтував повідомленням Яна Длугоша, що стосується походу 1300 р. “*principes Russie*” до Сandomirської землі. Одним із руських князів міг бути Мстислав Данилович. Повідомлення Галицько-Волинського літопису, що учасниками походу були Лев і Мстислав Даниловичі, він справедливо піддав сумніву³⁷. На нашу думку, у ньому брали участь князі Юрій Львович, Лев Юрійович і, можливо, Лев Данилович. Мстислав Данилович, найімовірніше, помер у першій половині 1290 р. Зауважимо також, що в 1288 р. Володимир Василькович не заповідав би князівство Мстиславові Даниловичу, якби той не мав спадкоємця. На час смерті діда Іван Данилович був ще неповнолітнім. Лев Данилович скористався цією ситуацією і поширив свою владу на Луцьке й Володимирське князівства. На нашу думку, у 90-х роках XIII ст. Лев Данилович поширив свою владу також на Київщину. У 1305 р. Іван Данилович князував у Києві як намісник короля Юрія Львовича.

Романовичі, скориставшись неповноліттям Івана Даниловича, відібрали його спадкові князівства, а згодом він став їхнім службовим князем. Раніше в такій ситуації перебував князь Всеволод Олександрович. Його батька, Олександра Всеволодовича, Данило Романович підступно схопив навесні 1234 р., коли той їхав у Київ до тестя, Володимира Рюриковича, і, напевно, розправився з ним. Тоді ж старший Романович приєднав Белзьке князівство. Через десять років, у 1244 р., Всеволод Олександрович як службовий князь Данила Романовича брав участь у битві на р. Січніці: “Всевольтъ не поможе имъ [двірському Андрієві і стольнику Якову Марковичу] и навороті конь свои на бѣгъ”³⁸. Через рік у критичний момент битви поблизу Ярослава Данило Романович послав на допомогу дворському Андрієві

всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 244–245, 249.

³⁶ Див. огляд історіографії: *Dąbrowski D. Rodowód...* – S. 177.

³⁷ *Dąbrowski D. Rodowód...* – S. 177–178; *Ejusdem. Genealogia Mscisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku).* – Kraków, 2008. – S. 378–380. Відзначимо, що повніший і докладніший текст Продовження Галицько-Волинського літопису є в неопублікованому списку Марка Бандури, де відповідний фрагмент виглядає так: “В лѣто 6808 (1300) князи ж Русине Левъ, Мстислав, Роман Даниловичи и інне княжата собрали войско великое...”: Санкт-Петербург. Библиотека Российской

Академии наук. – Отдел рукописей. – № 21.3.14. – Л. 231 об. Цю звістку запозичено з “Хроніки” Мацея Стрийковського, у якій сказано: “*Chazęta Ruskie... Z mocą wojsk zwoich do ziemie Sendomirskiey... wtargneli*” (*Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodska, y wszęstkęy Rusi Kijowskiey, Moskiewskiey, Siewierskiey, Wołhińskiey, Podolskiey, Podgorskiey, Podlaskiey etc.* – Krolewiec, 1582. – S. 375). Тут немає імен князів, тому очевидно, що автор сам вирішив, хто з Романовичів брав участь у поході.

³⁸ Іпатъевская летопись. – Стб. 797. Більша частина цього речення відсутня у Хлебніковському списку. Див.: Староруські, київські і галицько-волинські літописи... – С. 338 (682).

“20 мужей избранных ...Василии же Глибович и Всеволод Олександрович, Мстислав не мога Андрѣви бѣжаста назад къ Сянови”³⁹. Більше відомостей про нього немає. Відзначимо, що Всеволод Олександрович був двоюрідним племінником Данила Романовича, як і Іван Данилович – Юрія Львовича.

Джерела зберегли скупі звістки про службових князів Романовичів. Данилові Романовичу служили Ізяслав Свіслоцький і Гліб Волковийський⁴⁰. Володимирові Васильовичу – Василько Слонімський⁴¹ і Юрій Пороський⁴².

Іван Данилович народився, найімовірніше, у 80-х роках XIII ст. До призначення у Київ він встиг зарекомендувати себе на службі в Романовичів, можливо, перебуваючи посадником у якомусь зі значних центрів Руського королівства. На нашу думку, є очевидною залежність між смертю митрополита Максима у грудні 1305 р.⁴³ і призначенням до Києва Івана Даниловича. Король Юрій Львович після понад півстолітньої перерви відновив інститут київського князя для піднесення авторитету давньої столиці. Як відомо, у 1299 р. митрополит Максим “не терпя татарско[го] насилья, оставя митрополью и збѣжа ис Киева и весь Киевъ розбѣжалъся”⁴⁴. Навіть якщо це повідомлення – перебільшення, певна частина жителів могла піти з митрополитом. Іван Данилович, мабуть, мабуть мав подбати про відродження Києва.

Після смерті у 1305 р. митрополита Максима король Юрій Львович висунув свого кандидата Петра на вакантну кафедру. Напевно, передбачаючи, що константинопольський патріарх, який недавно погодився на заснування Галицької митрополії, не захоче призначити його ставленика київським митрополитом, король Юрій Львович, поставивши у Києві свого намісника, князя Івана Даниловича, намагався чинити певний тиск на візантійську церковну ієрархію. Очевидно, він натякав константинопольському патріархові, що може не впустити до столиці небажаного кандидата.

Після 1317 р. Іван Данилович, мабуть, нетривалий час князував у Києві. Інших відомостей про нього немає. У головному вівтарі Софійського собору віднайдено графіті XIII–XIV ст. про смерть 12 червня “раба Божого Івана”⁴⁵. Звичайно, неможливо довести, його стосунок до князя Івана Даниловича. На нашу думку, Данило Острозький, згаданий у 1340 р., його син, названий на честь діда – Данила Мстиславовича. Дослідники висловлювали різні думки щодо походження князів Острозьких⁴⁶. Ми вважаємо, що вони ведуть родовід від Данила Романовича. Допускаємо, що Острог з прилеглою територією Іван Данилович отримав ще від короля Юрія Львовича.

³⁹ Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 340 (686); Ипатьевская летопись. – Стб. 803.

⁴⁰ Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 352 (706); Ипатьевская летопись. – Стб. 831.

⁴¹ Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 371–373 (744–748); Ипатьевская летопись. – Стб. 884–889.

⁴² Староруські київські і галицько-волинські літописи... – С. 389–390 (781–782); Ипатьевская летопись. – Стб. 930.

⁴³ Лаврентьевская летопись. – Стб. 528; Новгородская четвертая летопись... – С. 252.

⁴⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб. 485.

⁴⁵ Висоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – Киев, 1960. – Вып. 1. – С. 97.

⁴⁶ Огляди історіографії див.: Войтович Л. Княжа доба... – С. 509–510; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Вид. 2. – Київ, 2008. – С. 91–94.

Існує думка, що в першій половині XIV ст. у Києві княжували представники путивльської династії⁴⁷. Вона виводиться від звістки синодика Новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Після поминання Іоана Путивльського “страстотерпца и чудотворца, убиенного от татар за христиан”, у ньому читаємо: “Кн. Іоанна Володимера Іоанновича Киевского, и сестру его, Кн. Елену, Кн. Андрея Вруцкого, и сына его, Кн. Василия, убиенного в Путивле”⁴⁸. Значно повніший поминальний запис цитованого Введенського суботника: “Кнз: Ивана Володимера Ивановича, и сестру его Княгиню Елену Киевского, и Боярина Михаила Андреевича оупирчка и Сына Ивана Блуда”⁴⁹. Згадки про Андрія Вруцького і його сина Василя ідентичні в обох пам’ятках. Відзначимо, що поминання боярина і його сина серед чернігівських князів є незвичним – тільки поряд з іменем Михайла Всеволодовича записаний його боярин Федір⁵⁰: вони разом були страчені за наказом хана Батия та згодом канонізовані.

Про князя Івана-Володимира Івановича інших відомостей немає. Його батьком напевно відзначений у наведеному записі Іоан Путивльський, загинув від рук татар. Андрій Вруцький, мабуть, – його брат. Оскільки Івана-Володимира записано без дружини, з сестрою і без синів, він, очевидно, помер до одруження. Після Івана Даниловича у Києві він княжував як службовий князь Лева Юрійовича, очевидно, недовго: наприкінці другого десятиліття і в першій половині 20-х років XIV ст. Андрій Вруцький, на нашу думку, у Києві не княжував.

Публікований покрайній запис доповнює історію Києва та Київщини перших двох десятиліть XIV ст. Він також підтверджує вірогідність звістки “Книги знань про всі королівства, землі і володіння, які є у світі” про входження Києва до Руського королівства короля Юрія Львовича⁵¹.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

⁴⁷ Зотов Р. Вл. О черниговских князях... – С. 115; Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – С. 140; Русина О. До питання про київських князів татарської доби // Її ж. Студії... – С. 13.

⁴⁸ Филарет, митрополит. Чернигов. Терем с епископиею, усыпальница и Синодик князей // Черниговские епархиальные известия. – Чернигов, 1863. – № 10; Его же. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 43, прим. 61; Милордович Г. А. Любеч, Черниговской губернии,

Городоцкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1871. – Кн. 2. – С. 37, прим. 65.

⁴⁹ Поменник... – С. 18.

⁵⁰ Там само. – С. 17.

⁵¹ El libro del conocimiento todas los reinos, tierras y señorías que son por el mundo / Ed. Espada M. F. // Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid. – Madrid, 1877. – T. 2. – S. 33.

ПРОБЛЕМА ВАСАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ДМИТРА ДЕТЬКА ВІД УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ ЛЮДОВИКА І*

У першій половині XIV ст. володарі Угорського королівства постійно контактували з останніми Романовичами. Спробуємо виокремити ряд сюжетів, докладніше відображених у документальних матеріалах. Насамперед це міграційні рухи, двосторонні соціальні взаємини тощо. Про осіб та сім'ї східнослов'янського походження, які переселилися на постійне проживання до Угорщини й відзначені в актових матеріалах XIV ст., є чимало відомостей. Немала кількість переселенців у минулому належала до "руського"*** нобілітету й відповідно була наділена привілеями після приїзду до королівства. Королі або ж їхні сановники на місцях виділяли доволі значні землі – феоди (із правом довічного успадкування родичами), що передбачало, очевидно, перехід вказаних представників знаті на постійну службу. Останні виконували як військові функції, так і охорону кордонів, були дрібними та середніми урядовцями при дворі короля чи королеви, серед оточення представників заможної світської та духовної верхівки. Часто це комеси, йобабіони (або ж сини йобабіонів) королівських фортець, магістри та ін. У документах ці особи фігурують як знатні за родовим походженням та заможні.

Широке коло повноважень, посади й титули, впливи при дворах монархів як Арпадської, так і Анжуйської династій, участь у різноманітних військових кампаніях перетворили східнослов'янських вихідців на одну з досить помітних і активних громад іноземного походження у житті королівства XIII–XIV ст.

Частина переселенців на новому місці зберігала хоча б на рівні власної родової ідентифікації поняття Rus, Ruska, Ruthenus, послуговуючись ним ще багато десятиліть, як, наприклад, під Dobó-Ruska***, відомий в Угорському

* Матеріали для цієї публікації зібрано завдяки всебічній підтримці польського стипендіального комітету ЮНЕСКО в 2011 р.

** Поняття "руський" свідомо береться в лапки, оскільки немає докладної інформації, звідки саме були згадані переселенці – з Київської, Галицької чи Волинської земель. Галицькі землі у XIII – на

початку XIV ст. не завжди ототожнювалися з Руссю навіть за умов правління тут від 1198/1199 р. (з перервами) київської з походження династії Романовичів.

*** Етимологія назви роду Dobó, Dobos може опосередковано засвідчувати участь одного з перших його представників музикантом у військових кампаніях угорських королів барабанщиком.

королівстві від XIV до XVIII ст.¹, чи Theza², який започаткував графське сімейство. Більшість учасників переселенського руху ідентифікувати з відомими літописам знаними боярами чи представниками нижчих знатних прошарків суспільства майже неможливо. Винятками є хіба Володислав Кормиличич – Ladislaus Ruthenus³, з високою вірогідністю Судислав – Subislaus (etc.) de genere Ludan(?)⁴, можливо, також Иванко Станиславич – Jowan filius Iruslou чи “Артѣмѣи епѣпъ Галицькыи”. Проте походження абсолютної більшості переселенців (а це понад півсотні осіб та сімейств) документами руського та угорського походження взагалі не підтверджується.

Окремо в нашому дослідженні постає дуже дискусійна постать Дмитра Детька, вивчення біографії якого та стосунків з угорськими королями Карлом Робертом (1308–1342) і Людовиком I (1342–1382), попри наявні джерела, на наш погляд, все ж, бажає кращого⁵. Дискусійним є не тільки характер і стиль взаємовідносин з монархами, а й походження особи.

¹ Anjou-kori oklevéltár / Szer. F. Piti. – Budapest; Szeged, 1999. – Т. 23: 1339. – Old. 130–131; Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis (Anjoukori Okmánytár) / Szer. I. Nagy. – Budapest, 1883. – Köt. 3: 1333–1339. – С. 550–552; Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 10 (Наджупан Березької жупи, м. Берегово). – Оп. 8. – Спр. 37. – Арк. 1 та ін.

² Про першого представника роду на службі в династії Анжу відомо з документів 1312 та 1318 рр.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae, 1832. – Т. 8, V. 2. – С. 147; Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis (Anjoukori Okmánytár) / Szer. I. Nagy. – Budapest, 1878. – Köt. 1. – С. 281; Anjou-kori oklevéltár / Szer. Gy. Kristó. – Budapest; Szeged, 1994. – Т. 3: 1311–1314. – Old. 190.

³ Див., зокрема: Волощук М. М. “Вокняжение” галицьке Володислава Кормиличича (1210–1214 рр., з перервами): міфи та реальність // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 15. – С. 38–48; Його ж. Невідомі сторінки біографії Володислава Кормиличича (1214–1232 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 16. – С. 29–39.

⁴ Див., зокрема: Волощук М. М. Судислав de genere ludan. Спроба генеалогічно-біографічної реконструкції // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2010. – Т. 260, кн. 1. – С. 257–273. Про нащадків Судисла-

ва, які мешкали в Угорському королівстві, див.: Його ж. Доброслав Судич: спроба біографічного нарису // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 2. – С. 20–31; Його ж. “Филя древле прегордыи” / Fila Supruniensis. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 189–196.

⁵ В “Енциклопедії Львова” зазначено: “Дмитро Дедько (Дмитро Детько; р. нар. невід. – 1349) – галицький боярин, управитель або староста землі Русі – частини Галицько-Волинської держави (1340–1349)”: Енциклопедія Львова / За ред. А. Козицького. – Львів, 2008. – Т. 2. – С. 100–101.

⁶ Див. повний текст документа: “Ludouicus, Dei gratia Rex Hungariae, *fideli suo viro Magnifico, Comiti Dechk, Capitaneo Ruthenorum* [курсив наш – М. В.], salutem et gratiam. Conqueruntur Nobis fideles ciues ac hospites ciuitatum nostrarum regni Hungariae praedicti, et specialiter ciues ciuitatis nostrae Cassa vocatae, cum rebus scilicet mercimonialibus ad Rutheniam, procedere consueti, quod cum ipsi, cum eorum rebus mercimonialibus ad loca tributorum vestrorum peruenirent, Tributarii Vestri super ipsos tributum superfluum, imo omnino iniustum, et plus quam a populis, seu Mercatoribus regni Poloniae, ac aliorum regnorum, ab ipsis exigerent, et extorquerent indebite, et iniuste; quare *fidelitatem Vestrae*

Відомо, що після раптової смерті останнього представника династії Романовичів Юрія II Тройденевича (1323–1340) у квітні 1340 р. саме Дмитро Детько перебрав управління в Галицькій землі. Стосунки із сусідніми володарями, втім також династією Анжу, склалися по-різному, оскільки як Карл Роберт (а від 1342 р. – Людовик), так і польський володар Казимир III (1333–1370) розглядали Галичину і Волинь об'єктами власної зовнішньої політики, особливо на тлі татарської загрози в першій половині XIV ст. Угорські королі ще від 1205–1206 рр. користувалися титулом *Galitiae Lodomeriaequae Rex*, що надавало їм додаткових прав на ці землі. Титул успадкували й представники династії Анжу, тому перед Дмитром Детьком постало складне питання врегулювання відносин із угорцями.

У документі 1344 р. монарх звертався до галицького правителя як “...вірного свого мужа, управителя Русі, комеса Дечка” (“...fidei suo viro Magnifico, Comiti Dechk, Capitaneo Ruthenorum”)⁶. На перший погляд, подібне звертання засвідчувало пряме васальне підпорядкування щодо короля Людовіка. Однак історики по-різному тлумачили як вказану формулу, так і особистісний статус самої персони.

Зокрема, Михайло Грушевський вважав, що “титулатуру Людовикового листа до Детька треба пояснити тим, що, визнаючи за собою традиційні королівські права на Галичину, Людовик з того становища називав Дедька своїм васалом”⁷. Винятково як урядовця Галицької землі (однак, очевидно, самостійного) розглядав посаду Дмитра Детька Іванов⁸.

Оригінально зміст акту 1344 р. оцінив Валентин Гарданов, який зазначав: “Грамота Людовіка складена з таким розрахунком, щоб не принижувати Дмитра і, висловлюючи йому зовнішні знаки королівського благовоління, дати відчутти в той же час, що він не рівня “божій милості” королю Угорщини..., в особі Дмитра-“дядьки” угорський король має справу не зі своїм васалом, а з таким же суверенним володарем, як і він сам”⁹.

Іван Крип'якевич прийшов до думки, що станом на середину XX ст. “...залишається нез'ясованим, чи Дмитро Детько керував самостійно чи залежав від Любарта або ж був васалом угорського або польського

Magnificentiae [курсив наш – М. В.] de praesentibus requirimus diligenter, nihilominus damus in mandatis, quatenus super fatos ciues et hospites quarumlibet ciuitatum nostrarum, et specialiter praedictae ciuitatis nostrae Cassa, in locis tributorum Vestrorum per vestros tributarios superfluum tributum, ac plus, quam a populis et hospitibus regni Poloniae, et aliorum regnorum exigere facere non velitis, et non debeatis; aliud propterea non facturum; imo eosdem solutis iustis, et ab antiquo consuetis eorum tributis, de locis vestrorum tributorum libere, et absque omni impedimento abire permitti faciat, saluis rebus et personis. Datum Budae in octauis

festi Ascensionis Domini. Anno Millesimo, trecentesimo, quadragesimo quarto”: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae, 1833. – Т. 9, V. 1. – С. 209–210.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т., 11 кн. – Київ, 1993. – Т. 4. – С. 29.

⁸ Івановъ П. А. Историческія судьбы Вольнской земли съ древнѣйшихъ временъ до конца XIV вѣка. – Одесса, 1895. – С. 236.

⁹ Гарданов В. К. “Кормильство” в Древней Руси (К вопросу о пережитках родового строя в феодальной Руси IX–XIII вв.) // Советская этнография. – 1959. – № 6. – С. 248.

королів"¹⁰. Схожих сумнівів щодо статусу як самого Дмитра Детька, так і підконтрольних йому земель (принаймні до 1344 р.) дотримуються Леонтій Войтович¹¹ та Олег Купчинський¹².

Олег Мазур¹³ інтерпретував сюжет так: "Неоднозначність цих формулювань (у дипломі короля Людовика від 1344 р. – М. В.) не тільки переконливо свідчить, що угорський монарх звертається до володаря сусідньої незалежної держави, але й виступає цікавою ілюстрацією важкого пошуку придворним канцеляристом угорського короля відповідних формул до особи, влада якої за середньовічними канонами аж ніяк не могла бути визнана легітимною"¹⁴.

Однак у європейській історіографії від кінця XIX ст. сформувалося інше коло істориків, які стверджують, що Дмитро Детько був прямим васалом представника Анжуйської династії. До найпопулярніших прихильників такого погляду належать польські вчені¹⁵, завдання яких на початку XX ст. полягало в історичному обґрунтуванні неповноцінності державницьких прагнень українців, а отже, – демонстрації їхньої нездатності до суверенного правління й у Середньовіччі. Ця історіографічна традиція практично без змін зберігається і на рубежі XX–XXI ст.¹⁶

Найповнішою аргументація виглядає на сторінках монографії Генрика Пашкевича¹⁷. В основі пошуку відповідей на ключове запитання про ймовірність васальної залежності від угорського короля історик обрав згадане *inscriptio* акту 1344 р. Він переконаний, що Дмитро Детько після спільної угорсько-польської військової кампанії навесні 1340 р. отримав від Карла Роберта та Людовика I посаду старости, яка, безумовно, символізувала підпорядкування вказаним монархам. Систему доказів власної позиції історик будував на підставі порівняльного аналізу словосполучень "славний муж" ("*vir magnificus*"), "ваша величність" ("*vestra Magnificentia*") та їх використання в

¹⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-е видання, із замінами і доповненнями. – Львів, 1999. – С. 146.

¹¹ Войтович Л. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Його ж. Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 375–376, 379.

¹² Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 194–195.

¹³ Дивно, але вказаний сюжет не став об'єктом вивчення дослідника галицького боярства Андрія Петрика (див., наприклад: Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. 4. – С. 62–63; Його ж. До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів //

Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Вип. 5. – С. 40; Його ж. Еліти Белзької землі XIII–XIV ст. // Белз і Белзька земля. – Белз, 2006. – Вип. 2. – С. 21).

¹⁴ Мазур О. "Demetrius Detko, provisor seu capitaneus terrae Russiae" (інститут "старійшини" у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) // Семінарії "Княжі часи". – Львів, 2002. – С. 19–20.

¹⁵ Див., наприклад: Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – T. 1. – S. 218; Dąbrowski J. Kazimierz Wielki. Twórca Korony Królestwa Polskiego. – Kraków, 2007. – S. 32.

¹⁶ Див.: Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2004. – S. 92–94 etc.

¹⁷ Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 78–81.

офіційному угорському і польському діловодстві. Приклади Г. Пашкевича засвідчують, що подібні звертання правлячі монархи не раз застосовували щодо своїх підданих у межах країни, а відтак не варто розцінювати таку формулу як щось особливе, покликане підтвердити суверенний статус Дмитра Детька з огляду іноземного монарха¹⁸. Цей погляд надалі не спростовано, втім й у статті О. Мазура¹⁹, аргументи якого виглядають не так переконливими.

Серед інших вчених, які впевнено, хоча й без наведення доказів, називали Дмитра Детька васалом короля, був Фелікс Шабульдо²⁰. В угорській історичній науці вказаний сюжет предметом розгляду не став²¹. Щобільше, на сторінках історичних видань у списку васально залежних від Людовика I країн галицькі землі не фігурують²².

Отже, пропоновані оцінки взаємовідносин угорського монарха з галицьким боярином кардинально відрізняються між собою. Наше завдання полягає не лише у спробі переосмислення відомих та вже аналізованих документальних свідчень про особу Дмитра Детька, а й інтерпретації інформації з тих актів, які не були об'єктом вивчення, однак можуть мати цінні вказівки до теми нашого дослідження. При цьому не ставиться завдання заглиблюватися у деталі стосунків галицького боярина з литовським князем Любартом чи Казимиром III – увагу буде зосереджено на відносинах з угорським королем.

Кількість знахідок про Дмитра Детька у наративному та актовому матеріалі першої половини XIV ст. не надто велика. Фактично – це декілька документів, у яких він фігурує свідком їх укладення, група особисто виданих грамот, а також відкликання до нього у документах, створених поза східнослов'янськими землями²³.

У контексті нашого дослідження важливою є цитата з хроніки Яна із Чарнкова, де постає "боярин на ім'я Датко, що володів замком Перемишль" ("...baro Datko nomine castrum Przemysl habens")²⁴. Належність боярина до Перемишльської землі, наявність у нього тут певних земельних ресурсів

¹⁸ Ibidem. – S. 81.

¹⁹ Мазур О. "Demetrius Detko..." – С. 19–20.

²⁰ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Киев, 1987. – С. 40.

²¹ Див., наприклад: A magyar nemzet története / Szerkeszti Szilágyi Sándor. – Budapest, 1895. – K. 3: Az Anjou ház és Örökössei 1301–1439 / Irták Pór Antal és Schönherr Gyula. – Old. 162–163.

²² Див., наприклад: Engel P. Die Barone Ludwigs des Grossen, König von Ungarn // Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis / Szer. Jenő Fitz. – Székesfehérvár, 1985. – Sz. 22. – Old. 11–19; Huber A. Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vassallenländer // Archiv für österreichische Geschichte. –

Wien, 1885. – Bd. 66. – S. 3–14 etc.

²³ Майже всі документи востане видані і перекладені: Куникъ А. А. Объяснительное введение къ грамотамъ и лѣтописнымъ сказаніямъ, касающимся истории Червонной Руси въ XIV в., съ приложениемъ подлинныхъ текстовъ // Болеславъ-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сборникъ матеріаловъ и изслѣдованій / Сооб. О. Генсіоровский и др. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 113–197. Повторно частину документів опубліковано: Купчинський О. Акти... – С. 179–180, 182, 186, 194–197, 199–200.

²⁴ Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum // Pomniki dziejowe Polski / Monumenta Poloniae historica / Ed. A. Bielowski. – Lwów, 1872. – T. 2. – S. 622.

ніхто з істориків не брав під сумнів²⁵. Однак при цьому не зважали на те, що та ж особа згадана в документах Юрія II та акті 1344 р. за фонетичною та лексичною формою власного імені відповідає групі осіб (або ж населених пунктів!), що часто фігурували й на сторінках угорських актів, датованих між 1244–1385 рр.²⁶ – Dechk, Detk, Dethk, Detkh, Dethka та ін.

Важливою є інформація про поселення на зразок Detk/Dethk/Detha в сусідніх із Галицькими землями комітатах Абауйвар та Боршод²⁷. Ґрунтовне історично-географічне дослідження вказаних населених пунктів провів угорський професор Дьордь Дьорффі. Зокрема, село Детек (Detek, комітат Абауйвар) відоме лише під 1274 р., в останній чверті XIII ст. місце було незаселеним (*vacuam penitus et habitatoribus destitutam*)²⁸, причини чого автор не назвав. Натомість село Дета (Detha, комітат Боршод), що фігурує на сторінках дипломів 1323 та 1330 рр., стало предметом земельних суперечок між угорськими можновладцями²⁹. На такому тлі етнічне і соціальне походження Д. Детька не виглядає цілком однозначним.

Актуальне це повідомлення і з огляду на ймовірність походження Д. Детька також із села Дядьков (літописний Божский Дѣдьковъ) у Пониuzzi (можливо, у Болоховській землі)³⁰.

У 1907 р. Аріст Куник запропонував інакшу версію походження даної особи – із с. Дмитровичі поблизу Судової Вишні, що поряд з кількома іншими селами (Iesmenich, Plesouich et Porouich*) до кінця XIV ст. “належали до Перемишльської фортеці”³¹. Версія історика ґрунтувалася на повідомленні дипломів, датованих 1385 р., в яких угорська королева Марія надала у розпорядження Іоанні de Palugya та його братів перераховані місцевості з огляду на те, що попередні власники, названі в джерелах Desk et Iwan (на думку видавця – дружина Іоанна/Іванна) не мали спадкоємців, що могли б загосподарювати вказані села³².

²⁵ Дотеперішні підсумки досліджень цього питання див.: Мазур О. “Demetrius Detko...” – С. 16–17.

²⁶ Codex diplomaticus Hungariae... – Buda, 1830. – Т. 5, V. 3. – С. 477–478; Ibidem. – Buda, 1830. – Т. 6, V. 2. – С. 49; Ibidem. – Buda, 1837. – Т. 7, V. 4. – С. 97; Ibidem. – Buda, 1832. – Т. 8, V. 1. – С. 447; Ibidem. – Buda, 1842. – Т. 9, V. 7. – С. 38; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. – Pest, 1873. – V. 10: 1290–1300. – N 26; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae: In 2 t. / Ad edendum praeparavit V. Sedlák. – Bratislava, 1980. – Т. 1: Inde ab anno MCCCCI usque ad anno MCCCCXIV. – С. 433; Ibidem. – Bratislava, 1987. – Т. 2: Inde ab anno MCCCCXV usque ad anno MCCCCXXIII. – С. 23, 346, 460.

²⁷ Codex diplomaticus Hungariae... – Т. 9, V. 7. – С. 38; Ibidem. – Buda, 1842. – Т. 10, V. 7. – С. 236–237.

²⁸ Györffy Gy. Az Árpadkori Magyarországnak történeti földrajza: 4 k-ban. – Budapest, 1966. – K. 1: A–Cs. – Old. 77.

²⁹ Ibidem. – Old. 770.

³⁰ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001. – Т. 2. – Стб. 792.

* Маються на увазі три сусідніх села на схід від Перемишля, розділених нині українсько-польським кордоном, – Яксманичі на території Польщі та розташовані по український бік кордону Поповичі і Плешевичі в Мостиському р-ні Львівської обл. (ред.).

³¹ “...ad Castrum Premisl pertinentes et spectantes”: Куник А. А. Объяснительное введение... – С. 132–133.

³² Codex diplomaticus Hungariae... – Buda, 1834. – Т. 10, V. 1. – С. 225–226, 261–262, 321–322. Цікаво, що згідно із артикулом № 10 Золотої булли 1222 р.,

За словами історика, “хоча ототожнення Дмитра Детька з Desk-ом у грамоті 1385 р. і з Dechk-ом грамоти 1344 р. не було зауважене, все ж, воно не підлягає жодному сумніву”³³. І хоча важко погодитися з думкою, що село Дмитровичі отримало назву саме від цього свого власника, версія історика про належність перерахованих населених пунктів самому Д. Детькові небезпідставна з огляду на повідомлення Яна з Чарнкова. Іншим опосередкованим підтвердженням такого зв'язку є інформація кількох уторських актів початку XIV ст. Зокрема, в дипломі від 24 червня 1309 р., виданому в Естергомі, згадано ряд знатних осіб зі Зволена, втім, – Desk filius comitis Mike (Деск син комеса Міке, можливо – Миколи)³⁴. Із аналогічним за формою написання іменем останній відомий з документа від 13 квітня 1312 р.³⁵, однак, вже у королівському акті від 13 січня 1315 р. вказана особа постає як Detk³⁶. Таке порівняння додатково засвідчує тотожність усвідомлювання імені при його різночитанні і різному написанні.

Упродовж XIX – на початку XXI ст. при обговоренні на сторінках різноманітних видань проблеми походження прізвища (чи прізвиська) боярина Дмитра Детька (Дядька) майже всі історики сходились на його пов'язаності з виконанням певних обов'язків вихователя, можливо – при дворі князя Юрія II або ж котрогось із його попередників³⁷. Відтак, а priori, – цей предикат слов'янського (з високою вірогідністю – східнослов'янського) походження. При цьому ідентифікацію вказаної особи в акті Людовика I, де боярин віднотований під іменем Dechk, вчені пояснювали помилкою королівського канцеляриста³⁸. Однак історики в цьому випадку суперечать самі собі. Зокрема, О. Мазур, допускаючи ймовірність помилкової передачі імені персони, якій адресувався документ (sic!), залишався переконаним, що сам сюжет диплома “...є цікавою ілюстрацією важкого пошуку [курсив наш – М. В.] придворним канцеляристом уторського короля відповідних формул до особи, влада якої за середньовічними канонами аж ніяк не могла бути визнана легітимною”³⁹. Тобто, писар ретельно підшукував необхідне звертання до адресата, але допустився помилки в його імені!? Таке припущення виглядає досить дивним.

оновленого проекту від 1231 р. та неодноразовими їх підтвердженнями в другій половині XIII – середині XIV ст. посада комеса могла передаватися у спадок від батька до сина: “Si quis iobagio habens honorem in exercitu fuerit mortuus, eius filius vel frater congruo honore sit donatus et si serviens eodem modo fuerit mortuus, eius filius – sicut regi videbitur – donetur”. Див.: The Laws of the medieval kingdom of Hungary: In 2 t. / Ed. J. M. Bak, Gy. Bónis and J. R. Sweeney. – Idyllwild, 1999. – T. 1: 1000–1301. – S. 33.

³³ Куникъ А. А. Объяснительное введение... – С. 133.

³⁴ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T. 1. – S. 295.

³⁵ Ibidem. – S. 421.

³⁶ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T. 2. – S. 23.

³⁷ Найповніша аргументація на сторінках таких праць: Грушевський М. Історія... – С. 430–433; Гарданов В. К. “Кормильство”... – С. 248–249; Мазур О. “Demetrius Detko...”... – С. 17.

³⁸ Куникъ А. А. Объяснительное введение... – С. 79; Гарданов В. К. “Кормильство”... – С. 249; Мазур О. “Demetrius Detko...”... – С. 17.

³⁹ Мазур О. “Demetrius Detko...”... – С. 19–20.

При цьому не брано під увагу того, що в угорській актовій документації, виданій і доступній для опрацювання, кількість згадок ідентичних за написанням і звучанням із предикатом Дмитра, досить велика, починаючи від середини XIII ст. Нам досі не відомо достеменно, яким саме чином ця особа з'явилась при дворі Юрія II Тройденовича, причому одразу ж на найвищих щаблях. Перша згадка про неї в актовому матеріалі останнього Романовича припадає на 11 лютого 1334 р.⁴⁰ У договорі із Тевтонським орденom Temetrius Detko фігурує серед свідків на другому місці після галицького єпископа Ходка⁴¹. Таке високе становище пояснювали, як правило, функціями кормильця, "дядьки" при представниках правлячої династії. Однак, з огляду на прямі лексичні та фонетичні співпадіння у звучанні і написанні прізвища/прізвиська боярина Дмитра, ми не виключаємо його родового походження із угорських земель.

Урядування Дмитра Детька в Перемишльській землі (про що зазначав Ян із Чарнкова) на тлі відвоювання Карлом Робертом до 1322 р. більшості східних земель⁴² та, як свідчить з географічного погляду чудово укладений "Анонімний опис Східної Європи", просунення сфер впливу династії Анжу щонайменше до правого берега р. Прут⁴³ взагалі не виглядає дивним. Хоча Абауйварський комітат, де згадується поселення Detk/Dethk, і не знаходився безпосередньо на кордоні з Перемишльською землею, все ж, він був наближеним до східнослов'янських теренів. Перейти на службу до Юрія II, залишаючись підданим Карла Роберта, а відтак – і Людовика I, було не так складно. Подібні випадки трапляються впродовж усього XIII ст. Володислав Кормильчич, Судислав, мабуть, – Жирослава та інші в різний час були підданими двох володарів.

Те, що Д. Детько після 1340 р. використовував кирилицю в офіційній документації⁴⁴ також не дивина, бо навіть Казимиру III належить цілий ряд актів, виданих саме церковнослов'янською мовою⁴⁵. Кириличні та глаголичні тексти періодично трапляються і на території Угорщини. Крім того, *capitaneus Russiae* послуговувався і латинською мовою, що не дивно хоча б з огляду на аналогічну практику попередника⁴⁶. Рівень його освіченості та здібностей був, безперечно, високим. Дмитро, зокрема, виконував обов'язки княжого судді і печатника при Юрієві Болеславові II, був членом боярської ради⁴⁷. До квітня 1340 р. – це одна з найближчих осіб монарха, яка перебувала в його оточенні щонайменше шість років.

⁴⁰ Купчинський О. Акти... – С. 174.

⁴¹ Там само. – С. 179.

⁴² Найрепрезентативніший приклад – захоплення Маковицької фортеці (*castrum Machk*), яке вчинили угорці в 1322 р.. Див.: *Codex diplomaticus Hungariae...* – Budaë, 1837. – Т. 8, V. 6. – С. 60.

⁴³ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* / Ed. O. Górka. – Cracoviae, 1916. – С. 47–48.

⁴⁴ Лапто-Данилевській А. С. Печати

послѣдніх галичско-владимірських князей и ихъ совѣтниковъ // Болеславъ-Юрій II... – С. 300.

⁴⁵ Див., наприклад: *Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej y Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie*. – Lwów, 1868. – Т. 1. – С. 6.

⁴⁶ Купчинський О. Акти... – С. 187–192, 199–200.

⁴⁷ Петрик А. До історії боярських родів... – С. 40.

Тому, загалом, ми не заперечуємо його участі у вихованні котрогось із дітей правлячої династії, звідки за Дмитром закріпилось прізвисько Дядько/Дедько (Дѣдько). Одначе ми не відкидаємо, що він міг бути вихідцем з Угорщини, зокрема, зі слов'янського середовища комітатів Абауйвар чи Боршод, де й знаходилося поселення Detk/Dethk, від назви якого майбутній боярин міг отримати інший варіант свого особистісного ототожнення в документах – зручніший для угорських канцеляристів. Саме тому в акті 1344 р. ідентифікація Дмитра виглядала як Dechk, що для Людовика I було звичнішим з огляду на ймовірну попередню практику не зафіксованих у джерелах відносин із досліджуваною особою та старих форм ідентифікацій, можливо, уживаних до першої писемної згадки про нього в оточенні Юрія II з 1334 р.

Запропоноване припущення потребує нового аналізу політичних подій 1340–1341 рр. Участь боярина Дмитра у змові проти Юрія II та його отруєнні навряд чи відповідала інтересам угорського короля. Принаймні про якусь позитивну реакцію Карла Роберта нічого не відомо, хоча й не виключено, що вона таки була, адже поряд із польськими у поході до східнослов'янських земель взяли участь і угорські підрозділи на чолі з палатином Віллермом Другетом.

Згадана кампанія, по-різному відображена в документах, очевидно, проходила на двох напрямках – волинському та галицькому, причому війська на марші і під час самого походу так і не були об'єднані під одним керівництвом. За “галицький напрямок”, як ми переконані, відповідав саме палатин В. Другет⁴⁸. Імовірно, що частина історичної Галицької землі у першій половині XIV ст. вже перебувала у сфері впливу династії Анжу – на це неоднозначно натякає “Анонімний опис Східної Європи”⁴⁹. Можливо, такий контроль був забезпечений після успішного придушення чергового опору місцевої опозиції на чолі з Петром Петене⁵⁰. Як і кампанія Казимира III, угорська випава, що тривала, на наш погляд, упродовж 19–20 квітня – не раніше 7 травня 1340 р.⁵¹, завершилась успішно, навіть попри те, що не збереглося повідомлення про будь-які перипетії облоги, штурмів міст чи інших військових зіткнень.

Зрозуміло, що і після польсько-угорських походів квітня–травня 1340 р. статус Дмитра Детька як у країні, так і стосовно обох угорських монархів, суттєво видозмінився. Не останнє місце в таких метаморфозах посідала очевидно чимала зацікавленість ординського хана Узбека (1313–1341) в контролі над спадщиною Романовичів.

Джерельні матеріали угорського походження не раз підкреслюють, що від 1334–1335 рр. спостерігалася татарська загроза⁵². Хроніка Іоана

⁴⁸ Див. спеціальне дослідження: Волощук М. М., Стасюк А. Є. Про похід палатина Віллерма in Rutheniam у квітні 1340 р. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 17. – С. 53.

⁴⁹ Anonymi Descriptio... – S. 47–48.

⁵⁰ Див., наприклад: Волощук М. М. До

питання східнослов'янського походження Петра Петуні // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 21–35.

⁵¹ Волощук М. М., Стасюк А. Є. Про похід... – С. 53.

⁵² Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae: In 7 Bd. / Herausgegeben Vincenz Brandl. – Brünn, 1864. – Bd. 7: 1334–

Вітодуранді констатує, що ще за життя Болеслава-Юрія Тройденевича в лютому 1340 р. “велика кількість татар та інших поган голодом і бідами вдарили по землях Кракова та Угорщині”⁵³. Однак більшість сучасних описуванням подій наративів та актовий матеріал засвідчують спустошення татарами польських та угорських земель щонайменше від другої половини 1340 – початку 1341 рр. Вказаний напад був настільки резонансним, що знайшов відображення у цілій низці документів, жодним або ж майже жодним чином не пов’язаних між собою⁵⁴. Польський король навіть намагався залучитися папською допомогою й листувався з цього приводу⁵⁵. Однак отримав тільки декларації про підтримку.

Із хроніки Яна з Чарнкова відомо, що саме Дмитро Детько (*baro Datko nomine*), Данило з Острога й інші представники місцевого нобілітету були причетні до залучення ординців у походи проти П’ястів та Анжу⁵⁶. Причому, загрозлива тенденція для сусідніх зі східнослов’янськими володінь зберігалась, як видно з джерел, і надалі. Зокрема, під 1342 р. Малопольські аннали повідомили, що “татари спустошили Люблінську та

1349. – Abteilung 3. – S. 889; *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum ex exteriorum scriptorium* / Concinnata St. Katona in Regia Universitata Bvdensi historiarum doctore archidiocesis Strigoniensis presbytero. – Budaë, 1790. – *Seria* 3, t. 2. – S. 55.

⁵³ “...multitudo Tartarorum et aliorum paganorum famis inedia compulsa terram regis Gragowie (тобто, Кракова – М. Б.) et Ungarie ingressa est”: *Chronica Johannis Vitodurani* / Baethgen Friedrich // *Monumenta Germaniae historia*. – Berolini, 1924. – T. 3 (*Series nova*). – S. 181, 184.

⁵⁴ Див., зокрема: *Johannes Victorien-sis 1211–1343* // *Fontes Rerum Germanicarum*: In 5 Bd. / Herausgegeben Joh. F. Boehmer. – Stuttgart, 1843. – Bd. 1. – S. 438; *Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens* / Herausgegeben J. Voigt. – Königsberg, 1848. – Bd. 3. – S. 34–35; *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia* / Ed. A. Theiner. – Romae, 1859. – T. 1: 1216–1352. – S. 637–638; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia* / Deprompta collecta ac serie chronologia disposita ab A. Theiner. – Romae, 1860. – *Tomus primus: ab Honorio pp. III. usque ad Gregorium pp. XII. 1217–1409*. – S. 468; *Rocznik Malopolski* / Ed. A. Bielowski // *Monumenta Poloniae*

historica / Ed. A. Maleki, W. Ketrzyński, X. Liske. – Warszawa, 1861. – T. 3. – S. 199; *Rocznik Traski* // *Monumenta Poloniae historica* / Ed. A. Bielowski. – Lwów, 1872. – T. 2. – S. 860–861; *Incipit secundus liber secundae partis cronicae Pragensis, scriptus ad venerabilem partem dominum Johannem IV Pragensem episcopum XXVII* // *Fontes rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen* / Herausgegeben von dr. J. Loserth. – Wien, 1875. – Erste abteilung. – Bd. 8: *Die Königsaal-er Geschichtequellen mit den zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag*. – S. 564–565; *Documente privitoare la Istoria Românilor* / Culese de E. de Hurmuzaki. – Bucuresci, 1887. – V, T. 1: 1199–1345. – S. 658–660.

⁵⁵ *Bullarium Poloniae* / Ediderunt et curaverunt I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś. – Romae, 1982. – T. 1: 1000–1342; *Bullarium Poloniae* / Ediderunt et curaverunt I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś. – Romae, 1985. – T. 2.

⁵⁶ *Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum*. – S. 621–622. Очевидно, що фрагмент із праці Яна з Чарнкова запозичив згодом Ян Длугош. Див.: *Dlugossii Joannes. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae: In 10 libros* / Komit. red. Z. Kozłowska-Budkowa i inni. – Warszawa, 1975. – Lib. 9. – S. 294–295.

Сандомирську землі”⁵⁷. Цей напад на околиці Любліна відзначив також Ян із Чарнкова⁵⁸.

Отже, опрацьований актовий та наративний матеріал, у контексті ймовірного походження Дмитра Детька зі слов'янського населення володінь Анжу, засвідчує далеко не лояльне його наставлення щодо угорських земель та безпосередньо – правлячої династії. Мав місце значно більший патріотизм якраз до колишніх володінь Романовичів. Можливо така ситуація була зумовлена колись негативним ставленням родичів Дмитра або ж його самого до утвердження Карла Роберта в Угорщині, що, ймовірно, спричинило переїзд Дмитра Детька до сусідніх володінь Болеслава-Юрія Тройденовича. Ми не виключаємо, що хтось із родичів досліджуваної персони міг брати участь у виступі проти Анжуйської династії під керівництвом Петра Петене, Копоса Борси, синів Аби Амадея чи Матея Чака.

Відтак, на нашу думку, диплом 1344 р., в якому король Людовик I називав правителя *fidelis suus vir Magnificus* та *comes*, міг відтворювати традицію колишнього звертання ще за проживання Дмитра в межах королівства. Ми переконані, що така формула, безперечно, не підкреслювала жодної реальної залежності адресата від угорського монарха, що додатково засвідчує й сам зміст документа – прохання про організацію торгівлі in *Rutheniam* купців із Кошиць на пільгових умовах.

При цьому ми не стверджуємо, що Дмитро Детько був угорцем за походженням. Численні топонімічні згадки, імена знатних осіб на зразок *Dechk*, *Detk*, *Dethk*, *Detkh*, *Dethka* та ін. у комітатах Абауйвар та Боршод уможливають припущення про ймовірно слов'янське коріння його батьків, можливо навіть їх належність до колишніх переселенців до Угорщини зі східнослов'янських земель. За браком прямих підтверджень висловлені міркування, закономірно, залишаються тільки версією.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

⁵⁷ “*Tarthari devastabant (terram) Lublinsensem et Sandomoriam*”: *Rocznik Malopolski*. – S. 199.

⁵⁹ *Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum*. – S. 622.

ОДИН РІЗНОВИД ЗАСТІБОК ДО ШКІРЯНОЇ СУМКИ З ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА

У 2010 р. проводилися археологічні дослідження на території городища літописного Звенигорода (Пустомитівський р-н Львівської обл.). Вивчалася південна частина окольного города¹. Крім об'єктів і культурного шару епохи бронзи – пізньоримського періоду, відкрито забудову й культурний шар середини XI – першої половини XIII ст.² Серед численного речового матеріалу зафіксовано два предмети, що виділяються із загалу артефактів раннього Середньовіччя. Обидва предмети – застібку й уламок нижньої частини горщика – виявлено в межах однієї траншеї у 30-сантиметровому (від рівня денної поверхні) прошарку культурних відкладів. Стаття присвячена визначенню датування і призначення знахідок.

Застібку (інв. № 278) виконано з бронзи (рис. 1–2) – відлито в ливарній формі. Вона має основу у вигляді прямокутної рамки з пластинки шириною 3 мм і завтовшки 2 мм. По кутах назовні виступають півкруглі потовщення, на зворотній поверхні яких вміщено чотири короткі штифти для кріплення. У внутрішньому полі рамки на одній з довших сторін виступає плаский гачок, за формою близький до арабської цифри “7”. Простір між прямою стороною гачка та рамкою має вигляд округлого отвору.

Відповідь на запитання про призначення таких предметів дають знахідки, зафіксовані в похованнях на цвинтарі біля с. Августинішки на правому березі р. Даугави в Латвії³. У двох із 140 поховань (№ 118 і 139) серед

¹ Вперше розвідковий шурф (площею 64 м²) у межах цієї ділянки розпланувала у 1959 р. Галина Власова, встановивши наявність культурного шару XII–XIII ст.: Власова Г. Исследование древнерусских памятников в с. Звенигород // *Свешников И. К. Отчет о работе археологической экспедиции Львовского государственного музея в 1959 г.* Див.: Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Од. зб. 260. – С. 29–30. У 1973 р. Олексій Ратич заклав розкоп площею 220 м², в межах якого відкрито два будівельні горизонти житлово-господарської забудови, попередньо датованих X–XI і XII–

XIII ст.: Ратич О. О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1973 р. // Науковий архів Інституту українознавства НАН України. – Од. зб. 242.

² Гупало В., Войцещук Н. Звіт про результати археологічних досліджень (розкопок) на пам'ятці археології “Городище літописного Звенигорода” в с. Звенигород Пустомитівського району Львівської області у 2010 р. // Науковий архів НДЦ “Рятівна археологічна служба”.

³ Берга Т. Литовские элементы в кладбищах Августинишки и Слутишки XIV – начала XVII века // *Lietuvos Archeologija*. – 2001. – Т. 21. – С. 421–429.

супровідного інвентарю тілопокладення відзначено рештки шкіряних сумок, віднайдені на лівій стегновій кістці. Надзвичайно важливо, що замки, на які застібались сумки, збереглися у комплекті – верхній і нижній, аналогічний до звенигородської знахідки, елементи. Це дало можливість Тетяні Берзі реконструювати механізм. На лицеву поверхню клапана-накривки прикріплено бронзову пластинку – на одній сумці видовженої трапецієподібної, на іншій – п'ятикутної форми (рис. 3 а). Зі зворотної сторони в нижній частині цієї пластини був довгий штифт з округлою голівкою, який проходив наскрізь через шкіру (рис. 3 в). Під клапаном на лицевій поверхні передньої стінки кишені сумки за допомогою штифтів закріплено прямокутну рамку з гачком всередині, що слугувала нижньою частиною замка (рис. 3 б). Під рамкою знаходилася тонка бронзова пластинка (рис. 3 г), призначена охороняти шкіру від пошкоджень. Механізм замка діяв так: при накриванні кишені клапаном голівка штифта накладки вміщувалася у прямокутну рамку на кишені, до округлого отвору праворуч від гачка, далі треба було пересувати її вздовж гачка в отвір, який він замикав (рис. 3 а–б).

Крій таких сумок простий – два фігурно вирізані полотнища кишені, зшиті знизу і обабіч; клапаном могло бути довше нижнє полотнище задньої стінки кишені або його могли викроїти окремо й пришити зверху до задньої стінки кишені. Загалом, таким виробам притаманні підпрямокутні чи трапецієподібна форма і майже тотожні розміри: довжина 19 см, ширина 19,5–21,5 см (сумка з поховання № 118); довжина 18 см, ширина 19 см, ширина клапана 21,5 см (сумка з поховання № 139). Клапани обох сумок оздоблено бронзовими аплікаціями у вигляді кутників, заклепок, пластинок. У похованні № 139 збереглися рештки шкіряного пояса з пряжкою і два окуття на ньому у вигляді голів биків, призначені для підвішування сумки на поясі. На підставі монет у намисті в одному з поховань час функціонування цвинтаря біля с. Августінішки окреслено в межах XIV – початку XV ст.

Аналогічні до описаних нижні прямокутні рамки замків часто знаходять на території Литви. За систематизацією Євгеніуша Светікаса, виділено два різновиди – прямокутні (тип I) й округлі (тип II). Відповідні артефакти виявлено, як правило, в похованнях, що датуються XIV – початком XVII ст.⁴ При цьому особливого значення набувають рештки шкіряних сумок із комплектними замками. При незмінній формі нижньої частини затворного механізму, верхня його частина – накладна пластина на клапані сумки – мала різні обриси. Серед загалу виділяються, передусім, два різновиди: виконані із суцільної пластинки й ажурні. На відміну від латгальських, сумки з литовських пам'яток рясніше оздоблені бронзовими аплікаціями⁵, при тотожних крої, розмірах (з незначними коливаннями) і формі, вони мають виразніше профільовані краї клапанів, вирізані дугою або фігурно.

⁴ Svetikas E. Lietuvos didžiosios kuni-gaikštystės christianizacija XIV a. Pab. – XV a. – Vilnius, 2009. – T. 1. – S. 442.

⁵ Ejusdem. Tretininkų odiniai kapšeliai: jų

apkalų tipologija, chronologija ir simbolika // Lietuvos Archeologija. – 2003. – T. 24. – P. 241–266.



Рис. 1. Звенигород. Південна частина Окольного города. Лицева поверхня нижньої частини застібки. Бронза, литво. Друга половина XIV ст.



Рис. 2. Звенигород. Південна частина Окольного города. Зворотна поверхня нижньої частини застібки. Бронза, литво. Друга половина XIV ст.

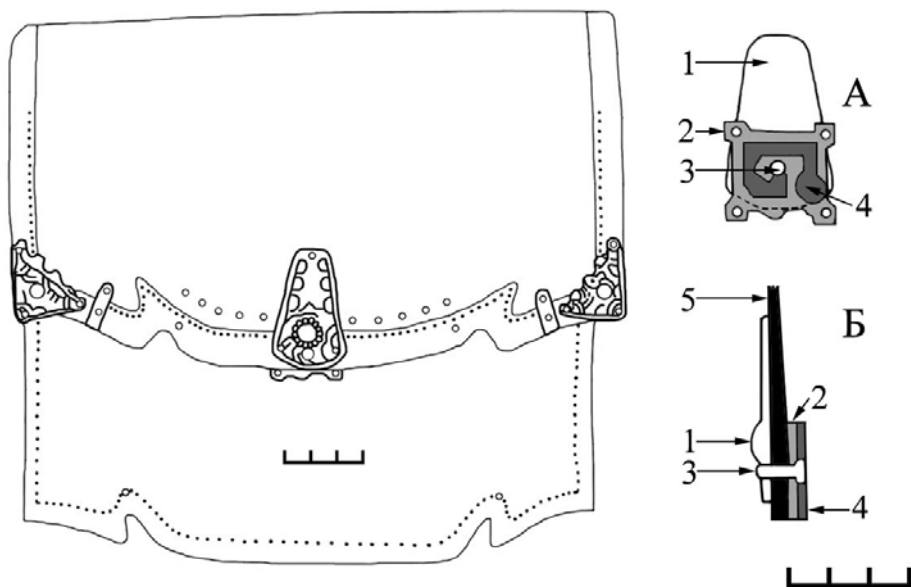


Рис. 3. Августинішки. Поховання № 118. Реконструкція шкіряної сумки і замка (а – лицева пластинка верхньої частини замка; б – рамка нижньої частини замка; в – заклепка з округлою голівкою; г – тонка пластинка під рамкою; д – шкіра клапана сумки. Шкіра, бронза, литво. XIV – початок XV ст.)

Фрагментарність звенигородської знахідки не дає змоги робити припущення щодо обрисів верхньої частини замка, тоді як власне форма та оздоблення останньої мали вирішальне значення для визначення походження аналогічних шкіряних сумок як окремої категорії аксесуарів. Не вдаючись до докладного огляду відомих різновидів металевих накладок верхньої частини затворного механізму, які походять, передусім, із пізньосередньовічних пам'яток Литви, варто відзначити тільки основні їх типи: птахоподібні, стилізовано птахоподібні, розеткоподібні, округлі та прямокутні з п'ятьма променями⁶.

Аналізуючи форму й оздоблення таких накладок, Є. Светікас пов'язав їх із християнською символікою⁷. Так птахоподібні накладки – пластинчасті й ажурні – передають птаха, який летить головою вниз (рис. 4 а, б). На думку дослідника, колір металу (білий) у поєднанні з формою означають білого птаха (голуба) – символ Христа, Святого Духа, неофіта, спасіння душі та непорочності. Доповнюють цей зміст п'ять заклепок уздовж накладки, що символізують п'ять ран, завданих Спасителеві на хресті. Пластинчасті накладки – найдавніші й датуються останньою декадою XIV – першою декадою XV ст.; ажурні з'явилися пізніше – в першій чверті XV ст. У 20–30-х роках XV ст. поширилися накладки стилізовано-птахоподібні, в основі яких був трикутник (рис. 5) чи п'ятикутник, а в центрі домінувала півсферична опуклість, символізуючи небесне склепіння, коло ж довкола неї означало Церкву і Бога. Мальовничо виглядали розеткоподібні накладки, які побутували в останній декаді XIV – першій чверті XV ст. (рис. 4 в). Загальну форму виробів із п'ятьма пелюстками Є. Светікас інтерпретував як перші грецькі літери імені І[sy]с Х[ристос], готичну розетку з вісьмома пелюстками (рис. 4 г), відповідно до трактування числа вісім у християнській символіці, – як знак Воскресіння. До найпізніших належать округлі та прямокутні накладки з п'ятьма променями, що перебували в ужитку впродовж другої половини XV – першої чверті XVI ст., але окремі екземпляри траплялися і на початку XVII ст. (рис. 4 д). Розглядаючи особливості нижньої частини замка (прямокутну чи округлу рамку з внутрішнім гачком), Є. Светікас інтерпретував наріжні виступи як схематичне зображення грецької літери “X” – першої літери імені Х[ристос], а гачок всередині – соляний символ⁸ багатозначного змісту: Христос, непідвладність духовному зіпсуттю, вірність, душа, що оживляє тіло, і т. п.⁹

Звенигородську знахідку в культурному шарі можна датувати тільки загально в часових межах поширення подібних замків на шкіряних сумках.

⁶ Svetikas E. Lietuvos didžiosios... – Vol. 2. – S. 411–414. S. 434–443.

⁷ Ejsudem. The Tertiaries in the Early Stages of Christianity in Lithuania: their Attributes in the Light of Archaeology // Medieval Europe. Centre. Region. Periphery: 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology. – Hertingen, 2002. –

⁸ Ejsudem. Lietuvos didžiosios... – S. 658.

⁹ Janicka-Krzywda U. Patron – Atrybut – Symbol. – Poznań, 1993. – S. 208–209.

* Артефакт виявлено за допомогою металодефектора, яким додатково обстежували перший прошарок ґрунту, знятого з одного квадрата.

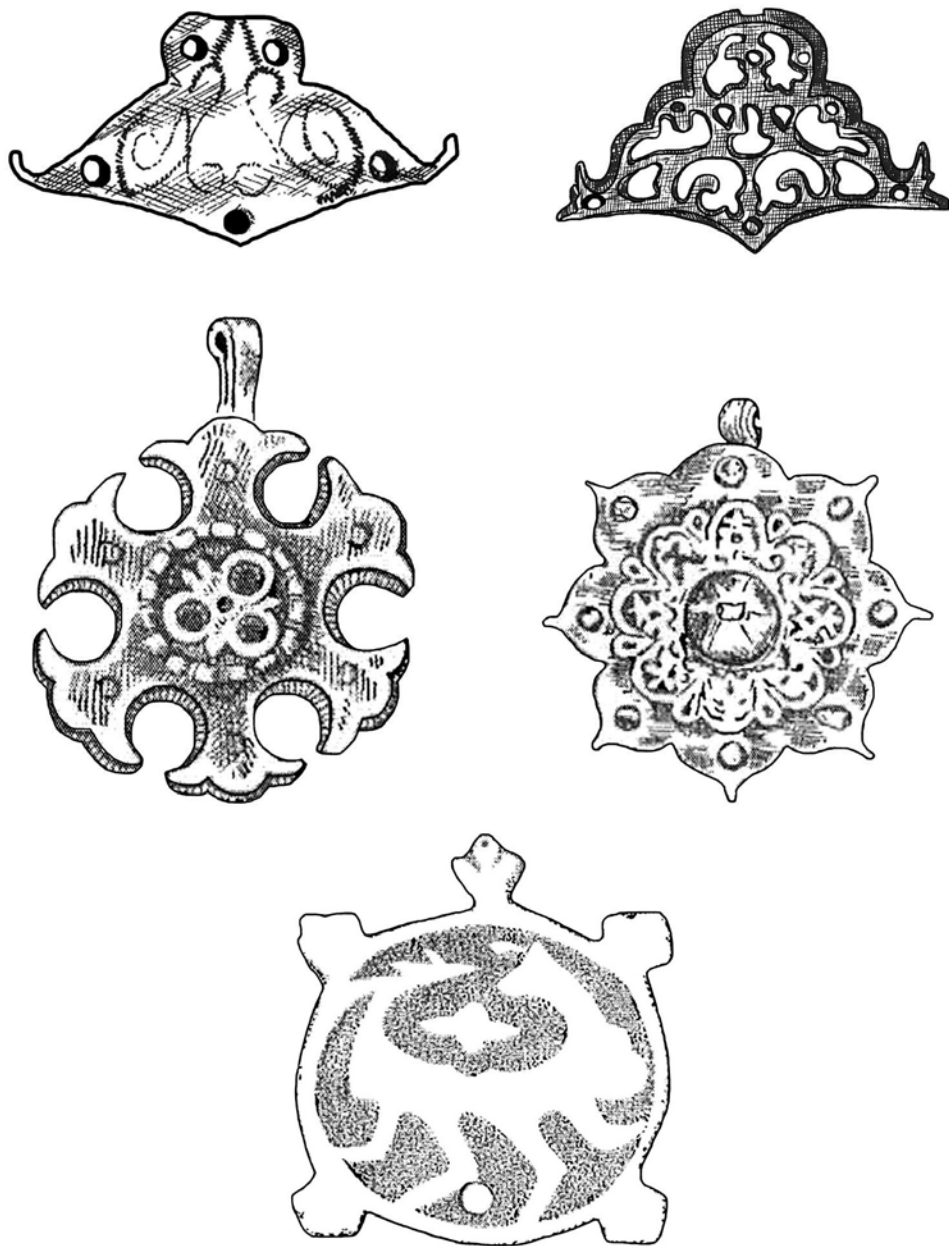


Рис. 4. Різновиди лицьових пластин верхніх частин замків. Литва. Кінець XIV–XVI ст.

Однак горщик, виявлений у тому ж квадраті і на тій же глибині*, дає змогу дещо звузити час.

Від горщика зберігся фрагмент нижньої частини аж до плічок (рис. 6). Посудину (інв. № 5493) виготовлено з добре відмученої глини з помітним домішком непросіяного дрібнозернистого піску і незначним вмістом перемеленого шамоту (у вигляді дрібних зерен червоного кольору) та сухої каолінової глини (у вигляді дрібних зерен білого кольору). Поверхня нерівна, горбкувата, шерехата; випал нерівномірний із сірими та коричневими плямами як зовні, так і зсередини, на зламі – чорного кольору; товщина стінок 8 мм; діаметр денця 90 мм. Це невеличкий приземкуватий горщик, особливості якому надає спосіб прикрашення поверхні. Плічка та придонна частина тулуба на усю збережену висоту оздоблені пасмами штампового орнаменту у вигляді скісних прямолінійних відрізків, укладених ялинкою. Загальні пропорції посудини, де висота лише на декілька міліметрів більша від діаметра денця, наближають її, радше, до мисок. Поєднання мископодібної форми і ялинкового штампового оздоблення притаманне для начиння, поширеного на теренах Центральної Європи у XIV – на початку XV ст. Цим часовим відрізком ми схильні датувати як фрагмент описаного горщика, так і нижню частину замка шкіряної сумки.

Металеві елементи (фрагменти замків, аплікація) часто зі шматками шкіри від сумок на території Литви виявлено, як правило, в похованнях, втім і на прикостельних цвинтарях. З Вільнюської дієцезії відомі знахідки найдавніших птахоподібних накладок, серед яких сумка з поховання № 60 при францисканському костелі у Вільнюсі (рис. 5). На думку Є. Свєтікаса, це пов'язано з діяльністю ордену святого Франциска, а власне, поширенням францисканської доктрини у світському середовищі, в результаті чого виникли осередки III ордену святого Франциска – терціаріїв. Статут для світських осіб був, зрозуміло, не настільки суворим, як для ченців, однак також передбачав дотримання аскетизму в щоденному житті. Цікавий у цьому контексті Венеціанський статут 1228 р., текст якого описує, зокрема, атрибути терціаріїв: "Ім дозволено носити шкіряні сумки, тільки зшиті просто, без жодної шовкової нитки"¹⁰. Так, шкіряна сумка в похованні всередині монастирського костелу аж ніяк не могла бути звичайним модним аксесуаром. Відомо, що в костелах (у криптах чи у піддолівкових могильних ямах) ховали тих, хто був тісніше пов'язаним з релігійним осередком. Особи, що вступали в ряди терціаріїв, часто заповідали навіть ховати їх у чернечому вбранні. Показовою щодо нього є шкіряна сумка із Данціга (польське: Гданськ), усю лицеву поверхню клапана якої виповнює монограма "IHS" із вигаптуваних стійком готичних літер (Гданськ, Археологічний музей).

Францисканці належали до однієї з найчисленніших чернечих спільнот, що в останній чверті XIV ст., одразу після хрещення Литви, розгорнула активну діяльність на її теренах. Вони заснували аж шість монастирів

* Начиння знайдено в траншеї 1а, кВ. 16 і залягало на глибині з нівелірними

позначками 99,78–99,58 м.

¹⁰ *Svetikas E. The Tertiaries...* – S. 412.



Рис. 5. Вільнюс. Францисканська базиліка. Поховання № 60. Сумка. Шкіра, бронза, литво. Перша чверть XV ст.

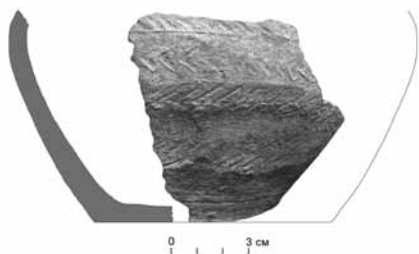


Рис. 6. Звенигород. Південна частина Окольного города. Фрагмент кружального горщика. Друга половина XIV ст.

(Вільнюс, Каунас, Асмена, Ліда, Дорогичин і Пінськ)¹¹, місійна діяльність яких поширювалась на усі землі у складі Великого Князівства Литовського, втім терени сучасної Білорусі та Волині¹². Це пояснює знахідки нижніх частин замків шкіряних сумок (аналогічних до звенигородського зразка), наприклад, у Полоцьку¹³, біля с. Докучіно (Крупський р-н Мінської обл.)*, у Володимирі на Волині¹⁴, Галичі¹⁵.

На галицькій землі францисканці прийшли у другій чверті XIV ст., де зклали 12 осередків, організованих у місіонерський вікаріат. Після середини XIV ст. у Львові засновано монастир Святого Хреста, який від часу виникнення кустодії (1387) набув статусу кустодіяльного¹⁶. Цей ранній етап місіонерської діяльності францисканців збігається з хронологічним відрізком, який охоплює період побутування застібки і горщика зі Звенигорода.

Водночас ареал знахідок описаних накладок на шкіряні сумки не обмежується територією Литви, Білорусі та Західної України. Відомі вони й на території Лівонії¹⁷, де виявлені в похованнях, що інтерпретуються як литовська

¹¹ Ibidem. – S. 411.

¹² У третій чверті XV ст. естафету перейняли францисканці обсерванти (бернардини), які впродовж наступних 300 років заснували 34 монастирі в Литовській провінції (до якої входив терен Білорусі) і 11 – на Волині в Руській: О. Wyszawski H. E. (OFM). Katalog Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie. – Lublin, 1961–1963. – S. 36–37.

¹³ Археологічні знаходки з асабістай калекції С. Л. Міхейкі. Каталог. Національний Полацький історико-культурний музей-заповідник. – Полоцк, 2010. – № 253, 263, 270.

* Матеріал зберігається у музеї Інституту історії НАН Білорусі. За допомоги в пошуках матеріалу висловлюю глибоку вдячність завідувачеві відділу археології середньовічного періоду Інституту істо-

рії НАН Білорусі, доцентів, кандидатів історичних наук Вадиму Кошману.

¹⁴ Терський С. Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 182–183. – Рис. 121,4. За неперевіреними даними, аналогічні застібки випадково знайдено у Вітебській, Брестській та Рівненській областях.

¹⁵ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків: Львів, 1944. – рис. 70, 12.

¹⁶ Ks. Kantak K. Franciszkanie polscy. – Kraków, 1937. – Т. 1. – С. 273, 278; Trajdos T. M. Dominikanie i franciszkanie we Lwowie do 1370 r. // Dzieje Podkarpacia. – Krosno, 2001. – Т. 5: Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. – S. 445–447; o. Sitnik A. (OFM). Bernardyni lwowscy. – Kalwaria Zebrzydowska, 2006. – S. 43 (з давнішою літературою).

¹⁷ Svetikas E. The Tertiaries... – S. 412.

інфільтрація до латгальського середовища. Три цікаві сумки походять із Новгородського Великого. Так, у межах Нутного розкопу в шарі початку XV ст. зафіксовано фрагменти сумки прямокутної форми, з клапаном і задньою стінкою кишені, скроєними з суцільного полотна¹⁸. Клапан по кутах оздоблений окуттям; збереглася верхня частина замка, що, за систематизацією Є. Светікаса, репрезентує варіант стилізованих птахоподібних накладок. У шарі кінця XIV ст. від сумки зберігся сам клапан, пришитий до задньої стінки кишені; він трапецієподібної форми, з фігурно викроєним нижнім краєм¹⁹. Кути клапана мають окуття, на верхньому краї – пластина з кільцем для підвищення, на нижньому – верхня частина застібки у вигляді розеткоподібної пластини. Усі металеві елементи на клапані використано вдруге, найімовірніше, знято з іншої сумки. Лицеву поверхню клапана первісно оздоблював тиснений орнамент складної в'язі з фігурою ромба посередині. При переробленні сумки клапан обернули лицевою поверхнею на зворотній бік, а прикріплена пластина замка пошкодила й частково перекрила візерунок. Сумки з подібним клапаном є підстави вважати продукцією місцевої майстерні, оскільки виріб, тотожний за формою та оздобленням, знайдено неподалік, у сусідньому кварталі. Відмінність між обома предметами полягає лише в центральній частині декоративної композиції, де замість ромба витиснене стилізоване серце²⁰. На стилеву невідповідність металевих елементів тисненим деталям шкіряних сумок свого часу вказала Тетяна Варфоломеева, зазначивши, що “эти металлические детали первоначально предназначались не для сумок, а для других вместилищ”²¹. Насправді вони походили, все ж, від сумок, однак були пов'язані передусім із атрибутикою католицьких спільнот. У сумці з поховання № 118 на згаданому цвинтарі біля с. Августинішки був клубочок темної шерсті й повністю зітліле зернятко²². З огляду на інтерпретацію самої сумки, її вміст, очевидно, не треба ототожнювати з язичницькою обрядовістю. Натомість у християнській символіці ці предмети наділені своїм глибоким змістом, безпосередньо пов'язаним зі смертю і воскресінням. Так, нитки символізують людське життя, а зерно – воскресіння, далі життя у новій іпостасі після смерті на землі²³.

У міру виявлення нових зразків таких символічних застібок від шкіряних сумок виникає запитання: як далеко на схід сягає ареал їх поширення. Достовірна знахідка, що окреслює східну межу використання розглянутих артефактів, – нижня частина замка (округла з гачком всередині – тип II за Є. Светікасом), знайдена у Твері в межах Затьмацького посаду. Предмет походить з культурного шару XV–XVI ст. й інтерпретований як поясна нашивна бляшка²⁴.

¹⁸ Гайдуків П. Г. Славенский конец средневекового Новгорода. Нутный раскоп. – Москва, 1992. – Рис. 92.

¹⁹ Там же. – Рис. 91 а, б.

²⁰ Колчин Б. А., Рыбина Е. А. Раскоп на улице Кирова // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – Москва, 1982. – Рис. 30,1.

²¹ Варфоломеева Т. С. Металлические

детали кожаных футляров XI–XV вв. из раскопок в Новгороде // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород, 1994. – С. 175.

²² Берга Т. Литовские элементы... – С. 427.

²³ Janicka-Krzywdą U. Patron... – S. 174, 207.

²⁴ Солдатенкова В. В. Металлические детали одежды и украшения в городском костюме XV–XVI вв. (По материалам

Якщо й надалі дотримуватися думки про зв'язок замків із християнською символікою на шкіряних сумках з місіонерською діяльністю францисканців, доведеться припустити, що останні проторували шлях аж до пізнішої Московської держави. Щоб це стверджувати, артефактів наразі недостатньо*. Проте в цьому контексті варто взяти до уваги відомості про перебіг подій, пов'язаних із часом Лжедмитрія I. Коли Марина Мнішек після вінчання з Дмитрієм Самозванцем, вирушила у 1606 р. до Москви, у складі її кортежу була група францисканців обсервантів (бернардинів) на чолі з Бенедиктом Гонсьорком. Вони їхали в далекий край з чітко визначеною місіонерською метою. Чи вдалося бернардинам досягнути якихось успіхів, заснувати осередки III ордену святого Франціска – не відомо. Хоча знахідки застібок могли би свідчити про певний поступ у цьому напрямі, місія закінчилася повним крахом. Одного з братів ув'язнили в Москві, шістьох інших разом із Б. Гонсьорком – у Ярославлі, де останній і помер²⁵. Крім того, потрібно враховувати й присутність іноземного контингенту в міському середовищі Московської держави. Втім, у чому, зокрема, переконують згадані новгородські знахідки, такі металеві елементи могли “подорожувати” й самі, без своїх “історичних носіїв” – францисканців, можливо, лише як данина естетичним віянням у модних тенденціях шкіряних аксесуарів.

Підсумовуючи, важливо зазначити, що наявний речовий матеріал дозволяє виділити в межах такої групи аксесуарів, як шкіряні сумки, різновиди застібок із християнською символікою і віднести їх до окремої категорії ритуальних атрибутів. Відмінності у способах виконання складових елементів замка при незмінній формі свідчить, що не існувало якогось одного центру їх виготовлення. При цьому походження знахідок нижніх частин застібок на значній території, радше, вказує на продукування у місцевих майстернях. Водночас локалізація замків визначає територію і напрями поширення такого явища в релігійній культурі, як терціарство. Це не масовий рух, тому годі сподіватися численних артефактів. Як свідчить стратиграфія і періодизація об'єктів, відповідні символічно-ритуальні сумки були поширені, здебільшого, на ранніх етапах проголошення францисканської ідеї на місіонерських просторах Східної Європи у другій половині XIV – на початку XVII ст. Надалі цей атрибут виходить з ужитку. У світському середовищі впродовж XVII–XVIII ст. активно пропагували численні релігійні братства, для членів яких замість громіздких та незручних сумок введено нові атрибути – компактні й вишукані парамани.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича

раскопа 56 на территории Затямацкого посада г. Твери) // Краткие сообщения института археологии РАН. – Москва, 2008. – Вып. 222. – С. 158. – Рис. 4,8. Користуючись нагодою, висловлюю щиру подяку старшому науковому співробітнику Інституту археології Російської академії наук, кандидату історичних наук Тетяні Сарачевій за допомогу в по-

шуках матеріалу.

* Щоправда, за неперевіреними інтернет-даними, аналогічні застібки, як випадкові знахідки, виявлено поблизу Рязані та Москви.

²⁵ O. Wyczawski H. E. (OFM). Klasztory Bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych. – Kalwaria Zebrzydowska, 1985. – S. 623.

“ЖИДАЧІВСЬКІ ГРАМОТИ” КНЯЗЯ ФЕДОРА ЛЮБАРТОВИЧА: ПРОБЛЕМА АВТЕНТИЧНОСТІ

Федір / Федушко Любартович (бл. 1351 – після 1.06.1431) – двоюрідний брат польського короля Владислава II Ягайла, належав до політичної литовсько-української еліти, займав волинський великокнязівський трон у 1384–1390, 1431 рр., сіверський князівський престол у 1393–1405 рр., жидачівський – бл. 1405–1431 рр.¹ Деякі історики вважають, що саме Федір Любартович є протопластом княжого роду Сангушків, тому його життя і діяльність привертала і привертають увагу дослідників.

Про князя Федора Любартовича знаємо небагато. На початку XV ст. він формально, згідно з “кровним правом”, був єдиним легітимним спадкоємцем Галицько-Волинського князівства². Неофіційною резиденцією цей правитель обрав королівське місто Жидачів у Галичині. Тут, за прикладом великих князів, він організував двір, яким управляв спеціально призначений маршалок³. Окрім Жидачівської землі, до володінь Федора Любартовича входили сусідні з нею Стрийський, Шидлівський, Стебниківський, Джурівський та Устецький повіти. Вони розташовувались обабіч р. Дністра, через них проходили важливі військово-стратегічні шляхи на південь до Молдовського князівства і чорноморського побережжя та дороги на північний схід, якими галицька сіль перевозилась на Волинь, до Києва та Білорусії. Федір Любартович патрунував над найвідомішими монастирями – Преображенським (с. Спас, що біля Старого Самбора) та Успенським у с. Унів поблизу Львова. Це засвідчують записи в пом’яниках обох обителів⁴. Однак

¹ Kuczyński S. *Fedor Lubartowicz* // *Polski słownik biograficzny*. – Wrocław, 1989. – Т. 6: Dubin Rodryg – Firlej Henryk. – С. 384–385; *Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów*. – Poznań; Wrocław, 1999. – С. 240–241; *Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти*. – Біла Церква, 2006. – С. 679.

² Мицько І. Князь Любарт та його родина // *Старий Луцьк*. – Луцьк, 2005. – С. 43–52; *Його ж. Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів* // *Старий Луцьк*. – Луцьк, 2009. – Вип. 5. – С. 34–40.

³ *Його ж. Коли написана жидачівська*

ікона Богородиці? // *Перші “Федушкові читання”*. Руда, 2011 р. Висловлюю подяку авторові за дозвіл ознайомитися з неопублікованим текстом виступу.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів (далі – ЛНБ РК). – Фонд Антона Петрушевича. – № АСП–266. – С. 1–3; *Мицько І. Монастирські пом’яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича* // *Лавра*. – Львів, 1998. – № 2. – С. 51–53; *Його ж. Давній Унівський пом’яник* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 2011. – Вип. 20:

перебування князя на Жидачівщині також викликало дискусії. Зокрема, Юзеф Вольф наголосив, що Жидачівське князівство спершу було у володінні Свидригайла⁵, а потім Федора Любартовича⁶. На думку Аркадія Лонгінова, до Федора Любартовича володарем Жидачівського князівства був Федір Ольгердович, якому дослідник приписав друге ім'я Любарт⁷. Російський автор вважав, що Федущко перебував на Жидачівщині наприкінці XIV ст. При цьому він відкликався до акту XVII ст. зі згадкою про датоване 1470 р. підтвердження польського короля Казимира для дарчої грамоти Федора Ольгердовича Успенській церкві в Крилосі на Перегінське та вказівки про належність цього села церкві за записом Федора Ольгердовича⁸.

Казімеж Стадніцький образно зауважив, що життя князя ніби “оповите мороком”, у ньому багато невідомого⁹. До нас дійшла незначна кількість тогочасних джерел, до того ж, для багатьох істориків і їх автентичність дискусійна. Зокрема, це стосується “жидачівських грамот” та грамоти Владислава II Ягайла від 24 квітня 1426 р. В останній Федора Любартовича згадано від імені короля серед свідків як “брата нашого любого”, однак дослідники вважають, що цей вираз треба трактувати як “брат стрієчний”: “*illustribus principibus, videlicet Feduskone Lubartowicz, fratre nostro dilecto*”¹⁰. Володимир Александрович відзначив, що наведена в збережених копіях дата грамоти є помилковою і встановлення справжньої ускладнене втратою оригіналу. На його думку, “справу датування загубленого оригіналу певною мірою здатна вирішити присутність у тексті диплома королівської канцелярії імені віце-канцлера Станіслава Цюлка. Він перебував на уряді стосовно короткий час – у 1423–1428 рр.¹¹, що вказує на походження використаного оригіналу саме з цих літ”¹². У фрагментах монастирських синодиків, що їх віднайшов Антон Петрушевич, виявлено поминання князя Федора Любартовича, яке вніс один з його синів (не названий на ім'я, тобто

Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 484–487.

⁵ Єдиний джерельний переказ про це – фундаційна грамота князя жидачівському костелові з 1415 р. Ігор Мицько ствердив, що вона є фальсифікатом – Свидригайло не міг видати цей документ, бо сидів тоді у в'язниці у Кременці: *Мицько І. Коли написана жидачівська ікона...*

⁶ Wolff J. Ród Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgiard i Kiejstut”, “Bracia Władysława Olgiardowicza Jagiełły”. – Kraków, 1886. – S. 74–76, 117.

⁷ Лонгинов А. Князь Фёдор-Любарт Ольгердович и родственные связи русских князей с Угорским королевским домом. – Вильно, 1893. – С. 5.

⁸ Там же. – С. 5–6.

⁹ Stadnicki K. Synowie Gedymina. – Lwów, 1853. – Т. 2: Lubart Xiążę Wołyński. – S. 170,

161–172, 257–260.

¹⁰ Zbiór dokumentów małopolskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1975. – Cz. 7: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418–1434 / Wydał I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. – Nr 1997. – S. 204–205.

¹¹ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali Chłapowski K., Ciara S., Kądziela Ł., Nowakowski T., Opaliński E., Rutkowska E., Zielińska T. / Pod. red. A. Gąsiorowskiego (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy. – Т. 10). – Kórnik, 1992. – Nr 620. – S. 107.

¹² Александрович В. Священник Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла – і перемишльське малярство XIV–XV століть // Його ж. Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 131.

князь мав потомство): “А сей оупис. Кназ федушкача любортови/ча. Омани ги дша раб своих, княз / Федра любортовича книги/ню ет. Настасія”¹³. Згадка князя Федора Любартовича в поминанні як ктитора Унівського монастиря (70 км. на пн.-сх. від Жидачева) є важливим свідченням про його перебування на цих землях.

Власне на початку ХХ ст. історики та генеалоги активно дискутували про походження князів Сангушків. Деякі дослідники вважали їх протопластом князя Федора Ольгердовича (Юзеф Вольф, Зигмунт Люба Радзимінський, Аркадій Лонгінов, Броніслав Горчак та ін.), їх опоненти – князя Федора Любартовича (Антон Петрушевич та ін.). Спірним було питання панування другого з князів на Жидачівщині, яке засвідчувала, зокрема, низка виданих там грамот. Їх сприймали як фальсифікатами, так і автентичними. Суперечки стали частиною початкового етапу “генеалогічної війни” – гострої наукової полеміки про належність білоруських та українських княжих родів до Гедиміновичів (зокрема, гілки Ольгердовичів).

Зигмунт Дунін Козицький вважав “жидачівські грамоти” неавтентичними й сфальшованими для обґрунтування прав власності родини Дідушицьких на певні землеволодіння¹⁴. Обстоюючи свій погляд, він, зокрема, вказував на помилки у датах, схожість змісту грамот та їх структури, незвичну товщину пергамену, розмиття деяких дат та певну, на його думку, нехарактерну для ХV ст. лексику й мовні звороти.

З. Люба Радзимінський, докладно проаналізувавши чотири виписки Федора Любартовича, розвинув твердження З. Дунін Козицького¹⁵. На підставі зовнішніх ознак – товщини пергамену та деяких мовних зворотів він датував грамоти щойно другою половиною ХVІ ст.¹⁶ Дослідник вказав на використання не характерних для часів князя зворотів “а то са дѣлаю въ нашомъ дворѣ Зоудечевъ”, “на день святого”, бо зазвичай вживалося “в день святого”; невластиве, на його думку, вживання слів “оуморены” (скасовані), “фалшевени” (підроблені), “обчыи” (чужі). Підозрілим видавалося польському авторові також залучення у княжій грамоті серед свідків – окрім жидачівського старости Ленька – винятково маловідомих людей¹⁷.

Сучасник цих наукових дискусій Михайло Грушевський не вважав “жидачівські грамоти” фальсифікатами, а наголосив на необхідності їх глибшого дослідження¹⁸.

Оригіналами їх визнав А. Петрушевич, який опублікував дві “жидачівські грамоти” Федора Любартовича¹⁹. Автентичними документи вважав також Ромуальд Губе і вбачав у них очевидне підтвердження функціонування

¹³ ЛНБ РК. – Фонд Антона Петрушевича. – № АСП-266. – С. 1–3; *Мицько І.* Монастирські пом’яники... – С. 51.

¹⁴ *Kozicki D.* W sprawie rodowodu xx. Sanguszków // *Sprawa początków rodu Sanguszków / Opracowali Z. L. Radziński, B. Gorczak i D. Kozicki.* – Lwów, 1901. – S. 109–112.

¹⁵ [Radziński Z. L.] *Monografia xx. San-*

guszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza x. Ratneńskiego. – Lwów, 1906. – T. I. – S. 19–25.

¹⁶ *Ibidem.* – S. 20.

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 4. – С. 235–236, 515–516, 169.

¹⁹ *Petrusiewicz A.* *Materiały...* – S. 77–84.

інституту княжого суду²⁰. Такої позиції не відкидав навіть його опонент Ксаверій Ліске²¹.

“Жидачівські грамоти” Федора Любартовича неодноразово опубліковано, зокрема, в “Актах, относящихся к истории Западной России”²², “Родинній хроніці Дідушицьких”²³, “Актах гродських і земських”²⁴, їх видавали Яків Головацький²⁵, Антон Петрушевич²⁶ і Володимир Розов²⁷. У цьому дослідженні подаємо звірені з оригіналами тексти грамот*.

Ці юридичні акти стосуються розмежування володінь Дідушицьких та їх сусідів у тогочасній Жидачівській землі. Усі вони написані кирилицею (старослов'янською мовою), а також відомі у латинській транслітерації, латинських і польських перекладах. Оригінали до Другої світової війни зберігались у родинному архіві Дідушицьких у Львові, тепер – у Державному архіві в м. Кракові²⁸.

Коротко охарактеризуємо зміст текстів грамот.

Грамота № 1. Князь Федір Любартович підтверджує вирок у суперечці про межі володінь Данила Дажбоговича Задеревецького та трьох братів Облазницьких і присуджує останнім спірне дворище Писковичі біля с. Ловчичі з усіма його давніми правами і землями. Серед свідків згадано представника роду Дідушицьких, якого вважають їх протопластом, – Івашка Дідушицького²⁹. З. Дунін Козицький і З. Люба Радзимінський відзначили, що грамота мала бути видана не 6 січня, а 17 грудня (“свято 3-х отроків”) 1411 р. і вважали її основою для інших, на їхню думку, – фальсифікатів.

Грамота № 2. Князь Федір Любартович підтверджує у Жидачеві розмежування територій сіл Рожнятів і Нижній Струтин. Текст грамоти

²⁰ Hube R. Wyrok lwowski roku 1421 // Pisma Romualda Hubego. – Warszawa, 1905 – Т. 2. – С. 214–215. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=34480

²¹ Liske X. Kilka uwag o sądownictwie czerwono-ruskim // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1888. – Р. 2. – С. 388–399.

²² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1: 1340–1506. – № 30. – С. 42–45.

²³ Dzieduszycki M. Kronika domowa Dzieduszyckich. – Lwów, 1865. – Nr 1–6. – С. 1–15.

²⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów i Rzeczypospolitej z zasobu Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1872. – Т. 3. – Nr 84. – С. 164–166.

²⁵ Головацкий Я. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и смежных русских областях, со

второй половины XIV ст. // Научный сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русская Матица. – Львов, 1867. – Вып. 2. – № 39–42. – С. 135–140.

²⁶ Petruszewicz A. Materiały historyczne // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1882. – Nr 3–4. – С. 77–84.

²⁷ Розов В. Українські грамоти. – Київ, 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. – № 43. – С. 77–80; № 45. – С. 82–84; № 52. – С. 94–96; № 60. – С. 109–111; № 64. – С. 115–116.

* Висловлюю щирю подяку кандидату історичних наук Ігорю Мицьку за консультації при аналізі грамот та аспіранту Національного університету “Києво-Могилянська академія” Івану Гаврилюку за фото оригіналів грамот.

²⁸ Dokumenty pergaminowe Oddziału I Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eazpp.bn.org.pl/eazpp/files/pergamin/ap_w_krakowie.pdf.

²⁹ Dzieduszycki M. Kronika... – С. 31

відомий тільки в латинському перекладі з копії датованого у м. Вільно 30 листопада 1514 р. й облятованого в актах Жидачівського гродського суду 6 жовтня 1637 р. підтвердження для неї короля Сигізмунда I. У грамоті йдеться про розмежування між Нижнім Струтином пана Татомира Берлич Струтинського та Рожнятовом пана Данила Задеревецького і Рожнятівського.

Грамота № 3. Грамота князя Федора Любартовича про розмежування земельних володінь Юрія Дідушицького (с. Соколове) та Ігнатія Облазницького (с. Облазниця). Ігнатій Облазницький звинуватив Юрія у тому, що він упіймав вепрів у його діброві. Видана грамота в день святого Дмитра (8–26 жовтня за В. Розовим) 1421 р.

Грамота № 4. Грамота князя Федора Любартовича про розмежування земельних володінь Татомира Баліцького та Івашка Дідушицького.

Грамота № 5. Грамота князя Федора Любартовича щодо суперечки про розмежування частин села Сяхова між Миком Дідушицьким і Дмитром Даниловичем з Руди. Грамота датована 22 лютого 1428 р.

Грамота № 6. Грамота князя Федора Любартовича про розмежування земельних володінь Мики Дідушицького (с. Дідушичі) і Дмитра Даниловича з Руди (с. Жирава). У грамоті йдеться про позов Дмитра Даниловича з Руди на Мику Дідушицького за те, що він ловив вепрів у його діброві. Грамота датована 30 травня 1430 р.

Грамота № 7. Князь Федір Любартович розмежує володіння Івашка Дідушицького та Федора Чолганського. Текст грамоти переклав з української мови латинською у 1775 р. і підтвердив офіційний перекладач – Ксаверій Єлінка де Брокхвіч. Грамоту датовано “1274”, що, однак, є очевидно-неприйнятним. Можливо переписувач змінив порядок цифр і мало бути 1427 р. У тексті йдеться про скаргу Івашка Дідушицького на Федора Чолганського, за те, що він упіймав вепрів у його діброві.

Грамота № 8. Князь Федір “Олькірдович” (Любартович) підтверджує розмежування сіл Тужилів і Сваричів.

Грамота № 9,1 і № 9,2. Вироки князя Федора “Олькірдовича” у суперечці між мешканцями Тужилова й Іваном Довгим про володіння монастирями у Топільську та Перегінську й територіями навколо с. Сваричева. З. Дунін Козіцький докладно і критично проаналізував обидва розмежувальних вирокі, збережених у недокладних списках (oblatach). Він зробив висновок, що другий вирок “є незграбною копією автентики” – оригінального першого вирокі. На підтвердження наведено такі аргументи: а) одностороннє визначення кордонів; б) відсутність згадки про “rozjezdzie”; в) підпис вирокі начебто “рукою власною” князя Федора. З. Люба Радзимінський вважав, що два різні вирокі видані в тій самій справі, з них другий уточнює перший. У ньому не йдеться про розмежування, оскільки воно вже відбулося; опис кордонів не односторонній, а, радше, уточнюючий, узагальнюючий; вислів “рукою власною” ніяк не може стосуватися самого князя, а відноситься до того, хто переписав вирок. Недбалий писар не вказав цієї особи, або ж при копіюванні імені не переписано, оскільки його не вдалося прочитати, або писар дописав від себе традиційну для документів прикінцеву формулу.

Грамота № 9,3. Крядова заява на вимогу львівського єпископа Арсенія Жедіборського зі згадкою, що князь Федір Ольгердович фундував і обдарував монастир у Перегінську.

Якщо не враховувати згаданих пом'яників, окрім зазначених грамот, інших відомостей про перебування князя Федора Ольгердовича на цих теренах немає. Ю. Вольф обґрунтовано стверджував про помилкове приписування у хроніці Яна Длугоша надання Жидачівщини та інших земель Федорові Ольгердовичу, а не Федорові Любартовичу³⁰, оскільки Федір Ольгердович помер ще близько 1394 р.³¹

Сумніви З. Люби Радзимінського та З. Дунін Козицького щодо автентичності “жидачівських грамот” викликали такі міркування: схожість змісту; специфічні мовні звороти й формулювання, не властиві тогочасним документам; значна товщина пергамену; розмиті дати. Вважаємо наведені мовно-стилістичні аргументи на підтвердження фальсифікування грамот від імені Федора Любартовича необґрунтованими. Ці документи не стосуються важливих земельних чи владних надань, тому важко з'ясувати можливий мотив гаданої фальсифікації. Федір Любартович фігурує у текстах винятково як посередник у суперечках. Помилки в пізніших польських і латинських перекладах можна пояснити неухважністю переписувачів та недокладним знанням мови. Дані зі “Словника староукраїнської мови” засвідчують, що в тогочасних українських документах сумнівні для окремих дослідників вирази “оуморены” (скасовувані, анулювані)³², “фалшевни” (підроблені, фальшовані)³³, “обчыи” (чужі), “очистити” (довести свою правоту, оправдатися)³⁴ досить поширені. Зворот “наш двір в Зудечові”, мабуть, запозичено з тогочасних документів князя Свидригайла та короля Ягайла. Зокрема, в документації останнього використано формулювання “...а к сему нашомуу. листуу. на крипость казали есмъ. нашуу. печать. привисѣ. у нашомъ. дворѣ. оу медыщѣ...”³⁵. Такі ж звороти використано і в актах князя Свидригайла³⁶.

Важливим аргументом на користь правдивості грамот є той факт, що в конфлікті Івашка Дідушицького й Татомира Балицького документи першого визнані фальшивими. Дивно, щоб Дідушицькі, підробляючи грамоти, виставляли свого предка фальсифікатором.

Дідушицькі, за родинною легендою, мали виводитися від похресника короля Данила³⁷. І. Мицько висловив припущення, що це могло бути причиною появи грамот з датами “1263” та “1274”, проставлених на місці вискоблених оригінальних пізніших як спроби підтвердження давності роду.

Цікаво, що в грамоті від 6 січня 1411 р. Федущко єдиний раз титулюється “З Божої милості”, тобто як незалежний володар. В інших це становище

³⁰ Wolff J. Kniazowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. – Kraków, 1895. – S. 202.

³¹ Войтович Л. Княжа доба... – С. 636

³² Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. – Київ, 1978. – Т. 2 / Ред. тому: Л. А. Гумецька, І. М. Керницький. – С. 476.

³³ Там само. – С. 497.

³⁴ Там само. – С. 119.

³⁵ Розов В. Українські грамоти. – № 39. – С. 72; № 47. – С. 86–87.

³⁶ Там само. – № 65. – С. 118; № 69. – С. 126.

³⁷ Dzieduszycki M. Kronika... – S. 27–29.

підкреслено через формулювання “нашого двору в Зудечові”. Хоча двір міг мати і не правитель, однак, на думку І. Мицька, писар Федора Любартовича зважав на формули грамот князя Свидригайла та короля Владислава Ягайла, про які йшлося вище. Тому можна зробити припущення, що Федіра Любартович розпоряджався володінням, у якому йому належала вища судова та адміністративна влада.

Склад присутніх при укладенні грамот свідків та згаданих при цьому осіб відповідає змісту документів: усі вони були власниками чи сусідами спірних територій (Табл. № 2.) Залучення таких осіб належить до звичайної практики при укладанні аналогічних юридичних документів у XIV–XV ст.³⁸ Серед свідків варто виокремити кілька значних постатей: Івашка Дідушицького, жидачівського старосту Ленка Зарубича, Данила Задеревецького Дажбоговича та його сина Дмитра Даниловича.

Усі наведені грамоти стосуються місцевостей на території сучасної Івано-Франківської обл. (Табл. № 1). Помилки у пізніших польських і латинських перекладах грамот характерні для української дипломатики XVI–XVIII ст.³⁹ Незвичну товщину пергамену можна пояснити відсутністю у канцеляристів князя Федушка належно виправленого, професійно приготованого якісного матеріалу.

Отже, виходячи з наведених аргументів, можна з великою долею вірогідності стверджувати, що “жидачівські грамоти” належать Федорові Любартовичу і є автентичними. Безперечно, вони потребують подальшого дослідження як істориків, так і мовознавців.

Варто відзначити певні характерні особливості публікацій грамот у різних виданнях. “Акты, относящиеся к истории Западной России” не подають надрядкових знаків та літер, вживання старослов’янських літер “ѿ” – “ф”, “ѣ” – “і”, “ѹ” – “у”. Три наступні публікації (Dzieduszycki M. *Kronika domowa...*; AGZ; Галицкий исторический сборник...) подають грамоти у транслітерації польською мовою. Я. Головацкий (Памятники...) зберіг надрядкові знаки, натомість надрядкові літери замінив поєднанням приголосної літери і твердого чи м’якого знаку (“пре^а” – предъ, “кна^з” – князь), вживання старослов’янських літер “ѿ” – “ф”, “ѣ” – “і”, “ѹ” – “у”, “ѧ”, “Ѧ” – “я”, “Ѡ” – “о”. В. Розов (Українські грамоти) дав найточніше видання, у ньому збережено всі особливості оригіналів. Редактор мав можливість користуватися оригіналами, як і його попередники, однак лише він зберіг усі деталі текстів грамот. Тому різночитання за цим виданням не подаємо, бо в цьому виданні тексти ідентичні оригіналам грамот. Для цього видання характерні: наявність надрядкових знаків і літер, вживання старослов’янських літер “ѿ” – “ф”, “ѣ” – “і”, “ѹ” – “у”, “ѧ”, “Ѧ” – “я”, “Ѡ” – “о”, відповідне до оригіналів вживання крапки як розділового знака.

³⁸ Див.: Розов В. Українські грамоти.

³⁹ Купчинский О. Акти та документи

Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004 – С. 45.

Додаток

№ 1.

У Жидачеві, “6 січня” (17 грудня за В. Розовим) 1411 р.

Князь Федір Любартович підтверджує вирок щодо суперечки навколо меж володінь Данила Дажбоговича Задеревецького та трьох братів Облазницьких і присуджує останнім спірне дворище Писковичі біля с. Ловчичі, з усіма його давніми правами і землями.

Ориг.: Dokumenty pergaminowe Oddziału I. Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – ADzied perg, III/01. Підтвердження грамоти короля Сигізмунда Августа з 1555 р. – Dokumenty pergaminowe Oddziału I. Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – ADzied perg, III/03.

Опубл.: AGZ. – Т. 3. – Nr 84. – С. 164–166 (у транслітерації польською мовою); Розов В. Українські грамоти. – № 43. – С. 77–80.

Грамота Федора Любартовича з двома пізнішими підтвердженнями (обидва з 1555 р.) Печатки відірвані. На зворотній стороні підтвердження грамоти напис: “Vide Originale idiomate Ruthenico Sigillis quatuor sub signo Theodor”. Нижче подаємо звірений з оригіналом текст грамоти староукраїнською мовою та частину підтвердження грамоти Сигізмунда Августа з 1555 р.

В. Розов відзначив, що оригінал написаний на жовтому шорсткому, погано вичищеному пергаменті. Висота тексту по лівому краю – 22,5 см, по правому краю – 25 см, ширина – 36,5 см вверху і 38 см внизу. Він вказав також, що з оригінальних чотирьох воскових печаток вціліла одна, а від інших залишилися тільки двоколірні шнурки темнопурпурного і жовтуватого-рожевого кольору, так є і на теперішній час. Хризмон відсутній. Грамота писана півуставом.

Бѣиѣмъ млѣти. мы князь фѣдоръ любортовичъ. чинимъ свѣдочно. и знаемо. симъ нашимъ листомъ. каждому доброму члѣву. кто коли на нь оузритъ. А любо оуслышитъ его чтучи. Аже што панъ данило задеревецкий. дажбоговичъ. замѣнилъ са сѣлы. ис воитомъ. ись зудечовскимъ. и сулкою. черемховомъ. противъ ловчичъ. и недорѣзовича дворищемъ. и пысковича дворище што. оу. сѣлѣ оу ловчичохъ. а ако са замѣнившѣ сѣлы тогды панъ данило. и наль са оубивати. оув облазничъ. дуброву. и. оу лѣсъ. и оу пысковича дворище што наверхъ любшѣ. на гугнинѣ. тогды ѡблазничевѣ триѣ братеници. оучинили. с даниломъ розѣздъ. и вывели ѡблазничевѣ много добрыхъ люднѣ. на дуброву. и земланѣ. и старцевѣ. а данило ис воитомъ. и вывели своѣ люди и старци. и не оуказалъ данило с воитомъ своеѣ границѣ. своѣми старци. а ѡблазничевѣ оуказали свою границу. и земланы. и старци. и заѣхали имъ земланѣ. и старцевѣ. по ихъ правому покола держали ихъ предковѣ. ихъ дѣдовѣ. ихъ вѣцѣи. А потолка

заѣхали имѣ по колтовецкое. перехрестье. а по великую могилу. А по зудечовское распутье. а жиравскимѣ путемѣ на ѡблазничѣ нивы. а на розѣздѣ были земlane. и панѣ линько зарубичѣ. воевода зудечовский. панѣ короваиѣ процевиѣ. панѣ костько повистливчиѣ. панѣ татомирѣ балицкии. панѣ драгомирѣ володимерецкии. панѣ ивашко дѣдошицкии. панѣ манько ардезовиѣ. а ѡстаѣ голобуѣ и заѣхали имѣ по ихѣ правой правдѣ. и ѡстали са ѡблазничеве при томѣ дворищи. пысковича што на гутин тогды панѣ данило прииѣда пред насѣ. и тагалѣ на воита зоудечовского на сулка. ѡ дворище ѡ пысковича што на любши. и на гутин. и положили пред нами королевское привилье. воитово и ѡуздавалныѣ листы ино и на королевскомѣ листѣ на воитовѣ. и на ѡуздавныѣ листохѣ. не стоить оуписано тоѣ дворище пысковича што на любши и на гутин. але тоѣ дворище пысковича стоить. оуписано. на королевскомѣ листѣ. и на ѡуздавныѣ литохѣ. што оу селѣ оу ловчичохѣ. и другое недорѣзовича дворище. тогды панѣ данило не добылѣ. на воитѣ. того дворища. што на гутин. занужѣ не оу свое оубивалѣ са. про то жѣ мы ѡуздрѣвше на королевский листѣ. и на ѡуздавныѣ листы. с нашими. слугами. и сѣ сульями. аже тоѣ дворище. пысковича што на гутин. стоить на ѡблазничѣ. земли. и мы оусудивше и оуправивше. с нашими земlаны. што же были судѣ. и ѡставили есмы ѡблазничѣ при томѣ дворищи пысковича што на гутин. а с тымѣ со всѣм правомѣ и со оужитки што иѣз вѣка. к тому дворищу слушаѣтъ. а на то есмы дали ѡблазничомѣ. сѣсѣ наш листѣ. под. нашею печатью. а к тому и наших слугѣ. земlаньскиѣ. печати. пана ходкова чемерева печать. и пана ленкова печать зарубина воеводы зудечовского. и пана короваевѣ печать. процевиѣ. а при томѣ были судѣ. и свѣдци. панѣ ходко чемерь. панѣ ленко зарубичѣ. воевода зудечовский. панѣ короваиѣ процевиѣ. панѣ драгомирѣ володимерецкии. панѣ костько повисливчиѣ. панѣ татомирѣ балицкии. панѣ. лучка воитѣ сольский. плебанѣ зудечовский миколаи. и голобуѣ. и брыларѣ. а иных много было при томѣ. добрыхѣ. людий. а писанѣ оу зоудечовѣ на сѣхѣ трехѣ ѡтроковѣ. под. лѣ^т бжѣа нароженѣа. А лѣ^т. у. лѣ^т. и перво^т на дѣдѣ лѣта.

Підтвердження 1555 р.:

Sigismund August Dei Gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masouiae Samogithiaeque etc[eterae]. Dominus et haeres Significamus tenore praesentium quibus expedit universis et singulis: Exhibitas esse coram nobis nomine Nobilium Sebastiani et Bohdan Krambskich, fratrum germanorum, per certos consiliarios nostros binas literas pergameneas tenoris infrascripti, literis Ruthenicis exaratas. Quarum alterae quatuor, alterae duobus sigillis subappensis communitae fuerant, sanas, salvas et integras nullique vicio aut suspicioni obnoxias supplicatumque nobis fuisse, ut eiusmodi literas et omnia earum contenta auctoritate nostra Regia approbare, ratificare et confirmare dignaremur. Quarum ii tenores fuerant:

Далі наведено транслітерований польською мовою текст грамоти, а за ним підтвердження:

Alterarum vero literarum is tenor fuerat:

Od pana Androsza Zidaczowskiego voieuodi, od pana Pyotra Sądzyego Kxyazeczya prauouali szyą przed name Iaczko Zanyeuicz Obłoznicz a prauouał szyą o barthni lyasz y o syanozenczi y wstąpiwschi w prauo, dał pamyątnego grziwnę, a wigrał swoje po Damb Czerewathi y po ławne, y tesch po dwye mogilye w części po Buk po Wołcze kolyaszo. Sądził pan Andreas Sądzya y pan Pyothr sądzya Kxyazęczy, Oleschko Powyesthiwicz, Myenko Schimonouicz.

Nos itaque Sigismundus Augustus Rex praefatus supplicationi eiusmodi benigne annuentes utrasque literas praeinsertas et omnia earum contenta auctoritate nostra Regia in omnibus punctis, clausulis, conditionibus et articulis approbamus, ratificamus et contirmamus vimque et robur debitaе firmitatis obtinere debere, in quantum dictorum bonorum possession est hucusque continuata, decernimus. Harum quibus sigillum nostrum est subappensum testimonio literarum. Datum Pyothrcouiae in Conuentione Regni nostri generali, sabbato post Dominicam Cantate proximo. Anno Domini Millesimo quingentesimo quinquagesimo quinto, Regni nostri vigesimo sexto.

Ioannes Ocieski R[egni]. P[oloniae]. Cans[ellarii]. Secr[etarius]. Relacio Magnifici Ioannis de Oczyeschino, Cracouiensis generalis ac Sandecensis Olschti-nensisque Capitanei et Succamerarii Cracouiensis.

На звороті оригіналу:
Vide Originale idiomate Ruthenico
Siggilis quatuor sub Signo Theodor.

№ 2

У Жидачеві, 29 червня 1411 р.

Князь Федір Любартович підтверджує у Жидачеві розмежування території сіл Рожнятів і Нижній Струтин.

Ориг.: не відомий.

Опубл.: *Petruszewicz A. Materiały historyczne...* – S. 80–84.

А. Петрушевич наголошував, що оригінал був написаний українською мовою, а при перекладі латинською мовою допущено чимало помилок. Помилково він вважав і дату грамоти, що аргументував порівнянням переліку свідків у грамотах Федора Любартовича 20–30-х років XV ст. з пізнішими грамотами.

Actum in Castro Zydaczoviensi Feria Tertia post Festum S[anc]ti Francisci Confessoris proxima anno Domini Millesimo Sexcentesimo Trigesimo Septimo.

Ad officium et acta present[is]. Castrens[is]. Capitan[ialis]. Zydaczoviensis personaliter venien[s] Nobilis Procopius Rozniatowski porrex[it] Literas Privilegij S[acr]ae R[egi]ae Majestatis sigillatas, subscriptas, Pargameneas, Salvas, Not[a]t[as]. illaesas, omnique suspicionis nota Carentes, easque ad acta presentia suscipi, iisdemque inscribi expetiit. Quod obtinuit iuxta earum Literarum Tenorem talem. Sigismundus Dei Gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae,

Russiae, Prussiae Dominus et haeres. Significamus tenore praesentium quibus expedit Universis. Quia Nobilis Georgius Rozniatowski Terrigena noster Districtus Zydaczoviensis certas Literas in Rutheno Idiomate ac Charactere Rutheno Scriptas tenoris infrascripti coram Nobis reproduxit, Supplicans nobis humiliter ut easdem innovare et confirmare dignaremur, quarum tenor sequitur in hunc modum. “In Nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti Amen. Nos Dux Fedor Lubartowicz notum istud facimus cuilibet bono his nostris Literis quicumque eas inspexerit aut legendo audierit, cui opportunum fuerit praesentibus et futuris. Quia veniendo coram Nobis Dominus Tathumir Berlicz Strutyński quaerulabatur et Citavit Dominum Daniło Zaderewecki et Rozniatowski, Quia ipse sibi aravit Terram per Granities, et Nos sibi dedimus Jus cum ipsis Dominis Daniło Zaderewecki et Rozniatowski seniebus alienis obtexit volens ostendere suam Granitiem Rozniatowska, et Dominus Tathumir Berlicz Strutyński etiam obtexit se Senibus alienis ostendere suam *Granitiem Strutyńska* Volens nos exeuntes cum his Dominis ad has Granities, et Stetimus penes fluvium *Czeczwy* circa istum Vadum quod est ex opposito Pratorum Swarzyczowskie. Dominus Tathumir statuit senes alienos Dominus Daniło statuit etiam senes alienos, et isti senes concordati sunt ex utrisque partibus recognoverunt et ostenderunt antiquas Granities et Terminos inter Strutyn et inter Rozniatow per medium Campi et per Wieprzyk superius fluminis alias dicti Wepryk ad istud Vadum Fluvii alias ku Potokowi... alias Olszyną ab isto vado superius fluvii Wepryk ad verticem alias do Wierzchu, et a vertice Wepryk superius profundi fluvii alias Debry, et a profundo Debry per Summitatem alias Lesney Debry, et per Summitatem *Batynowych Potoków*, et per Summitatem *Jasienowych Potoków*, et per Summitatem *Smereki Potoka*, et per Summitatem dicti Duba cum omnibus eius superficiebus alias z Wierzchowinami, et per summitatem *Ropnego Potoka*, Et nos secundum recognitionem istorum Senum fecimus fodere Scopulos per Campum a fluvio Czeczwa ad fluvium alias ku Potoku Wepryk, Jus invenit secundum recognitionem istorum Senum, quod superius istos Scopulos et Terminos istud est Strutinense et inferius istos Scopulos et Terminos istud est Rozniatoviense, Dominus Daniło iustus in suis Granitebus et memoriale dedit et istud Actum est in nostra Curia Zydaczow pro Festo S. Petri Apostoli et circa hoc praesentes fuerunt Testes, Dominus Dymiter Chodorowski Wołczynowicz; D. Iwan Koroway; D. Senko Procewicz; D. Iwaszko Dzieduszycki; D. Iwaszko Boryński; D. Tatumir Balicki, et alii quam plures boni Domini circa haec – praesentes fuerunt. Et in Robur harum appendimus Sigillum nostrum anno Nativitatis Domini 1411-mo. Nos vero supplicationibus praefati Georgii Rozniatowski iustis permoti, de gratia quam subditis fidelibus exhibere Solemus, Literas superinsertas – eidem et Succesoribus suis inquantum eorum quae in his continentur in possessione quieti fuerit confirmamus roboramus decernentes easdem robur firmum deinceps habituris harum Testimonio mediante, quibus in Robur Sigillum nostrum subappendi fecimus. Datum Vilnae Feria Quinta die Festi S[ancti]. Andreae Apostoli, Anno Domini 1514-to Regni vero Nostri Anno 8-vo Relatio R[enerendi]. in Christo Patris Domini Mathiae Eppiscopi Vladislaviensis et R[enerendi]. Patris Cancellarii Mathias

(sic!) Dominus Vladislaviensis et Cancellarius (sic!). Post Ingrossationem vero Privilegii suprascripti ad effectationem eiusdem porrigentis Juri Communi inherendo Originale in toto restitutum est de eodemque restituto porrigens Officium praesens quietat et liberum pronuntiat. Ex actis C[astrensis] C[apitanealis]. Zydzaczowien[si]s: extraditum.

№ 3

У Жидачеві, 1421 (8–26 жовтня 1421 р. за В. Розовим).

Грамота князя Федора Любартовича про розмежування земельних володінь Юрія Дідушицького (с. Соколове) і Ігнатія Облазницького (с. Облазниця), а також докладний опис границі між с. Облазниця і с. Дідушичі

Ориг.: Dokumenty pergaminowe Oddziału I. Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – ADzied perg, III/02.

Опубл.: Акты... – № 30/I. – С. 42; *Dzieduszycki M. Kronika...* – Nr 4. – S. XI–XII; *Головацький Я. Пам'ятники...* – С. 135–136; *Розов В. Українські грамоти.* – № 52. – С. 94–96.

Вперше грамоту публіковано староукраїнською мовою, однак без надрядкових знаків. Вдруге текст грамоти опубліковано у транслітерації польською мовою і його супроводжує коротка вказівка, що вона написана на пергамені кирилицею. Я. Головацький зазначив, що звірив поданий до друку текст грамоти з оригіналом. В. Розов відзначав, що оригінал написаний на тонкому білому пергаменті; висота тексту по лівому краю – 24 см, по правому – 22,5 см, ширина – 40,5 см залишилася лише дірка від шнура, на якому була привішена печатка. Хризмон відсутній. Грамота писана півуставом. Нижче подаємо звірений з оригіналом текст грамоти староукраїнською мовою.

Во има Ѡѡѡа иъ Сѡа иъ стоѣ дѡа. амиѣ. мы кнѡѣ Ѡеодорѣ любортовичѣ. чинѡмы то знаменѡто. сиѣ своиѣ лѡстоѣ. каждому доброму. кто ѡлі на нь възриѣ илѡ оуслышиѣ еѡ чтѣчи. комоу еѡ бѡѣтъ потребизна. нынѣшниѣ. иъ потоѣ бѡдоучимѣ. аже прѡшеѣ преѣ наѣ паѣ иѡнаѣ Ѡблазницький. жаловаѣ. иъ позваѣ паѣ Юрьѡ дѡдошицкого. когурѣшевиѣ. аже еѣмѣ взѣа веѣрѣѣ. въ еѡ доубровѣѣ. чересь границу. а ѡко сталѡ преѣ нами. и преѣ паны на правѣѣ. паѣ иѡнаѣ Ѡблазницький жаловалѣ. иъ положиѣ свои лѡсты гранѡчныи. паѣ Юрии дѡдошицкий приѡнаѣ. паѣ Игнатовыѣ лѡстоѣ. аже сѣтъ неправѡи ѡалшованѡи. право таѣ нашло. паѣ Игнаѣ Ѡблазницький. имаѣтъ поѣперети свѣдки. иъ ѡчистити свои лѡсты. а паѣ иѡнаѣ Ѡблазницький. не моѡлѣ поѣперети свѣдки. иъ ѡчистити свои лѡстовѣ. право таѣ нашло. аѡъ паѣна иѡнатовѡи лѡсты ѡуморены. на вѣки. не имаѣтъ ими поминати са. иъ еѡ наблѣжышии. паѣ Юрьѡ дѡдошицкий заложѡа са старци ѡбчими ѡуказати свою границу дѡдошицкѡю. а паѣ иѡнаѣ заложѡа са ѡбѣими старци ѡуказатѡи свою границу Ѡблазницкѡю. а мы. есмо выслали вѣрднка нашего паѣа ленка, старостоу зоудечовского иѣс паны на тоу границу. сталѡ поѣлі потока. малого крѡховѣа. ѡу кроуглыѣ лозѣѣ. кѡе переходѡиѣ дорога Ѡ зѡдечова к долѡнѣѣ. паѣ иѡнаѣ повоѣ поставѡиѣ старцѣ ѡбчий. паѣ юрьѡ дѡдошицкий поставѡиѣ старцѣ ѡбчий. а тѣи старцѣ изѡгодили са. со ѡбоѡ стороныѡу. на ѡдно слово выѣзналѡи иъ

вказали. старюю границу. и в рочища. межи Ѡблазнічи и межи дѣдошичи. по тотъ пото^к малый кріховецъ. што бѣжи^т по^лѣ гоугнины дѣбровы малый кріховецъ. и по дорогѣ преже оуказаню. межи кріховѣ и сѣножати. и дѣбровы и лѣсъ. изъ вѣка дѣдошицкое. па^н юрьи пра^в въ свои^х границахъ, и помочное^е да^л. мы есмо на потвержѣнне ты^х границъ розѣханыѣ. далі есмо емѣ листъ паноу Юрьѣви дѣдошицкому. печат^ь свою привѣсилі есмы^к томуу листѣ. а прі томъ были свѣдци. па^н Ленко староста зѣдечовский. па^н дмитръ волчкови^ч. па^н сенко процеви^ч. па^н ива^н короваи. па^н ивашко бориньский. па^н прокопъ нанѣви^ч ины^х добрыхъ досытъ было при томъ. а то са дѣлаю в нашо^м дворѣ в зодечевѣ. в де^н. стго дмитрия. по^л лѣты рожества хвѣ^а а лѣ^т и у^ѣ. ка^к го лѣ^т.

№ 4

Жидачів, “1263” (28 липня 1393 р. за “Актами”, 20 вересня 1413р. за В. Розовим).

Грамота князя Федора Любартовича про розмежування земельних володінь Татомира Балицького та Івашка Дідушицького

Ориг.: Dokumenty pergaminowe Oddziału I. Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – ADzied perg, III/03.

Опубл.: Акты... – № 30/II. – С. 42–43; *Stadnicki K.* Synowie Gedymina. – Т. 2. – С. 257–260; *Dzieduszycki M.* Kronika... – С. VII–IX; *Головацкий Я.* Памятники... – № XL/2. – С. 136–138; *Розов В.* Українські грамоти. – № 45. – С. 82–84.

Вперше грамота опублікована без надрядкових знаків. Д. Зубрицький зазначав, що оригінал грамоти написаний на пергаменті, без знаків пунктуації, замість них були поставлені крапки, майже біля кожного слова, а деякі слова були написані з титлами. Він також вказав на відірвану печатку й датував грамоту 28 липня 1393 р. Згодом грамоту опублікував К. Стадницький латинською мовою з пізнішого підтвердження Августа III від 1761 р. Пізніше грамоту опубліковано у транслітерації польською мовою з короткою вказівкою, що, як і попередня, вона написана на пергаменті кирилицею. В. Розов зазначив, що оригінал написаний на товстому і твердому жовтому пергаменті півуставом. Висота тексту – 27 см, ширина – 47 см. вверху і 46 см. внизу. Печатка відірвана. Хризмон відсутній. Він схилився до того, що грамота написана 20 вересня 1413 р. У лівій нижній частині грамоти знаходиться пізніша латиномовна нотатка, яка через якість чорнила важко читається. Нижче подаємо звірений з оригіналом текст грамоти староукраїнською мовою.

Во има Ѡца и сѣа и стго дѣа. амн^ѣ. мы кна^з феш^арѣ любортови^ч. чинимо то знаменито. си^м свои^м листо^м. каждомуу доброму. кто коли на нь оузри^т. или оуслышито єго чтоучи. комоу єго боуде^т потребизна. и нынѣшни^м. и пото^м боудоуци^м. аже приида. пре^а насѣ. и пре^а паны. па^н. ивашко. дѣдошицкий милѣичичъ. жаловаль и позваль. па^н. татомира. балицко^ѣ. аже ємоу пораль. па^н. татомиръ. вепрѣ. оу черно^м лѣсѣ. коло тоурьи. оу балины. и поураль ємоу поле. и покосиль. и доубровы. чересъ границу. а мы ємоу право дали с ни^м.

панъ ивашко. дѣдошицкий. положилъ свой листы. граничный. пре^а нами. и пре^а паны. па^н. татомирь. балицкий. приганилъ листо^м. па^н. Ивашковы^м. дѣдошицко^г. иже соуть листове. неправи. фалшевний. право такъ нашло. па^н. ивашко. дѣдошицкий. имаеъ ѡчистити. листы. свои. па^н. Ивашко. дѣдошицкий. не могъ. ѡчистити. листовъ своихъ. право такъ. нашло. ажъ па^н. ивашковы. листи оуморени на вѣкы. ажъ не имаеъ ими оуспоминати са. а ни єго ближшии. право так. нашло. имають. оуказати. свою границу. старци ѡбъчими. мы єсмо выслали нашего оурадника. па^н. ленка. старстоу зоудечевско^г. на тоу то границу. па^н. Ивашко дѣдошицкий. постави^а старцѣ ѡбчий. па^н. татомирь поставилъ старцѣ ѡбчий. тоти старци сгодили са. с обою стороною на ѡдино слово. визнали оуказали. староую границу. и врочища. межи дѣдошичи. и межи баличи. стали оу великого крихова. кде переходить дорога. Зоудечевскаа. подлѣ оузлюжи. попере^к. доубровы. к нечачю лѣсови. и подлѣ лѣса горѣ. и подлѣ доубровы. горѣ. до лѣсоцкой дороги. котраа идеть и зоудечева. до долины. тою дорогою. попере^к лѣса. и попере^к потока Нечача. тою жь дорогою. зоудечевскою. къ котешеву. къ бортномуу дѣбю. Ѡ бортного доубья. попере^к. доубровы. к могылка^м. Ѡ могыло^к. попере^к. рѣки. соукила. к дорозѣ. котраа дорога идеть. изъ дѣдочичъ. до баличъ. попере^к. дороги. к теплици. къ грибови^ч. доловъ теплицею. до рѣки свѣчѣ. Ѡ оустѣа теплицѣ. грибови^ч. попере^к рѣки свѣчѣ. и попере^к пола. къ чорномуу лѣсоу. к потокоу. к лужешевѣ. кде оупадоуеъ в ню. оустемъ пото^к Волоуевѣ. попере^к. потока Лужешева. горѣ потоко^м волоуев^о. лѣсо^м. къ потокоу. дрыжани. попере^к потока. дрыжани. лѣсо^м. к оустю. солотвинѣ. оу рѣкоу тоурью. попере^к рѣки тоурьи. горѣ солотвиною. потоко^м. попере^к лѣса черного. къ сѣлцѣ. звыше тыхъ врочищъ. лѣсъ и поле и доубровы. то є^с дѣдошицкое. изниже тыхъ врочищъ. лѣсъ и балина, вокно. солное. и поле. и доубровы. то є^с балицкое. па^н татомирь. балицкий. довелъ своихъ границъ. и зыскалъ по тоты урочища. старци ѡвѣчими. и на то помочное далъ. а мы єсмо вziali. А при то^м были свѣдци. па^н ленко староста. па^н задеревецкий. дмитрь. па^н. сенко процеви^ч. па^н малофѣи. па^н драгомиръ. па^н манко ардево-ви. па^н прокопъ наневи^ч. иныхъ досытъ при то^м было добрыхъ. а мы єсмо на то свои ли^с далі. и печать свою привісили. пану татомирови. балицкому. на потверженне. тыхъ границъ. и врочищъ. а то са дѣало. в наше^м дворѣ въ зоудечевѣ. на днѣ стго мѣнка Ѡстафиа, по^а лѣгы. рж^ства. хв^са. а лѣгъ. с̄ з̄ г̄ лѣга.

№ 5

Жидачів, “22 лютого” 1428 р. (5 липня за В. Розовим).

Грамота князя Федора Любартовича з приводу спору про розмежування села Сяхова між Миком Дідушицьким і Дмитром Даниловичем з Руди

Ориг.: Dokumenty pergaminowe Oddziału I. Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – ADzied perg, III/05.

Опубл.: Акты... – № 30/III. – С. 43–44; *Dzieduszycki M. Kronika...* – Nr V. – S. XII–XIII; *Головацкий Я. Памятники...* – № XLI/3. – С. 138–139; *Розов В. Українські грамоти.* – № 60. – С. 109–111.

Вперше грамота опублікована без надрядкових знаків. Д. Зубрицький зазначав, що оригінал грамоти був написаний на пергаменті, без знаків пунктуації, замість них були поставлені крапки, майже біля кожного слова, а деякі слова були написані з титлами. Згодом грамота опублікована у транслітерації польською мовою і її супроводжує коротка вказівка як і попередню, що грамота написана на пергаменті кирилицею. Також вказано, що до грамоти, підвішена воскова печатка з Погонєю на скрученому шовковому шнурку червоного і синього кольору. Я. Головацький також вказав, що до оригіналу грамоти підвішена печатка з зображенням вершника на шовковому блакитному шнурку, перевитому червоним. В. Розов зазначав, що оригінал грамоти написаний на погано вичищеному пергаменті, жовтуватому і досить товстому. Висота тексту по лівому краю – 17,5 см., по правому краю – 16,5 см., ширина – 35 см. В. Розов також вказав на наявність печатки з Погонєю, привішеної на шнурку синього і червоного кольорів. Хризмон відсутній. Написана грамота півуставом. Нижче подаємо звірений з оригіналом текст грамоти староукраїнською мовою.

Во и́ма Ѡ́ца и́ сѣа и́ стѣо дѣа, а́мнѣ. мы кнаѣ. Фео́ръ Любо́ртовиѣ. чинимо то знаменито. снмѣ нашиѣ. листоѣ каждому доброму. кто коли на нь. оу́зритъ. или оу́слышитъ є́го чтучи. комоу боудеѣ є́го потреби́зна. нынѣ́шниѣ. и́ потомѣ боудоу́щиѣ. а́же прии́да. пре́а наѣ и́ пре́а паны. паѣ. дми́трѣ. дани́ловиѣ. з роуды. жаловалѣ. и́ позвалѣ. паѣ. мика. дѣ́дѣшицко́го. ѡ́ поле. и́ доуброву саховѣ. и́ листы свои́ положи́лѣ. а́ паѣ. микѣ дѣ́дошицки́и Ѡ́повидѣ́лѣ. а́же є́сть то моє́ к дѣ́дошичуѣ. поле и доуброва. сахово. а́ паѣ. дми́тровымѣ. дани́ловича. з роуды. листоѣ. пригани́лѣ. а́же соу́тъ неправи́и. фалшованы́и. листы. право такѣ нашло. а́же паѣ. дми́трѣ. дани́ловиѣ. з роуды. и́має́тъ свои́. листы по́аперети. свѣ́дкы. и́ ѡ́чистити. право такѣ. нашло. а́же паѣ. дми́трѣ. дани́ловиѣ. з роуды. рѣ́чь свою́. стратилѣ. ѡ́ поле. и́ ѡ́ доубровоу. саховѣ. и́ листы є́го. оу́морены́и. и́ оу́мрътвены́и. на вѣ́кы. право такѣ нашло. а́же паѣ. микѣ. дѣ́дошицки́и. правѣ. ѡ́ поле. и́ доубровоу. сахово. и́ помочноѣ. даѣ. а мы є́смо на потверже́ние тои́ рѣ́чи. дали свои́. лиѣ. паѣу. микови. дѣ́дѣшицко́моу. и́ печать свою́. є́смо приві́сили. к томоу то листоу. а при тѡѣ. были. свѣ́дци. паѣ. дми́трѣ. ходоровски́и. паѣ. сенко. процевиѣ. паѣ. гри́цко и́з бортни́кѣ. паѣ. и́ваѣ. коро́вай. паѣ. ѡ́цко. моше́нчичѣ. паѣ. и́вашко. з бори́ниѣ. а́ и́ныхъ досы́тъ. добрыхъ. при тѡѣ было. даѣ. лиѣ. оу́ наше́мѣ дво́рь. оу́ зоудече́вѣ. по стѣомѣ. а́и́лѣ петрѣ. оу́ первы́и. понеде́лѣкѣ. пѡ́а лѣ́гы рѣ́ѣтва. хвѣа. ѡ́а. и́. ѡ́. кнѣ. го. лѣ́та.

№ 6

У Жидачеві, “30 травня” 1430 (29 травня за В. Розовим).

Грамота князя Федора Любартовича про розмежування земельних володінь Ми́ки Ді́душицького (с. Ді́душичі) і Дми́тра Дани́ловича з Руди (с. Жи́рава)

Ориг.: Dokumenty pergaminowe Oddziału I. Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – ADzied perg, III/04.

Опубл.: Акты... – № 30/IV. – С. 44; *Dzieduszycki M. Kronika...* – Nr VI. – S. XIII–XV; *Головацький Я. Памятники...* – № XLII/4. – С. 139–140, *Розов В. Українські грамоти.* – № 64. – С. 115–116.

Вперше грамота опублікована без надрядкових знаків. Д. Зубрицький зазначав, що оригінал грамоти був написаний на пергаменті, без знаків пунктуації, замість них були поставлені крапки, майже біля кожного слова, а деякі слова були написані з титлами. Згодом грамота опублікована у транслітерації польською мовою і її супроводжує коротка вказівка як і попередню, що грамота написана на пергаменті кирилицею. Я. Головацький вказав, що в оригіналу грамоти була відірвана печатка. В. Розов зазначав, що оригінал грамоти був написаний на тонкому і білому, дещо шорсткому пергамені. Висота 28 см., ширина – 37 см. вверху і 38 см. внизу. Хризмон відсутній. Грамота написана півуставом. Нижче подаємо звірений з оригіналом текст грамоти староукраїнською мовою.

Во іма Ѡѡѡа и сѡа и сѡго дѡа. ами^ѿ. мы кна^ѿ. фех^ѿрѡ любортови^ѿ. чини-
мо то знаменито. симѡ наши^ѿ. листѡ^ѿ. каж^ѿомоу. доброму. кто коли на нѡ
оуѡри^ѿ. или оуѡслышитѡ єго чтоучи. кому буде^ѿ єго потребизна. нынѡшни^ѿ.
и потомѡ боуѡдѡщи^ѿ. аже прииѡда пре^ѿ на^ѿ. и пре^ѿ паны. па^ѿ. дмитрь.
данилови^ѿ. з роуды. жаловаль и позваль. па^ѿ. мика. дѡдошицкѡ^ѿ. аже ємоу
взалѡ вепрѡ. на єго дубровѡ. чере^ѿ границу. а па^ѿ. микѡ. заложил са. старци
ѡѡчи^ѿ. оуѡказати свою. границу. дѡдошицкоюу. а па^ѿ. дмитрь. данилови^ѿ. з
роуды. заложил са листы. оуѡказати свою границу жиравскоую. а па^ѿ микѡ.
дѡдошицкий. приганилѡ. листѡ^ѿ. аже неправыи листы. фалшованыи.
па^ѿ. дмитровы. даниловича з роуды. право. такѡ нашло. аже па^ѿ. дмитрь.
данилови^ѿ. з роуды. не могѡ свои^ѿ. листовѡ. по^ѿперети и ѡѡчистити. свѡдкы.
право такѡ нашло. аже тоты листы. оуѡмрѡтвѡныи. на вѡкы. право так на-
шло. аже імаѡтѡ оуѡказати границу. старци ѡѡчи^ѿ. мы єсмо vysлали.
нашого старосту. зоудечевскѡ^ѿ. па^ѿ. ленка. с паны на тоую границу. па^ѿ.
дмитрь. данилович. з роуды. поставилѡ старцѡ ѡѡчи^ѿ. а тьи старци. смо-
вивше са. с обою стороноюу. визнаи. и оуѡказали староую границу. и вро-
чища. межи дѡдошичи. а межи жиравою. поченши Ѡ малого криховца. Ѡ
потока. Ѡ бродоу. дорогою. што идѡтѡ Ѡ зоудечева. к дѡдошичемѡ. до рѡкы.
до великого крихова. до бродоу. а звыше тои дороги дѡдошицкое. а ниже
тои дороги. жиравское. па^ѿ. микѡ. оу своєи граници правѡ. и помочное.
да^ѿ. а мы єсмо на потвержение. тои границѡ. дали свои листѡ. па^ѿу. ми-
кови. дѡдошицкѡмоу. и печать свою єсмо. привѡсили к томоу то листоу. а
при тѡ^ѿ. были. свѡдци па^ѿ. дмитрь. ходоровський. па^ѿ. клюсь. из вижнанѡ.
па^ѿ. сенко. процевѡ^ѿ. па^ѿ. грицко з борьтникѡ. па^ѿ. ѡцкѡ. мошенчичѡ. па^ѿ.
браткѡ. из доуѡѡбѡ. а ины^ѿ. досытѡ. добры^ѿ. при томѡ былѡ. а то са дѡѡло.
оу нашемѡ. дворѡ. оу зоудечевѡ. по оузнесении. первый. пне^ѿ. по^ѿ. лѡты
ржѡтѡ хвѡ а. и. у. л. лѡта.

№ 7

Жидачів, “1274”

Князь Федір Любартович розмежовує володіння Івашка Дідушицького і Федора Чолганського

Ориг.: не відомий.

Опубл.: *Dzieduszycki M. Kronika...* – Nr III. – S. IX–XI.

Переписувач Хав. Jelinek de Brochwicz зазначив, що документ перекладений зі староукраїнської мови латинською 16 жовтня 1775 р.

In Nomine Patris, et Filii, et Sancti Spiritus. Amen. Ego Theodorus Lubartowicz facio notum hoc meo Documento cuilibet hono, quicunque illud aliquando inspexerit, aut lectum audierit, cujus intererit praesentibus et futuris Quomodo venit ad Nos, ad Nos, et Dominos Nostros, Dominus Joannes Didoszycki querulabatur, et citavit Dominum Theodorum Czołhanski; quia ipsi Dominus Theodorus intercepit porcos in Nigra Sylva apud fluvium Tura penes torrentem Wołchow, et coaravit agruin, et falcavit Saltus (vulgo Dabrowy) versus limitem, et Nos ipsi Jus dedimus cum illo. Dominus Czołhański produxit sua Documenta granicialia coram nobis et Dominis Nostris. Dominus Joannes Didoszycki derogavit Documentis Domini Theodori Czołhański, quia sunt Documenta mala, et falsa. Jus venit, quatenus justificet Dominus Theodorus Documenta sua, et siquidem Dominus Theodorus Czołhański non potuit justificare Documenta sua, jure mortificata sunt Domini Thèódor: Czołhański Documenta in saecula, neque rememoranda sunt per ipsum, nec per ejus Successores. Sicque decidimus, ut monstrent suos limites per Senes suos, et Ego idcirco meum Officiale Dominum Leonem Capitaneum Zydaczowiensem deputavi pro ejusmodi dislimitatione. Dominus Joannes Didoszycki statuit Senes suos, ac invicem Dominus Theodorus Czołhanski statuit Senes suos. Qui Senes convenerunt secum ab utrinque super uno verbo, recognoverunt, et demonstrarunt antiquum limitem, et signa (vulgo uroczyszcze) inter Didoszyce, et Czołhany. Stando igitur apud Posuta Mogiła (alias Collim) progressi rectè ad fluvium Swica, transeundo fluvium Swica procul signant Białe Brzegi (alias albi margines) a Białe Brzegi versus Sylvam ad torrentem Łuzeszow, transito torrente Łuzeszow per nigram Sylvam in latum ad summitatem torrentis Werbny, a summitate torrentis Werbny, ad verticem fluminis Tura, flumine Tura ad torrentis Wuchowy summitatem, torrente Wuchowy per Sylvam ad torrentem Radiow, et Perecew, his torrentibus usque ad fluvium Silka, qui torrentes uterque una rectitudine incident in fluvium Silka. Infra hujusmodi signa: Sylva, Campus, et Saltus (vulgo Dąbrowa) in parte sinistra sunt Domini Didoszycki, in saeculum. Verum in parte dextra Sylva, Campus, et Saltus (vulgo Dąbrowa) sunt Domini Theodori Czołhanski. Dominus Joannes Didoszycki lucratus est ad hujusmodi signa juxta demonstralionem Senum, super quod ejusmodi Senes praeſtiterunt Juramentum, quia fideliter limites demonstrarunt. Dominus Didoszycki subsidium dedit, et Nos accepimus ac in confirmationem hujus rei dedimus Nostrum Documentum Domino Joanni Didoszycki, et Sigillum Nostrum appendimus huic Documento. Praesentes huic fuerunt

Testes Dominus Leo Capitaneus Zydaczoviensis, Dominus Simeon Procewicz, Dominus Małofij, Dominus Nicolaus Andrełowicz, Dominus Procopius Nenowicz, et plures alii; hocque Actum in Nostro Castro Zydaczovia. Ipso Die Sancti Eustafii Martyris, Anno a Nativitate Christi 1274.

Ноч Documentum ex Ruthenico Idiomate in Latinum per Copiam genuine translatum esse, et in Omnibus concordare cum suo Originali testor. Dat[um]. Leopoli d[ie]. 16 Octobris 1775 A[nn]o.

Xav[ery]. Jelinek de Brochwicz
Translat[um]. C[...]. M[anu]p[ropriae].
Caesar[ae]. Reg[iae]. Guber[nio].

№ 8

У Жидачеві, 6 серпня 1422.

Князь Федір Олькїрдович (Любартович) підтверджує розмежування сіл Тужилів і Сваричів

Ориг.: не відомий.

Опубл.: *Petruszewicz A. Materiały... – Nr III. – S. 77–80; Галицкий исторический сборник... – С. CVII–CVIX.*

А. Петрушевич зазначив що оригінал документу був написаний кирилицею, тому при перекладі латинською мовою допущено помилку “Олькїрдович” замість “Любартович”, а також пропущено дату, очевидно через складність у розчитанні року, записаного кириличними літерами. А. Петрушевич відніс документ до 20-х років XV ст. За виданням текст грамоти подано у транслітерації польською мовою.

Inter Bona Tyżyłow et alia introcontenta dispositionis granicialis Oblata.

In castro Halic. 1730 anno Sabbatho ante festum S[ancti]. Valentini P[raesbiteri]. et M[artyris]. proximo. Actum in castro Haliciensis, ante festum S. Valentini Presbyteri et Martyris proximo anno Milesimo septingentesimo trigesimo. Ad officium et acta praesentia castrensia capitanealia Haliciensia personaliter veniens generosus Stephanus Jasiński obtulit et ad actitandum eidem officio porrexit granicies seu dispositionem granicalem inter bona Tyżyłow ac alia per olim Illustrem Fedor Olkirdowicz(?) principem Poloniae, caractere Ruthenico expressas in litteris pergameneis exaratas, per eundem confectas manu ejus subscriptas tenoris talis.

W imia Otca y Syna y Ducha Swiatoho Amin. Ja kniaz Fedor Olkgirdyiewicz korolowbrat.Pryszly domene Tyżyłowcy żałowały siena Iwana Swaryczowskoho, na Boczkowa brata Łohynowicza, iż derżał nam Manastyr Topulsko z Czornym Lisom, za rikoiu Łomnyceiu nazwanoiu y z Barłożyszczy bez prawa, a służyło nam ku Tużyłowu: a Iwan Dołhy Łohynowycz odmowyw protywko im, iże dał mi Korol Swaryczow za wirnyi zasłuhy moi na wiky wicznyi, y Monastyr Topulsko z Czornym Lisom y Berłożyszczamy po riczku Wyszniuwku, w tom toiuż riczkoiu po pod uroczysko Sołnoie, nedałeko seła Nowycy, czerez horu steżkoiu iduczy do riki Łukwycy, kojaia idet lisom Czornym po pod horu naswanuiu Kosmacz mymo uroczysko Jasin mynowany, aż do Połonin, kotoryi

sia nazywaiut Pitrost (sin), Jama, Mołoda, Parynki nedałeko hranyć Uhorskich. Na doł powernuwszy rikoiu Łomnyciu, po pod seło Perehyńsk, mymo uroczysko Sołnoie Krasnoie Połe nazwanoie, aż do Kamenystoho horba czerez Bur, lisom Rawnym czerez potok Rudawy popud seło Roźniatow do riki Duby, do Horodyszczza do Perechresnoi dorohy, któraia idet do seły Dołyny, czerez lis Osnyk, od Osnyka do Domankow do Łełetowaho Duba, hrancu Iwan Dołhy pokazał, kotory stał prawom, y my u neho wzięłysmo wyszniuii hrywny. A sudyw toy sud Fyłyst woiewoda Żydaczuwski, Pan Danyło Zaderewecki, Pan Waśko Stodnyk, Weremansz Traktowycz, Iwan Sołowycz Korsak, Pan Waśko Prokopowicz, Iwaśko Dyduszcki, a ktomu było dosyt dobrych ludy, na szczo smo dały tot łyst na wiczniuiu pamiat. Tot łyst pisany w Żydaczowi na Preobrażenye Misiacia Awhusta dnia szestoho. Rukoiu własnoiu. Post quarum Literarum pergamenarum idiomate Ruthenico exaratarum inductionem originale eidem offerenti, est restitutum, de quo restituto officium praesens quietatum est.

Ex actis castren[sis]. Capit[anealis]. Halicien[sis]. extraditum.

Correxit Rodkiewicz m[anu]. P[ropriae].

L[ocus]. S[igilli].

№ 9

Вироки “Федора Ольгердовича” стосовно спірних питань володіння на монастирі в Топільську та Перегінську

№ 9, 1

Жидачів, “1518”.

Вирок Федора “Олькірдовича” у справі спору між мешканцями Тужилова і Іваном Довгим про володіння монастирем у Топільську та територіями навколо Сваричова

Ориг.: не відомий.

Підтвердження документу короля Сигізмунда Августа від 1549 р.: Dokumenty pergaminowe Oddziału I. Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – TSchn II 202.

Опубл.: [Radziwiński Z. L.] Monografia... – I. 15–16.

Вирок подано на затвердження королеві Сигізмундові Августу 28 серпня 1549 р. Текст опублікував З. Люба Радзимінський за: Acta Castr. Leopold. A-i 1696. – Т. 470. – Р. 154. Актуальна сигнатура: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 5 (Галицький градський суд). – Оп. 1. – Спр. 470. – С. 154. Оригінальний текст, очевидно, був написаний руською мовою, однак недбало відчитаний і перекладений польською мовою, про що свідчить багато помилок не тільки в висловах, а й іменах та прізвищах свідків. Дата, наведена у вирокі, очевидно неможлива. Причиною цього є недбалість переписувача. А. Петрушевич схилявся до 1418 р., З. Люба Радзимінський поділяв цю думку⁴⁰.

⁴⁰ Петрушевич А. С. Критико-исторические рассуждения о надднестрянском

городе Галиче и его достопамятностях. – Львов, 1888. – С. 482.

W imie Oyca y Syna y Ducha S. Amen. Ja kniaz Fedor Olkirdowicz, Krolow brat. Przyszli przed mie Tużyłowscy, zawołali [żałowali] się na Iwana, na Breczkowa brata, na Dołho, iże dzierży nam manasterz Topolsko e Czarny Lis za Łomnicą y Barłożyszczy, bez prawa, a służyło k' nam ku Tużyłowo (!), a Iwan Dołhy odmowił preciw im, iże dał im Krol Swaryczow na wieki wieczny z lasem wszystkimi granicami y chce to rad ukazać staremi ludźmi y że to moy manasterz wieczny z lasem y Berłożyszczy, a chocz to rad ukazać. A Tużyłowscy rzekli, a my takiesz choczemy ukazaty staremi ludźmi y wziewli między sobą zawity rok, a my posłalismy miasto siebie Philista, woiewodę y ziemiany rozsmotryty między niemi prawa y zozwali srarych ludzi. Ci ludzie poznali prawo y rzekli, że Topulskoy manaster za reku ku Swaryczowu z Czarnym Lisom y Berłożyszczy przyscosza y ukazali granicy po Wiszniowke w zgorę, Iwan Dołho (!) stał prawu y my wziewli od niego pomocnoie wyszną grzywne. Na to daliśmy swoy list, na wieczną pamięć, że iego wieczne, a sudzili z name tu boiare, Pan Wojewoda Philista, Iwan Kołowicz Korszak, a zemlanie: Pan Wasko Wołkowicz, Misko Proczopicz, Klisko Barłoszowicz, a k' temu było dosyć dobrych ludzi. A ten list pisan w Żydaczowie lata Ruskiego Tysiąca pięćset (sic!) y osmnascie, miesiąca Decembra we dwudziesty siodmy dzien na pamięć pierwszego męczenika Stefana.

№ 9, 2

Жидачів, рік не подано.

Вирок Федора "Олькїрдовича" у справі спору між мешканцями Тужилова та Іваном Довгим про володіння монастирем у Топільську

Ориг.: не відомий.

Опубл.: [Radziwiński Z. L.] Monografia... – I. 16–17. 3. Люба Радзими́нський опублікував документ за: Acta Haliciensia 1730 anni. – Т. 231. – Pag. 420–421. Сучасна сигнатура: ЦДІАЛ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 231. – С. 420–421. Рік не згаданий і немає підстав для здогадів стосовно можливого датування. З тексту вироку, якщо розглядати його як підтвердження попереднього, можна припустити, що їх появу розділяв короткий час.

W imia Otca y Syna y Ducha Swiatoho Amin. Ja kniaz Fedor Olkirdyewicz Korolow Brat. Przyszli do me Tużyłowscy, żałowaly się na Iwana Swaryczowskoho, na Boczkowa Brata Łohynowycza, iż derżał nam Manastyr Topulsko z Czornym Lisom za rykoіu Łomnyceіu nazwanoiu y z Barłożyszczy bez prawa, a służyło nam ku Tużyłowo, a Iwan Dołhy Łohynowycz odmowiyw protywko im, iże dał mi Korol Swaeyczow za wirnyi zaśluhy moi na wiki wicznyi y Monastyr Topulsko z Czornym Lisom y Berełożyszczami po Ryczku Wyszniuwku w tom toіuż ryczkoіu po pod uroczysko Solnoe nedałeko seła Nowycy czerez horu steżkoіu iduczy do ryki Łukwycy, kotoіaіa idet Lisom Czornym po pod horu nazwanuiu Kosmacz mymo uroczysko Jasin mynowany aż do połononin (!), kotoryi sia nazywaiut Pitrost, Jama, Parynki (!) nedałeko hranyc Uhorskich na doł powernuwszy rykoіu Łowmnyceju po pud seło Perehynsk mymo uroczysko Solnoie,

Krasnoie pole nazwanoie aż do Kamenystoho Horba czerez bur lisom rawnym czerez Potok Rudawy po pud seło Rozniatow do ryki Duby do Horodyszczza do Perechresnoi Dorohy, katoraia idet do Soły Dołyny czerez Lis Osnyk, od Osnyka do Domankow do Łeletowaho Duba Hranycu Iwan Dołhy pokazał, kotory stał prawom y my u neho wziałysmo wyszniuiu hrywnu, a sudyw toy sud Fyłyst, woiewoda Żydaczowski, Pan Danyło Zaderewecki, pan Wasko Stołnyk Weramanysz Fraktowycz, Iwan Sołowycz, Iwan Sołowycz (!) Korsak, pan Wasko Prokopowicz, Iwaszko Dyduszycki, a ktomu było dosyt dobrych ludy na szczosmo dały Lyst na wicznuiu pamiat, tot Lyst pisany w Żydaczowi na Preobrazenye misiecia Awhusta dnia szostoho. Rukoіu własnoіu.

№ 9, 3

Місце і рік не відомі
1691 р.

Документ, який підтверджує право, привілей і власність на Перегінськ, яке належало до церкви галицької на Крилосі. Згадка про князя Федора Ольгердовича, який фундував монастир і зробив йому надання.

Ориг.: не відомий.

Опубл.: AGZ. – Nr LX. – S. 103.

...Na rekwizycyą przewielebnego jegomości ojca Arsentego Żeliborskiego, episkopa lwowskiego, halickiego i Kamieńca podolskiego, czynię wiadomo et testor fide mea, iż wieś Perehyńsko, w powiecie żydaczowskim leżąca, własna jest majetność dziedziczna cerkiewna do katedry cerkwi halickiej kryłskiej przez xiażąt ruskich Fedora Olhordowicza fundowana i darowana, a potem przez świętej pamięci najjaśniejszych królów polskich, jako to Kazimierza Zygmunta Pierwszego i Zygmunta Augusta i innych królów polskich osobliwymi przywilejami i dekretemi et confirmationibus do tejże cerkwi halickiej kryłskiej inkorporowana...

Табл. 1. Населені пункти і географічні об'єкти, які згадуються в грамотах

Населені пункти:

1. Берложичі – тепер село Берлоги над р. Ломницею, Рожнятівський р-н., Івано-Франківська обл.; близько 70 км. на пд. від Жидачева.
2. Вижняни – село в Золочівському р-ні Львівської обл., близько 70 км на північний схід від Жидачева.
3. Гутне – нині село Стара Гута Богородчанського району Івано-Франківської обл., близько 120 км. на південь від Жидачева.
4. Дідушичі Великі і Дідушичі Малі – тепер села у Стрийському р-ні Львівської обл., близько 36 км. на пд-зх. від Жидачева.
5. Долина – тепер місто районного значення, центр Долинського р-н., Івано-Франківської обл.; близько 61 км. на пд від Жидачева.

6. Жидачів – тепер місто – районний центр Жидачівського р-ну Львівської обл. Розташоване при впадінні р. Стрий в Дністер, вперше згадується під 1164 р.
7. Журавно – тепер селище міського типу Жидачівського р-ну, Львівської обл., розташоване на берегах річок Дністер і Свіча, близько 19 км. на пд.-сх. від Жидачева.
8. Каменистий горб – тепер село Камінь, Рожнятівський р-н., Івано-Франківська обл.; близько 61 км. на пд.-сх. від Жидачева.
9. Космач – тепер село на правому березі р. Лукви, Косівський р-н, Івано-Франківська обл.; близько 89 км. на пд.-сх. від Жидачева.
10. Красне поле – тепер село Красна, Надвірнянський р-н., Івано-Франківська обл.; близько 140 км. на пд.-сх. від Жидачева.
11. Лівчиці (Ловчичі) – село, тепер Жидачівський р-н, Львівська обл.; близько 11 км. на пд. від Жидачева.
12. Ліс Равний – тепер село Рівня, Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.; близько 71 км. на пд. від Жидачева.
13. Нижній Струтинь – тепер село Рожнятівський р-ну, Івано-Франківська обл.; близько 71 км. на пд. від Жидачева.
14. Новиця – село, тепер Калуський р-н, Івано-Франківська обл.; близько 58 км. на пд.-сх. від Жидачева.
15. Облазниця – тепер село Жидачівський р-н., Львівська обл.; близько 16 км. на пд. від Жидачева.
16. Перегінське – тепер селище міського типу, Рожнятівський р-н., Івано-Франківська обл.; близько 81 км. на пд. від Жидачева.
17. Рожнятів – тепер селище міського типу, центр Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл.; близько 71 км. на пд. від Жидачева.
18. Руда – село, Жидачівський р-н, Львівська обл., близько 11 км. на південний захід від Жидачева.
19. Сваричів – тепер село, Рожнятівський р-н., Івано-Франківська обл.; близько 74 км. на пд. від Жидачева.
20. Сольне, колишнє німецьке поселення Landestren, тепер урочище біля с. Новиця.
21. Сяхів – нині село Сихів, Стрийський р-н., Львівська обл.; близько 30 км. на пд.-зх. від Жидачева.
22. Топільське (там монастир) – тепер село Топільське над р. Лімниця, Рожнятівський р-н., Івано-Франківська обл.; близько 70 км. на пд. від Жидачева.
23. Тужилів – село; близько 60 км. на пд. від Жидачева.
24. Ясень – село над р. Лімниця, Рожнятівський р-н., Івано-Франківська обл.; близько 89 км. на пд. від Жидачева.

Географічні об'єкти:

1. Батинова – струмок, витікає з гори і лісу Батин біля містечка Рожнятова.
2. Вишнівка – струмок, права притока р. Лімниці, впадає в річку біля с. Берлоги, Рожнятівський р-н., Івано-Франківська обл.

3. Луквиця – струмок, права притока р. Лукви (басейн р. Дністра).
4. Ропний струмок – тепер струмок Рипний, ліва притока р. Диби впадає біля села Рипне.
5. Рудава – струмок, починався в селі Руснятин і поблизу села Рівні впадає до р. Лімниці, Рожнятівський р-н., Івано-Франківська обл.
6. Смерека – струмок, ліва притока р. Диби, впадає біля села Демня.
7. Чечва – струмок, ліва притока р. Ловмиці.
8. Чорний ліс – знаходиться десь між Топільським і Берлогами.
9. Ясеновий – струмок, протікає біля поселення Ясеновець (Рожнятівський р-н, Івано-Франківська обл., бл. 70 км. на пд. від Жидачева).

Таблиця № 2. Свідки

Свідки: ім'я, прізвище, придинок	Грамоти								
	№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 6	№ 7	№ 8	№ 9
Данило Задеревецький Дажбогович	*	*	–	–	–	–	–	–	*
Лучко Черемхович, війт жидачівський	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Ленко Зарубич, староста і воєвода Жидачівський	*	–	*	–	–	–	*	–	–
Коровай Процевич,	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Костко Повістличич (Повслівчич)	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Татомир Балицький,	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Драгомир Володимирецький	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Івашко Дідушицький	*	*	–	–	–	–	*	–	*
Манико Арденович	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Осташ Голобуд	*	–	–	–	–	–	–	–	–
пан Ходко Чемер	*	–	–	–	–	–	–	–	–
пан Лучко, війт Сольський	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Миколай, плебан Жидачівський	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Голопобут	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Брилар	*	–	–	–	–	–	–	–	–
Татомира Берлич Струтинського	*	*	–	–	–	–	–	–	–
Дмитро Ходоровський Волчинович	–	*	–	–	*	*	–	–	–
Іван Коровай	–	*	*	–	*	–	–	–	–
Сенко Процевич	–	*	*	–	*	*	*	–	–
Івашко Боринський	–	*	*	–	*	–	–	–	–
Татомир Балицький	–	*	–	–	–	–	–	–	–

Юрій Дідушицький	—	—	*	*	—	—	—	—	—
Ігнатій Облазницький	—	—	*	*	—	—	—	—	—
пан Прокіп Наневич;	—	—	*	—	—	—	*	—	—
пан Дмитро Волчкович;	—	—	*	—	—	—	—	—	—
Міка Дідушицький	—	—	—	—	*	*	—	—	—
Дмитро Данилович	—	—	—	—	*	*	—	—	—
Грицько з Бортник	—	—	—	—	*	*	—	—	—
Ясько Моженчич	—	—	—	—	*	*	—	—	—
Клюс з Вижнян	—	—	—	—	—	*	—	—	—
Братко з Дуліб	—	—	—	—	—	*	—	—	—
Федір Чолганський	—	—	—	—	—	—	*	—	—
Малофей	—	—	—	—	—	—	*	—	—
Манко Арденович	—	—	—	—	—	—	*	—	—
Іван Сваричовський	—	—	—	—	—	—	—	*	—
Іван Довгий	—	—	—	—	—	—	—	—	*
Филист, воєвода Жидачівський	—	—	—	—	—	—	—	—	*
Пан Васько Прокопович	—	—	—	—	—	—	—	—	*
Пан Васько Стольник Вераманчич Фрактович	—	—	—	—	—	—	—	—	*
Іван Солович Корзак	—	—	—	—	—	—	—	—	*

Львівський національний університет імені Івана Франка

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**“PRZEMYŚL WZESNOŚREDNIOWIECZNY”:
“ТРУДНОЩІ” ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ НА
ТЛІ “УСПИХІВ” У “ZACIERANIU UKRAIŃSKICH ŚLADÓW”
Przemyśl wczesnośredniowieczny / Redakcja naukowa Ewa
Sosnowska (Origines Polonorum. – Т. 3). – Warszawa, 2010.
482 s., il.**

Упродовж останніх років у Польщі стали виходити поодинокі томи задуманої ще понад пів століття тому ювілейної міленійної серії, присвяченої найстаршим історичним центрам Польської держави, запланованої як підсумування досліджень відповідних осередків. Третім випуском опубліковано збірник текстів про ранньосередньовічний Перемишль. Загальновідомий перебіг перших століть історії міста над Сяном надто мало пасує до головної ідеї видавничої серії. Воно не так уже й причетне до власне початків польської державності, бо, як відомо, польська традиція утверджувалася на місцевому ґрунті значно пізніше – щойно за знаних обставин занепаду Галицько-Волинської держави від середини XIV ст. Проте об’ємистий том поповнив чималу бібліографію міста й, безперечно, не може не повернути уваги уже самою своєю появою.

Перемишль увійшов до історії в українському контексті – найстарша писемна згадка вказує на його прилучення 981 р. до Київської держави. Згідно з найдавнішим Київським літописом, зазначеного року: “Иде Володимиръ . к Лахомъ . и заа грады ихъ . Перемышль . Червень . и ины города . иже суть и до сего днѣ подъ . Русью”¹. Так при першій появі на історичній арені місто виявляється одним з “городів”, які святий Володимир Великий приєднав внаслідок походу “к Лахомъ”, першим з “городів” – разом з Червеном та “іншими”, які київський князь тоді “заа”. Через століття Перемишльові судилося стати окремою княжою столицею, а згодом – також прийняти престол православної єпархії Київської митрополії. Ці визначальні факти перших

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 69 (Л. 32). Повідомлення, закономірно, має чималу літературу, у якій є навіть заперечення того, що князь Володимир зайняв тоді Перемишль. Побудоване за схемою коментування пооди-

нокх джерельних переказів підсумування проблеми з польської сторони див.: Labuda G. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów, 9–11 V 1995. – Rzeszów, 1996. – S. 9–17.

століть історії забезпечили Перемишлеві стійкий український контекст як невід'ємну складову процесу його еволюції. Її значення не змало навіть із приєднанням земель галицької спадщини до Польщі після фізичного усунення з вірогідної ініціативи польського короля Казимира III "непокірного" останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава (1340)². Українська складова незмінно зберігалася упродовж століть, залишається і після не так давнього примусового виселення з міста корінного українського населення та загальновідомих довготривалих цілеспрямованих зусиль новітніх хазяїв із "zacierania ukraińskich śladów w Przemyślu"...

Нововидана книга, покликана стати підсумком вивчення найдавнішої історії Перемишля³, на жаль, продовжує насамперед зазначені зусилля актуальних господарів, має надто виразно польське, пропольське, не випадало б сказати, дружнє до неминуче присутньої української сторони, обличчя: під "польським" перемишльським сонцем місця їй, правду кажучи, передбачено не так уже й багато. Про об'єктивність та властивий внутрішній контекст еволюції міського організму фактично навіть не йшлося. Об'ємистий том служить не пізнанню неминуче неоднозначного історичного процесу на місцевому ґрунті та розширенню і поглибленню наукових уявлень про нього. Визначальною домінуючою як ідеєю, так і напрямом завдань, які більшість авторів поставили перед собою, виявляється нав'язливе утвердження польськості, "споконвічності" міста – нібито саме польського пограничного форпосту. Про безсторонність та об'єктивність наукового дослідження за такого загального підходу, звичайно, не випадає й згадувати, як і про доказову основу пропагованої головної ідеї. Знаний розвиток українсько-польських стосунків упродовж багатьох століть – і далеко не тільки на перемишльському ґрунті – щодо цього не залишає найменших сумнівів ще перед ознайомленням із текстом.

Проте рецензент зобов'язаний відкликатися до конкретики...

Перша реалія, з якою Перемишль увійшов до історії, визначає його "го-родом", як ствердив київський літописець, "ляхів". Тому зацікавлений читач природно мав би насамперед довідатися про нього та його тогочасних господарів. Однак закономірні сподівання даремні. Міста "ляхів", як і, зрештою, їх самих, на сторінках книги шукати марно. Надто скупі побіжні та фрагментарні відкликання до них розкидані в різних текстах, нерідко досить зашифровані, без конкретики, археологічний матеріал відповідного періоду залучений так скромно, що його випадає визнати майже відсутнім. Відповідна частина викладу здатна викликати тільки одне стійке враження, – що

² Новіші дослідження однозначно вказують на очевидну причетність до отруєння князя найбільше зацікавленої сторони, якою виступив польський король Казимир III: *Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 219–220.*

³ Щодо цього її випереджує перший

том багатотомної історії міста, який значною мірою пропонує ті ж матеріали й здебільшого в тому ж викладі. Див.: *Dzieje Przemyśla. – Przemyśl, 2001. – Т. 1: Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne. – Cz. 1: Źródła archeologiczne; Ibidem. – Przemyśl, 2004. – Т. 1. – Cz. 2 Analiza źródeł i synteza.*

перші господарі міста нинішнім його господарям та дослідникам не дуже потрібні. Знаючи завидну (для українця) прив’язаність польського племені до своїх історичних джерел, випадало б вважати, що перемишльські “ляхи” 981 р. – ніякі не “поляки” й київський князь поляків не мав би тоді образити. Київський літопис цілком однозначно ствердив це в знаному записі 996 р. про мирні стосунки князя Володимира із західними сусідами: “...и бѣ жива с князи школьными его миромъ . с Болеславомъ Ладъскимъ . и съ Стефаномъ . Оуторьскимъ . и съ Ѡндроникомъ Чышкимъ . и бѣ миръ межи има и любы...”⁴. Зрештою, очевидним продовженням цього “життя з миром” на польському напрямку стало одруження сина Володимира – Святополка з донькою (ім’я не відоме) польського князя Болеслава Хороброго. Власне воно й привело до знаного київського походу 1018 р. та пов’язаної з ним тогочасної ж першої зафіксованої польської появи в Перемишлі. Отже, видавалося, польську історію міста можна виводити від цілком конкретної, дещо новішої дати. Однак вона суперечить народовому інтересові, тому, з його огляду, як відомо, *delendam esset*, чому книга, як уже зазначено, служить вірно і невідступно...

Така незрозуміла – на перший погляд – неувага до одного з центральних моментів історії міста при докладнішому розгляді ситуації пояснюється дуже просто: він ніяк не надається для укладення до заздалегідь прийнятої, єдино можливої для видавців польськоцентричної концепції. Не випадає сумніватися, що в протилежному випадку відповідні матеріали привернули б якнайбільшу увагу, отримали би на сторінках видання якнайширше відображення.

Саме тому, зокрема, історія Перемишля фактично розпочинається із заснованого винятково на матеріалах старомадярського цвинтаря на Засянні непомірно розлогого оповідання про перебування в майбутньому місті мадярів з виразним плутанням у пропонованій хронології – від кінця IX ст., за іншою викладеною тут же версією – щойно X ст. до 30-х років X ст. або його половини (с. 11). Мадярським похованням й виведенням від них висновкам присвячено немало уваги, хоча окремі запропоновані тут міркування очевидно наївні. Це, зокрема, стосується самотнього багатшого поховання (могила № 2). Щодо небіжчика стверджено: “Z pewnością pełnił on funkcję naczelnika rodowego” (с. 387). Однак сам інвентар, найцікавіша частина якого – чотири невеликих срібних накладки для каптана, срібний браслет та дві сережки, не настільки винятковий, аби приписувати йому таке значення й прийнята інтерпретація сприймається явним перебільшенням. Втім, могилярник трактується слідом гаданого перебування у місті угорського гарнізону (с. 52), при якому не обов’язково мала перебувати особа зазначеного рангу.

Зрештою, інтерпретація цього угорського сліду не тільки гіпотетична, а й виразно суперечлива. Угорці, з одного боку, нібито мали підкорити перемишльських лендзян, з іншого водночас припускається: “Nie wykluczono, że wszedli z nimi w sojusz militarny, skierowany przeciw zagrażającym im ze wschodu Pieczyngom” (с. 387). Взаємозаперечення обох

⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 111 (Л. 47 об.).

версій не зауважено. Як і безперечної дискусійності твердження ніби розташований далеко на північ гаданий “перемисьльський уторський гарнізон” мав охороняти співбратів на новій вітчизні від печенігів, які напірали зі сходу (с. 386). Мабуть, уторська присутність, зафіксована також окремими похованнями в недалекій Судовій Вишні та більше віддалених Пліснеську й Галичі – географія, до речі, виразно скерована у небажаному в нинішньому Перемишлі східному напрямку – потребує якогось іншого пояснення.

Очевидно зацікавлену позицію щодо ранньої історії міста яскраво віддзеркалює, зокрема, спосіб використання двох джерел, що цілком виразно й однозначно стверджують давню київську гравітацію ляхів Початкового літопису. Згідно зі свідченням Костянтина Багрянородного (текст укладено між 958–962 рр.), лендзяни – “ляхи київського літопису” – виявляються союзниками (серед інших, поміж ними конкретно вказані ще тільки кривичі) “склавів”, виготовляють у себе в горах човни, сплавають їх Дніпром і продають русам (“Славяне же и их пактиоты, а именно: кривитеины, лендзянины и прочие Славинии рубят в своих горах моноксилы во время зимы и, снарядив их, с наступлением весны, когла растает лед, вводят в находящиеся по соседству водоемы. Так как эти выпадают в реку Днепр, то и они из тамошних входят в эту самую реку и отправляют в Кию. Их вытаскивают для [...] и продают росам”⁵). Знаменитий візантійський імператор, звичайно, не докладав зусиль до опанування історії Перемишля та його околиці. Не відоме джерело його переказу про лендзян та їх союзницькі стосунки з русами. Не знаємо, нібито, також, наскільки усі складові наведеного повідомлення реально і коректно відображають історичну дійсність (питання зовсім не безвартісне, оскільки “в своїх горах” дерева мали рубати також... “кривитеини”). Однак тяжіння лендзян Костянтина Багрянородного до київського осередку, а не до навіть ближчих географічно слов’ян західних, як того хочуть нинішні спадкоємці цих останніх чи ті, хто приписує собі спадкоємні права, є цілком очевидним.

Існує так само залучене в аналізованому збірнику ще одне свідчення дещо молодшої історичної традиції, яке сприймається доказом безперечного продовження тих самих київських контактів “лендзян” ще й через майже півтора століття після того, як їх зафіксував конкретним фактом історії знаменитий візантійський імператор. Йдеться про знаний, проте не сприйнятий досі у відповідному зв’язку епізод міжусобної боротьби після Любецького з’їзду 1097 р., зафіксований у слові 31 Києво-Печерського патерика “Про Прохора чорноризця, як із зілля, званого лободою, робив хліб і з попелу сіль”. Патерик розповідає, що внаслідок військових дій “не пускаша гостей із Галича, ни лодій от Перемишля, и не бист соли въ всеи Рускои земли”⁶. Тут, безперечно, фігурують ті ж “лодії” Костянтина Багрянородного і, як видається, наведений молодший київський переказ здатний не тільки

⁵ Багрянородный К. Об управлении империей. – Москва, 1991. – Гл. 8.

⁶ Абрамович Д. Киево-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – Київ, 1931. – С. 151–152. Перипетії зазначеної

війни досить докладно передає літопис, однак наведених у Патерику обставин у ньому немає. Див.: Ипатьевская летопись. – Стб. 232–248 (Л. 88 об.–94).

розширити вимову повідомлення візантійського імператора, а й дати йому докладніше пояснення. Цілком очевидно, мало б постати питання чому човни лендзян продавалися аж у Києві коли такого товару, природно, не могло бракувати й на значно ближчих до нього і внаслідок цього значно тісніше пов'язаних з ним теренах. Патерик досить виразно вказує причину попиту на човни лендзян, не згадану в тексті імператора. Вони були завантажені сіллям – товаром, судячи з наведеного свідчення 1097 р., – без конкуренції у Київській державі. Правдоподібно, ця обставина повинна бути сприйнята і як один з мотивів походу святого Володимира Великого “до ляхів”, від якого для нас розпочинається задокументована історія Перемишля. Новіші дослідження характеризують похід 981 р. одним з епізодів фіксованих ще від знаної древлянської експедиції князя Ігоря довготривалих зусиль Києва з налагодження контролю над важливим відтинком трансєвропейського торгового шляху через територію Східної Європи⁷. Принаймні в контексті наведених відомостей тяжіння літописних ляхів до подніпровського слов'янського центру видається цілком очевидним. Чи не в цьому, між іншим, прихована причина того, що розлогі розмірковування у рецензованому виданні про ляхів (с. 41–52) супроводить очевидне наполегливе відмежування від можливого східного напрямку їхніх зв'язків перед серединою X ст.? Його просто не згадано задля послідовного виставлення найдавніших господарів Перемишля нібито “зачарованими на захід”. Тому-то висновок одного автора, який дійшов “do ustalenia ich niewątpliwie zachodniosłowiańskiego rodowodu” (с. 50) наперед відомо на яких підставах заснований.

Відзначаючи очевидну і безперечну гравітацію приєднаних 981 р. до Київської держави ляхів до історичного київського осередку (за нинішньої ситуації з вивченням Перемишля встановити як і в чому вона виражалася – завдання для, мабуть, навіть не найближчих майбутніх поколінь), водночас доводиться констатувати відсутність будь-яких паралельних вказівок з епохи на їх тяжіння до великопольського історичного ядра майбутньої Польщі. Вперто насаджуваний у новітній польській літературі відповідний погляд при відсутності джерельного підтвердження виявляється тільки народовим міфом⁸.

У томі цей очевидний “недолік” історичної традиції пробували компенсувати чи бодай применшити, проте зроблено це винятково незграбно. Серед “найпереконливіших” аргументів використано висновок Єжего Налєпи, який “za pomocą etymologii *wybranych przez siebie* (підкреслено – В. А.) nazw miejscowych usiłował odnaleźć pierwotne siedliska Lendzian” (с. 45). Зусилля “не могли” не увінчатися пожаданим успіхом, щодо змісту та наповнення якого сумнівам, звичайно, не місце: “ziemie nad Sanem były pierwotnie zachodniosłowiańskie, ergo prapolskie i że z czasem uległy

⁷ Дуба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2011. – Ч. 4(36): Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 7–29.

⁸ З цього приводу див висновок Герарда Лабуди про назву лендзян як таку, що “z pewnością nie odnosiła się do ówczesnego zesołu plemion polańskich z ośrodkiem politycznym w Gnieźnie”: *Labuda G. Narodziny... – S. 17.*

większej lub mniejszej rutenizacji. Fakt ten jest całkowicie pewny...”; "...pierwotna granica zasięgu Słowian zachodnich i Prapolaków miała na wschodzie oparcia na pasmie Gołogór na południe od źródeł Bogu" (с. 45). Одним із нечисленних "залізних" аргументів наведеного "тріумфу етимології" (на підставі вибраних, як пам'ятаємо, прикладів) залучено назву притоки Дністра – ріки Стрвяж. Присутній у ній носовий звук – нібито незаперечний "полононізм", оскільки, на тверде переконання окремих авторів, у мові східних слов'ян носові звуки мали зникнути... близько 950 р. (с. 45–46). Така докладність часу щодо явищ історичного процесу, звичайно, здатна подивувати. Ще більший подив закономірно викликає щире переконання, що визначальна для запропонованої конструкції назва ріки мала з'явитися неодмінно щойно після того, як у східних слов'ян відповідний носовий звук зник назавжди... Ніяк не від упертої польсько-української історичної неоднотайності непросто відігнати з'яву, зовсім "небажаного" на цих теренах східного слов'янина, який не акурат назло далеким нащадкам тодішніх західних слов'ян назвав так важливу для історичної схеми окремих сучасних польських дослідників річку ще до нібито "вирішального" для існування носових звуків 950 року. Пропагована як "прапольська" назва цілком може бути також новішою польською заміною первісної непольської. На доведення "своєї" причетності ті самі незгідні східні слов'яни залишили після себе ще й річку Ствигу, яка починається на Рівненщині і впадає до Прип'яті на території нинішньої Білорусі. Окрім того, існує ще й загальновідоме українське найменування Стрвяжу – Стривігор...

Про відсутність очевидних полонізмів у чималому наборі інших місцевих назв, яким не пощастило (і хто б сумнівався чому!) потрапити до "wybranych", звичайно, нагадувати не належить. Отже, стійке наповнення показного залізного аргументу при докладнішому розгляді теж неunikнено набирає цих ознак знаного звичайнісінького "відзімісі".

Так показово виражена увага до історії Перемишля перед 981 р. отримала своєрідне продовження у ще одному скромніше зазначеному, проте важливому для прийнятої концепції моменті. Отож, виходячи зі знаного факту чеського просування на південні території нинішньої Польщі з Сілезією і Краковом, приймається нічим не доведене, винятково здогадне чеське утвердження також у Перемишлі та, на вже раніше розглянутих підставах проголошених "прапольськими", пов'язаних з ним теренах. Додатковим підтвердженням такого погляду покликане стати достатньо туманне твердження документу 1086 р. з описом границь Празької дієцезії: "на схід [Празьке єпископство] має кордонами річки Буг і Стир з містом Краковом та областю, яка називається Ваг, з усіма округами, що відносяться до вищеназваного міста, яким є Краків"⁹. Туманність визначає незрозуміле співвіднесення Бугу і Стиру з Краковом та округами, які належать до нього, оскільки обидві річки не тільки далекі від Кракова, а й знаходяться поза територіями, йому підлеглими. Вказані річки – елементи зовсім іншого географічного контексту і їх присутність у "краківській області" логічному

⁹ Козьма Пражский. Чешская хроника. – Москва, 1962. – С. 151.

поясненню не піддається. Як вони привернули увагу укладача давнього документу, до якого відкликається новіший 1086 р., можна хіба що гадати. Проте видається очевидним відображення тут не так співвіднесених з краківською областю у її можливих межах кордонів Празької єпархії, як важливого відтинку знаного водного шляху з Києва до Балтики через Стир і Буг. Незалежно від того, що мав на увазі укладач оригіналу, ця історична реальність здатна немало переважити все таки достатньо міфічні східні – у знаменитому за документом 1086 р. їх окресленні – кордони Празької єпархії

Що ж до гаданої присутності чехів у Перемишлі, то вона, цілком очевидно, насамперед є плодом зацікавленого свідомого витворення білої плями з давнішої історії цих територій внаслідок ігнорування їх східнослов'янських зв'язків принаймні від середини X ст., відколи з древлянським походом князя Ігоря виразно зазначився відповідний напрям київських інтересів. Оскільки він не вкладається до “концепції”, невизнання самостійного, поза примарним польським тяжінням, життя Перемишля наказало далі – навіть не без певного ризику у вигляді очевидної суперечності з виразним народовим інтересом (як побачимо, авторам збірника “випадково” вдається нехтувати ним неодноразово) – фактично заперечити... самих лендзян. До цього дійшло через віднесення щойно до чеських часів, тобто, як твердять у томі, від 973 р., а насправді з-перед 966 р.¹⁰ початків формування на місцевому ґрунті системи “podległości mniejszych okręgów grodowych grodom większym, znaczniejszym. Zaistniała też chyba potrzeba wznoszenia nowych warowni, które sprostalyby zadaniom obronnym i administracyjnym na opanowanych ziemiach” (с. 52). В іншому місці йдеться про “Grody Przemyśkie” (с. 53), тобто, згідно з вимовою цього твердження, – історично складену в процесі тривалішої внутрішньої еволюції розбудовану систему, посередньо засвідчену, зрештою, також наведеним фрагментом найдавнішого Київського літопису. Проте, з огляду ситуаційної вигоди, побаченої у домінуванні чеського інтересу, Перемишль має бути нібито щойно чеським винаходом – аж до походження самої назви міста, що “pozwołoby za Janem Długoszem pięknie uzasadnić etymologię nazwy grodu” (с. 53). Причина чеського уподобання – не таємниця – прихована у його здатності пов'язати ці терени з Краковом, так що відзначений “ризик” повинен оправдати зовсім очевидний розрахунок.

Однак на перешкоді красі формулювання постає неunikнення в його різкості запитання: а що ж тоді мали опанувати чехи? У запропонованій конструкції місця цьому невидимці, закономірно, не передбачено. Можна також запитати чому за так описаного чеського успіху з розбудови перемишльської інфраструктури (і коли це вони мали встигнути?) через 7–8, як стверджено, років після його можливого початку “иде Володим”рѣ . к Лахомъ . и заа грады ихъ” з Перемишлем на першому місці – все таки в ляхів... Наведеного твердження Київського літопису про дружні стосунки князя Володимира “съ Ѡндроникомъ Чышкимъ” пригадувати теж не випадає. Що ж до нібито “зовсім очевидного” чеського сліду в назві самого

¹⁰ Labuda G. Narodziny... – S. 10–11.

Перемишля¹¹, то не буде зайвим відкликатися до набагато менше “чеського” найменування волинського Перемиля, здатного вказати на необхідність пошуку пояснення не обов’язково в контексті не історичної – для аналізованої ситуації – польської, зі здогадним чеським забарвленням, версії найменування міста, правдоподібно, – на зовсім іншому напрямі.

До найгіршого – об’єкту втілення, за умови визнання чеського епізоду, на місцевому ґрунті так пожаданої у рецензованому томі “прапольськості” – підходити тим більше не випадало б...

Що ж до розбудови Перемишля, то поряд з наголошенням чеських заслуг водночас (правда, в іншому тексті) наведено добірку цитат з давніших публікацій: “Niewątpliwie gród przemyski już u schyłku X w. pełnił ważną rolę strategiczną, zwłaszcza wobec nasilającej się ekspansji książąt ruskich, węgierskich czy też naporu innych koczowników. Stanowił też zapewne obronę silnie rozwijającego się zaplecza osadniczego w szczególności bogatego o źródła solne. Te wszystkie czynniki spowodowały, że Przemyśl w 2. połowie X w. stał się ważnym ośrodkiem polityczno-administracyjnym” (с. 171). Не будемо наполягати на очевидній різниці перемишльської ситуації “u schyłku X w”. та в загально сприйнятій другій його половині: її визначили знані події останньої третини століття. Очевидно, при цьому не так слід враховувати чеське просування до Кракова з нібито виниклою з цього можливістю наступного проникнення й до Перемишля, насправді, видно, цілком примарною, як приєднання Перемишля до Києва внаслідок походу святого Володимира Великого 981 р. Випадало б полишити на стороні перелік через кому носіїв експансії – “książąt ruskich, węgierskich”, оскільки зіставлення не потребує коментарів. Так само без коментарів варто залишити напір не знаних тогочасній історії “innych koczowników” (“książąt ruskich” за логікою відповідного висловлювання теж належалося би віднести до кочівників?). Однак значення осередку підкреслює хоча б його першаість у літописному переліку городів, приєднаних 981 р. до Київської держави. Не випадає дискутувати чи міг би він посісти таку позицію коли б справді мав бути чеським винаходом “з-перед декількох років”. І це теж аргумент ніяк не на користь викладеного ситуативного, з очевидним значно глибшим краківським зацікавленням, чеського захоплення¹².

¹¹ Новіше висловлювання з цього приводу без аргументації подає його як нібито “іменований на честь пануючої від початку X ст. у Чеській державі династії Пржемыслів”: Мицько І. Українсько-чеські зв’язки та історія Підгір’я X–XI століть / П’яті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 7 травня 2010 року. – Львів; Броди, 2011. – С. 63. При цьому зроблено покликання на публікацію, у якій на підтвердження такої версії про походження назви міста немає згадки: Labuda G. Narodziny... – S. 9–17 (на сторінці з відповідним відкли-

канням Перемишль взагалі не згадано: *ibidem*. – S. 10).

¹² Про найдавніший період історії Перемишля погляд з української сторони див.: Ісаєвич Я. Перемишль і Перемиська земля: початки історії // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року у Перемишлі. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 8–11.

Тогочасне становище, як і давніший “град ляхів”, закономірно мусили мати відповідне відображення у терені. Тому не може не викликати здивування відсилання в огляді заселення території до незрозуміло “напружених” пошуків історичного ядра міста на місці замку (с. 168–169), що і без гіпотез очевидне з самої структури терену. Зрештою, для інших авторів це зовсім не неможливе (с. 188). Проте проте запропонована хронологія найдавнішого заселення замку, найстаршу дерев’яну забудову якого віднесено щойно до кінця X ст. (с. 100), створює очевидну проблему для сприйняття найдавнішої місцевої історії, входячи з нею в очевидний конфлікт. Однак реальних залишків найстаршого Перемишля досі справді зафіксовано обмаль. Розшукано скромні сліди найдавніших елементів укріплень, які мали походити з того часу. До них, зокрема, належать принагідно відкриті рештки валу за будинком Дієцезіального музею навпроти катедри (с. 10, 106). Причину неадекватної уваги до них вказав Юрій Диба: укріплення належать до східнослов’янської будівельної традиції і внаслідок цього так само виразно заперечують путевідну ідею прапольськості¹³. У доробку польської науки стосовно найдавнішої історії території замку є також повторений у збірнику цілком своєрідний здобуток у вигляді твердження нібито терен “w czasach ruskich pełnił funkcję osady rzemieślniczej o charakterze podgrodzia, na którą kolejno nawarstwiło się cmentarzysko wokół romańskiej cerkwi księcia Wołodara” (с. 169). Відкриті при археологічних дослідженнях на замковому узгір’ї сліди ремісничої діяльності – не випадало б доводити – датуються, звичайно, часом перед виникненням самого замку. А твердження нібито він “w czasach ruskich pełnił funkcję osady rzemieślniczej o charakterze podgrodzia” – просто “дрібне хуліганство”. І не тільки тому, що руські часи Перемишля для польської термінології, як відомо, простягаються аж до середини XIV ст., а й через те, що на території навіть за самою польською традицією від періоду між 1018–1030 рр. уже мала функціонувати резиденція з ротондою при палаці...

Прилучення Перемишля до “русі”, його влиття до держави святого Володимира Великого, у якій – попри декілька короткотривалих (навіть не завжди певних) польських епізодів – він постійно перебував до знаних подій 1340-х років, повинно було у природний спосіб посилити історичне тяжіння місцевого середовища до київського осередку. Однак послідовно практикований метод, як пам’ятаємо, наголошує винятково польський інтерес. Тому, зокрема, визнається поширення християнства на місцевому ґрунті ще з-перед кінця X ст. Відповідно до знаного перебігу найдавнішої задокументованої історії міста, у реаліях тогочасного Перемишля воно мало б бути безперечного київського зразка. Проте такого визнання у книзі, звичайно, очікувати марно. Стосовно київського контексту з уже неодноразово відзначеною послідовністю вжито улюблену фігуру замовчування: “Nie do końca wyjaśniona

¹³ Диба Ю. Найстарша архітектурна спадщина Перемишля у новішому освітленні польських дослідників. *Pianowski Zbigniew, Proksa Michał. Najstarsze*

budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006. – Rzeszów: Wydawca Mitel, 2008. – 130 s., il. // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 255.

jest kwestia ewentualnych wpływów (виділено – B. A.) chrześcijaństwa z Rusi po 988 r.” (с. 166). Так само тільки “...noszą wyraźne ślady wpływów ruskich (виділено – B. A.), głównie w postaci ozdób, w szczególności zausznic typu malinowego” 88 поховань у Валяві в найближчій околиці Перемишля (с. 165).

Обряд поховань – головний залучений доказовий матеріал для розгляду початків християнства на місцевому ґрунті. Оскільки поширення у Перемишлі цвинтарів зі скелетами однозначно фіксується з-перед самого кінця X ст. (с. 166, 166), його логічно випадало би співвідносити щойно з часом після приєднання міста до держави святого Володимира Великого як один з виявів проникнення сюди молодого київського християнства. Правда, в іншому місці стверджено: “Trudno jest precyzyjnie określić początki funkcjonowania tych cmentarzysk i odpowiedzieć na pytanie, czy dotyczą one końca X w., a zatem okresu przypadającego na rządy księcia ruskiego Włodzimierza Wielkiego, czy dopiero *zajęcia Rusi* (sic!) (виділено – B. A.) przez Bolesława Chrobrego (с. 12). Одначе проблему потрактовано в народовому інтепечи: “Wyduje się wielce prawdopodobne (виділено – B. A.), że główny etap chrystianizacji Przemysła miał miejsce dopiero na początku XI w., kiedy w 1018 r. Bolesław Chrobry wyruszył się na Ruś”. “Dopiero w czasach Bolesława Chrobrego można mówić o szerokim zasięgu akcji chrystyjanizacyjnej”. “Towarzyszy temu powstanie wielu cmentarzysk nieprzykościelnych na Zasanu z przełomu X i XI w.” (с. 166). Те, що для цього гаданого нібито вирішального християнського перелому мало вистачити винятково короткого проміжку часу, який навіть за найсприятливішого збігу обставин вкладається менше ніж у 12 років, як бачимо, дослідницької проблеми не створило. Як і сама можливість відповідних зусиль у так короткому часі. Очевидна зворотна хронологія процесу – старші цвинтарі як “супутники” молодших короткочасної першої польської присутності в місті та нібито тоді ж збудованого першого храму – для заснованої на суцільних “легких зміщеннях” конструкції тут так само не перешкода. “Nowy etap w dziejach Kościoła przemyskiego rozpoczyna budowa cerkwi romańskiej w grodzie na Wzgórzu Zamkowym” (с. 166). До власне “dziejów Kościoła przemyskiego” спорудження замкової церкви, закономірно, не мало б мати жодного стосунку. Цілком очевидно з іншого історичного контексту запозичено й відкликання до переходу в другій половині XII ст. від формальної до фактичної християнізації (с. 167): відповідний процес у місті, природно, проходив у східнохристиянському руслі. У наполегливих пошуках наступних фактів з історії латинської церковної традиції далі відзначено: “W XIII w. zaznaczają się także wpływy Kościoła rzymskokatolickiego kierowanego przez biskupa Gierarda w Opatowie” (с. 167). Хоча є цілком зрозумілим, що одиникий конкретний зафіксований факт не дає підстав для наголошення якоїсь ширшої тенденції, а само відкликання до нього не виходить поза значення потрібної цитати, з якою довільно співвіднесено одну з цілого ряду запропонованих у виданні гадааних дат виникнення ротонди святого Миколая (їх перегляд див. далі): “Świątynia ta powstała być może na przełomie XII i XIII w. i pełniła rolę kościoła parafialnego, a także biskupiego” (с. 167). Навіть без докладнішого аналізу є очевидним, що ані одне з наведених у зацитованому

реченні фактичних тверджень не має реальних підстав. При розгляді XIV ст. як наступного етапу розвитку християнства у місті, позначеного спорудженням “...gotyckiego kościołka św. Piotra i kolejnych kościołów Franciszkanów i Dominikanów” (с. 167), виявом цього успіху визнано появу також нібито в єдиному контексті “...kilku drewnianych cerkwi rozsianych na przedmieściach” (с. 167). Однак XIV ст. позначене знаним історичним переломом 1340-х років, тому очевидно вимагає докладнішої хронології: католицькі монастирі у місті, як і загалом на галицько-волинських теренах, з’явилися щойно за часів польського утвердження тут – від другої половини століття.

З позицій польського автора цілком закономірним видається поданий результат наростання католицького елементу в Перемишлі: “Uwieńczeniem tej wzmożonej działalności było założenie w Przemyśle biskupstwa rzymskokatolickiego w 1378 r.” (с. 168). Триумфально забарвлена фраза зацікавлено замовчує той загальновідомий факт, що закладення латинського єпископства в Перемишлі було не так результатом “усього історичного шляху розвитку”, як насамперед реальним кроком... угорських господарів об’єднаного від 1370 р. угорсько-польського королівства в утвердженні угорської присутності на місцевому ґрунті. На восьмому році панування угорці започаткували те, що польський чинник не зумів зробити від – якщо вірити сучасним польським дослідникам Перемишля – 1340 р. Правда, угорський епізод історії виявився короткотривалим... Через шість з половиною століть нинішнім господарям вдається приписати їхню заслугу собі, як і в намаганні привласнити українське церковне життя Перемишля, й цього разу роблячи вигляд, ніби йдеться про чистісіньку правду, а не звичайнісіньке фальшування.

З київським походом 1018 р. й наступним короточасним завоюванням Перемишля, яке стало першим реальним, недовготривалим за часом підпорядкуванням міста над Сяном польським володарям, уже традиційно для польської літератури пов’язано також появу ротонди при палаці на замку як найстаршої місцевої сакральної споруди – “o jednoznacznie zachodniej proveniencji” (с. 166). Втім, наголошене з таким переконанням (хоча й без будь-яких доказів) західне походження замкової ротонди засноване винятково на все тому ж аргументі місії Болеслава Хороброго, при цьому – показово – водночас визнається: “Trudny do określenia jest czas użytkowania rotundy i palatium” (с. 185). Прийняте походження заперечує уже сама техніка мурування не на гіпсовому, як у всіх знаних досі ротондах, споруджених на території Польщі, а вапняному розчині¹⁴. У збірнику з цього приводу стверджено: “Zaprawa wapienno-piaskowa (підкреслено – В. А.), którą wiążano mury budowli przemyskich, poprzez domieszkę drobin polepy przejawia pewne podobieństwo do przedromańskich zapraw (głównie gipsowych) (підкреслено – В. А.) z Ostrowa Lednickiego i Wawelu” (с. 241). Однак для не наперед зацікавленого в

¹⁴ Дибя Ю. Фундації Богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв’язків середини XI століт-

тя // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2005. – Т. 249. – С. 45–52, 103; Його ж. Найстарша архітектурна спадщина... – С. 257.

результаті сприйняття очевидна принципова різниця складу будівельного розчину вказує на різні будівельні традиції й безпідставність віднесення найстаршого перемишльського архітектурного ансамблю до польської шкли будівництва. Під цим оглядом є очевидною винятковість перемишльської замкової ротонди на тлі польських та відповідність у їх колі самотньому чотириконхові у Кракові на Вавелі. Спорудження такої монументальної коштовної будівлі на віддаленій, непевній під оглядом належності території сприймається мало правдоподібним. До того, як справедливо наголошено, ротонда має вхід з двору, *czego nie obserwuje się w żadnym innym zespole, w którym występuje ściśle sprzężenie obu budowli*" (с. 185). Новіші дослідження показують краківський чотириконх результатом угорських зв'язків – перебування у Польщі між 1031–1048 рр. у вигнанні угорського короля Бели І, а перемишльську замкову ротонду – вірогідним слідом активності на місцевому ґрунті його зятя, князя Ростислава Володимировича¹⁵. Така пропозиція здатна додатково поєднати особливості обох виразно споріднених будівель вірогідними обставинами їх виникнення. Досить правдоподібне князювання Ростислава Володимировича в Перемишлі між 1056–1064 рр. також дає змогу продовжити статус Перемишля як княжої столиці, визнаний у збірнику щойно від 80-х років – від часів князя Рюрика, а від 1092 р. – Володара (с. 57). Хоча водночас при цьому відзначено невдалу спробу останнього відвоювати Перемишль наприкінці 1083 р. чи на початку наступного року від князя Ярополка Ізяславовича (с. 57). Пригаданий цілком побіжно, останній чомусь зовсім випав з перемишльського княжого пантеону.

Очевидною є також послідовна фальсифікація релігійного життя у "єдиному потоці", який вливається... винятково до польської традиції. *"Od czasów Wołodara Przemyśl znajdował się w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej, bowiem większość jego mieszkańców należała do Kościoła prawosławnego"* (с. 23). А як мало бути з місцевою культурою ціле попереднє століття від часів святого Володимира Великого, навіть якщо упродовж цього часу нібито й доходило до можливої недовготривалої "полонізації"? З появою князя під кінець XI ст. "większość mieszkańców" мала перейти до православної традиції? До того було інакше? Як такий "перехід" сприймати в колі історичних реалій? Найочевидніше, цілком "жартівливий" виклад послідовно спрямований на заперечення ширшої можливості давнішої непольської присутності на місцевому ґрунті. Водночас щодо часів князя також стверджується, що власне тоді, зокрема, в Перемишлі *"zaczęły kształtować się społeczności wielowyznaniowe i wieloetniczne, czyli wielokulturowe"* (с. 23). Чим саме його часи мали так прислужитися на відповідному поприщі – здогадатися навряд чи вдасться. Проте ніяк не випадало б згоджуватися з поглядом нібито елементів чогось подібного раніше не мало бути зовсім. Таку можливість, зрештою, заперечують самі очевидні зусилля, спрямовані на доведення руського проникнення у нібито кардинально відмінне середовище.

¹⁵ Дуба Ю. Фундації Богородичних храмів-ротонд... – С. 35–104.

Через сталу поставу щодо неї східнохристиянська традиція постійно подається явищем достатньо екзотичним, одним із прикладів чого є, зокрема, трактування енкалпіїв – “...dwuczęściowe relikwiarze, noszone przez duchowieństwo (підкреслено – B. A.)” (с. 167). Такою ж – але виразно рукотворною екзотикою, відповідно до чималого набору тлумачень з-поза властивого історичного кола, виявляється для авторів тому уся чужорідна для них, не потрібна східнохристиянська присутність, призначена єдино для прикраслення тріумфу польськості на місцевому ґрунті. з відзначеною послідовною фальсифікацією релігійного життя у “єдиному потоці”. Найочевидніше, виклад мало зосереджений на змісті сказаного, а послідовно спрямований на заперечення навіть можливості непольської присутності на місцевому ґрунті. Якою ціною цього досягається – показано вже неодноразово.

Як ціну, так і спрямування зазначеного висновку видно також із наступного твердження: “Nowy etap w dziejach Kościoła przemyskiego rozpoczyna budowa cerkwi romańskiej w grodzie na Wzgórzu Zamkowym”. “Według Długosza jej fundatorem w 1119 r. był książę Wołodar” (с. 166). Сам історик, переказуючи інформацію втраченого перемишльського джерела, з відповідного приводу писав винятково про поховання 19 березня 1124 р. князя у спорудженій його заходами церкві, яку сам заклав¹⁶. Оскільки в польській традиції, як і свідченні Яна Длугоша, вжито поняття “kościół”, постає повторений за польським хроністом безперечний курйоз, за яким князь “zostaje pochowany w Przemyślu w kościele (виділено – B. A.) św. Jana, który sam ufundował” (с. 60). До “dziejów Kościoła przemyskiego” будівництво замкової церкви, як уже відзначалося, закономірно не здатне мати жодного стосунку. Однак історію міста рецензоване видання викладає насамперед у польському інтересі незалежно, як переконує і привласнення церкви князя Володара, від її реального наповнення, по-господарському попутньо прихоплюючи факти і явища, до пожаданого контексту найочевидніше не належні.

Водночас незмінно перебільшується присутність католиків – аж до наведеного визнання, “że w grodzie przemyskim za panowania Mieszka I funkcjonował już drewniany kościółek”... без “dowodów materialnych” (с. 101). Наголошені спершу “przypadki stałego pobytu katolików” уже за часів князя Володара (с. 73) фактично виведено винятково від тлумачення імені Говен одинокі звенигородської берестяної грамоти, провадять до наступного визнання їх уже “меншістю” (с. 74). Далі на ту ж тему не менш послідовно стверджується стосовно гаданого другого польського зайняття Перемишля у 1135 р. “napływ katolików i tworzenie dla nich stałych placówek duszpasterskich z własnymi kościołami czy kaplicami to zjawiska, które w ciągu kilku lat (підкреслено – B. A.) mogły osiągnąć znaczne nasilenie” (с. 81). Короткотривалість тек яскраво описаного можливого процесу робить очевидно проблематичним “tworzenie... stałych placówek duszpasterskich z własnymi kościołami czy kaplicami”. На такій проблематичності виразно наголошує відсутність згодом будь-яких слідів цієї діяльності – настільки очевидна, що

¹⁶ Długosz J. Roczniki czyli kroniki sław-

nego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1969. – Ks. 3–4. – S. 370.

навіть через два століття після неї та пів століття від приєднання міста до Польщі й уже після появи в ньому латинської єпископської кафедри місцеві костельні структури репрезентують щонайбільше кафедральний і парафіяльний костьоли (!) та два новозаснованих монастирських¹⁷. Розмірковуючи над широкими можливостями цього семирічного періоду, автор впав ще й в очевидний “злочин”, закладаючи вірогідність, “że w Przemyślu między 1135 a 1142 rokiem wzniesiono pierwszą świątynię katolicką”, якою мала бути ротонда святого Миколая (с. 81). Це визнано всупереч послідовно витриманій усій польській традиції, як зазначалося, свято переконаній у “першості” ротонди при палаці на замку, нібито спорудженої ще при попередньому польському, так само короткочасному владарюванні над містом між 1018–1030 рр.

Не менш вимовний приклад – знову ж таки тільки пожаданого – місцевого католицизму “romańska rotunda św. Mikołaja... Świątynia ta powstała być może na przełomie XII i XIII w. i pełniła rolę kościoła parafialnego, a także biskupiego (підкреслено – В. А.)” (с. 167). Здогад сам по собі не переконливий від попереднього. За так настійливо перебільшення присутності польськатолицького елементу, закономірно, не сприймається й наведене визнання про “...wpływy Kościoła rzymskokatolickiego kierowanego przez biskupa Gierarda w Opatowie” (с. 167). При цьому неминуче виникає питання щодо впливів з Опатова за щойно ствердженої нібито мережі “...stałych placówek duszpasterskich z własnymi kościołami czy kaplicami” уже за століття до того? Звичайно, тут не просто виразна неузгодженість, а й захоплення важливою цитатою (“хоть щось” за безперечної малочисельності реальних слідів перемишльського католицизму з-перед приєднання міста до Польщі в середині XIV ст.).

Уже перед 1345 р. в Перемишлі нібито мало існувати єпископство, підпорядковане безпосередньо Римові¹⁸, проте до його реального функціонування не дійшло (с. 45). Набір глибоко гіпотетичних передбачень вибудовує поодинокі сходинки до відзначеного подажаного тріумфу католицизму з утворенням у 1378 р. єпископської кафедри. Оскільки відповідна фраза претендує на підсумок історії усього перемишльського християнства, випадало б нагадати інший, цілком самостійний некатолицький його аспект, якому в руслі уже відзначеного єдиного потоку місця, закономірно не знайшлося. Проте католицький тріумф не лише зацікавлено замовчує, безперечно, не до порівняння ширшу на місцевому ґрунті православну традицію, а й

¹⁷ Див.: Krochmal J., Kiryk F. Stosunki wyznaniowe (1375–1500) // Dzieje Przemyśla... – Т. 1, cz. 2. – S. 158.

¹⁸ Стверджуючи це, автор відкликався до власної публікації про певний епізод... з історії жидівської спільноти в місті. Це безперечна помилка. Очевидно, мався на увазі інший текст, проте, як можна здогадатися, ним є вказаний далі в переліку літератури неопублікований рукопис. На чому засновано твердження про перемишльське єпископство з-перед

1345 р. – з’ясувати не вдалося. Нагадаємо, що найстарші наведені в літературі відомості про двох перемишльських єпископів належать до 1350-х років. Їх зберегли папські булли, втім номінаційні, проте до утворення та реального функціонування кафедри тоді не дійшло: Krochmal J., Kiryk F. Stosunki wyznaniowe... – S. 155–156. Звичайно, в цьому теж не можна не побачити відсилення до справжньої історії перемишльського католицизму.

відзначені уторські історію початки перемишльської біскупської кафедри. Що ж до успіхів католицької традиції у Перемишлі, то, окрім наведеної статистики костьолів, найкраще їх показує аргумент (треба пам'ятати – однозначно зацікавлених) любуських єпископів, владі яких підлягали католики на новоприєднаних до Польщі землях галицької спадщини. Вони заперечували наміри закладення тут чотирьох єпископств, втім перемишльського, з огляду на малочисельність місцевих католиків¹⁹. На загал цьому відповідають також наведені відомості про тогочасні перемишльські костьоли, яких, за визнанням сучасних польських дослідників церковного життя міста, нагадаємо, на початковому етапі функціонування єпархії було тільки три разом з катедрою, втім два монастирських. Отже, попри всі зацікавлені намагання сучасних польських авторів зобразити Перемишль споконвічно католицьким містом, ширше утвердження католицизму на місцевому ґрунті, як і водночас польськості, розпочалося щойно від істотної зміни зовнішніх умов за правління короля Владислава II Ягайла.

Спосіб форсування враження католицької присутності за давніших часів яскраво засвідчує цілий підбір залучених здогадів стосовно перемишльської замкової церкви – пізнішого собору – аж до... неприйняття наведеної докладної джерельної дати її спорудження (*terminus ante quem*). Доходить до визнань цілком анекдотичних, на зразок твердження: “Co do lokalizacji w obrębie grodu nie ma raczej wątpliwości, ale nie sposób rozsądzić – bez wystarczającej bazy źródłowej – czy znane dzięki badaniom archeologicznym relikty budowli sakralnej na późniejszym Zamku rzeczywiście pochodzą z czasów Wołodara” (с. 69). Але якщо ті явно “непотрібні” релікти не ідентичні, то чим вони тоді є? Нерозпізнаним об'єктом на невеликому замковому подвір'ї, де археологічні дослідження досі не зуміли віднайти слідів... княжої церкви – пізнішого собору й у 1412–1460 рр. латинської катедрі? Чи може немає ніякого невидимки й усе сходиться у добре знаній, проте вочевидь небажаній у нинішньому Перемишлі комбінації? Як тоді трактувати такі й подібні сумніви та заперечення? В іншому місці церква визнається “zapewne” об'єктом по князеві (с. 11). Механізм творення пропонованих домислів щодо собору показує хоча б наступне твердження: “Przypuszczalnie funkcjonowała ona od XII do XV w.” (с. 102). Однак для чого тут припущення, коли достеменно відомо про існування навесні 1124 р. та зруйнування – врешті, неодноразово тверджене на сторінках рецензованої книги – в 1461 р.? Водночас далі йдеться про припинення функціонування цвинтаря на Засянні “w drugiej połowie lub pod koniec XII w.” – в час щойно “rozpoczęcia budowy cerkwi księcia Wołodara na Wzgórzu Zamkowym” (с. 164) та нібито у зв'язку з нею. В іншому місці датоване близько середини XII ст. підсилення терену замку визнано таким, “...co najpewniej wiązało się z budową cerkwi Wołodara” (с. 182). Водночас на підставі “nielicznych fragmentów ceramiki, uzyskanych z eksploracji warstwy zaprawy” будівлю датовано “od połowy do końca XII w.” (с. 249). Цю ж дату вжито і в таблиці з зіставленням археологічних шарів (с. 252–253). Щойно початок XIII ст. подано з огляду на “cechi

¹⁹ Krochmal J., Kiryk F. Stosunki wyzna- niowe... – S. 156.

stylistyczne” й план (с. 249). При цьому водночас стверджено відсутність докладнішого опрацювання матеріалів проведеного археологічного дослідження церкви (с. 249).

Настільки вільна інтерпретація об’єктів датованих закономірно висуває запитання: як сприймати пропоновані тією ж щедрою рукою визначення інших, позбавлених докладного, певного датування?

Не менше, ніж замковій ротонді, на інтерпретації “поталанило” й ротонді святого Миколая. Для “народового” бачення як православний з походження храм вона так само не надавалася зовсім, тому й стала об’єктом якнайвідважніших домислів щодо часу появи.

Вперше Миколаївська ротонда постає на сторінках збірника в контексті найстаршої торгової площі, місце якої відзначено “może raczej u stóp grodu, na obszarze ewentualnej osady, w obrębie której została później zbudowana świątynia *katolicka* (підкреслено – В. А.) pod wezwaniem św. Mikołaja, uznawanego w Europie Zachodniej za patrona przede wszystkim kupców” (с. 72–73). Принагідно варто нагадати, що патрунування над купцями на православному Сході за святим визнавалося ніяк не менше. Розмірковуючи далі над “широкими можливостями” семирічного періоду другого (й навіть не цілком певного) приєднання міста до Польщі, автор, як уже зазначалося, впав в очевидний “злочин”, закладаючи вірогідність, “że w Przemyślu między 1135 a 1142 rokiem wzniesiono pierwszą świątynię *katolicką*”, якою мала бути ротонда святого Миколая. Правда, це тільки перша серед цілого набору запропонованих гаданих дат. “...prawdopodobnie na przełomie XII i XIII lub na początku XIII w., w miejscu osady (sic!) wzniesiono z kamiennych ciosów, romańską rotundę św. Mikołaja, którą okalał cmentarz przykościelny” (с. 107). “Wskazaniem na jej istnienie była wzmianka źródłowa w dokumencie Lwa Daniłowicza (1264–1301), mówiąca o istnieniu w Przemyślu *kościola* (підкреслено – В. А.) kamiennego pod wezwaniem św. Mikołaja” (с. 151). За визнанням Збігнева П’яновського, “...brak jest tego typu założeń w budownictwie Rusi Kijowskiej i w krajach południowych, co wskazuje, że inspiracji dla powstania budowli przemyskiej należy poszukiwać w kręgu architektury zachodniej” (с. 152). Далі запропоновано бачити “zwązerek warsztatowy... świątyni z realizatorami *kościola* (підкреслено – В. А.) katedralnego w Kryłosie pod Haliczem” – Успенського собору в Галичі (с. 152), хоч і не вказано, в чому він мав би виявлятися. Тобто, тут споруду датовано другою половиною XII ст. Відзначений для XIII ст. “вплив з Опатова” дав ще одну інтерпретацію: “U podnóża Wzgórza Zamkowego powstaje romańska rotunda św. Mikołaja... Świątynia ta powstała być może na przełomie XII i XIII w. i pełniła rolę *kościola* parafialnego, a także biskupiego” (с. 167). Водночас вона фігурує і як “romański *kościółek* (підкреслено – В. А.) św. Mikołaja” поряд з уже “костюлом” святих Петра і Павла (с. 168), знаним, однак, як “mały *kościół*” і “mały *kościółek*”²⁰.

У підсумуванні різнорідних, як стверджено, датувань несподівано визнано: “Rotunda byłaby zatem współczesna cerkwi Wołodara na Wzgórzu Zamkowym”

²⁰ Krochmal J., Kiryk F. Stosunki wyznaniowe... – S. 158, 159.

(с. 153), що означає найвірогідніше походження храму цього разу найраніше з усіх наведених у виданні – ще навіть з-перед середини 1120-х років.

Пропагуючи на такий спосіб погляд стосовно католицького родоvodu ротонди, його прихильники не дуже розглядаючись, не побачили очевидної незручності в найголовнішому – що за такої інтерпретації середмістя княжої столиці... позбавлене церкви. Окрім того, коли Миколаївська ротонда від самого початку справді функціонувала як католицький храм, то чим пояснити нібито визнану передачу його католикам згідно з документом князя Лева? Як католицький храм у його тексті ротонда фігурує саме в такому цілком конкретному значенні, а не католицький взагалі, у чому поклика на переконати наведена цитата з опублікованих розмірковувань. Зрештою, згідно з документом, перехід ротонди до католиків мав відбутися ще перед початком XIII ст. Чому після 1390 р. дійшло до її “odzyskania”²¹? Є очевидним, що усі наявні виклади польських авторів – винятково патріотичні візії, не засновані на переконливих аргументах. Саме тому для них неприйнятні ані знайдені при ротонді енкаліпсії²² – їх новіша польська література одностайно замовчує (рецензований збірник також підтримує цю народову традицію), ні її спорудження із залученням візантійської системи мур – візантійської стопи. Останнє просто не визнається²³ – послідовно народове бачення категорично не сприймає його як явище²⁴. При цьому заперечується не тільки один окремий факт, а й відповідний аспект досвіду європейської історії архітектури, на якому засноване запропоноване тлумачення. Втім, потрачені зусилля навіть “від протилежного” доводять, що так старанно притулена до латинської традиції перемишльська Миколаївська ротонда з походження є церквою й перейшла до католиків, очевидно, справді щойно за часів функціонування єпископства.

Сам перехід у літературі традиційно пов’язують з документом князя Лева, який раніше не аналізували в контексті описаної в ньому ситуації. Оскільки йшлося про міський соборний храм, акт зберігає донедавна не зауважену очевидну нез’ясовану інтригу. Вилучення з підпорядкування місцевого владики головного храму міста й відступлення його католикам – явище не тільки виняткове, а й водночас без можливого логічного пояснення у церковній практиці. Тому закономірними видаються застереження щодо самого документу та збереженого в копії 1471 р. його тексту, сприйнятих у звичному досі тлумаченні. Очевидно, слухними є докази львівського дослідника Ігора Мицька, який потрактував об’яту як сфальсифікований оригінальний привілей князя на продаж перемишльського в’їтвства. Оскільки в 1470 р. перемишльський владики отримав королівське підтвердження на ґрунті, належні до церкви святого Миколая, наступного року з’явилася об’ята княжої грамоти, до тексту якої вписано нелогічну в

²¹ Ibidem. – С. 158–159, 160.

²² Pietrusińska M. Katalog i bibliografia zabytków // Dzieje sztuki polskiej. – Warszawa, 1971. – Т. 1. – С. 751.

²³ Дуба Ю. Архітектура ротонди св. Миколая в Перемишлі // Дрогобицький

краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 69–70; Його ж. Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. – Львів, 2005. – С. 77.

²⁴ Див.: Дуба Ю. Найстарша архітектурна спадщина... – С. 255–256.

реаліях княжого Перемишля вказівку на продаж разом з вийтвіством міського соборного храму²⁵. Не буде зайвим також відзначити, що пізніші джерела, вже польського періоду історії міста, як твердять нинішні польські дослідники, досить плутано викладають відомості про найдавніші перемишльські костьоли та їх посвячення, втім і костюл святого Миколая²⁶. Однак при цьому виразно стверджується про перехід ротонди святого Миколая до католиків, як зазначалося, щойно з початком 1390-х років. Очевидно, відповідна не зафіксована в доступних нині джерелах ситуація випередила інший аналогічний факт з історії українського Перемишля, коли в 1412 р. за королівським розпорядженням католикам було передано собор, який знаходився в ансамблі замку. Коли врахувати ще також стверджений у виданні перехід до домініканців у 1460-х роках церкви святої Варвари, постає виразний ланцюжок заходів полонізації і католизації міста цілеспрямованими зусиллями його нових господарів.

Окремо випадає виділити тлумачення сюжетів про перемишльські церкви. Розлого викладене намагання довести походження назви передміської дільниці Вовче (польськ.: Wilcze) від “переробленої, може, за польським зразком”, назви оливи – єлей (с. 74–76) (так ніби поняття єлей – винятково польська знахідка) небагато спільного з історією мати може. Походження назви чернігівського Єлецького монастиря від його святині – ікони Богородиці, знайденої на ялині й звідси названої Єлецькою, навряд чи випадає підважувати, хоч сама історія збереглася у записі щойно XVII ст. Натомість назва Вовче ніяк не виводиться від єлею, оскільки джерельні записи про “попа велецького” означають тільки те, що дає буквально їх прочитання, – священика церкви на Вовчу, тобто з Вовча і не інакше як у цьому сенсі “велецького”. Намагання тлумачити запис як “в-елецкий” засноване на зовсім вже “еластичному” підході до мовних норм...

Не може бути прийняте твердження про зникнення між 1446 і 1480 р. церкви святої Варвари (с. 76). Викладена в збірнику новіша традиція стверджує, що її перейняли домініканці, а згадка про неї як частково муровану (с. 76) здатна вказати, що в основі будівлі могла бути ще одна не зафіксована досі на місцевому ґрунті ротонда княжої доби²⁷, до якої згодом задля розширення приєднали дерев'яні добудови. Прикладом такої споруди з найближчих околиць Перемишля є Троїцька церква в Нижанковичах із вівтарем-ротондою, яку датують зламом XIII–XIV ст.²⁸

На окрему увагу заслуговують відомості про церкву святих Кузьми і Дем'яна, відзначену в джерелах через священика під 1378 р. Неприйнятним

²⁵ Увагу до цієї невідповідності привернув: Мицько І. Рецензія на книгу: Олег Купчинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1283 с. Здано до друку 5 жовтня 2004 року // Старосамбірщина. – Старий Самбір, 2008. – Т. 4. – С. 171–172.

²⁶ Krochmal J., Kiryk F. Stosunki wyznaniowe... – S. 159–160.

²⁷ Підсумок їх вивчення підведено: Дибя Ю. Українські храми-ротонди...

²⁸ Про неї див.: Дибя Ю. Дві маловідомі ротонди княжої доби // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2001. – Т. 241. – С. 265–273; Його ж. Українські храми-ротонди... – С. 83, 102.

є трактування її каплицею на підставі тільки того, що в документі 1460 р. вжито термін “oratorium”. Принаймні явища окремих каплиць у такому сенсі давня українська церковна традиція не фіксує. Зовсім бездоказове також намагання віднести церкву аж до часів князя Володара (с. 79). Поява храму в однозначно молодшій стосовно найстаршого історичного ядра частини міста, радше, засвідчує його новіше походження. Тому тут не можна не пригадати того ж посвячення однієї з чотирьох літописних церков Холма²⁹, що провадить до часів князя Данила Романовича – 40–50-х років XIII ст. Можливий тамтешній слід наділений окремою вимовою у контексті не так давно встановленого перенесення на перемишльський ґрунт за часів князя Лева Даниловича холмського варіанту іконографії Покрову Богородиці³⁰. Тому, можливо, в обох випадках випадає вбачати вияв ширшої тенденції. Особливо, коли до них додати ще перемишльську, холмську та львівську церкви святого Миколая біля підніжжя замків.

Прикладом заснованої так само на очевидному непорозумінні безпідставно “широкої” інтерпретації виявляється використання хреста з написами, виконаними в техніці “наведення золотом”, знайденого наприкінці 1911 р. під викорчуванням пнем старого дерева на околиці Яксманич неподалік від Перемишля (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького) – нібито з датою 1181 р. Оскільки королівський привілей 1405 р. стверджував власником частини Яксманич Перемишльське єпископство, автор визнав знахідку належною... “przypuszczalnie do nowego władcy, który w 1181 r. objął rządy w eparchii przemyskiej” (с. 84). Твердження – один з найяскравіших прикладів “безмежних можливостей” інтерпретації і з цього огляду заслуговує докладнішої уваги. Намагання вивести від яксманицького хреста заснування єпископської кафедри за відсутності інших відомостей про неї, зрозуміло, коментарів не потребує. Безпідставне також припущення про можливу значно ранішу, задовго до 1405 р., належність яксманицьких ґрунтів до перемишльської владичої кафедри (с. 84). У 1385 р. Яксманичі (в оригіналі – Iesmenich) разом з сусідніми селами Плешевичами та Поповичами (Plesouich et Porouich), які нині знаходяться по українську сторону кордону, та розташованими біля Судової Вишні Дмитровичами, “ad Castrum Premisl pertinentes et spectantes”, угорська королева Марія надала Ioanni de Palugya та його братам, оскільки попередні власники, названі в джерелах Desk et Iwan, не залишили спадкоємців³¹. Новіший дослідник схильний вбачати в першому зі згаданих тут

²⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 845 (Л. 282).

³⁰ Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 139–149, 173–179. Нові матеріали до історії холмської покровської іконографії див.: Його ж. Переклад холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Бого-

родиці початку XVIII століття з церкви в Андронові поблизу Кобрини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 55–71.

³¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budaе, 1834. – Т. 10, V. 1. – S. 225–226, 261–262.

Дмитра Детька³², що, однак, потребує доказів. Проте очевидно є наявність до 1385 р. давніших власників, які померли без потомків, й перехід села зазначеного року за розпорядженням угорської королеви до нових. Входження наданих 1385 р. угорським господарям Яксманич перед 1405 р. до дібр перемишльської владичої кафедри за тогочасної ситуації українського Перемишля пропонує безперечну нерозгадану інтригу. Однак уся побудова навколо яксманицького хреста як одинокі (!) підстави для визнання існування Перемишльського єпископства уже на 1181 р. – цілком фантастична щодо можливих реалій ситуації у її недопустимо облегшеному сприйнятті, винятково “історія, якою вона могла бути”... Втім, автор навіть вважає “своє” єпископство уже... другим. Перше нібито мало виникнути ще з переходом до Перемишля князя Володаря, разом із яким, знову ж таки тільки здогадно, мав прибути нібито усунутий єпископ Туторакані (с. 82–83). Запропонована “гадана історія” Перемишльської єпархії з-перед її засвідчених джерелами найстаріших реальних сторінок – красномовний приклад того, наскільки засновані на цілком поверхових уявленнях про саму церковну традицію, зовсім “приватні” здогади здатні задомінувати над історією.

Цей найвиразніше поверховий стосунок свідчить водночас про ставлення до української сторони перемишльської історії. Малочисельність її конкретних фактів – у поєднанні із замовчуванням певних невідповідних і з цього огляду для польських авторів неприйнятних – нерідко компенсується ширшими викладами з історії Галицько-Волинської держави. Романові Мстиславовичу автор не упустив нагоди випізнати невдячність Лешкові Білому, якому “osadzenia na tronie halickim zawdzięczał przede wszystkim”. Доказом невдячності є організований проти короля похід, під час якого князь загинув (с. 85). Ця версія заснована на переказі відповідного сюжету хроніки Я. Длугоша, де, однак, до 1205 р. віднесено події... щойно 1244 р. Таке об’єднання встановила польська історіографія ще майже три десятиліття тому³³. Втім, “дуже потрібна” відверто антиукраїнська байка переважила навіть над здобутками власної наукової традиції...

Прикладом своєрідної настанови є також твердження, нібито після смерті короля Данила Романовича 1264 р. владу в Галицько-Волинській державі перейняв його брат Василько (с. 89), що не відповідає загальновідомим історичним фактам. Показово також, що розділ про часи Романовичів немало відходить від власне перемишльської ситуації й насамперед переповідає загальновідомі факти історії Галицько-Волинської держави, “забуваючи” не тільки Перемишль, а й довготривале, понад піввікове правління

³² Волощук М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовіка I // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 274.

³³ Див.: Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S. 34–35, 145, 148–149. Найновішу версію історії

походу див.: Майоров А. В. Князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. – Біла Церква, 2011. – Т. 1. – С. 141–178; Его же. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XIII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 126–162.

у його регіоні князя Лева Даниловича. З нього зі знаним уже добором уваги удостоївся тільки спільний з татарами напад на Польщу 1280 р. та численні фальсифікати грамот, пригадані в короткій нотатці³⁴. Огляд останнього періоду історії Галицько-Волинського князівства так само укладено поза перемишльським контекстом – тут навіть не згадано документу князя Лева з фрагментом про ротонду святого Миколая (с. 89–90). Втім, це вияв виразної ширшої тенденції, за якої перемишльські князі хіба що принагідно з’являються на сторінках видання, незмінно виступаючи винятково в контексті опису певних подій. За тією ж закономірністю, поза короткою згадкою про першого з них, не присутні також і місцеві владики.

Як один з виявів ширшої тенденції знане наставлення не менш очевидно виявляють і коментарі до поширення енколпіїв на теренах нинішньої Польщі. З одного боку стверджено, нібито: “*Ich rozrzut w obecnych granicach Polski ogranicza się zasadniczo do dawnej strefy prawosławnej czyli zachodnich peryferii Rusi Kijowskiej*” (с. 148). Хоча опрацьована географія знахідок у Польщі природно вказує на них і поза описаним на такий спосіб тереном. З цим твердженням, однак, ніяк не узгоджується подане тут же наступне визнання: “*Szeroki zasięg terytorialny enkolpionów tłumaczy się migracjami ludności wywołanymi inwazją Tatarów*” (с. 148). Втім, погляд нібито відповідну географію мали визначати винятково міграції, викликані татарським нашествям, найвиразніше виводиться від взятого на себе обов’язку всемірного посилення тієї ж домінуючої ідеї “прапольськості” відповідних тренів. В основі цього твердження – ті ж “кочівники” та заперечення наявності тут осілого населення київської культурно-історичної орієнтації. Окрім того, очевидною є ще й нова хронологічна хитрість, оскільки енколпіїони продукували, як відомо, здебільшого ще перед монгольським нашествям, тому вони ніяк не мали поширюватися винятково після нього, що пропонує знайомий уже детектив від виразного одностороннього зацікавлення.

Втім, це, звичайно, тільки одинокий приклад загальної позиції у винятково болючій для багатьох польських авторів проблемі української присутності на перемишльському ґрунті. Вище на численних фактах показано, як із нічого, або майже нічого систематично виникала польська присутність у місті. До української сторони ставлення, закономірно, діаметрально протилежне. Приєднані в 981 р. до Києва перемишльські “ляхи”, вони ж “лендзяни”, природно, мали б підпадати під поступову “рутенізацію” у сенсі прищеплення на приєднаній території перенесених з Києва певних норм тамтешнього осередку – питомих русі. Очевидно, що чинником цього процесу не могли виступати нібито винятково княжий намісник з Києва та військовий гарнізон (с. 54). Явище об’єктивно мусило бути наділене ширшим

³⁴ Істотне розширення уявлення про епоху князя Лева приносять найновіші відкриття з мистецької сфери. Щойно останнім часом встановлено, що переважна більшість заново відкритих найдавніших західноукраїнських ікон на-

лежать до перемишльської спадщини його доби: *Александрович В.* Ікони часів князя Лева Даниловича // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2012 (друкується).

контекстом, тим більше, що як на просторі між Києвом та Перемишлем, так і на найближчих теренах на схід від Перемишля пролягала, далеко не пуста. “Пустелею” ця територія є винятково в польському інтересі для окремих спеціально наставлених польських авторів. Якщо б потрібні були на заперечення рукотворної пустині ще й джерельні докази, то можна подати згадану самотню досі для регіону берестяну грамоту зі Звенигорода неподалік від Львова з очевидним перемишльським контекстом, використану в тексті послідовно в званому “народовому”, потрібному тлумаченні. Втім, руське проникнення об’єктивно ніяк не могло бути винятково справою урядової адміністрації київського походження та свідченням нібито тільки привнесеної на місцевий ґрунт традиції, експансії. Ситуація виразно вимагає визнання очевидної “руськості” Перемишля, на яку, однак, що уже неодноразово показано, накладено якнайсуворіше “табу”.

Уже відзначалося поширення на місцевому ґрунті також християнської традиції київського зразка. Проте автори аналізованого видання не визнають її категорично, що виявляється чи не... найдієвішим аргументом на користь колонізації відповідних теренів, з реальними історичними фактами якої, як ми бачили, цілком очевидні проблеми. Показовим їх прикладом є й наступне красномовне визнання: “Od czasów Wołodara Przemyśl znajdował się w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej, bowiem większość jego mieszkańców należała do Kościoła prawosławnego” (с. 23). А як мало бути з тією ж культурою ціле попереднє століття від часів святого Володимира Великого, навіть якщо упродовж цього часу й доходило до недовготривалої “полонізації”? Втім, у наведеній цитаті можна спостерегти навіть відступ від “народової домовленості” внаслідок визнання знаходження міста, як стверджено, “w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej” – це аби не вказати конкретно на Київ та місцевий історичний варіант спільної східнохристиянської традиції. Так вибудувана фразеологія, безперечно, заснована на замовчуванні небажаного. Найочевидніше, виклад намагається будь-якою ціною заперечити саму можливість непольської присутності на місцевому ґрунті. На власну потребу це нібито вдалося. Але як сприймати такий успіх, маючи, зокрема, цілий ряд церков на тлі очевидної відсутності костелів? Знаючи безперервне функціонування від першої половини 1220-х років владичої кафедри й маючи її автентичні пам’ятки – не тільки собор, який окремим авторам тому вдалося не побачити чи майже не побачити, як і, зрештою, перемишльських єпископів, а й Архирейський Службеник першого перемишльського владики Антонія (Москва, Державний історичний музей)³⁵. Зіставлення, цілком очевидно, теж випадає не на користь предків зацікавлених нинішніх господарів міста.

За актуальної дослідницької ситуації при очевидній обмеженості здебільшого давно відкритих писемних джерел у студіях над найдавнішим Перемишлем особливого значення прибирає археологічний їх аспект.

³⁵ Перемишльське походження рукопису ідентифіковано: Пуцко В. Давньоруські писемність і книга у візантій-

сько-слов’янському світі // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 45.

Однак опрацювання поодиноких опублікованих текстів переконує, що на них відобразилися не тільки зовнішні, а й внутрішні чинники. Зіставлення наведених матеріалів здебільшого показує, що у переважній більшості випадків – навіть на найважливіших об’єктах – археологічні дослідження, як правило, не доводилися до кінця, а також не мали необхідного документального супроводу в належно опрацьованій документації. Окрім того, такі матеріали згодом, бувало, втрачалися (втім, очевидно, також нищилися свідомо). Недоліки документації супроводить очевидна недопустима довільність у трактуванні знахідок. Нерідко в публікаціях висувалися поверхові, позбавлені належного наукового опрацювання припущення виразно “ідейного” забарвлення, що далі переходили до літератури як твердо встановлені факти. Оскільки при археологічних дослідженнях працювали фахівці, очевидні недоліки результатів, як, наприклад, триразова (!) зміна після кожного нового розкриття трактування замкової ротонди, вказують ніяк не на об’єктивні труднощі. Від’ємні сторони перемишльської археології поодинокі тексти засвідчують неодноразово. Зрештою, видно це і без коментарів. Так, наприклад, жодна з двох експедицій, які відкрили частини цвинтаря на замковому подвір’ї, “...nie przedstawiła pełnego inwentarza y opisów grobów” (с. 157). У переліку місць археологічних відкриттів при вул. Яна Матеїка, 7а відзначено “...późnośredniowieczne pochówki szkieletowe...” (с. 106). Натомість в іншому місці вони ж фігурують як “...wiele pochówków szkieletowych z okresu późnośredniowiecznego, stanowiących fragment cmentarzyska o wyraźnym przykościelnym charakterze”, що мало би вказувати на церкву (с. 150). Окремі подібні приклади вже наводилися при розгляді поодиноких аспектів цього підсумкового за жанром видання. Найдокладніше відповідний контекст постає з ретельно проаналізованого комплексу відомостей до вивчення замкової церкви (собору) на підставі документації археологічних робіт та речових знахідок. Фактично відповідні матеріали не тільки не відповідають загальноприйнятим вимогам до археологічної документації, але й виявилися немалою мірою втраченими чи знищеними. Внаслідок цього вони не завжди придатні для повноцінного наукового аналізу як окремий археологічний комплекс, тому нерідко не здатні служити вивченню й осмисленню самого об’єкту.

До очевидних виявів постави поодиноких осіб, у різний час причетних до археологічного дослідження Перемишля, належить також свідоме фальшування отриманих результатів через замовчування певних відкриттів чи їх метрики. Уже привернуто увагу до ігнорування енкалпійнів, свого часу віднайдених і задокументованих при ротонді святого Миколая. Відзначена відсутність повної документації поховань при соборі на замку, можливо, також – наслідок тієї ж тенденції. Тому є цілком очевидним, що за такого наставлення певні знахідки можуть не фіксуватися взагалі, або ж відзначатися поза справжнім контекстом віднайдення. Це усуває речові підстави для “небажаних” висновків й водночас готує ґрунт для “пожаданих” інтерпретацій, що, зокрема, виразно засвідчив широкий спектр завідомо заснованих на позаджерельних міркуваннях зусиль, спрямованих

на трактування ротонди святого Миколая. Цілком очевидно, що справа не тільки у мимохідь згаданому (с. 179, 180) адміністративному примусі. Той чинник, який свого часу змушував окремих носіїв наукової свідомості кричати про непотрібність відкриття чужої традиції анітрохи не зістарівся, а тільки вдається до “європеїзованих” засобів реалізації переконань, або ж діє не так відверто на поверхні. Тому “*Przemyśl wczesnośredniowieczny*” має небагато спільного з реальною історією міста за період від його появи на історичній арені до включення у середині XIV ст. до складу Польського королівства. Точніше, у досить часто неоправдано перебільшеному викладі, а то й зовсім позбавленій підстав інтерпретації показано насамперед польську сторону історії з виразним послідовним применшенням ніби не дуже й існуючої “іншої”, нерідко суцільним її нерозумінням та цілеспрямованим запереченням. Причому “господарі” як не гребують засобами у ставленні до автентичних свідчень історії, так само впевнено чуються і в її інтерпретації у потрібному руслі. Навіть, коли вдаються до способів очевидно анекдотичних.

Водночас доводиться мати на увазі, що сталим чинником обмеження можливості досліджень на терені Перемишля залишається в останні десятиліття уже не так відверте, як у 1960-х роках, проте не менш очевидне, як доводить немало текстів аналізованого тому, прагнення, як свого часу відвертіше твердилося, “...do ograniczenia obcej “obecności na swoim terytorium” (с. 180). Внаслідок цього, зокрема, в 1965 р. силовими методами було припинено дослідження на території замку (с. 179), а згодом дійшло до фактичного цілеспрямованого знищення одного з найважливіших об’єктів Перемишля – церкви князя Володара – пізнішого собору. Про цей дикий факт на сторінках збірника панує згідна мовчанка. Як видно з поодиноких принагідних вказівок, у 1986 р. був намір спорудження пожежної цистерни на території перед замком (с. 185), проте такі роботи на зазначеному терені заборонено (с. 186). Історія виявилася з продовженням: те, що фахівці визнали неможливим на Підзамчі, невдовзі реалізовано на самому замку. У підсумуванні аналізу знахідок з території замкової церкви та відомостей про її відкриття із наголошенням недокладності збережених матеріалів дослідження, що унеможливує “...ściślejsze określenie rekonstrukcji” (с. 287) правду щодо цього стверджено одинокий раз: “Jednak uzyskanie bardziej precyzyjnych danych przez dalsze badania może być poważnie utrudnione w związku z wybudowaniem w tej części Wzgórza Zamkowego w latach 80. XX w. zbiornika przeciwpożarowego (с. 287). На початку цього ж абзацу про знищене сказано так: “Na terenie Polski omawiany obiekt jest jedynym znanym reliktem wczesnośredniowiecznej, murowanej cerkwi”... Проте, очевидно, для перемишльського контексту це зовсім окрема тема...

Наведені приклади переконують, що опубліковані тексти схильні немало відходити від загальноприйнятих уявлень про історію, підмінювати її надто приватними розмірковуваннями, які подаються нібито встановленими фактами, а нерідко й нічим не обмеженими візіями. За такої практики заснована на об’єктивному переказі та інтерпретації достовірних

встановлених відомостей історія підмінюється цінованим у колі “соціального замовлення” візіонерством, заснованим нібито на конкретному матеріалі, проте послідовно спотвореному наперед заданим зацікавленим трактуванням і внаслідок цього досить далекому від реального перебігу подій. Наслідки такого підходу посилює специфічна перемишльська ситуація, визначена конечністю утвердження виразно новішого походження ідеї польськості міста та теренів його історичної гравітації. Тому про об’єктивне дослідження, як уже зазначалося, наперед не могло бути й мови. Більшість запропонованих текстів найперше незмінно проводять обов’язкову патріотичну ідею з послідовною перевагою притаманного значній частині польської науки стійкого забарвлення “walki o ziemię”, у Перемишлі, як неодноразово показали події зовсім недавніх літ, надалі ніяк не менше гострої. З цього огляду сприймати перемишльське видання інакше, як новий вияв домінуючої далекої від науки тенденції, не доводиться. Звичайно, це аж ніяк не додає слави польській науці, як мало б бути за задумом ініціаторів серії. При наявності в опублікованому томі немало фактичного матеріалу, запропонована історія Перемишля виявляється однозначно сфальшованою свідомо і відверто, нерідко навіть цілком наївно.

Однак це не найгірше. Найгіршим є те, що послідовно фальшуються також самі матеріальні вияви історичної пам’яті, як є усі підстави здогадуватися, навіть нищиться певна частина її автентичних слідів, які зберігають небажані для нинішніх господарів міста свідчення. Нововиданий том у багатьох текстах прямо чи опосередковано дотримується цієї засади, є її як виразним продовженням, так і новішим прикладом утвердження.

Проте найпоказовішим для вивчення найдавнішого Перемишля надовго залишиться вчинений чверть віку тому акт особливого історичного варварства. Тоді на залишках найстаршої мурованої сакральної споруди міста та регіону – церкви князя Володаря, собору й від 1412 р. катедри – всесильні на той час “хазяї моменту” вибудували пожежну цистерну... Їх не зупинило навіть те, що храм упродовж сорока восьми років був також кафедрою предків нинішніх перемишльських поляків і в ньому знайшли спочинок і декілька перемишльських латинських біскупів...

Не випадає пояснювати, що найреальнішим залишком унікального храму буде пам’ять про те, як новітні вандали, не задумуючись, тупо і цілеспрямовано знищили його безцінні автентичні рештки...

Таких господарів випадало б пожаліти, але чи вони того варті?

Що ж до крикливої позиції “precz z ukraińcami”, якою чи ремінісценціями якої (окремі автори тому до цього галасу, безперечно, не причетні або ж тільки передають його через належність до спільного цеху чи широке цитування відповідних попередніх “наукових здобутків”) переповнені сторінки видання³⁶, то тисячолітня українська історія Перемишля збері-

³⁶ Під цим оглядом у присвяченій Перемишлеві новітній польській літературі збірник, звичайно, далеко не виняток. До найважливіших принципових положень щодо так званого “спірного” співвідно-

шення (в його очевидному історичному розвитку) двох найважливіших національних традицій на ґрунті Перемишля уже випадало вдаватися неодноразово, зокрема, й на конкретних позиціях

гається настільки повно і в так яскравих виявах, що не потребує окремих цілеспрямованих заходів для її захисту. Захищати випадало б наступаючих: надто вже непевно почуваються у місті нинішні господарі, насамперед, звичайно, ті, хто найгостріше маніфестує свої як споконвічні, так і виняткові – права на нього... Зрештою, найкращим свідченням щодо рації у незмінно односторонньо перебільшеній дискусії є акурат засновані на знаній довготривалій традиції відчайдушні багатопланові зусилля новітніх господарів, спрямовані на послідовне ігнорування українського аспекту перемисьльської минувшини та намагання її всіляко применшити, якщо вже не вдається довести, що її не було...

Після такого набору зауважень – на вичерпність, звичайно, як завжди в таких ситуаціях, претендувати не випадає – наукова сторона справи не може бути не визнана потерпілою не менше, ніж сам Перемишль. Дослідження одного з важливих історичних осередків східноєвропейського регіону, у певних аспектах його історії навіть визначального для немалих теренів – виявилось заручником завідомо приреченого з наукового огляду “інтересу”, від науки безконечно далекого і з нею категорично несумісного. Так що немало запізнिलий – не з вини, зрозуміло, авторів та видавців – ювілейний перемишльський том до тисячоліття Польщі – аж надто своєрідний подарунок на уродини польської державності.

Звичайно, те, що запропоновано у виданні під виглядом історії ранньосередньовічного Перемишля, попри усі відзначені моменти, покликано відіграти й безперечну позитивну роль. Воно буде нагадувати неіснуючу для багатьох його авторів, проте незаперечну для всіх, хто звертається до минулого, очевидну істину:

історики варто пам'ятати, що історія уже відбулася – без нього!

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

польської літератури, присвяченої минулому міста над Сяном. Див.: *Александрович В.* Нотатки до не написаної книги. *Jerzy Motylewicz. Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII wieku.* – Rzeszów: Wy-

dawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. 433 s. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 725–744.

Святослав ТЕРСЬКИЙ, Богдан ГРИНЧИШИН

НОВЕ ЗВЕДЕННЯ ГРУПИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Kucypera P., Pranke P., Wadyl S. *Wczesnośredniowieczne
toporki miniaturowe.* – Toruń, 2011. – 149 s., il.

Для історичної науки традиційними вже стали огляди типологічно близьких предметів. У польській археології в останні роки набули поширення узагальнюючі підсумкові студії, що стосуються території усієї Східної Європи. Показовою щодо цього є, зокрема, й праця “Ранньосередньовічні мініатюрні сокирки”, яка побачила світ у видавництві “Adam Marszałek”, що спеціалізується на публікації історичної літератури. Автори нової книги – Павел, Куципера, Пйотр Пранке та Славомір Вадиль є відомими в Польщі дослідниками середньовічного озброєння.

Рецензована книга, у якій зроблено спробу узагальнити інформацію про знахідки мініатюрних сокирок X–XIII ст. з теренів Центрально-Східної та Північної Європи (понад 154 об’єкти), – перша в науці робота такого зразка щодо відповідної групи археологічних об’єктів. Джерельною базою для запропонованого підсумування стали, переважно, наукові публікації, а також інформація про окремі зразки з інтернет-сайтів “чорних археологів”.

Автори розглядають атрибуцію, поширення, хронологію та археологічний контекст знахідок, приділяють увагу технології виготовлення сокирок, зокрема, особливостям оздоблення, а також способам їх використання, втім розглядають висунуті гіпотези щодо призначення отвору на лезі сокирок. Цікавою є думка, згідно з якою до нього могли клепувати кільце з іншого матеріалу, хоч археологічних знахідок, які б підтвердили таку гіпотезу, досі немає. Однак схожа інкрустація виявлена на поверхні чекана, знайденого в с. Підгірці на Львівщині (літописний Пліснеськ).

Важливою частиною аналізованої праці є каталог знахідок, до якого увійшли 154 пам’ятки. У ньому подано місце віднайдення сокирки, датування та розміри. Уклад структуровано за типом знахідок. Йдучи за типологією, яку запропонував російський дослідник Микола Макаров¹, автори поділили усі сокирки на два види: тип I (74 знахідки) та тип II (30 знахідок). Окремо виділено речі, близькі за формою до типу I (21 знахідка), а також описано сокирки нетипових форм (29 знахідок). Подано опис кожної окремої позиції. Важливим додатком є таблиці із зображенням сокирок.

¹ Макаров Н. А. Древнерусские амulette-топорики // Российская археология. – 1992. – № 2. – С. 43–51.

Найчисленніша група типу I, який, на думку авторів, є наслідуюнням сокир типу IV за класифікацією Анатолія Кірпічнікова, а також наближені до них екземпляри – усього 95 знахідок. Сокирки нетрадиційних форм мають виразно інакше оздоблення, ніж зразки обох “звичних” типів.

Найбільша кількість описаних знахідок походить з території Київської Русі, а також Польщі, країн Балтії та Південної Скандинавії. Локалізація знахідок подана у картах, які показують поширення мініатюрних сокирок на зазначених територіях. Певна кількість описаних об’єктів віднайдена на сучасній території України, зокрема у праці взято до уваги 33 знахідки, серед яких 17 – типу I, 11 – типу II, 2 наближених до типу I і 3 нетипових.

Стосовно української географічної номенклатури у каталозі допущені певні неточності. Так, зокрема, поселення Ліскове (с. 104) розташоване не в Закарпатській, як стверджують автори, а в Чернігівській обл.

З історичних теренів Галицько-Волинського князівства по обидва боки сучасного польсько-українського кордону у каталозі враховано 16 позицій. Більшість залучених предметів належать до приватних зібрань. Під час стаціонарних археологічних досліджень з них досі виявлено тільки дві – у житлі № 5 на дитинці Жорнівського городища на р. Стублі у Рівненській обл., датованого за керамікою другою половиною XI – першою половиною XII ст.², та серед культурних напластунків X–XIII ст. на поселенні-супутнику городища літописного Більська на Підляшші (нині на території Польщі). Зображення та докладні описи частини цих предметів неодноразово публікувалися – знахідки з Дорогичина (2 прим.), Більська, Городка над Бугом (3 прим.), Крилова над Бугом, околиць Луцька (5 прим.), Зеленча, з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею, інші ж – з Городниці та Буківни – подані в каталозі без малюнку, винятково на підставі коротких згадок у літературі. Пам’ятки галицько-волинського походження здебільшого віднесено до типу II (8 прим.) та типу I – 5. З наближених до типу I зафіксовано 2 і нетипових – 1.

Для більшості позицій каталог не подає сучасного місця зберігання. Відомо, що дві з опублікованих знахідок – із Зеленча та Буківни – належать Львівському історичному музеєві (ЛІМ КР-12009, 12201), знахідка з Жорнова експонується у Рівненському обласному краєзнавчому музеї. У Львівському історичному музеї та в деяких інших музейних колекціях західного регіону України зберігаються досі не опубліковані предмети цього типу (один з авторів рецензії підготував про них спеціальну розвідку).

Доводиться відзначити неповноту наведеного в дослідженні каталогу, особливо відчутну при описі знахідок з території України та Росії. Мініатюрні сокирки є, практично, невід’ємною складовою археологічного матеріалу майже кожного великого та добре вивченого комплексу літописного міста³. За даними луцького дослідника Володимира Савицького, оголошеними на

² Прищепя Б. А. Жорнівське городище на річці Стублі // Археологічні дослідження в Україні. – Київ, 1992. – С. 127. Рис. 37.

³ Захаров С. Д. Древнерусский город Бе-

лоозеро. – Москва, 2004. – С. 172. – Рис. 60 (бронзові підвіски сокирки – сім примірників).

Терський С. В. Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 227. – Рис. 121, 6.

конференції “Археологія Заходу України” у Львові в травні 2011 р., тільки на території Волинської обл. упродовж останнього десятиліття “чорні археологи” зібрали близько двох десятків подібних об’єктів.

Проте певні недоліки каталогу, що нерідко виводяться також від недостатньої поінформованості про новіші позиції закордонної літератури, не знижують наукової вартості опублікованого дослідження.

Складним є питання про датування пам’яток, оскільки значна їх частина знайдена поза археологічним контекстом. Тільки 52 сокирки датовані, серед них винятково поодинокі знахідки чітко прив’язані до конкретних археологічних комплексів, певного культурного шару. Цю проблему автори книги розв’язують традиційно для подібних випадкових, зафіксованих поза конкретним археологічним контекстом знахідок, датуючи їх за аналогією до сокирок з такими ж типовими формами, виявлених у певних, науково опрацьованих культурних шарах, що дає можливість пропонувати для них досить докладне часове визначення.

Залишається відкритим також питання про час появи мініатюрних сокирок та конкретний історичний період їх побутування. Крім однієї знахідки зі Швеції, не виявлено жодної іншої, яку з впевненістю можна було б датувати Х ст. Найбільшу кількість сокирок достатньо переконливо вчені віднесли до другої чверті XI – початку XII ст. Однак ще більша кількість знахідок в джерелах інформації, які опрацьовували польські дослідники, не датована.

Автори звертають увагу на матеріал, з якого зроблені сокирки: бронза (сплави міді й олова, міді та цинку), залізо, свинець. Найбільше аналізованих предметів виготовлено з різних сплавів міді, проте автори зазначають, що багато знахідок залишилися поза аналізом використаного матеріалу, оскільки у працях, де вони описані, така інформація досить часто не подається. П. Куципера, П. Пранке та С. Вадиль вважають поширене ігнорування цього питання пов’язаним з тим, що основним матеріалом для сокирок є саме сплави міді, тому у виданні такі об’єкти зараховано до виготовлених з характерних сплавів міді. Окремого виділення заслуговують поодинокі, рідкісні предмети з інших матеріалів – срібної бляхи (Вроцлав), олова (Дорогичин).

Дискусійним залишається призначення сокирок. Це питання важке для з’ясування внаслідок дії низки чинників, серед яких насамперед значна територія поширення з різними етнокультурними традиціями та вже відзначене походження більшості доступних пам’яток з-поза конкретних археологічних комплексів.

Виходячи від вартості сировини, з якої виготовлялися сокирки, та коштовності їх оздоблення, автори слушно заперечили погляд про використання аналізованих предметів як дитячих іграшок. Натомість польські дослідники відстоюють тлумачення, згідно з яким сокирки пов’язані зі сферою вірування й повинні співвідноситися з божествами-громовержцями, зокрема слов’янським Перуном, литовським Перкунасом, германським Тором. П. Куципера, П. Пранке та С. Вадиль вважають найправдоподібнішим пояснення масових знахідок мініатюрних сокирок датованих XI–XII ст., тим, що з послабленням культу Перуна виникло відчуття потреби

підкреслити, вдаючись до певних атрибутів, вірування та дотримання традицій. Однак такий аргумент недостатньо переконливий, оскільки мініатюрні сокирки як атрибут вірувань у такому разі повинні були масово побутувати у попередній хронологічний період. Адже певні прикмети відповідної релігії, вірування, закономірно, найчисленніші саме за часів розквіту, а не занепаду традиції.

Автори книги розглядають інші запропоновані в літературі версії призначення мініатюрних сокирок, зокрема трактування їх як своєрідних "символів" дружинників, що нібито передавалися синам під час ритуалу постриження. П. Куципера, П. Пранке та С. Вадиль цілком слушно вважають таку інтерпретацію непереконаливою, виходячи з аналізу матеріалу. Зокрема найістотнішим аргументом проти такої концепції є мізерна кількість знахідок у похованнях, причому немає даних про статі похованих дітей. Крім того, знайдено сокирки і в похованнях двох жінок та двох чоловіків. Проти "дружинницької" версії так само свідчать і територія та місце знахідок, зафіксованих в археологічному контексті.

Як визнали зазначені польські дослідники, це все ще дискусійне питання, вірогідно, має перспективи поглиблення студій над відповідним колом археологічних предметів із врахуванням переосмислення їх атрибуції та призначення. Можна цілком погодитися з думкою авторів, що жодна із запропонованих досі в літературі гіпотез щодо функції мініатюрних сокирок не заснована на комплексі достатньо переконливих аргументів і не здатна пояснити це своєрідне історичне явище.

Попри нез'ясовану проблематику походження та призначення опрацьованих об'єктів, монографія польських дослідників сприймається серйозним та помітним кроком у вивченні відповідної групи усе ще "загадкових" археологічних артефактів, у неمالій кількості віднайдених на обширних теренах Східної та Північної Європи.

Національний університет "Львівська політехніка"

АНОТАЦІЇ

Павло ПЕНЯК

ЧИ БУЛО ЗАКАРПАТТЯ СКЛАДОВОЮ ЧАСТИНОЮ РУСИ-УКРАЇНИ НА ПОЧАТКАХ КНЯЖОЇ ДОБИ?

Проблему входження Закарпаття до складу Русі-України не раз порушували на сторінках наукових і періодичних видань. Своїм корінням вона сягає другої половини I тис. н. е. Сучасний стан вивчення археологічних, історичних, лінгвістичних джерел дає змогу висловити припущення, що територія сучасного Закарпаття в кінці X – на початку XI ст. могла потрапити під політичний вплив київського князя Володимира Святославовича.

Ключові слова: Закарпаття, слов'яни, Верхнє Потисся, Тисо-Дунайський басейн, Велика Моравія, Русь-Україна.

Андрій ЧЕРНОВ

ПРОБЛЕМА 630. РУДИМЕНТИ СТАРОВІЗАНТИЙСЬКОЇ ХРОНОЛОГІЇ В РУСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ

Запропоновано висновок, що давньоруське літописання у найстаршій його частині зберегло датування переважно за болгарською ("старовізантійською") ерою (з різницею від Різдва Христового у 5505/5506 років), тому дати, які вважають помилковими, потребують тільки звичайного конвертування. В окремих випадках допущено помилки при переписуванні чисел з грецької мови на глаголицю – "казус Срезневського", який перший зауважив це явище. Отримано підтвердження здогаду Олексія Шахматова про вплив на початкове літописання пам'яток слов'янської (насамперед болгарської) писемності.

Ключові слова: давньоруське літописання, давньоруська хронологія.

Юрій ДИБА

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЛІТОПИСНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО НАРОДЖЕННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА: ЛОКАЛІЗАЦІЯ БУДЯТИНОГО СЕЛА

SUMMARY

Pavlo PENYAK

WAS THE TRANSCARPATHIA THE COMPONENT PART OF RUS-UKRAINE?

The problem of including of the Transcarpathia in the complement of Rus-Ukraine not once walked up the pages of scientific and periodic editions. She arrives at times of the second half of the I millenium A.D. The modern state of study of archeological, historical and linguistic sources gives an opportunity to expound supposition, that territory of modern Transcarpathia in the end of X – at the beginning of XI century could get under political influence of the Kyiv prince Volodymyr Soyatoslavych.

Key words: Transcarpathia, Slavs, Upper Tisa Area, Tisa-Danubian basin, Great Moravia, Rus-Ukraine.

Andriy CHERNOV

PROBLEM NO 630. VESTIGES OF THE OLD BYZANTINE CHRONOLOGY IN THE RUS' CHRONICLES

The conclusion has been reached that the oldest chronicles form the ancient Rus' times preserved Bulgarian (or so called 'Old Bizantine') dating (with the difference in 5505/5506 years with Anno Domini). In this light, the dates that were considered inaccurate need to be converted. In some of the cases there mistakes were made when numbers were rewritten from Greek to Glagolitic alphabet (the so called 'casus of Sreznevs'kyi', who was the first to notice this phenomenon). This serves as a proof of Oleksiy Shakhmatov guess about the influence of the Slavic (mostly Bulgarian) written texts on the first chronicles.

Key words: chronicles of Kievan Rus', chronology of Kievan Rus'.

Yuriy DYBA

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL CONTEXT OF THE ANNALISTIC TRADITION IN THE CHRONICE ABOUT PRINCE VOLODYMYR SVYATOSLAVOVYCH BIRTH: LOCALIZATION OF BUDYATYNE VILLAGE

Проаналізовано літописний переказ про народження князя Володимира Святославовича у Будятиному селі, куди княгиня Ольга відправила з Києва його матір Малушу. На підставі аналізу історичного контексту та географічних реалій X ст. показано, що Малуша покинула столицю 962 р. у зв'язку з небезпекою антихристиянських заворушень. З тієї ж причини того ж року в поспіху покинув Київ і місієний єпископ Адальберт, який перебував у Русі на запрошення княгині Ольги. Наведено нові аргументи, які доводять, що Малуша відбула у прихильну до християн Західну Волинь, де в околицях майбутнього Володимира знаходилися її родинні маєтності, серед яких і літописне Будятине село, ототожене із сучасним селом Будятичі.

Ключові слова: князь Володимир Святославович, княгиня Ольга, Малуша, Будятичі.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ З
НІМЕЦЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ: ПОПЕРЕДНІ ЗА-
УВАЖЕННЯ

Здійснено спробу охарактеризувати основні проблеми дослідження зв'язків галицько-волинських земель з німецькими землями у X – на початку XV ст. Звернено увагу на торговельні зв'язки, початок яких зафіксував Раффельштеттенський митний статут (між 904–906 рр.), розвиток контактів вздовж міжнародних артерій *Via regia* та Бурштинового шляху, політику князів Данила Романовича та Лева Даниловича із залучення німецьких колоністів після монгольської навали і пов'язані з цією колонізацією культурні впливи. Виділено окремі аспекти політичних контактів, зокрема звернення до імператора Фрідріха I Барбароси князів Ростислава Івановича та Володимира Ярославовича, зв'язок Романа Мстиславовича з Філіпом Гогенштауфеном, контакти Данила Романовича з Бабенбергами, участь Романовичів у боротьбі за австрійську спадщину і в угорсько-німецьких конфліктах, союз короля Юрія Львовича з баварським герцогом Оттоном III, залучення сілезької шляхти Володиславом Опольським та заключний

The article analyzes the chronicle tradition of Volodymyr Svyatoslavych birth in Budyatyne village where his mother Malusha was sent from Kyiv by Princess Olga. Based on the performed analysis of the historical context and geographical realities of the tenth century the author concludes that Malusha left the capital in 962, because of the risk of anti-Christian riots. Missionary bishop Adalbert, who was in Rus' at the invitation of Princess Olga, left Kyiv in haste the same year for the same reason. The article presented new argumentative facts which prove that Malusha arrived in favorable to Christians Western Volyn, where her family estates were located around the future town of Volodymyr, including mentioned in the chronicles Budyatyne village, which is identified as the modern village Budyatychi.

Key words: Prince Volodymyr Sviatoslavovych, Princess Olga, Malusha, Budyatychi.

Leontiy VOITOVYCH

GALICIAN-VOLYN RELATIONS WITH
GERMAN LANDS. PRELIMINARY NOTES

*This article aims to describe the main problems of the relations between the Galician-Volyn lands with German lands in the X – early XV century. Attention is paid to the trade links, the beginning of which is fixed by the Raffelshtad customs statute (c. 904–806); the development of international contacts along the arteries *Via regia* and the Amber Road; the policy of attracting German settlers by Princes Daniel Romanovych and Leo Danylovych after the Mongol invasion and the cultural influences associated with this colonization. Highlighted some aspects of political contacts, including an appeal to the Emperor Frederick I Barbaros from Princes Rostyslav Ivanovych and Volodymyr Yaroslavovych, the relationship of Roman Mstyslavovych with Philip Hohenshtaufen, contacts of Daniel Romanovych with Babenbergs, the participation of Romanovych dynasty in the struggle for the Austrian Succession and in the Hungarian-German conflicts, union of King Yuri Lvovych with Bavarian Duke Otto III, involvement of Silesian nobility by Volodyslav Opolsky and the final stage of the struggle for the kingdom of Rus' at the council of Constanca (1414–1418). The author postulates the possibility of further*

етап боротьби за королівство Русі на Констанцькому соборі 1414–1418 рр. Зроблено висновок про можливість продовження досліджень завдяки залученню масивів опублікованих латиномовних хронік та актових матеріалів, а також практично не використуваних досі німецьких архівів.

Ключові слова: *галицько-волинські землі, Раффельштеттенський статут, Буштиновий шлях, Тевтонський Орден, Австрія, Війна за австрійську спадщину, Львів, Лев Данилович.*

Тетяна ВІЛКУЛ

**ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКА КНИГА ВИХІД:
ЧЕТІЙ ТЕКСТ ТА ГРЕЦЬКИЙ ОРИГІНАЛ**

Пропонується дослідження четієго (повного) тексту Книги Вихід та його відношення до грецької традиції – аналізується співвідношення давньослов'янського П'ятикнижжя з грецьким текстом, яке належить до не з'ясованих досі проблем слов'янської біблеїстики. Докладне співставлення обох версій виявляє певні помилки та зміни у давньослов'янському перекладі, однак його головною рисою є послідовне відтворення грецького оригіналу. Також з'ясовується, чи робилося повторне вивірення з грецьким текстом у збережених до наших днів групах списків.

Ключові слова: *давньослов'янська Біблія, текстологія, Книга Вихід, переклад з грецької староцерковною слов'янською.*

Адольф СЕЛИЦЬКИЙ

ФРЕСКИ КАПЛИЦІ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛОЦЬКУ СЕРЕДИНИ XII СТОЛІТТЯ

Аналізується відкритий починаючи від 1992 р. ансамбль фресок каплиці святої Євфросинії Полоцької у Спасо-Преображенській церкві Спасо-Євфросиніївського монастиря у Полоцьку, встановлено його іконографічну програму та найважливіші її складові, запропоновано їх опис. На підставі стилістичного аналізу фрески віднесено до середини XII ст. й охарактеризовано як унікальний приклад полоцького монументального малярства епохи.

Ключові слова: *Спасо-Преображенський монастир у Полоцьку, свята*

studies of published Latin chronicles and documents, and little used (so far) German archives.

Key words: *Galicia-Volyn land, Raffelshtad customs statute, Amber Road, the Teutonic Order, The War of Austrian Succession, Lions, Leo Danylovych.*

Tetiana VILKUL

**THE OLD SLAVONIC BOOK OF
EXODUS: NON-LITURGICAL VERSION
AND IT'S GREEK PARENT TEXT**

This article focuses on the non-liturgical text of the Old Slavonic translation of the Book of Exodus with it's relations to the Greek traditions. Detailed comparison of the both versions indicates some omissions, lexical substitutions and errors in the Slavonic renderings, but the main feature of the translation is strict following it's original. The paper pays attention to the problem of the possible revise with Greek text in some families of the Slavonic manuscripts as well.

Key words: *the Old Slavonic Bible, Textual Criticism, the Book of Exodus, Translation Greek into Old Church Slavonic.*

Adolph SELITSKYI

**FRESCOES IN THE CHAPEL OF THE
CHURCH OF THE TRANSFIGURATION
OF THE SAVIOUR IN POLOTSK (MID-12TH
CENTURY)**

The article analyzes the frescoes from the Chapel of St Euphrosyne from Polotsk of the Church of the Transfiguration of the Saviour in the Convent of the Savior and St. Euphrosyne in Polotsk, which were uncovered in 1992. It establishes their iconographic program and its most important parts, proposes their description. Based on their style, they were dated to the mid-12th century and characterized as the unique example of the Polotsk monumental art of the epoch.

Key words: *Convent of the Savior and St Euphrosyne in Polotsk, Saint Euphrosyne*

Євфросинія Полоцька, фрески каплиці святої Євфросинії.

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ

ПІДКЛЮЧЕННЯ МСТИСЛАВА МСТИСЛАВОВИЧА ДО БОРОТББИ ЗА ГАЛИЧ

Аналізуються обставини підключення князя Мстислава Мстиславовича до боротьби за Галич від 1212 р., наслідок якої у 1217 р. вдалося опанувати місто. Показано, що вихідною позицією стало князіння у Новгороді, особисті якості та військовий талант, які забезпечили перемогу над угорцями й гідну позицію претендентові з опануванням міста.

Ключові слова: князь Мстислав Мстиславович, Ростиславовичі, Галич, Галицько-Волинська держава початку XIII ст.

Олександр БАРАН

МЕШКАНЦІ МІСТ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА: СУСПІЛЬНИЙ СКЛАД ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС

Проаналізовано суспільний склад та правове становище мешканців міст Галицько-Волинського князівства. З'ясовано, що основу мешканців міст складали купці і ремісники. Упродовж XIII ст. відбувався процес їхнього правового виокремлення як окремої суспільної категорії.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, міста, мешканці міст, купці, ремісники.

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

ХТО БУВ ІНІЦІАТОРОМ РУСЬКО-РИМСЬКОГО ЗБЛИЖЕННЯ У 40-х РОКАХ XIII СТОЛІТТЯ: ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ЧИ ІНОКЕНТІЙ IV?

Аналізується історіографія питання про ініціативу русько-римського зближення 40-х років XIII ст., яке увінчалось коронацією князя Данила Романовича у 1253 р. королівською короною. На підставі аналізу джерел ініціатива визнається за князем. На доказ наводиться не використане досі в літературі свідчення з цього приводу сповідника та біографа папи Інокентія IV Миколи де Курбіо (Ніколо да Кальві). Проблему поставлено у широкий контекст

from Polotsk, the frescoes from St Euphrosyne Chapel.

Dariusz DĄBROWSKI

HOW DID MSTYSLAV MSTYSLAVOVYCH JOINED THE STRUGGLES FOR HALYCH

The article analyzes the circumstances under which Prince Mstyslav Mstyslavovych joined the struggles for Halych in 1212. In 1217 he managed to conquer the city. It is proven that his situation was favourable because of him being a Prince in Novhorod. This and his military talent helped him to defeat Hungarians.

Key words: Prince Mstyslav Mstyslavovych, Rostyslavych dynasty, Halych, Principality of Galicia-Volhynia in the early 13th century.

Oleksandr BARAN

INHABITANTS OF CASTLE-TOWN SETTLEMENTS OF THE PRINCIPALITY OF GALICIA-VOLHYNIA: IT'S SOCIAL STRUCTURE AND LEGAL STATUS

The author studies social structure and legal status of inhabitants of castle-town settlement of The Principality of Galicia-Volhynia. It was found that the basis of urban residents were merchants and artisans. During the thirteenth century underwent a process of their legal separation as a distinct social category.

Key words: The Principality of Galicia-Volhynia, castle-town settlements, inhabitants of castle-town settlements, merchants, artisans.

Ivan PASLAVSKYI

WHO INITIATED THE RAPPROCHMENT BETWEEN RUS' AND ROME IN THE 1240S, PRINCE DANIEL ROMANOVYCH OR POPE INNOCENT IV?

The article analyzes the historiography of the rapprochement between Rus' and Rome in the 1240s, which climaxed in coronation of prince Daniel in 1253. Based on the previously unused source it argues that the rapprochement was initiated by the Prince. The source is the testimony Nicholas de Curbio (Niccolo da Calvi), who a confessor and a biographer of Innocent IV. The issue is contextualized within the broader frame of contacts between Eastern and Western Churches in those times.

контактів відповідного часу між Східною та Західною Церквами.

Ключові слова: князь Данило Романович, папа Інокентій IV, стосунки Галицько-Волинської держави з Римом.

Олександр МАЙОРОВ

ЛИСТ РИМСКОГО ПАПИ ІНОКЕНТІЯ IV ЗОЛотоОРДИНСЬКОМУ ХАНОВІ САРТАКУ: ТЕКСТ, ПЕРЕКЛАД, КОМЕНТАР

У буллі "Gratias et laudes" від 27 серпня 1254 р., текст якої зберігся у копії початку XVII в. у Секретному архіві Ватикану, папа Інокентій IV вітає хана Сартака з прийняттям християнства і дає пастирські настанови. Булла видана у відповідь на посольство Сартака до Риму, яке, у свою чергу, стало результатом активної дипломатичної та місіонерської діяльності Апостольського престолу в 1253–1254 рр.

Ключові слова: папа Інокентій IV, хан Сартак, прийняття християнства.

Ілля ПАРШИН

УЧАСТЬ ЛЕВА ДАНИЛОВИЧА У БИТВІ ПРИ ДЮРНКРУТІ 1278 РОКУ (НА ОСНОВІ ЛАТИНОМОВНИХ ДЖЕРЕЛ XV СТОЛІТТЯ)

Запропоновано аналіз латинських джерел XV століття ("Австрійської хроніки" Томас Ебendorфера, "Світової хроніки" ченця Альберта і "Австрійської хроніки" Вейта Арнпека), в яких збереглися згадки про участь князя Лева Даниловича у битві при Дюрнкруті 1278 р. між чеським королем Пшемислом-Оттокаром II та імператором Священної Римської імперії Рудольфом I Габсбургом.

Ключові слова: Лев Данилович, "король Русі", Пшемисл-Оттокар II, Рудольф I Габсбург, Дюрнкрут.

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

"ПАРЕНЕСИС" СВЯТОГО ЄФРЕМА СИРИНА СЕРЕД ЦЕРКОВНО-РУКОПИСНИХ ПАМ'ЯТОК КНЯЖОЇ ВОЛИНИ

Key words: prince Daniel Romanovych, Pope Innocent IV, relations of Galicia-Volhynia with Rome.

Alexander MAIOROV

LETTER OF POPE INNOCENT IV GOLD-EN HORDE KHAN SARTAQ: TEXT, TRANSLATION, COMMENTARY

In bull "Gratias et laudes" from August 27, 1254, copies of which is preserved in a copy of the beginning of the seventeenth century. in the Secret archives of the Vatican, Pope Innocent IV congratulated Khan Sartaq the adoption of Christianity and gives him a pastoral instruction. Bull issued in response to the embassy in Rome Sartaq, which in turn was the result of active diplomatic and missionary activity of the Apostolic throne in 1253–1254.

Key words: Pope Innocent IV, Khan Sartaq, the adoption of Christianity.

Ілля PARSHYN

THE PARTICIPATION OF LEV DANILOVYCH IN THE BATTLE NEAR DURNKRUT IN 1278 (BASED ON LATIN SOURCES OF XV CENTURY).

This article presents the analysis of latin sources of XV century ("The Austrian chronicle" by Thomas Ebendorfer, "The World Chronicle" by monk Albert and "The Austrian Chronicle" by Veit Arnpeck). All these chronicles mention that Lev Danilovych, called as "rex Rusciae", took part in the great battle near Durnkrut in 1278 between Ottokar II of Bohemia and Rudolf I Habsburg, the founder of Habsburg's dynasty. All investigated sources indicate Lev Danilovych to be in the troops of Bohemian king. These testimonies are very important to understanding of diplomacy of Galician duke in the last quarter of XIII century.

Key words: Lev Danilovich, "rex Rusciae", Thomas Ebendorfer, Veit Arnpeck, Premysl Otakar II, Rudol I Habsburg, Durnkrut.

Viktoriya LYUBASHCHENKO

PARAENESIS OF EPHRAEM SYRUS AMONG RELIGIOUS MANUSCRIPTS OF THE OLD VOLHYNIA

На прикладі “Паренесису” Єфрема Сирина показано вплив духовної традиції Східної Церкви на чернече і мирянське середовище Галицько-Волинської Русі княжої доби. З’ясовано внесок у розвиток цієї традиції киево-руського чернецтва і книжного центру, що діяв у давньому Володимирі. Узагальнено історіографію вивчення Погодинського списку та деяких інших волинських кодексів “Паренесису”.

Ключові слова: “Паренесис” святого Єфрема Сирина, Київська Церква, Галицько-Волинська Русь, князь Володимир Василькович.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

НОВИЙ ПРИКЛАД МАЛЯРСТВА МОНУМЕНТАЛЬНОГО РАНЬОПАЛЕОЛОГІВСЬКОГО ЗРАЗКА В ІКОНИ БОГОРОДИЦІ З ЦЕРКВИ АРХАНГЕЛА МИХАІЛА В ІСАЯХ

Аналізується ікона Богородиці з Емануїлом з церкви архангела Михаїла в Ісаях Турківського р-ну Львівської обл. (Національний музей у Львові ім. [митрополита] Андрея Шептицького. На основі вивчення стилю та іконографії вона визначена прикладом місцевої версії малярства монументального ранньопалеологіського зразка кінця XIII – початку XIV ст. Датування підказує у ній найстарішу оригінальну ікону відповідного стилю в малярстві перемиської школи і, з огляду на поєднання аристократичного взірця з підкресленням графічної стилізації, – ще один доказ глибокого проникнення запозиченої з Візантії традиції до місцевої мистецької практики.

Ключові слова: Візантія, ікони Галицько-Волинського князівства, перемиська школа малярства, іконографія Богородиці, ікона Богородиці з Емануїлом з церкви в Ісаях.

Ярослав КНИШ

НЕВІДОМИЙ КИЇВСЬКИЙ КНЯЗЬ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIV СТОЛІТТЯ

На підставі дослідження нового писемного джерела розширено уявлення про історію Києва перших двох десятиліть XIV ст., з’ясовано, що у Києві в 1305–1317 рр. князував невідомий дотепер Іван Данилович, син

The article – is an example of the “Paraenesis” of Ephraem Syrus – influence of the Eastern Church spiritual tradition to the monastic and lay community of Galicia-Volhynian Rus’. It is shown contribution to the development of this tradition of Kievan monasticism and scriptorium, which operated in the Old Volodymyr. Summarizes the scientific historiography of study of the Pogodin Copy and some other Old volhynian Copies of the “Paraenesis”.

Key words: “Paraenesis” of St. Ephraem Syrus, Kievan Church, Galicia-Volhynian Rus’, Prince Volodymyr Vasyl’kovych.

Volodymyr ALEKSANDROVYCH

A NEW EXAMPLE OF THE PAINTING IN THE MONUMENTAL EARLY PALEOLOGUE STYLE IN THE ICON OF THE VIRGIN MARY FROM THE ARCHANGEL MICHAEL CHURCH IN ISAII VILLAGE

The article analyzes Icon of the Virgin Mary with Emmanuel from the Archangel Michael Church in Isaii village of Turka region of L’viv oblast’ (currently in the Andrei Sheptyts’kyi National Museum in L’viv). After examining its style and iconography, it has been determined that the icon is an example of the local version of the monumental painting of the early Paleologue style of the late 13th – early 14th centuries. Age determination suggests that this is the oldest icon of this style produced by Peremyshl’ school, while combination of the aristocratic pattern and emphasized graphic stylization constitutes another proof that the borrowed Byzantine tradition penetrated local practices deeper than it was thought earlier.

Key words: Byzantium, icons of the Galicia-Volhynia Principality, Peremyshl’ school of painting, iconography of the Virgin Mary, the icon of the Virgin Mary with Emmanuel from the church in Isaii village.

Iaroslav KNYSH

THE UNKNOWN KYIV PRINCE OF THE BEGINNING OF THE 14TH CENTURY.

The article is based on the newly discovered written source, which broadens our understanding of the history of Kyiv in the first two decades of the 14th century. The discovery was made that in 1305-1317 the previously

князя Данила Мстиславовича, управляючи Київщиною за дорученням Романовичів.

Ключові слова: князь Іван Данилович, Київ, службовий князь.

Мирослав ВОЛОЩУК

ПРОБЛЕМА ВАСАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ДМИТРА ДЕТЬКА ВІД УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ ЛЮДОВИКА I

В історії Галицької землі впродовж 1340–1349 рр. боярин Дмитро Детько був найбільш знаковою постаттю. Однак його етнічне походження і рівень взаємовідносин із угорськими королями досі є дискусійними. У королівському акті Людовика I з 1344 р. він постає як Comes Dechk. Його ім'я співзвучне із цілим рядом топонімів з території угорських комітатів Абауйвар і Боршод та іменами деяких місцевих мешканців. Мабуть, Дмитро був слов'янського походження із руських переселенців, які оселилися в Угорщині у XIII або на початку XIV ст., переїхавши з часом на службу до Юрія II Тройденовича. Причиною зміни місця проживання могла бути поразка опозиційних династії Анжу сил в країні.

Ключові слова: Дмитро Детько, князь Юрій II Болеслав Тройденович, угорський король Людовик I.

Віра ГУПАЛО

ОДИН РІЗНОВИД ЗАСТІБОК ДО ШКІРЯНОЇ СУМКИ ЗІ ЗВЕНИГОРОДА

Проаналізовано один артефакт, знайдений під час розкопок 2010 р. на території південної частини городища літописного Звенигорода. Здійснено порівняльну характеристику із відомими аналогіями, визначено функціональне призначення предмета, який становив нижню частину застібки на шкіряних сумках. Встановлено, що комплектний замок сумок своєю формою і декором пов'язаний із християнською символікою. Аналогічні сумки інтерпретовано як атрибут терціаріїв.

Ключові слова: літописний Звенигород, замок, шкіряні сумки, християнська символіка, атрибути, францисканці, терціарії.

unknown prince Ivan Danylovych was ruling in Kyiv by the order of Romanovych dynasty.

Key words: prince Ivan Danylovych, Kyiv, contract prince.

Myroslav VOLOSHCHUK

THE ISSUE OF THE VASSALAGE OF DMYTRO DETKO TO THE KING LOUIS I OF HUNGARY

In the history of Galician lands in 1340–1349 boyar Dmytro Detko was the key person. However his ethnicity as well as the character of his relations with the Hungarian kings is still a matter of discussions. In the Royal decree of the King Louis I of Hungary he is mentioned under the name of Comes Dechk. His name is assonant with the number of toponyms from the Hungarian counties Borsod and Abaújvár and names of the people living there. Probably Dmytro was of Slavic descent, coming from the Slavic people who settled in Hungary in the late 13th – early 14th century. He may have later moved to serve Iurii II Boleslav Trojdenowicz, possibly because of the defeat of the forces opposing the House of Anjou in Hungary.

Key words: Dmytri Detko, Prince Iurii II Boleslav Trojdenowicz, the King Louis I of Hungary

Vira HUPALO

ONE TYPE OF POUCH PLATINGS FROM ZVENYHOROD

The artifact, found during excavations in 2010 in the southern part of the hill-fort of annalistic Zvenyhorod, was analyzed. The comparative characteristic with known analogies was made, functional purpose of artifact which was the lower part of pouch plating, was determined. Complete pouch plating according to its form and decoration can be associated with Christian symbols. Similar pouches are interpreted as attribute of tertiaries.

Key words: annalistic Zvenyhorod, pouch platings, Christian symbols, attributes, Franciscan, tertiaries.

Іванна ПАПА

“ЖИДАЧІВСЬКІ ГРАМОТИ” ФЕДОРА ЛЮБАРТОВИЧА: ПРОБЛЕМА АВТЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена дискусії навколо автентичності так званих “жидачівських грамот” князя Федора Любартовича першої третини XV ст. Її розглянуто в контексті актуальної у тогочасному науковому середовищі суперечки про витоки княжого роду Сангушків від князя Федора Ольгердовича, якому і приписувалося володіння жидачівськими землями в той час. У статті наведено тексти спірних грамот та проаналізовано аргументи учасників дискусії.

Ключові слова: “жидачівські грамоти”, Федір Любартович, Федір Ольгердович, Дідушицькі.

Ivanna PAPA

FEDIR LYUBARTOVYCH'S “ZHIDACHEV CHARTERS”: THE PROBLEM OF AUTHENTICITY

This article deals with the discussion on the authenticity of the so-called “Zhidachiv charters” by Fedir Lyubartovych issued in the first third of the fifteenth century. Discussion was examined in the context of contemporary scholar's debate about the origin of the princely family Sangushko from Fedir Olgerdovych, whom considered the owner of Zhidachiv in that period. The article contains the text of charters and analysis of some controversial arguments declared by the participants of this discussion.

Key words: “Zhidachiv charters”, Fedir Lyubartovych, Fedir Olgerdovych, Dzieduszycki.

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 6. – 354 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Михайло Коперсако

Коректор
Світлана Іваник

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 26.07.2012. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 28,68.